

ΑΠΡ 602

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ

ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ

Σ. ΒΑΛΑΜΩΤΗ

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣΗ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗΠερίοδοι της Παλαιολιθικής

Κατώτερη	2.600.000-200.000 χρόνια πριν από σήμερα
Μέση	200.000-35.000 χρόνια π.σ.
Ανώτερη	35.000-10.000 χρόνια π.σ.

Η καταγωγή του ανθρώπου

<i>Australopithecus aphaensis</i> Laetolil, Olduwai	3-4 εκ. χρόνια π.σ.
<i>Homo habilis</i> Olduwai	2.5 εκ. χρόνια π.σ.
<i>Homo ergaster/erectus</i> Ανατολική Αφρική, Ασία	1.5 εκ. χρόνια π.σ.
<i>Homo heidelbergensis</i> Ευρώπη	800.000 χρόνια π.σ.
<i>Homo sapiens</i> <i>Homo sapiens neanderthalensis</i> Ευρώπη, Μέση Ανατολή	200.000-40-35.000 π.σ.
<i>Homo sapiens sapiens</i> Αφρική Ευρώπη, Ασία	160.000-100.000 π.σ. 40-35.000 π.σ.

Λιθοτεχνίες

A) Ολδουβαία/Χαλικωτή (Olduwai)	2.5 εκ. χρόνια
B) Αχελαία	1.7 εκ. χρόνια
Στην Ευρώπη από το	(900.000-700.000)
Γ) Μουστέρια (και τεχνική Λεβαλλουά)	(200.000-35.000)
Δ) Λιθοτεχνία λεπίδων	(40-35.000-10.000)

Ευρώπη (χωρίς τις θέσεις του ελλαδικού χώρου)

Κατώτερη Παλαιολιθική 800.000-200.000 χρόνια π.σ.
Θέσεις: Soleilhac, Pinedo El Acouladero, Isernia, Stranska Skala, Prezletice

Τέλος Κατώτερης Παλαιολιθικής 400.000-200.000 χρόνια π.σ.
Θέσεις: Swanscombe, St Acheul, Terra Amata

Μέση Παλαιολιθική 200.000-40-35.000 χρόνια π.σ.
Θέσεις: La Ferrassie, Le Moustier, Shanidar, Amud, Kebara

Ανώτερη Παλαιολιθική 40-35.000-10.000 χρόνια π.σ.
Θέσεις: Altamira, Lascaux, Dolni Vestonice, Sungir

Μέση Παλαιολιθική

Η κατασκευή των εργαλείων χαρακτηρίζεται από την ίδια επαναλαμβανόμενη κίνηση του ενός χεριού ενώ το άλλο μένει ακίνητο κρατώντας το υπό επεξεργασία υλικό.

Άμεση τεχνολογία

Ανώτερη παλαιολιθική

Διεύρυνση των τεχνικών που απαιτούν πιο σύνθετες κινητικές ικανότητες

Αυξάνονται οι κατηγορίες των πρώτων υλών

Πολλά στάδια μεσολαβούν από τη σύλληψη ως την ολοκλήρωση της κατασκευής ενός αντικειμένου

Η ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ

Στον Ελλαδικό χώρο η Μεσολιθική φαίνεται πως αρχίζει γύρω στο 9500 π.Χ. και τελειώνει γύρω στο 7000 π.Χ. με βάση τις ραδιοχρονολογήσεις από τα μεσολιθικά στρώματα του σπηλαιού Φράγγχι στην Αργολίδα, Ωστόσο σε ορισμένες περιοχές εμφανίζεται με καθυστέρηση, όπως για παράδειγμα στο Σιδάρι στην Κέρκυρα που τοποθετείται γύρω στο 7500 π.Χ. και φαίνεται να συνεχίζει μέχρι το 5800 π.Χ. Δύο είναι τα βασικά διαγνωστικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται για τη διάκριση της Μεσολιθικής στην Ευρώπη: η τεχνολογία των μικρολίθων και η εκμετάλλευση παράκτιων πηγών τροφής. Ωστόσο, στη δική μας περιοχή, παρατηρείται πολύ περιορισμένη παρουσία μικρολίθων και κυριαρχούν οι φολίδες που υπόκεινται σε δευτερογενή επεξεργασία. Στοιχεία συνέχειας μεταξύ του τέλους της Παλαιολιθικής και της Μεσολιθικής προκύπτουν από την εκμετάλλευση των ίδιων πρώτων υλών, ωστόσο η χρήση του οψιανού αυξάνει στο τέλος της Μεσολιθικής. Η σύλληψη της λιθοτεχνίας είναι ίδια, ίδιες και οι διατροφικές πηγές με διαφορές όμως στην ποσότητα, στη Μεσολιθική καταναλώνονται περισσότερα φυτά και λιγότερα μεγάλα ζώα. Συνέχεια παρατηρείται επίσης στην εκμετάλλευση των θαλάσσιων πόρων. Οι κυριότερες διαφορές βασίζονται στη διαφορετική αναλογία διατροφικών πηγών. Συγκεντρωμένες στις πύλες του Δούναβη και στο άμεσο περιβάλλον τους βρίσκονται πολύ γνωστές μεσολιθικές θέσεις όπως η Schela Cladovei, Icoana, Lepenski Vir (6400-5600 πΧ), Padina (8300-6000), Vlasac (6900-6500 π.Χ.). Το Lepenski Vir, αλλά και οι τελευταίες φάσεις των άλλων θέσεων είναι σύγχρονες με την αρχή της Νεολιθικής στην περιοχή.

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΤΡΟΦΗΣ ΣΤΗΝ ΕΓΓΥΣ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

Η παραγωγή της τροφής ως τρόπος διαβίωσης διαφοροποιείται από την τροφοσυλλογή ως προς τον τρόπο εξασφάλισης της τροφής και σε ένα βαθμό ως προς την κοινωνική οργάνωση και τη μορφή εγκατοίκησης. Ο V.G. Childe χαρακτήρισε την παραγωγή της τροφής ως επανάσταση. Με την παραγωγή της τροφής ο άνθρωπος επεμβαίνει στη φύση, ελέγχει την παραγωγή ορισμένων άγριων φυτών και άγριων ζώων, και μέσα από αυτή τη στενή σχέση ανθρώπου-φυτών και ανθρώπου-ζώων προκύπτει σε ορισμένες περιπτώσεις η εξημέρωση των άγριων ειδών. Στο πλαίσιο της παραγωγής της τροφής παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού, η δημιουργία πιο σύνθετων κοινωνιών. Εμφανίζονται μεγάλα χωριά γεωργών και οι άνθρωποι ζουν μόνιμα σε αυτά, σε μεγάλες συγκεντρώσεις.

Πριν από το 9000 π.Χ. στην Εγγύς και Μέση Ανατολή αναπτύσσονται οι Νατούφιες κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από μικρόλιθους, γεωμετρικούς μικρόλιθους, λεπίδες δρεπανιών, γλυφίδες, γουδιά και γουδοχέρια και περιμετρικούς τοίχους. Νατούφιοι οικισμοί έχουν βρεθεί στη ανοιχτή θέση Ain Mallaha, στην Ιεριχώ, Beidha, Nahal Oren, El Khiam, Tell Abu Hureira, και σε σπήλαια όπως το El Wad και Kebara. Τα στοιχεία από τη θέση Ain Mallaha δείχνουν ότι ο οικισμός αποτελούνταν από ημιυπόγεια κυκλικά σπίτια με λίθινα θεμέλια, μερικά από τα οποία είχαν διάμετρο 7 μέτρων. Μερικές κατασκευές είχαν καλά διαμορφωμένες εστίες και αποθηκευτικές κατασκευές. Έχουν βρεθεί αντικείμενα 'συμβολικά' όπως αναπαριστάσεις ανθρώπινου κεφαλιού σε πέτρα, τμήματα οστού διαμορφωμένα σε σχήμα ζώου, λίθινα αγγεία με γεωμετρική διακόσμηση, ταφές με περιδέραια από κόκαλο ή χάντρες από όστρεα *Dentalium* που μαρτυρούν ιδιαίτερη φροντίδα προς τους νεκρούς και ανταλλαγές. Καταναλώνονται φυτικές τροφές, ψάρια και γαζέλες, άγρια γουρούνια, κατσίκες και βοοειδή.

Ήδη οι Νατούφιοι είχαν αναπτύξει μια στενή σχέση με τα φυτά καθώς φαίνεται ότι τα συνέλεξαν στην άγρια τους μορφή και τα κατανάλωναν ως τροφή. Είναι πολύ πιθανό κάποια φυτά να τα έσπερναν χωρίς ωστόσο να μεταβάλουν τη μορφολογία τους από άγρια σε ήμερη. Η εξημέρωση των φυτών πιστοποιείται από την ανεύρεση απανθρακωμένων βοτανικών καταλοίπων τα οποία φέρουν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της εξημέρωσης. Τα πρώτα κατάλοιπα αυτού του είδους προέρχονται από την περιοχή της

Εγγύς Ανατολής από θέσεις όπως το Aswad στη Συρία, η Ιεριχώ και η Netiv Hagdud (9η χιλιετία πΧ) στο Ισραήλ. Τα πρώτα δημητριακά που εξημερώνονται είναι το δίκοκκο σιτάρι, το κριθάρι και το μονόκοκκο σιτάρι. Η εξημέρωση των ζώων κάνει την εμφάνισή της στα ανασκαφικά δεδομένα αρκετές εκατοντάδες χρόνια μετά την εξημέρωση των φυτών. Η εξημέρωση του προβάτου χρονολογείται κατά την Προκεραμική Νεολιθική Β. Η Προκεραμική Νεολιθική Α δεν είχε εξημερωμένα ζώα.

Θεωρίες για την αρχή του παραγωγικού σταδίου στη Μέση/Εγγύς Ανατολή

Α) Η έμφαση στο περιβάλλον

- 1) Η θεωρία των οάσεων (V.G. Childe, 1936)
- 2) Η θεωρία της πυρηνικής ζώνης (R. Braidwood, 1950-60)
- 3) Η νεοκλιματική θεωρία (Wright, 1977)

Β) Η έμφαση στον πληθυσμό

- 1) Η θεωρία της πληθυσμιακής πίεσης (Smith και Young 1972)
- 2) Η θεωρία του διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού (Cohen 1977)
- 3) Η θεωρία της Ζώνης Περιθωρίου ή της Δημογραφικής Μετακίνησης (Binford 1968, Flannery 1969)

Γ) Η έμφαση στην κοινωνική οργάνωση

Η θεωρία των κοινωνικών δομών

Bender 1978-Hodder 1990-Hayden 1990

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Η αρχή της γεωργίας και της κτηνοτροφίας στο Αιγαίο

Θεωρίες

- A) Τα εξημερωμένα είδη έρχονται από την Εγγύς Ανατολή μέσω της Ανατολίας
- B) *Επιτόκια εξημέρωση τουλάχιστον ορισμένων ειδών*

A.

α) Υιοθέτηση των νέων καλλιεργημένων ειδών από τους ήδη υπάρχοντες μεσολιθικούς πληθυσμούς κυνηγών/τροφοσυλλεκτών.

i) Οι μεσολιθικοί κυνηγοί/τροφοσυλλέκτες, κάτοικοι της περιοχής ήταν ήδη εξοικειωμένοι με την εκμετάλλευση άγριων φυτών χωρίς να αποκλείεται και η καλλιέργειά τους.

ii) Οι μεσολιθικοί κυνηγοί/τροφοσυλλέκτες, κάτοικοι της περιοχής κατά τα ταξίδια τους, έρχονται σε επαφή με γεωργοκτηνοτρόφους από άλλες περιοχές, (π.χ. του ανατολικού Αιγαίου) και μέσω των ανταλλαγών υιοθετούν τα νέα είδη και τον τρόπο παραγωγής τους (διασπορά πολιτισμού, cultural diffusion).

β) επέκταση πληθυσμών γεωργοκτηνοτρόφων από την Εγγύς Ανατολή οι οποίοι εγκαθίστανται και εκτοπίζουν αργά και σταθερά τους μεσολιθικούς πληθυσμούς στα ενδότερα, μεταφέροντας παράλληλα και την Ινδοευρωπαϊκή γλώσσα. (διασπορά πληθυσμού, demic diffusion)

γ) Οι μεσολιθικοί κυνηγοί/τροφοσυλλέκτες, κάτοικοι της περιοχής συνυπάρχουν με γεωργούς με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα νοητό σύνορο και μια διαρκής αλληλεπίδραση.

Χρονική διαίρεση της Νεολιθικής στην Ελλάδα

Προκεραμική(;) <i>7^η χιλιετία</i>	<i>7^η χιλιετία</i>
Αρχαιότερη Νεολιθική	6500-5800
Μέση Νεολιθική	5800-5300
Νεότερη Νεολιθική	5300-4500
Τελική Νεολιθική	4500-3200

Η Αρχαιότερη Νεολιθική προσδιορίζεται με βάση την κεραμική της: κυριαρχούν μικρά και μεσαία ανοιχτά αγγεία, συχνά μονόχρωμα και καλοστύβωμένα. Σπανιότερα είναι τα αγγεία διακοσμημένα με απλά μοτίβα αποδομένα με χρώμα ή με εμπιέσεις. Η Αρχαιότερη Νεολιθική τελειώνει με την εμφάνιση χαρακτηριστικών αγγείων της Μέσης Νεολιθικής, την κεραμική Urfirnis στην Πελοπόννησο και την κεραμική του Σέσκλου στη Θεσσαλία. Οι περισσότεροι νεολιθικοί οικισμοί στην Ελλάδα, από την Αρχαιότερη Νεολιθική είναι μαγούλες, τούμπες, αναπτύσσονται δηλαδή σε ύψος από την συνεχή

εγκατάσταση στον ίδιο ακριβώς χώρο και το κτίσιμο των σπιτιών στις ίδιες περίπου περιοχές με υλικά όπως ο πηλός τα οποία διαμορφώνουν έναν μεγάλο όγκο αποθέσεων. Οι μαγούλες ή τούμπες αντικατοπτρίζουν μια μονιμότητα στην εγκατάσταση και μια συγκεκριμένη και περιορισμένη έκταση του οικισμού. Ωστόσο αυτό πιθανόν να μην ήταν η μόνη μορφή εγκατάστασης και διαμόρφωσης των νεολιθικών οικισμών. Υπάρχει και ο τύπος του εκτεταμένου οικισμού, όπου ο κοινοτικός χώρος αναπτύσσεται σε έκταση και όχι σε ύψος και τα όρια δεν είναι σαφή και τα οικήματα δε δομούνται το ένα πάνω στο άλλο. Ενδεικτικές θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής: Άργισσα, Σουφλί Μαγούλα, Αχίλλειο, Γεντίκι, Οτζάκι Μαγούλα Νέα Νικομήδεια, Φράγγχι, Κνωσός.

Κατά τη διάρκεια της Μέσης Νεολιθικής αναπτύσσονται τοπικές παραλλαγές, στις οποίες συμβάλλει και η γεωγραφική κατάτμηση του ελλαδικού χώρου. Οι αλλαγές που διαφοροποιούν τη Μέση Νεολιθική από την Αρχαιότερη εντοπίζονται κυρίως στην κεραμική: τα καλάς ποιότητας αγγεία είναι κατασκευασμένα από πηλό που κατά το ψήσιμο παίρνει ανοιχτό χρώμα και διακοσμείται με έντονο κόκκινο χρώμα. Χαρακτηριστικά μοτίβα της διακόσμησης είναι τα βαθμιδωτά που εμφανίζονται πιο συχνά στην αρχή της περιόδου, ενώ στην ώριμη περίοδο κυριαρχούν τα φλογόσχημα μοτίβα. Τοπικές παραλλαγές της κεραμικής η *Urfipis* και η *ξεστή*. Ως προς τα άλλα χαρακτηριστικά, δηλαδή επιλογή θέσεων, αρχιτεκτονική, λιθοτεχνία, ειδωλοπλαστική δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις. Η Μέση Νεολιθική είναι πολύ καλά ερευνημένη, σε αντίθεση με την Αρχαιότερη, ιδίως όσον αφορά την αρχιτεκτονική και την οργάνωση του χώρου. Κύρια θέση για την έρευνα της περιόδου είναι το Σέσκλο. Στοιχεία για την αρχιτεκτονική προέρχονται και από τις θέσεις Οτζάκι Μαγούλα και Τσαγγλί.

Νεότερη Νεολιθική. Κατά τη ΝΝ η κεραμική χαρακτηρίζεται από μια έκρηξη της διακόσμησης. Στη Θεσσαλία, η κεραμική που χαρακτηρίζει τη ΝΝ στις πρώτες φάσεις της είναι μια μαύρη στυλνή κεραμική με λεπτή άσπρη διακόσμηση. Στη συνέχεια εμφανίζονται οι πολύχρωμες κατηγορίες των προδιμηνιακών φάσεων, όπως είναι η κεραμική φάση Αράπη που περιλαμβάνει διακόσμηση μαύρου σε ερυθρό, πολύχρωμη. Η κεραμική της φάσης κλασικό Διμήνι έχει ως τυπικό σχήμα τη βαθιά ανοιχτή φιάλη, και η διακόσμηση ιδιαίτερα τυποποιημένη περιλαμβάνει σπειροειδή και μαιανδροειδή μοτίβα. Στη Μακεδονία εμφανίζονται επιδράσεις στην κεραμική από τη Θεσσαλία, αλλά εντοπίζονται και επιδράσεις από τη βαλκανική ενδοχώρα με την παρουσία εγχάρκτης κεραμικής τύπου *Sakran*, *Vinca* κ.α.

Νεολιθική Οικονομία

Τα πρώτα νεολιθικά χωριά ιδρύονται σε περιοχές που θεωρούνται ιδανικές για την εφαρμογή της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, τις κύριες δραστηριότητες με τις οποίες οι νεολιθικοί εξασφάλιζαν την τροφή τους και κάλυπταν ποικίλες άλλες ανάγκες. Στις νεολιθικές καλλιέργειες περιλαμβάνονται διάφορα είδη σιταριού (κυρίως του μονόκοκκου και του δίκκοκου), κριθαριού και οσπρίων όπως η φακή, το ρόβι, το μπιζέλι, το λαθούρι. Τα ζώα που εκτρέφουν είναι κυρίως τα πρόβατα και τα κατσίκια, καθώς και τα βοοειδή και οι χοίροι. Οι καλλιέργειες πιθανολογείται ότι βρίσκονταν σε μικρά χωράφια κοντά στα σπίτια του οικισμού και ότι δέχονταν εντατική φροντίδα με τακτική λίπανση και ξεβοτάνισμα. Η κτηνοτροφία πιθανόν να ήταν μικρής κλίμακας στην αρχή της Νεολιθικής ενώ στη Νεότερη Νεολιθική υπάρχουν κάποιες ενδείξεις για μεγαλύτερη έμφαση στην κτηνοτροφία σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους.

Η αρχή της Νεολιθικής στη Βαλκανική

Περιοχές των πρώτων οικισμών: κοιλάδα Μαρίτσα (Εβρος) στη Βουλγαρία, κοιλάδες του Στρυμόνα και Αξιού, περιοχή από τον Μοράβα στο Δούναβη, στο δίκτυο των ποταμών Tisza-Körös-Cris.

Ο οικισμός του Καράνοβο δίνει το όνομά του στον πολιτισμό της Νεολιθικής στη Βουλγαρία. Η Αρχαιότερη Νεολιθική της περιοχής αντιστοιχεί στις φάσεις Καράνοβο Ι και ΙΙ και η Μέση Νεολιθική στην Καράνοβο ΙΙΙ. Οι φάσεις αυτές καλύπτουν το διάστημα της 7ης και 6ης χιλιετίας. Κύριος τύπος οικισμού οι τούμπες αλλά υπάρχουν και οικισμοί στη ΒΑ Βουλγαρία με λεπτές επιχώσεις και λακκοειδείς κατοικίες. Η αρχή της Νεολιθικής στην περιοχή της Σερβίας, της Βοιβοντίνας και του Κοσσυφοπεδίου ορίζεται από τον πολιτισμό του Starcevo.

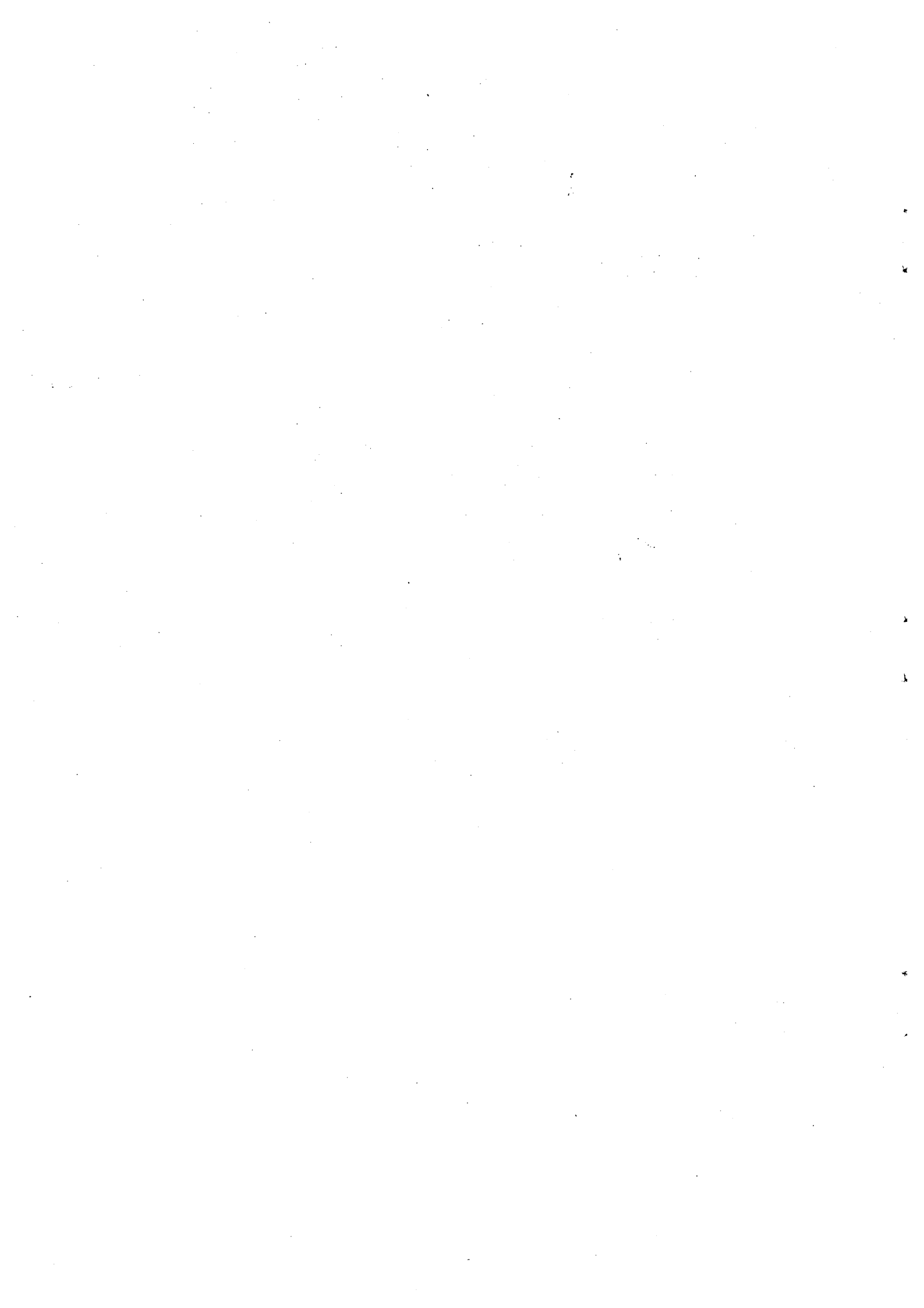
Τόσο ο πολιτισμός του Starcevo, όσο και οι πολιτισμοί της Ουγγαρίας Kőrös/Cris διακρίνονται για οικισμούς με σχετικά λεπτές επιχώσεις, οι οποίες συχνά αντιπροσωπεύουν μια φάση κατοίκησης. Οι πιο πολλοί οικισμοί των πολιτισμών Starcevo και Koros/Cris περιέχουν κατασκευές, τα όρια των οποίων δεν καθορίζονται με σαφήνεια. Οι λεγόμενες λακκοειδείς κατοικίες εμφανίζονται συχνά στην περιοχή του

Starcevo και θεωρείται ότι εκπροσωπούν την κυρίαρχη μορφή κατοίκησης. Η Μέση Νεολιθική στη Βαλκανική χαρακτηρίζεται από τον πολιτισμό της Vinca που καταλαμβάνει περίπου την ίδια γεωγραφική περιοχή με τον πολιτισμό του Starcevo αλλά απλώνεται και στη Ρουμανία και στη Βουλγαρία. Τοποθετείται χρονικά στο διάστημα μεταξύ 5300-5200 καλύπτει δηλαδή την αντίστοιχη Νεότερη Νεολιθική του Ελλαδικού χώρου.

Βιβλιογραφία

- 1) Andreou, S., Fotiadis, M. and Kotsakis, K. 1996. Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece. *American Journal of Archaeology* 100, 537-597.
- 2) Bailey, D. 2000. *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*. London, Routledge.
- 3) Chapman, J. 1981. *The Vinca Culture*. Oxford.
- 4) Cullen, T. (επ.) 2001. Aegean Prehistory. A Review. *American Journal of Archaeology Supplement* 1. Boston, Archaeological Institute of America.
- 5) Demoule, J.P. και Perles, C. 1993. The Greek Neolithic: A New Review. *Journal of World Prehistory* 7, no. 4, 355-416.
- 6) Dennell, R. 1985. *European Economic Prehistory*. London, Academic Press.
- 7) Galanidou, N. and Perles, C. (επ.) 2003. *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*. British School at Athens Studies 10. London: British School at Athens.
- 8) Garasanin, M. 1970. *The Stone Age in Central Balkan Area*. Cambridge
- 9) Gimbutas, M. et al. 1986. *Achilleion*. UCLA Press.
- 10) Halstead, P. 1994. The north-south divide: Regional paths to complexity in prehistoric Greece. In C. Mathers and S. Stoddart (επ.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age* (Sheffield Archaeological Monographs 8), 195-219. Sheffield, J.R. Collis Publications.
- 11) Halstead, P. 1996. The development of agriculture and pastoralism in Greece: when, how, who and what? D.R. Harris (επ.) 1996. *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*. London, University College Press. 297-309.
- 12) Halstead, P. (επ.), 1999, *Neolithic Society in Greece*. Sheffield, Sheffield Academic Press. Κυρίως τα άρθρα των P. Halstead, K. Kotsakis, K. Perles και K.D. Vitelli.
- 13) Halstead, P. 2000. Land use in postglacial Greece: cultural causes and environmental effects. In P. Halstead and C. Frederick (επ.), *Landscape and Land Use in Postglacial Greece*, 110-128. Sheffield, Sheffield Academic Press.
- 14) Jacobsen, T.W. 1976. 17,000 Years of Greek Prehistory. *Scientific American*, 234. 76-87.
- 15) Κωτσάκης Κ. 2000. Η αρχή της Νεολιθικής στην Ελλάδα. Στο Κυπαρίσση-Αποστολικά (επ.) 2000. *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας*. Αθήνα.
- 16) Milošic, V. 1962. Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thessalien. Bonn.
- 17) Milošic, V. und V. Zumbach, J. 1971. Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. Bonn.
- 18) Παπαθανασόπουλος, Γ. 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα, Ίδρυμα Ν.Π.Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- 19) Perlès, C. 2001. *The Early Neolithic of Greece. The First Farming communities in Europe*. Cambridge, Cambridge University Press. (σελ. 20-63).
- 20) Runnels, C. 1995. The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic. *American Journal of Archaeology*, 699-728.
- 21) Runnels, C. 2003. "The origins of the Greek Neolithic: a personal view. In A.J. Ammerman and P. Biagi (επ.) *The Widening Harvest: the Neolithic Transition in Europe-looking back, looking forward*, 121-132. Boston: Archaeological Institute of America.
- 22) Sing P., 1974. *Neolithic Cultures of Western Asia*. London, Seminar Press.
- 23) Smith, B.D. 1995. *The Emergence of Agriculture*. New York, Scientific American Library. 18-33.
- 24) Thorpe, I.J. 1996. *The Origins of Agriculture in Europe*. London, Routledge. 1-21, 22-28.
- 25) Todorova, H. 1978. *The Eneolithic in Bulgaria*. BAR S49.
- 26) Tringham, R. 1973. *Hunters, Fishers Farmers of Eastern Europe 6000-3000 B.C*. London.
- 27) Weinberg, S. 1970. *The Stone Age in the Aegean*. Cambridge University Press.
- 28) Whittle, A. 1996. *Europe in the Neolithic. The Creation of New Worlds*. Cambridge, Cambridge University Press.
- 29) Θεοχάρης, Δ.Π. 1973. *Η Νεολιθική Ελλάς*. Αθήνα.
- 30) Θεοχάρης, Δ.Π. 1976. Νεολιθικός Πολιτισμός. Σύντομη Επισκόπηση της Νεολιθικής στον Ελλαδικό Χώρο.
- 31) Χουρμουζιάδης, Γ. Χ. 1979. *Το Νεολιθικό Διμήνι*. Βόλος.
- 32) Περιοδικό Αρχαιολογία. Τεύχη 58-61, άρθρα για την Παλαιολιθική/Μεσολιθική.

RUNNELS, C. 2001. "The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic," in *Aegean Prehistory. A Review*. Επιμέλεια έκδοσης: T. Cullen, σελ. 225-254. *American Journal of Archaeology Supplement 1*. Boston: Archaeological Institute of America.

Μετάφραση μέρους του άρθρου στα ελληνικά. Οι βιβλιογραφικές παραπομπές καθώς και η προσθήκη των πιο πρόσφατων δεδομένων του άρθρου υπάρχουν στο πλήρες κείμενο που βρίσκεται στο σπουδαστήριο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εποχή του Λίθου στην Ελλάδα παραμελήθηκε τον καιρό της ηρωικής εποχής της προϊστορικής αρχαιολογίας, όταν η παλαιολιθική εποχή της Ευρώπης ήρθε στο φως με το πλούσιο υλικό ανθρώπινων απολιθωμάτων, λίθινων εργαλείων και σπηλαίων με ζωγραφικές παραστάσεις. Σοβαρές έρευνες που αφορούσαν την πρόωπη προϊστορία στην Ελλάδα ξεκίνησαν μόλις το 1960 και παρόλα αυτά σταματούσαν και ξεκινούσαν συνέχεια χωρίς χρήματα και ανθρώπινο δυναμικό καθώς και με εκπληκτική έλλειψη ενδιαφέροντος και υποστήριξη από τα ιδρύματα.

Οι λόγοι αυτής της παραμέλησης είναι δύσκολο να προσδιοριστούν με ακρίβεια εξαιτίας της έλλειψης ιστορικής μελέτης του προβλήματος, ωστόσο κάποιοι πιθανοί παράγοντες μπορούν να προταθούν. Ένας πρέπει να είναι η μακρά και επιτυχημένη πορεία της κλασικής αρχαιολογίας που εστίαζε την προσοχή της κυρίως στα μεγάλα μνημεία του ιστορικού παρελθόντος. Αυτός ο παράγοντας σε συνδυασμό με την τάση που υπήρχε την εποχή εκείνη να διδάσκεται η προϊστορική και η κλασική αρχαιολογία σε τελείως διαφορετικά ιδρύματα στην Ευρώπη και την Β. Αμερική, είναι πιθανό να ενθάρρυναν φοιτητές με διαφορετικά ενδιαφέροντα να αναζητήσουν κατάλληλα πεδία για έρευνα πεδίου. Από την στιγμή που οι καθηγητές είχαν τη αντίληψη ότι η Ελλάδα ήταν για τους κλασικιστές, φοιτητές που επιθυμούσαν να μελετήσουν την παλαιολιθική εποχή ενθαρρύνονταν να αναζητήσουν ευκαιρίες για εργασία πεδίου στην Ευρώπη, την Εγγύς Ανατολή ή την Αφρική.

Όσοι ενδιαφέρονται για την προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα έρχονται αντιμέτωποι με ένα αποθαρρυντικό πρόβλημα. Η Ελλάδα, εξαιτίας της θέσης της, στα όρια των τεκτονικών πλακών Ευρώπης και Αφρικής, είναι γεωλογικά ενεργή με ανυψώσεις και πολλές περιοχές έχουν καταστραφεί ή έχουν καλυφθεί από τις διαβρώσεις και τις αποθέσεις. Πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι η επίδραση των ανθρώπων στο περιβάλλον τα τελευταία 8.000 χρόνια είναι μεγαλύτερη από ότι θεωρούσαν παλαιότερα και η διάβρωση που προκλήθηκε από εκτενή αποψίλωση της βλάστησης σε υψώματα για γεωργικούς σκοπούς έχει συμβάλει σημαντικά στην καταστροφή και στην ταφή πρώιμων αρχαιολογικών θέσεων. Η άνοδος της στάθμης της Μεσογείου κατά την διάρκεια του Ολόκαινου έχει περιπλέξει τα πράγματα βυθίζοντας μεγάλες παράκτιες εκτάσεις. Παράκτιες περιοχές έχουν βυθιστεί 40 – 120 μέτρα κάτω από το νερό και υπάρχει πιθανότητα να βρίσκονται κάτω από έναν παχύ μανδύα ιζημάτων που διαβρώθηκαν από την ηπειρωτική ενδοχώρα. Αποτέλεσμα αυτών των γεωλογικών και ανθρωπογενών αλλαγών ήταν να

διατηρηθούν οι πρωιμότερες θέσεις μόνο σε μέρη που γλίτωσαν από τις καταστροφές ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου τοπίου. Είναι κατανοητό ότι οι επιστήμονες που ασχολούνται με την προϊστορία επιλέγουν να διεξάγουν τις έρευνες τους σε περιοχές με καλύτερες συνθήκες διατήρησης.

Υπάρχουν θεωρητικοί λόγοι για τους οποίους η έρευνα της προϊστορίας γίνεται σε μέρη έξω από την Ελλάδα. Στην Αφρική εντοπίζονται τα ίχνη και η καταγωγή του ανθρώπου καθώς και τα πρώιμα στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης. Η Αφρική θεωρείται ευρέως ως η «πατρίδα» του ανθρώπινου είδους. Οι τελευταίες έρευνες που παρουσιάζουν τον άνθρωπο να έχει περάσει από την Αφρική στην Ευρασία είναι ήσσονος σημασίας, παρά το ότι για το συγκεκριμένο θέμα τα τελευταία χρόνια έχει υπάρξει αρκετός ενθουσιασμός. Η έρευνα των τελευταίων περιόδων της προϊστορίας έχει προσανατολιστεί σε περιοχές έξω από την Ελλάδα. Οι αρχή της Νεολιθικής έχει εντοπιστεί στη νοτιοδυτική Ασία από τον καιρό των Raphael Pumpelly, Vavilon και η Ελλάδα συνήθως τοποθετείται στο περιθώριο της περιοχής όσον αφορά την πρώιμη πολιτισμική ανάπτυξη.

Παρά τη συνδυασμένη επίδραση των προαναφερθέντων παραγόντων, η άποψή μας για την εποχή του Λίθου στην Ελλάδα άλλαξε ριζικά και αυτό συνέβη μόλις την περασμένη δεκαετία. Η Ελλάδα μετακινήθηκε από το περιθώριο της ευρωπαϊκής προϊστορίας σε μία θέση πιο κοντά στο κέντρο. Αυτή η αλλαγή είναι αποτέλεσμα κυρίως του αυξανόμενου θεωρητικού ενδιαφέροντος όσον αφορά την εμφάνιση των σύγχρονων ανθρώπων μεταξύ του 100.000-40.000 π.Χ., και του συνεχιζόμενου ενδιαφέροντος για την αρχή της γεωργίας και την εξάπλωσή της στην Ευρώπη κατά την αρχή του Ολόκαινου. Όσον αφορά το προηγούμενο πρόβλημα, νέα απολιθώματα και τεχνικές χρονολόγησης έχουν δείξει ότι η περιοχή που περιβάλλει τα Βαλκάνια, την Τουρκία και τη νοτιοδυτική Ασία, υπήρξε το κέντρο δραστηριότητας σε μία περίοδο-κλειδί για την ανθρώπινη εξέλιξη. Η σπουδαιότητα βασίζεται στην γεωγραφία, γιατί αυτές οι περιοχές βρίσκονται ανάμεσα στο πέρασμα από την Αφρική στην Ευρώπη και την Ασία, περιοχές τις οποίες πιθανότατα διέσχισαν επανειλημμένα ανθρωπίδες που μετακινούνταν από το λίκνο της ανθρωπότητας. Το δεύτερο ενδιαφέρον ζήτημα έχει μεγαλύτερη βαρύτητα, ωστόσο νέα δεδομένα που προέρχονται από κατά τόπους επιφανειακές έρευνες υποδηλώνουν ότι η Ελλάδα ήταν το κέντρο των πρώτων νεολιθικών πολιτισμών στο ευρωπαϊκό έδαφος. Η νέα σημασία που απέκτησε η Παλαιολιθική αρχαιολογία μπορεί να υπολογιστεί από την υποστήριξη που έλαβε το πρώτο συνέδριο Παλαιολιθικής στην Ελλάδα και τις γύρω περιοχές που έγινε στην Ήπειρο τον Σεπτέμβριο του 1994. Το συγκεκριμένο συνέδριο συγκέντρωσε επιστήμονες από αρκετές χώρες που εργάζονται στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια και η γενναϊόδωρη υποστήριξη για το συνέδριο από το ελληνικό Υπουργείο Πολιτισμού καθώς και ο μεγάλος αριθμός συμμετεχόντων, αποτελούν ενδείξεις για την εμφάνιση μιας νέας και ισχυρής επιστήμης.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΠΡΩΙΜΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Η πρώτη ένδειξη για την ύπαρξη μίας ακολουθίας της εποχής του Λίθου στην Ελλάδα, ανάλογης με ότι ήταν γνωστό για την Ευρώπη, προέκυψαν με την

δημοσίευση μιας σύντομης εργασίας από τον George Finlay το 1869. Σε αυτό το ελάχιστο γνωστό κείμενο, ο Finlay εστίασε το ενδιαφέρον του όσον αφορά τις ομοιότητες ανάμεσα στα τεχνουργήματα που περιουνηλέγησαν στην Ελλάδα, κυρίως λίθινοι πελέκες και εργαλεία οψιανού και, σε αυτά που βρέθηκαν στους πρόσφατα εξερευνημένους νεολιθικούς λιμναίους οικισμούς της Ελβετίας. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα πρώιμα προϊστορικά κατάλοιπα όντως υπάρχουν στην Ελλάδα, ωστόσο τις σποραδικές αναφορές για την εποχή του Λίθου τις επόμενες δεκαετίες δεν τις συνόδευσε η συστηματική έρευνα. Η έλλειψη έρευνας δικαιολογείται αν αναλογιστούμε ότι τα πρώιμα ευρήματα έρχονταν στο φως από ταξιδιώτες και κλασικούς ερευνητές οι οποίοι δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον να προχωρήσουν παραπέρα από την στιγμή που είχαν πραγματοποιήσει τις εκθέσεις αναφοράς τους. Μόνο στις αρχές του προηγούμενου αιώνα οι πρωτοποριακές έρευνες του Χρήστου Τσουντα έδειξαν για πρώτη φορά ότι υπήρχε ένα πλούσιο πεδίο για προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα. Ο Τσουντας εξερεύνησε τη θεσσαλική πεδιάδα μεταξύ Βόλου και Λάρισας, χαρτογραφώντας τους προϊστορικούς γήλοφους που θα μπορούσε να προσεγγίσει με το τραίνο. Για τους σκοπούς της ανασκαφής, εστίασε τις προσπάθειές του ξεκινώντας το 1901 σε δύο περιοχές, το Σέσκλο και το Διμήνι, στις οποίες υπήρχε εύκολη πρόσβαση από την πόλη του Βόλου. Οι περιοχές αυτές ίσως δεν ήταν οι καλύτερες επιλογές για να καθιερωθεί μια πολιτισμική ακολουθία, καθότι ήταν διαταραγμένες από έντονη 'μετανεολιθική' πολιτισμική δραστηριότητα, που καθιστούσε τη στρωματογραφία δύσκολη στην αποκρυπτογράφηση. Παρόλα αυτά, ο Τσουντας κατόρθωσε να ξεχωρίσει τα υλικά που προέρχονταν από τις ανασκαφές του σε δύο περιόδους (Νεολιθική Α και Β) αξιολογής διάρκειας και παλαιότητας, οι οποίες θεώρησε ότι ήταν λίγο ή πολύ συγκρίσιμες με τις αρκετά γνώριμες νεολιθικές ακολουθίες της Ευρώπης. Αν και ο Τσουντας δεν είχε τα μέσα και την κατάλληλη τεχνολογία να χρονολογήσει τα ευρήματά του, οι ανασκαφές του καθιέρωσαν αποδεδειγμένα την ύπαρξη ενός προϊστορικού πολιτισμού στην Ελλάδα πολύ παλαιότερου από τον πολιτισμό της Εποχής του Χαλκού που ανακάλυψε ο Schlieman και εγκαινίασε μια νέα περίοδο συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας.

Παρόλη την επιτυχία του Τσουντα στην Θεσσαλία, η ανακάλυψη των πρωιμότερων πολιτισμών της Εποχής του Λίθου προέκυψε μετά από δεκαετίες παραμέλησης και αδιαφορίας. Η πρώτες συστηματικές ανασκαφές προνεολιθικών θέσεων στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκαν στις σπηλιές Ζαΐμη και Ulbrich στη Μεγαρίδα και την Αργολίδα αντίστοιχα, κυρίως από τον σπηλαιολόγο και γεωλόγο Adalbert Markovits ξεκινώντας στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Τα αποτελέσματα αυτών των ανασκαφών είτε αγνοήθηκαν είτε δέχτηκαν επίθεση από τους λίγους ερευνητές που έλαβαν γνώση, ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Markovits ήταν ο πρώτος που προσδιόρισε την Παλαιολιθική και Μεσολιθική εποχή στην Ελλάδα. Το σημαντικό ξεκίνημα που πραγματοποιήθηκε από τον Markovits δεν συνεχίστηκε συστηματικά και αυτή η ίδια η ύπαρξη της έρευνας ήταν για καιρό ξεχασμένη, σήμερα τα ευρήματα ακόμα και οι ίδιες οι σπηλιές έχουν χαθεί. Ωστόσο, η θέση του ως πρωτοπόρου στην ελληνική προϊστορία έχει καθιερωθεί.

Μετά τον Markovits, οι τραγικές διακοπές που δημιουργήθηκαν από την οικονομική ύφεση, την εισβολή και τον πόλεμο είχαν ως αποτέλεσμα να σταματήσουν οι έρευνες στο συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο. Μοναδική αξιοπρόσεκτη εξαίρεση υπήρξαν οι ανασκαφές σε παλαιολιθικές θέσεις στο σπήλαιο Σεϊντί στη Βοιωτία το 1941 από τον R. Stampfuss. Στο τέλος του πολέμου τα ευρήματα, τα οποία είχαν μετακινηθεί από την Ελλάδα, παράπεσαν και η δημοσίευση των ανασκαφών σε ένα όχι και τόσο γνωστό περιοδικό αγνοήθηκαν για

πολύ καιρό. Οι ανασκαφές των Markovits και Stampfuss υπήρξαν οι ενδείξεις για αυτούς τους λίγους που μελετούσαν τις δημοσιεύσεις τους ότι στην Ελλάδα υπήρχαν πρώιμοι προϊστορικοί πολιτισμοί.

Οι νεολιθικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν αυτές τις δεκαετίες είχαν καλύτερη τύχη, με σημαντικές ανασκαφές που έγιναν από επιστήμονες προερχόμενους από πολλές χώρες. Ένας λόγος για το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη Νεολιθική, εκτός από το γεγονός ότι ο Τσουντας ήταν αρκετά γνωστός στην διεθνή επιστημονική κοινότητα και είχε δημοσιεύσει τα ευρήματά του σε μια ευρέως διαθέσιμη μονογραφία, ήταν κυρίως το θεωρητικό ενδιαφέρον του V. Gordon Childe που εστίαστηκε το 1920 στην ελληνική Νεολιθική. Αντλήθηκε τη Νεολιθική της Βαλκανικής Χερσονήσου ως το αποτέλεσμα της διάχυσης του νεολιθικού τρόπου ζωής από το σημείο καταγωγής στην Εγγύς Ανατολής και έστρεψε την προσοχή στην ομοιότητα που είχαν τα νεολιθικά κατάλοιπα στην Ελλάδα με αυτά της Εγγύς Ανατολής. Ο Childe κέντρισε περισσότερο το ενδιαφέρον για το θέμα, τοποθετώντας την ελληνική Νεολιθική στο ευρύτερο πλαίσιο της Εγγύς Ανατολής. Καθώς οι επιφανειακές έρευνες και οι ανασκαφές διέθεσαν στους επιστήμονες καινούριες πληροφορίες, η Θεσσαλία αναδείχθηκε ως ένα κέντρο ενός πολύ εξελιγμένου νεολιθικού πολιτισμού, ίσως η αρχαιότερη εκδήλωση αγροτικού τρόπου ζωής στην Ευρώπη. Από το 1920 μέχρι το 1960, νεολιθικές θέσεις ανακαλύφθηκαν στις Κυκλάδες, στην Κρήτη, την Πελοπόννησο, στα Ιόνια νησιά και οι τεχνικές ραδιοχρονολόγησης έδειξαν ότι αυτές οι περιοχές είναι κατά προσέγγιση σύγχρονες με νεολιθικές σχέσεις αλλού στα Βαλκάνια, αλλά κάπως νεότερες σε σχέση με τις πρώτες θέσεις της Εγγύς Ανατολής. Αυτή η σταθερή ανάπτυξη του συγκεκριμένου πεδίου έρευνας παρά τις όποιες διακοπές λόγω της οικονομίας και του πολέμου έρχεται σε έντονη αντίθεση με την αποτυχία των προϊστοριολόγων να ακολουθήσουν τα σημαντικά βήματα των Markovits και Stampfuss. Ωστόσο, άνθρωποι οξυδερκείς συνειδητοποίησαν ότι υπήρχαν δυνατότητες για περαιτέρω έρευνα.

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Οι έρευνες που αφορούσαν την Παλαιολιθική και Μεσολιθική περίοδο από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και εξής μπορούν να χωριστούν σε 2 φάσεις: Η πρώτη αντιπροσωπεύει τις εργασίες ορισμένων πρωτοπόρων που έφεραν σε πέρας τον αρχικό στόχο της επιστημονικής μελέτης πάνω στο θέμα αρχίζοντας το 1958. Η δεύτερη περιλαμβάνει το έργο ερευνητικών προγραμμάτων από το 1979 και που συνεχίζονται μέχρι σήμερα.

Συστηματικές επίμονες έρευνες που αφορούν την Παλαιολιθική και Μεσολιθική εποχή στην Ελλάδα ξεκίνησαν το 1958-9, συμπίπτοντας με τα εκατό χρόνια από την δημοσίευση του βιβλίου του Δαρβίνου «Περί της καταγωγής των ειδών». Οι παλαιολιθικές ανακαλύψεις πραγματοποιήθηκαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, τις περισσότερες φορές κατά σύμπτωση. Στα 1958 ο Michael Jameson ανακάλυψε ένα λίθινο εργαλείο της Μέσης Παλαιολιθικής εποχής στις πλαγιές του όρους Προφήτης Ηλίας κοντά στα Δίδυμα της νότιας Αργολίδας. Αυτήν την τυχαία ανακάλυψη ακολούθησαν εξερευνήσεις και ανακαλύψεις πολυαριθμών γειτονικών σπηλαίων με την υποστήριξη της Αμερικάνικης Σχολής, χωρίς όμως δυστυχώς κανένα σημαντικό αποτέλεσμα. Τον ίδιο χρόνο μία γερμανική ομάδα, υπό την επίβλεψη του Bladimir Milojsic, ανακάλυψε 2 φολίδες από πυριτόλιθο χαρακτηριστικές παλαιολιθικού τύπου, κατά την ανασκαφή ενός βαθιού πηγαδιού

σε μία κλασική και νεολιθική τοποθεσία στην Άργισσα, στον Πηνειό ποταμό της Θεσσαλίας. Αυτή η τυχαία ανακάλυψη συνεχίστηκε από ένα ερευνητικό πρόγραμμα που αποσκοπούσε στην αποκάλυψη απολιθωμένων οστών ζώων και λίθινων εργαλείων και τεχνουργημάτων από τις όχθες του ποταμού. Ένας μεγάλος αριθμός παλαιολιθικών τεχνουργημάτων που αποκαλύφθηκαν είχαν σχέση με απολιθωμένα οστά ζώων και τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας δημοσιεύτηκαν το 1965. Το 1960, κάτοικοι από το χωριό Πετράλωνα ανακάλυψαν ένα άρτιο κρανίο απολιθωμένο σε μία βαθιά σπηλιά. Το απολίθωμα το οποίο αρχικά αναγνωρίστηκε ως ένας κλασικός νεάντερταλ (Neanderthal), δημιούργησε εξαιρετικό ενθουσιασμό και απέδειξε με δραματικό τρόπο την ύπαρξη προϊστορικών ανθρώπων στην Ελλάδα. Τέλος ο Jean Servais ανακάλυψε παλαιολιθικά τεχνουργήματα στην Ηλεία στα 1960 και αυτήν την ανακάλυψη ακολούθησε μία συστηματική ερευνητική εκστρατεία από την Γαλλική Σχολή. Τυχαίες ανακαλύψεις λίθινων εργαλείων, μερικά από τα οποία μπορεί να είναι παλαιολιθικά πραγματοποιήθηκαν στα Ιόνια νησιά και τις Σποράδες στα χρόνια που ακολούθησαν.

Αυτά τα δεδομένα των αδιαμφισβήτητων παλαιολιθικών τεχνουργημάτων που προέκυψαν από τις πρώτες ανακαλύψεις κίνησαν για πρώτη φορά το ενδιαφέρον των επιστημόνων της προϊστορικής αρχαιολογίας οι οποίοι ειδικεύονταν στην έρευνα της Παλαιολιθικής. Δύο άνθρωποι κατέχουν τη διάκριση ότι ήταν οι πρώτοι αρχαιολόγοι της Παλαιολιθικής που εργάστηκαν στην Ελλάδα σε σημαντικό βαθμό. Ο πιο γνωστός ήταν ο Eric Higgs του πανεπιστημίου του Cambridge ο οποίος ανέλαβε μία φιλόδοξη έρευνα στην Θράκη, τη Μακεδονία και την Ήπειρο στα 1962 με συγκεκριμένο στόχο την ανακάλυψη παλαιολιθικών υλικών. Οι επιδράσεις αυτού του προγράμματος είναι δύσκολο να εκτιμηθούν, ωστόσο είναι βέβαιο ότι προσέλκυσε πρώτη φορά το διεθνές ενδιαφέρον για τις δυνατότητες της παλαιολιθικής έρευνας στην Ελλάδα. Οι ανακαλύψεις πολυάριθμων θέσεων στην Ήπειρο από το Higgs, μερικές από τις οποίες ήταν εξαιρετικά πλούσιες σε παλαιολιθικά τεχνουργήματα, τον ενθάρρυναν να επικεντρώσει τις προσπάθειες του σε αυτήν την περιοχή. Μεταξύ του 1963 και 1967, ανέσκαψε μία ανοιχτή θέση στον Κοκκινοπηλό και στις βραχοσκεπές Ασπροχάλικο και Καστρίτσα και δημοσίευσε στο «Proceedings of the Prehistoric Society» τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας και των ανασκαφών με μία σειρά λεπτομερών άρθρων με μεγάλη επιρροή. Λίγο μετά τις πρώτες προσπάθειες του Higgs, ο Αύγουστος Σορδίνας άρχισε τις εξερευνησεις στα Ιόνια νησιά για την διατριβή του στο Harvard. Η έρευνα αυτή έγινε ανάμεσα στα 1964-8. Παρά το γεγονός ότι η διατριβή του επικεντρώθηκε κυρίως στα δεδομένα για την Νεολιθική εποχή και την Εποχή του Χαλκού, την ίδια στιγμή ξεκίνησε μία εντατική έρευνα στην Κέρκυρα για Παλαιολιθικές και Μεσολιθικές θέσεις. Την έρευνά του ακολούθησαν δοκιμαστικές ανασκαφές σε δύο θέσεις, στη βραχοσκεπή Γκράβα της Ανώτερης Παλαιολιθικής στη νοτιοδυτική Κέρκυρα και στη Μεσολιθική και Νεολιθική θέση στο Σιδάρι που βρίσκεται στην βόρεια ακτή του νησιού.

Οι έρευνες αυτές που περιγράφηκαν παραπάνω ήταν εξερευνητικές, ανακαλώντας στην μνήμη μας περισσότερο τις προσπάθειες των πρώτων αρχαιοδιφών στη Ελλάδα, πρωτοπόρων οι οποίοι σκιαγράφησαν το περίγραμμα της εικόνας σε αντιδιαστολή με τους σύγχρονους κλασικούς αρχαιολόγους, οι οποίοι πραγματοποίησαν έρευνες και ανασκαφές σε μεγάλη κλίμακα αντανάκλωντας έτσι το ενδιαφέρον μιας ώριμης επιστήμης με μεγάλο ιστορικό στην έρευνα. Τα πρώτα προγράμματα πέτυχαν την αναγνώριση των περιοχών όπου υπήρχαν οι περισσότερες πιθανότητες για την ύπαρξη θέσεων της Παλαιολιθικής και

Μεσολιθικής και χρησιμοποίησαν δοκιμαστικές ανασκαφές για να ελέγξουν την στρωματογραφία και να συλλέξουν δείγματα για ταξινόμηση και χρονολόγηση.

Το επόμενο λογικό βήμα ήταν η προσεκτική ανασκαφή θέσεων κλειδιά εκτός από την Καστρίτσα και το Ασπροχάλικο, έτσι ώστε να προκύψει ένα στρωματογραφικό προφίλ και μεγάλα δείγματα τεχνουργημάτων και βιολογικών υλικών. Όλα αυτά θα επέτρεπαν στις τυπολογικές αναλύσεις να τοποθετήσουν τους αρχαιολογικούς πολιτισμούς σε ήδη καθιερωμένες ακολουθίες της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής και να αποκαταστήσουν τα παλαιοπεριβάλλοντα των πολιτισμών της Ελλάδας. Δυστυχώς, μόνο λίγες ανασκαφές έγιναν και οι περισσότερες είχαν εξερευνητικό χαρακτήρα. Στη Θεσσαλία νέες έρευνες πραγματοποιήθηκαν από τον Δημήτρη Θεοχάρη, ο οποίος συνέχισε να προσθέτει στοιχεία στις υπάρχουσες συλλογές, ωστόσο δεν διεξήγαγε ανασκαφές. Οι Freund και Schmid μελέτησαν ξανά τα υλικά από τις ανασκαφές του Stampfuss στο Σεϊντί και τα θεσσαλικά ευρήματα του Milošević και ο Schmid έκανε συμπληρωματικές ανασκαφές στο Σεϊντί για να επιβεβαιώσει την στρωματογραφία της περιοχής. Στην Πελοπόννησο η σπηλιά Κεφαλάρι κοντά στο Άργος υπήρξε το αντικείμενο σωστικών ανασκαφών από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο το 1970. Στην Ηλεία οι Γάλλοι δεν πραγματοποίησαν νέες ανασκαφές. Η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία διεξήγαγε μικρής κλίμακας ανασκαφές κοντά στην πόλη του Ναυπλίου, ωστόσο τα αποτελέσματα αυτών των ανασκαφών δεν δημοσιεύτηκαν. Το μόνο διαρκές και συστηματικό ανασκαφικό πρόγραμμα που στόχευε κατευθείαν στην μελέτη της Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής περιόδου έλαβε χώρα στη νότια Αργολίδα, στο σπήλαιο Φράγγχι. Οι ανασκαφές που ξεκίνησαν εκεί υπό την επίβλεψη του Thomas Jacobsen του πανεπιστημίου Indiana στα 1967, συνεχίστηκαν μέχρι τα 1979, με την υποστήριξη του Πανεπιστημίου της Pennsylvania, του πανεπιστημίου της Indiana και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας.

Παρά τον αποσπασματικό χαρακτήρα των ανασκαφών η πρόμη εποχή του Λίθου στην Ελλάδα μετακινήθηκε στο σύντομο διάστημα από το 1958 ως το 1976 από την θέση του άγνωστου πεδίου (*terra incognita*) στο κυρίαρχο ρεύμα της Ευρωπαϊκής Προϊστορικής αρχαιολογίας. Το σπήλαιο Φράγγχι, για παράδειγμα αναγνωρίστηκε ως μια από τις τυπικές θέσεις κλειδιά για την Ευρωπαϊκή προϊστορία, επειδή η στρωματογραφική ακολουθία του καλύπτει το διάστημα από την αρχή της Ανώτερης Παλαιολιθικής μέχρι και το τέλος της Νεολιθικής, ένα διάστημα 25,000 χρόνων. Η επιτυχία των ανασκαφών στο Φράγγχι έστρεψαν επίσης επιστημονικά την προσοχή στην στρατηγική θέση της Ελλάδας ως προς τους προϊστορικούς χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους από την Εγγύς Ανατολή στην Ευρώπη. Η μελέτη της Εποχής του Λίθου στην Ελλάδα δεν θεωρούνταν πια κάτι το περίεργο ή περιθωριακό στη σημαντική έρευνα που διεξαγόταν στην Ευρώπη και στην Εγγύς Ανατολή, αλλά θεωρήθηκε κατάλληλη για να διαδραματίσει ένα σημαντικό ρόλο στην μελέτη της Ευρωπαϊκής Προϊστορίας. Ο ρυθμός της προϊστορικής έρευνας στην Ελλάδα ωστόσο δεν ήταν συστηματικός και συνεχής. Μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970 έρευνες στις δύο πλουσιότερες περιοχές, στην Ήπειρο και στην Θεσσαλία, έφτανε στο τέλος της και οι πρωτοπόροι στο συγκεκριμένο πεδίο, δηλαδή οι Higgs, Milošević, και Θεοχάρης είχαν πεθάνει. Στη νότια Αργολίδα οι ανασκαφές στο Φράγγχι είχαν τελειώσει μέχρι και τα 1979 και πολλοί ειδικοί που είχαν λάβει μέρος σε αυτό το μεγάλο διεπιστημονικό σχέδιο στράφηκαν στην μελέτη του ανασκαμμένου υλικού. Έτσι τερματίζεται η πρώτη φάση της σύγχρονης έρευνας της Εποχής του Λίθου στην Ελλάδα.

Η δεύτερη φάση εγκαινιάζεται το 1979 με την Επιφανειακή Έρευνα Περιβάλλοντος και Αρχαιολογίας την Νότιας Αργολίδας του Πανεπιστημίου του

Stanford υπό την επίβλεψη των Michael Jameson και Tjeerd van Andel. Αυτό το ερευνητικό πρόγραμμα είχε ως έναν από τους κυρίαρχους στόχους του τη συνέχιση των παλαιολιθικών ερευνών που είχαν ξεκινήσει από τους Jameson και Jacobsen και στην πρώτη περίοδο μία αρχαιολογική και γεωλογική επιφανειακή έρευνα της περιοχής πραγματοποιήθηκε γύρω από το σπήλαιο Φράγγχι η οποία έφερε στο φως δεδομένα για την ανασύνθεση του παλαιοπεριβάλλοντος στο Πλειστόκαινο και τις αρχές του Ολόκαινου. Σε αυτή την ίδια περίοδο μια ομάδα του Πανεπιστημίου Cambridge επέστρεψε στην Ήπειρο υπό τη διεύθυνση του Geoffrey Bailey για να συνεχίσει το ερευνητικό πρόγραμμα του Higgs και να αναλάβει μια εντελώς καινούρια ανασκαφή στη μικρή βραχόσκεπη Κλειδί, κοντά στην πόλη της Κόνιτσας. Για κάποια χρόνια αυτά τα δύο προγράμματα συνιστούσαν πραγματικά τις μοναδικές παλαιολιθικές έρευνες που διεξάγονταν στην Ελλάδα, ωστόσο ο ρυθμός έχει επιταχυνθεί αξιοσημείωτα από τα μέσα του 1980 με επιφανειακές έρευνες στη Θεσσαλία, την Αργολίδα και την Ήπειρο με συγκεκριμένο στόχο την αναγνώριση παλαιολιθικών και μεσολιθικών θέσεων, με έρευνες και ανασκαφές μεταξύ άλλων και στο νησί της Κεφαλονιάς, στο σπήλαιο Μπούλα (Ήπειρος) και στο σπήλαιο Θεόπετρα (Θεσσαλία).

Τη στιγμή που γράφονται αυτά, διεξάγονται παλαιολιθικά ερευνητικά προγράμματα από ένα μεγάλο αριθμό επιστημόνων με διεθνές υπόβαθρο σχεδόν σε κάθε μέρος της Ελλάδας. Η ένταση της πρόσφατης έρευνας μπορεί να εκτιμηθεί κάνοντας μια εξέταση του συνόλου των αποτελεσμάτων της πρώτης φάσης των ερευνών που συνοψίστηκαν το 1970 από τον Saul Weinberg στο έργο «Αρχαία Ιστορία του Cambridge». Σε αυτή την έκδοση – ορόσημο, το μέρος του Weinberg που αφορούσε την Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική κατελάμβανε μόλις επτά σελίδες τυπογραφημένου κειμένου κάνοντας αναφορά στις εργασίες έξι επιστημόνων και ανασκαφών. Μερικοί μπορεί να θυμούνται ότι όταν ο Weinberg έγραψε το σύγγραμμά του ο αριθμός των αρχαιολόγων που πραγματοποιούσαν παλαιολιθικές έρευνες στην Ελλάδα μπορούσε στην κυριολεξία να μετρηθεί στο ένα χέρι. Η βελτίωση μπορεί να μετρηθεί από την κλίμακα και την σύνθεση του 'Πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου της Παλαιολιθικής στην Ελλάδα και τις Γύρω Περιοχές,' που έλαβε χώρα στα Ιωάννινα, μόλις τριάντα χρόνια μετά τη δημοσίευση του άρθρου του Weinberg. Αυτό το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στην Ήπειρο, στην καρδιά της περιοχής που πρώτα ανασκάφη ο μακαρίτης Erik Higgs με τη γενναιόδωρη υποστήριξη του Ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού. Συμμετείχαν περίπου εκατό συνέδριοι από τουλάχιστον δέκα χώρες με αναφορές στα περισσότερα μέρη της Ελλάδας, από τη Θράκη ως τις νότιες ακτές της Πελοποννήσου και από την Θεσσαλία μέχρι και τα δυτικά Ιόνια νησιά. Τα θέματα των εργασιών και οι συζητήσεις που τα ακολούθησαν αποκάλυψαν όχι μόνο το νέο ενδιαφέρον και τον ενθουσιασμό για την έρευνα της εποχής του Λίθου στην Ελλάδα, αλλά και μια χρήσιμη σύγκλιση σκέψης για τα πρωταρχικά προβλήματα που πρέπει να θέσει η μελλοντική έρευνα στην περιοχή. Μπορώ με σιγουριά να προβλέψω ότι ο ρυθμός των ερευνών θα αυξηθεί υπερθετικά την ερχόμενη δεκαετία.

ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ

Στις πρώτες μέρες της ευρωπαϊκής προϊστορικής αρχαιολογίας, μία κατανοητή έμφαση είχε δοθεί στην μελέτη της τυπολογίας λίθινων εργαλείων, της στρωματογραφίας και των τοπικών χρονολογήσεων. Το πρώτο βήμα της αρχαιολογίας είναι να δημιουργηθούν αξιόπιστες πολιτισμικές ιστορίες περιοχών

που επιτρέπουν την τοποθέτηση νέων ευρημάτων, μέσα σε σχετικές χρονολογικές ακολουθίες και τις συγκρίσεις ευρημάτων μέσα σε μικρότερες και ανάμεσα σε ευρύτερες περιοχές. Από την στιγμή που οι πολιτισμικές ιστορίες είναι διαθέσιμες, η προσοχή μπορεί να στραφεί σε ερωτήματα για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Πως οι άνθρωποι αποικίζουν προηγούμενως ακατοίκητες περιοχές; Πως προσαρμόστηκαν οι άνθρωποι στις κλιματικές αλλαγές των παγετωδών και μεσοπαγετωδών περιόδων; Πως μπορεί η μελέτη των λίθινων εργαλείων και των βιολογικών καταλοίπων από αρχαιολογικές θέσεις να χρησιμοποιηθεί για να κατανοήσουμε την δυναμική της ανθρώπινης εξέλιξης; Η μετάβαση από την πολιτισμική ιστορία στην ανάλυση προβλημάτων που μερικές φορές αφορούν τη συμπεριφορά ή την κοινωνία, είναι ένδειξη μιας ώριμης επιστήμης και η μετάβαση σε μια ευρωπαϊκή προϊστορία προσανατολισμένη σε συγκεκριμένα προβλήματα, ξεκίνησε πριν από 50 χρόνια. Είναι προφανές πως η ελληνική προϊστορία κινείται ραγδαία σε αυτήν την κατεύθυνση και πολλά ζητήματα κλειδιά έχουν εμφανιστεί τα τελευταία χρόνια που πιθανόν θα βρίσκονται στο επίκεντρο της μελλοντικής έρευνας.

Ένα κεντρικό ερώτημα στις παλαιολιθικές μελέτες είναι η χρονική στιγμή της πρώτης εισόδου των ανθρώπων στην χερσόνησο. Η ιστορία της κίνησης των ανθρώπων από την αφρικανική πατρική γη μέσα από την Εγγύς Ανατολή στην Ευρώπη και στη Ασία είναι σκοτεινή. Μία υπόθεση διατυπωμένη εδώ και καιρό αποδίδει την πρώτη διασπορά στον *Homo erectus*. Σύμφωνα με αυτήν την υπόθεση η κατανομή των λιθοτεχνιών της Αχελαιίας οι οποίες είναι πλούσιες σε χειροπελέκεις στην Ευρώπη σηματοδοτεί την εγκατάσταση στην ήπειρο του *Homo erectus*. Είναι αλήθεια πως τα παλιότερα απολιθώματα έξω από την Αφρική είναι όντως *Homo erectus* αλλά τέτοια απουσιάζουν από την Ευρώπη και ακόμη η χρονολόγηση της Αχελαιίας είναι γεμάτη αντιφάσεις. Το ενδιαφέρον έχει μετακινηθεί τα τελευταία χρόνια στην υπόθεση πως η Ευρώπη είχε κατοικηθεί μετά το 500.000 π.σ. (πριν από σήμερα) από τον αρχαϊκό τύπο *Homo sapiens*, πρόγονο τόσο των κλασικών *Neanderthals* όσο και του ανατομικά σύγχρονου *Homo sapiens*.

Η εικόνα περιπλέκεται με την ύπαρξη δύο τεχνολογιών της Κατώτερης Παλαιολιθικής στην Ευρώπη, της Αχελαιίας και της τεχνικής των λιάνιστρων/φολίδων της λεγόμενης Κλακτόνιας τεχνικής, την οποία κάποιοι μελετητές θεωρούν ως ένδειξη για τη μακρά παρουσία των ανθρώπων στην ήπειρο ή ίσως για την ύπαρξη περισσότερων της μιας ομάδας ανθρωπίδων. Πρέπει να επισημανθεί πως η κατανόηση μας για γεγονότα πριν από 1 εκατομμύριο χρόνια και μετά, όταν οι ανθρωπίδες εγκαταστάθηκαν εκτός Αφρικής, είναι πολύ αβέβαιες. Γι' αυτό το λόγο είναι σημαντικό να γνωρίζουμε πότε κατοικήθηκε η Ελλάδα. Είναι πιθανόν ότι αυτή η χερσόνησος θα είχε κατοικηθεί από τους πρώτους ανθρωπίδες κατά το πέρασμά τους από την Εγγύς Ανατολή στην Ευρώπη και κάποιες πρώιμες θέσεις που μπορούν να φωτίσουν αυτή την περίοδο θα πρέπει να διατηρούνται.

Ένα άλλο πρόβλημα συνδέεται με την προέλευση των σύγχρονων ανθρώπων. Εδώ, δύο υποθέσεις συναγωνίζονται για την προσοχή μας. Σύμφωνα με τη μία άποψη, η Ευρασία (συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας) αρχικά κατοικήθηκε με την αποδημία των *Homo erectus* από την αφρικανική τους πατρίδα πριν 1 ή 2 εκατ. χρόνια. Σύμφωνα μ' αυτή την υπόθεση, τη συχνά αποκαλούμενη 'Multiregional Theory/Πολυτοπική Θεωρία', ο ανατομικά σύγχρονος *Homo sapiens* εξελίχθηκε από τον ευρέως εξαπλωμένο πληθυσμό του *Homo erectus* πιθανώς περνώντας από το στάδιο ενός αρχαϊκού *Homo sapiens* (που αντιπροσωπεύεται στην Ελλάδα από το κρανίο των Πετραλώνων). Αυτή η θεωρία προβλέπει την εξέλιξη των ντόπιων πληθυσμών σε *Homo sapiens*, σε ευρέως διαχωρισμένες γεωγραφικές τοποθεσίες, αν και αφήνει χώρο για την πιθανότητα της ροής γονιδίων. Σύμφωνα με

την άλλη άποψη, συχνά αποκαλούμενη και ως Θεωρία της Αντικατάστασης/ «Replacement Theory», οι ανατομικά σύγχρονοι άνθρωποι εξελίχθηκαν από το *Homo erectus* σε μία μόνο γεωγραφικά περιορισμένη περιοχή που είναι τοποθετημένη στην Αφρική με βάση τα απολιθώματα ανατομικά σύγχρονων ανθρώπων που χρονολογούνται περίπου στο 120.000 πριν από σήμερα, και αποδήμησαν από την Αφρική περίπου το 100.000 πριν από σήμερα για να αντικαταστήσουν τους αρχαϊκούς ανθρώπους στην περιοχή γύρω από την Ευρώπη, Εγγύς Ανατολή και την Ασία. Αυτή η θεωρία έχει κερδίσει έδαφος πρόσφατα καθώς νέες χρονολογήσεις από το Ισραήλ δείχνουν ότι οι σύγχρονοι άνθρωποι ήταν ήδη εκεί από το 100.000 πριν από σήμερα και γενετικές μελέτες τοποθετούν την εμφάνιση του σύγχρονου ανθρώπου *Homo sapiens* στην Αφρική.

Δεν είναι αναγκαίο να προχωρήσουμε σε μία αναλυτική συζήτηση των δεδομένων σχετικά με τα υπέρ και τα κατά αυτών των δύο διαφορετικών υποθέσεων. Το σημαντικό σημείο εδώ είναι πως η συζήτηση για την προέλευση του σύγχρονου ανθρώπου έστρεψε ξανά την προσοχή στην Ελλάδα, η οποία είναι το λογικό σημείο της πρώτης εισόδου των ανθρώπων στην Ευρώπη. Η εμφάνιση των σύγχρονων ανθρώπων είναι στενά συνδεδεμένη με την καλά τεκμηριωμένη αρχαιολογικά μετάβαση από τη Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική. Αυτή η μετάβαση χαρακτηρίζεται από την εξαφάνιση της Μουστερίας, μίας λιθοτεχνίας πλούσιας σε πλευρικά ξέστρα και αιχμές φτιαγμένες σε κοντές και πλατιές φολίδες πυριτόλιθου, και την αντικατάστασή τους από τις τεχνικές της Ανώτερης Παλαιολιθικής, όπου κυριαρχούν εργαλεία φτιαγμένα σε λεπτές μακριές λεπίδες, με τυπικά εργαλεία τις δευτερογενώς επεξεργασμένες αιχμές και τα τερματικά ξέστρα. Αυτή η μετάβαση για πολύ καιρό χρονολογούνταν κατά προσέγγιση γύρω στο 35.000 πριν σήμερα και θεωρούνταν πως αντιπροσωπεύει ένα ευδιάκριτο όριο ανάμεσα στη μετάβαση από τους *Neanderthals*, ως κατασκευαστές της Μουστερίας, στον ερχομό των σύγχρονων ανθρώπων με την νέα τους τεχνολογία, αυτή των λεπίδων. Είναι πλέον γεγονός πως η μετάβαση συνέβη πριν το 40.000 στην Εγγύς Ανατολή και ελαφρώς αργότερα καθώς κινείται κανείς προς τη δύση στη Βαλκανική και στην Ευρώπη. Οι συσχετισμοί των καταλοίπων των ανθρώπινων ομάδων με τις διαφορετικές λιθοτεχνίες έχει επίσης αμφισβητηθεί. Η ανακάλυψη σύγχρονων ανθρώπων στο Ισραήλ σε συσχετισμό με τη Μουστερία τόσο νωρίς όσο το 100.000 π.σ. και των *Neanderthals* στη Γαλλία σε συσχετισμό με μια τεχνολογία της Ανώτερης Παλαιολιθικής τόσο αργά όσο το 32.000 π.σ. είναι μία αναπάντεχη ανατροπή στις συνήθεις υποθέσεις και, αν διατηρηθεί από τις μελλοντικές έρευνες, δείχνει πως η εικόνα είναι πολύ περίπλοκη. Οι λιθοτεχνίες στα Βαλκάνια και στην Ελλάδα φαίνονται να έχουν χαρακτηριστικά τόσο της Μουστερίας όσο και της τεχνολογίας της Ανώτερης Παλαιολιθικής (της Ωρινάκειας) και έτσι κάποιοι προτείνουν ότι αυτές οι τεχνολογίες είναι ένδειξη της υιοθέτησης/διάχυσης νέου πολιτισμού που προέκυψε ως αποτέλεσμα της επαφής μεταξύ των 'κλασικών' *Neanderthals* με το προελαύνον κύμα των σύγχρονων ανθρώπων. Μία λεπτομερής μελέτη της μετάβασης από την Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική στην Ελλάδα είναι πιθανόν να έχει χρήσιμες συνέπειες για την ευρύτερη μελέτη της καταγωγής των σύγχρονων ανθρώπων.

Μία πλήρης μελέτη της Παλαιολιθικής στην Ελλάδα απαιτεί κάτι περισσότερο από πέτρινα εργαλεία. Για να προσθέσουμε τη διάσταση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, πρέπει να δοθεί περισσότερη προσοχή στην έρευνα για ανθρώπινα κατάλοιπα. Αποθέσεις με απολιθώματα του Πλειστοκαίνου στην Ελλάδα είναι πολύ σπάνιες, και ανθρώπινα κατάλοιπα είναι πιθανόν να βρεθούν μόνο μετά από εκτεταμένες έρευνες. Το καλά διατηρημένο κρανίο των Πετραλώνων στη

Χαλκιδική δείχνει πως η έρευνα θα είναι επιτυχής μακροπρόθεσμα αν και το κρανίο παραμένει ένα απομονωμένο και αινιγματικό εύρημα. Βρέθηκε προσκολλημένο σε ένα σταλαγμίτη που δεν σχετίζεται με άλλα απολιθώματα ή τεχνουργήματα. Το κρανίο δεν θεωρείται πια ως ένα κλασικό δείγμα *Neanderthal*, όπως λεγόταν στις πρώτες δημοσιεύσεις, αλλά η ακριβής του ταξινόμηση και ηλικία παραμένει ένα θέμα σημαντικής διαμάχης. Η κρατούσα άποψη είναι πως θα έπρεπε να καταταχθεί ως ένας αρχαϊκός τύπος του *Homo Sapiens*, ίσως αρχαιότερος από τον κλασικό *Neanderthal* και των ανατομικά σύγχρονων ανθρώπων, και ο προσδιορισμός του ως *Homo Heidelbergensis* είναι ένα προτεινόμενο όνομα για το είδος. Η πιο αξιόπιστη εκτίμηση για την ηλικία του βασίζεται στη χρονολόγηση του στρώματος της σταλαγματικής πέτρας που κάλυπτε το απολίθωμα, το οποίο χρονολογείται στο 160-240.000 π.σ. Το κρανίο πρέπει να είναι παλαιότερο και οι περισσότερες αρχές του καθορίζουν μια ηλικία μεταξύ του 200.000 και 400.000 πριν σήμερα. Στην Ελλάδα δεν έχουν ανακαλυφθεί *Neanderthals* και οι ανασκαφές σε θέσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής, όπως το Φράγγι, έχουν δώσει μόνο αποσπασματικά ανθρώπινα υπολείμματα, κυρίως δόντια και σπασμένα οστά. Ένα απολιθωμένο ινιακό οστό από ένα ανθρώπινο κρανίο, τώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου, βρέθηκε στις όχθες του Πηνειού στη δεκαετία του 1970. Ίσως να χρονολογείται μεταξύ του 50.000 και 30.000 πριν από σήμερα αλλά δεν έχει μελετηθεί και δημοσιευτεί. Γεγονός παραμένει το ότι έχουμε πολύ λίγες ενδείξεις απολιθωμάτων για την Παλαιολιθική περίοδο.

Άλλα ενδιαφέροντα ερωτήματα συνδέονται με την Ανώτερη Παλαιολιθική. Μετά από 30 χρόνια ερευνών είναι ξεκάθαρο πως κάποια αινιγματικά κενά παραμένουν στα αρχαιολογικά δεδομένα, ακόμα και αν λάβουμε υπ' όψιν το μικρό αριθμό των συστηματικών ανασκαφών, και η απουσία πρώιμων καταλοίπων της Ανώτερης Παλαιολιθικής παραμένει εντυπωσιακή. Οι αλληλουχίες που ελέγχθηκαν σε ανασκαφές σπηλαίων είναι όλες νεότερες του 28.000 π.σ. ενώ η πρωιμότερη Ανώτερη Παλαιολιθική (Ωρινάκεια) επικράτησε στα Βαλκάνια το 38.000 π.σ. Προφανώς υπάρχει ένα κενό 10.000 χρόνων μεταξύ της αρχής της Ανώτερης Παλαιολιθικής στα Βαλκάνια και της Ανώτερης Παλαιολιθικής σε μερικά άλλα μέρη της Ελλάδας. Ένα σχετικό πρόβλημα είναι η προφανής ασυνέχεια στην κατανομή θέσεων της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα κατά τον τελευταίο παγετόνα. Θέσεις σπηλαίων είναι γνωστές στην Ήπειρο, τη Βοιωτία, την Αργολίδα αλλά είναι περιέργως σπάνιες στη δυτική Πελοπόννησο, Θεσσαλία, Μακεδονία και στη Θράκη. Αυτή η αποσπασματικότητα της εγκατάστασης είναι τυπική στην Παλαιολιθική Ευρώπη συνολικά και δεν είναι επαρκώς εξεξηγημένη. Η σπανιότητα των ανοιχτών θέσεων της Ανώτερης Παλαιολιθικής, σε αντίθεση με τα σπήλαια και τα καταφύγια, είναι αινιγματική, ιδίως καθώς ο αριθμός των εντατικών επιφανειακών ερευνών έχει αυξηθεί την τελευταία δεκαετία. Μπορούμε να προσθέσουμε σ' αυτή τη λίστα των ερωτημάτων τη φανερή εγκατάλειψη σχεδόν όλων των γνωστών θέσεων της Ανώτερης Παλαιολιθικής πριν το τέλος του Πλειστόκαινου, παράγοντας έτσι ένα σημαντικό κενό κατοίκησης μεταξύ του 13.000 και 10.000 πριν σήμερα.

Ακόμη μία άλλη κύρια περιοχή της έρευνας αφορά την καταγωγή και τη σημασία της Μεσολιθικής στην Ευρώπη. Η σπανιότητα των μεσολιθικών θέσεων είναι αξιοσημείωτη. Προς το παρόν 12 θέσεις σε όλη τη χώρα θεωρούνται μεσολιθικές. Στο σπήλαιο Φράγγι, τη μόνη θέση όπου έχει ελεγχθεί ανασκαφικά η μετάβαση από την Παλαιολιθική στη Μεσολιθική, είναι πιθανό να υπήρξε μία διακοπή στην ακολουθία του σπηλαίου μεταξύ των δύο περιόδων. Η σημασία της Μεσολιθικής και της σχέσης της, αν υπάρχει, με την Παλαιολιθική είναι πολύ

δύσκολο να εκτιμηθούν καθώς μεγάλες εκτάσεις στη χώρα φαίνονται να μην έχουν κατοικηθεί σ' αυτή την περίοδο. Τα περιορισμένα δεδομένα για τη Μεσολιθική έχουν σχέση με ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα που απασχολεί την πρώιμη ελληνική προϊστορία, δηλαδή τις απαρχές της γεωργίας. Η Νεολιθική εμφανίστηκε αρχικά στην Εγγύς Ανατολή, με την ευρεία της γεωγραφική έννοια, και καθιερώθηκε αργότερα στην Ευρώπη, βάσει των ως τώρα γνώσεών μας, και οι λεπτομέρειες αυτής της σημαντικής επανάστασης στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση είναι ένα θέμα συζήτησης. Μία υπόθεση θεωρεί την εξάπλωση της Νεολιθικής αποτέλεσμα της προς τα έξω δημογραφικής διάχυσης από την Εγγύς Ανατολή, προς την Ευρώπη, την Κεντρική Ασία, και τη Βόρεια Αφρική ενώ η άλλη θεωρεί πως η Νεολιθική εμφανίστηκε ως αποτέλεσμα επιτόπιων διαδικασιών όπου αυτόχθονες μεσολιθικές κοινωνίες περισσότερο ή λιγότερο ανεξάρτητα άλλαξαν τις οικονομίες τους από την τροφосуλλογή στην καλλιέργεια. Ένας αυξανόμενος αριθμός αρχαιολόγων βλέπει την διάδοση της Νεολιθικής ως μια σύνθετη διαδικασία που συμπεριλαμβάνει σε κάποιες περιπτώσεις την φυσική μετακίνηση γεωργών της Εγγύς Ανατολή προς νέες χώρες και σε κάποιες άλλες περιπτώσεις μία μεικτή και δυναμική διαδικασία αλληλεπίδρασης των αποίκων με τους αυτόχθονες πληθυσμούς των μεσολιθικών κυνηγών/ τροφосуλλεκτών. Η Ελλάδα είναι το τμήμα εκείνο της Ευρώπης που βρίσκεται πιο κοντά στην Εγγύς Ανατολή και είναι λογικό να υποθέσουμε πως τα στοιχεία από αυτή την πρώτη μεθόριο θα είναι πρωτίστης σημασίας για την κατανόηση της μετάβασης από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική.

ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ

Η ΠΡΩΙΜΗ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ

Η Παλαιολιθική στην Ελλάδα χωρίζεται χονδρικά σε δύο περιόδους. Η διαίρεση αυτή μεταξύ των δύο περιόδων βασίζεται κυρίως στη χρονολόγηση και στις κυρίαρχες λιθοτεχνίες. Η Πρώιμη Παλαιολιθική είναι μια μακρά περίοδος (300.000-30.000) που περιλαμβάνει την Κατώτερη και τη Μέση, όροι που συχνά αποδίδονται αυθαίρετα σε πολιτισμικά φαινόμενα που μπορεί να επικαλύπτονται χρονικά και χωρικά. Οι αρχαιολογικοί πολιτισμοί της Πρώιμης Παλαιολιθικής συνδέθηκαν αρχικά με τα απολιθώματα τύπων ανθρώπων, είτε του *Homo erectus* είτε του αρχαϊκού *Homo sapiens*. Η Ανώτερη Παλαιολιθική (30.000-10.000) συχνά συσχετίζεται με τις πρώτες μορφές του ανατομικά σύγχρονου *Homo sapiens*. Παρ' όλα αυτά αυτή η διμερής διαίρεση είναι αμφισβητήσιμη, γιατί συγκεκριμένοι τύποι πρώιμων ανθρώπων δεν μπορούν πλέον να αναγνωριστούν ως κατασκευαστές συγκεκριμένων λιθοτεχνιών, και χρησιμοποιείται εδώ ως μια χονδρική ένδειξη της χρονολογικής θέσης στην πολιτισμική ακολουθία.

Τα πρωϊμότερα ευρήματα της Παλαιολιθικής βρίσκονται στη Βόρεια Ελλάδα. Το κρανίο των Πετραλώνων όταν αρχικά ανακαλύφθηκε προσδιορίστηκε ως *Neanderthal* και τα τεχνουργήματα της Μουστερίας στη Θεσσαλία, την Ηπειρο και την Αργολίδα θεωρήθηκαν ως το αρχαιολογικό υπόβαθρο του απολιθώματος. Μετά από μια προσεκτική επανεξέταση στα 1970, η ταξινόμησή του άλλαξε και πήγε πίσω στο 200.000π.σ. ή και νωρίτερα, ένδειξη ότι ένας πρωιμότερος Παλαιολιθικός ορίζοντας έπρεπε να αναμένεται στην Ελλάδα. Μέχρι πρόσφατα όμως το μόνο

αρχαιολογικό εύρημα που ανήκει σ' αυτή την εποχή είναι ένας χειροπέλεκυς που βρέθηκε κοντά στην Κοζάνη από τον Eric Higgs το 1962 και θεωρήθηκε ότι ανήκει στην Αχελαία, μια λιθοτεχνία της Κατώτερης Παλαιολιθικής. Από την εποχή του Higgs έχουν διατυπωθεί ισχυρισμοί για πρώιμα λίθινα εργαλεία στο σπήλαιο των Πετραλώνων και ερασιτέχνες έχουν αναφέρει την ύπαρξη πρώιμων παλαιολιθικών εργαλείων σε πολλά μέρη της Ελλάδας. Στη βάση αυτών των αναφορών η πλειονότητα αυτών των αντικειμένων είναι δίχως ασφαλή στρωματογραφικά και γεωλογικά συμφραζόμενα και σε μερικές περιπτώσεις δεν είναι σίγουρα ανθρώπινης κατασκευής. Μέχρι τα τεχνουργήματα αυτά να δημοσιοποιηθούν στην επιστημονική βιβλιογραφία δεν είναι δυνατόν να τα αξιολογήσουμε παραπέρα. Ακόμα και ο χειροπέλεκυς της Κοζάνης παραμένει ένα απομονωμένο τυχαίο εύρημα χωρίς συμφραζόμενα ή χρονολόγηση.

Τα πρώτα δημοσιευμένα υλικά της Πρώιμης Παλαιολιθικής, από ένα χρονολογημένο πλαίσιο, βρέθηκαν στη νότια Πελοπόννησο, όπου ο Ludwig Reisch βρήκε μία μη-Μουστέρια συγκέντρωση φολίδων στη Λακωνία που σχετίζεται με μία υπερυψωμένη ακτή που ενδεχομένως να ανήκει στην τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο (περίπου 125.000 πριν από σήμερα) ή και νωρίτερα, και στην ανατολική Θεσσαλία, όπου οι συνάδελφοί μου και εγώ αναγνωρίσαμε έξι θέσεις με τεχνολογία λιάνιστρων/φολίδων κοντά στη Λάρισα και στο χωριό Μεγάλο Μοναστήρι. Η θεσσαλική θέση κοντά στο χωριό Ροδιά, νότια της Λάρισας, μπορεί να χρονολογηθεί κατά προσέγγιση, βάσει των γεωλογικών συμφραζομένων, περίπου το 300.000–400.000 π.σ. Τα χαρακτηριστικά λιάνιστρα ανήκουν σε παράδοση χαλικωτής λιθοτεχνίας στην οποία λίθοι χαλαζία απολεπίζονταν για να δώσουν μεγάλους απλούς αμφίπλευρους πυρήνες (που χαρακτηρίζονται ως λιάνιστρα) και φολίδες. Οι πυρήνες αυτοί απολεπίζονταν κατά μήκος μιας πλευράς τους προκειμένου να σχηματίσουν μια μακριά κόψη. Η τεχνική της προεπεξεργασμένης αφαίρεσης φολίδων από επίπεδους πυρήνες, την οποία αποκαλούμε τεχνική Levallois απουσιάζει. Η τεχνική αυτή, κοινή στη μέση παλαιολιθική λιθοτεχνία είναι σπάνια στην παράδοση των λιάνιστρων. Τους θεσσαλικούς πυρήνες αντίθετα τους επεξεργάζονταν με απευθείας χτυπήματα. Τις φολίδες που προέκυπταν τις επεξεργάζονταν δευτερογενώς στις ακμές, και συχνά περισσότερες από μια ακμές τροποποιούνταν για να δημιουργήσουν ξέστρα, εργαλεία για τρύπημα, και μαχαίρια. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της λιθοτεχνίας αυτής είναι η συχνή εμφάνιση μεγάλων εγκοπών που γίνονταν με την αφαίρεση μιας φολίδας με απευθείας χτύπημα (η γνωστή ως Κλακτόνια τεχνική). Αυτές οι εγκοπές μπορεί να είναι μεμονωμένες ή πολλές μαζί σε μία λεπίδα για να δημιουργήσουν μια οδοντωτή κόψη. Κανένας χειροπέλεκυς αυτής της τεχνικής δεν βρέθηκε ακόμη ολόκληρος, αλλά ορισμένα αποσπάσματα από αμφίπλευρα κομμάτια θα μπορούσαν ίσως να προέρχονται από χειροπελέκεις. Η θεσσαλική λιθοτεχνία χαλικωτών εργαλείων έχει ομοιότητες με την Κλακτόνια τεχνική, που ανήκει, όπως και η Αχελαία, στην Κατώτερη Παλαιολιθική στην Ευρώπη.

Στην Ήπειρο εντοπίστηκε ένας αριθμός θέσεων της Κατώτερης Παλαιολιθικής στα πλαίσια μιας ελληνοαμερικανικής έρευνας στο νομό Πρέβεζας. Ένας χειροπέλεκυς και άλλα αντικείμενα ανακαλύφθηκαν σε ένα ασφαλές (αδιατάρακτο) γεωλογικό πλαίσιο στη θέση του Κοκκινοπηλού κοντά στην Πρέβεζα. Ο χειροπέλεκυς ανήκει σε έναν αιχμηρό τύπο που συναντάται σε όλη την Ευρώπη στη όψιμη Αχελαία περίοδο και δεν είναι άγνωστος στην πρώιμη Μέση Παλαιολιθική. Αυτός, και τα σχετικά αντικείμενα, έχουν κατασκευαστεί από στρογγυλεμένα κομμάτια πυριτόλιθου αντί για βότσαλα χαλαζία. Σε άλλες θέσεις στην έρευνα της Πρέβεζας παράγονταν εργαλεία με τη χρήση τεχνικών ανάλογων με αυτών της

Κλακτόνιας και είναι πιθανό ότι τόσο η Αχελαιία όσο και η λιθοτεχνία των λιάνιστρων είναι παρούσες στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας.

Πολλές αναφορές για πιθανά αντικείμενα της Κατώτερης Παλαιολιθικής από άλλα μέρη της Ελλάδας έγιναν στο Πρώτο Παλαιολιθικό Συνέδριο στα Ιωάννινα, και είναι σίγουρο ότι νέα ευρήματα θα ακολουθήσουν. Ο αυξανόμενος ρυθμός ανακαλύψεων θέσεων της Κατώτερης Παλαιολιθικής είναι αποτέλεσμα της δικής μας αυξανόμενης κατανόησης των πλειστοκαινικών αποθέσεων και των σχετικών με αυτές γεωλογικών χαρακτηριστικών, που μας επέτρεψε να προσδιορίσουμε τα μέρη όπου το αρχαιολογικό υλικό μίας συγκεκριμένης ηλικίας θα ήταν πιθανό να έχει διατηρηθεί καλύτερα, καθώς και των αυξανόμενων αριθμών επιτόπιων επιφανειακών ερευνών που περιλαμβάνουν ειδικούς στην αναγνώριση παλαιολιθικών αντικειμένων.

Ο περιορισμένος κατάλογος των πρώιμων παλαιολιθικών ευρημάτων μπορεί να ερμηνευθεί μόνο με πολύ προσοχή γιατί είναι ευρύτατα διασκορπισμένα στο χώρο και στο χρόνο και είναι βέβαιο πως κάθε συμπέρασμα θα χρειαστεί ριζικές αναθεωρήσεις καθώς νέα ευρήματα έρχονται στην επιφάνεια. Παρ' όλα αυτά είναι δυνατό να διατυπώσει κανείς λίγα απλά συμπεράσματα. Ως τώρα δεν υπάρχουν στοιχεία για ανθρώπινη παρουσία στην Ελλάδα πριν το 400.000 πριν από σήμερα, και αυτό το γεγονός ενισχύει την άποψη αυτών που υποστηρίζουν τη θεωρία μιας καθυστερημένης εισόδου του ανθρώπου στην Ευρώπη. Είναι πάντα δύσκολο να στηρίζουμε μια πρόταση στην έλλειψη στοιχείων, και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε μια πρωιμότερη ανθρώπινη παρουσία που μπορεί να ήταν περιορισμένη, δοκιμαστική και σύντομη, και η οποία άφησε λίγα μόνον ίχνη. Εάν ο άνθρωπος πέρασε στην Ελλάδα και την υπόλοιπη Ευρώπη σχετικά αργά στο Πλειστόκαινο, είναι πιθανό οι πρώιμοι αυτοί άνθρωποι να μην ήταν *Homo erectus* αλλά μια αρχαϊκή μορφή του *Homo sapiens*. Από τη στιγμή που οι άνθρωποι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, φαίνεται ότι άφησαν περισσότερες από μία λιθοτεχνίες. Στη Θεσσαλία βλέπουμε την παραγωγή λιάνιστρων, φτιαγμένα κυρίως από βότσαλα χαλαζία, και, καθώς φαίνεται χωρίς χειροπελέκεις. Στην Ήπειρο υπάρχουν υλικά που ανήκουν σε μια παράδοση παραγωγής λιάνιστρων, υπάρχουν όμως επίσης χειροπελέκεις και άλλα αντικείμενα που ίσως ανήκουν στην Αχελαιία τεχνική. Δεν υπάρχει τίποτε το ασυνήθιστο να βρίσκουμε παραγωγή από λιάνιστρα και χειροπελέκεις σε κοντινή απόσταση, εξάλλου και οι δυο λιθοτεχνίες έχουν ευρεία παρουσία σε όλο τον Ευρωπαϊκό χώρο. Μια πρόσφατη μελέτη αξιολόγησε τις διάφορες θεωρίες που υπάρχουν σε σχέση με τις δυο αυτές παραδόσεις και βρήκε ότι δεν μπορεί να υπάρξει ένα βέβαιο συμπέρασμα σ' αυτή τη χρονική στιγμή, κάποια, ωστόσο, στοιχεία υποδεικνύουν ότι οι δυο λιθοτεχνίες, η Αχελαιία και η Κλακτόνια, είναι, τουλάχιστον εν μέρει σύγχρονες.

Πρώιμες θέσεις ανθρώπινων εγκαταστάσεων δείχνουν μια ξεκάθαρη προτίμηση για την εύκολη πρόσβαση στο νερό. Στην Ήπειρο οι θέσεις είναι στενά συνδεδεμένες με καρστικούς σχηματισμούς όπως πόλγες, δηλαδή καθιζήσεις του εδάφους που δημιουργούνται από τεκτονικά ρήγματα τα οποία γεμίζουν με το υλικό της διάβρωσης και εποχιακά γεμίζουν νερό σχηματίζοντας βάλτους ή ρηχές λίμνες. Το θεσσαλικό ανάγλυφο δεν είναι καρστικό, έτσι οι θέσεις είναι τοποθετημένες στις νησίδες ανάμεσα στα κανάλια ενός συστήματος διακλαδιζόμενων ποταμών. Η κατανομή αυτή των θέσεων υποδεικνύει ένα μοντέλο αναζήτησης τροφής που είχε μια εποχιακή βάση. Μεγαλύτεροι καταυλισμοί-βάσεις και θέσεις συνάθροισης μπορεί να υπήρχαν στις παραθαλάσσιες πεδιάδες που σήμερα βρίσκονται κάτω από την επιφάνεια του νερού, και οι πρώιμοι άνθρωποι πιθανότατα μετακινούνταν προς το εσωτερικό της ηπειρωτικής χώρας μόνο κατά την άνοιξη και το καλοκαίρι όταν

τα χιόνια που έλιωναν γέμιζαν τα ποτάμια και τις λίμνες με νερό. Η παρουσία του νερού και η νέα βλάστηση προσέλκυε ζώα στις λίμνες και τα ποτάμια παρέχοντας στους κυνηγούς συγκεντρωμένους και σίγουρους πόρους. Καταυλισμοί στις όχθες ποταμών ή λιμνών ήταν εφήμερες θέσεις όπου οι άνθρωποι επεξεργάζονταν την πρώτη ύλη για να δημιουργήσουν όπλα και εργαλεία για την επεξεργασία της φυτικής και ζωικής τροφής. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο πολλοί πυρήνες και εργαλεία με δευτερογενή επεξεργασία βρίσκονται σε αυτά τα μέρη. Ο μικρός αριθμός θέσεων κάνει επίφοβη οποιαδήποτε παραπέρα ερμηνεία. Η καταστροφή θέσεων και η διασπορά των αντικειμένων σίγουρα μας έχουν στερήσει ένα μεγάλο μέρος των δεδομένων. Μια τελευταία παρατήρηση είναι δυνατή: ακόμη και αν λάβουμε υπόψη την διαταραχή μετά την απόθεση και την καταστροφή των θέσεων, η ποσότητα των αντικειμένων που βρίσκονται στις θέσεις που διατηρούνται είναι πολύ μικρή σε σύγκριση με τις συγκεντρώσεις χιλιάδων χειροπελέκεων και άλλων αντικειμένων στις θέσεις της Αφρικής και της Εγγύς Ανατολής. Η έλλειψη αυτή στις ελληνικές θέσεις μπορεί, εν μέρει, να οφείλεται στη σχετική βραχύτητα της ελληνικής Παλαιολιθικής – με διάρκεια 300.000 χρόνων έναντι 1.600.000 χρόνων στην Αφρική – και στην πιθανότητα να έχουμε κυρίως τις εποχιακές εγκαταστάσεις για κνήγι ορισμένων εξαιρετικά μετακινούμενων ομάδων τροφοσυλλεκτών.

Η ύστερη Πρώιμη Παλαιολιθική (100.000–30.000 π.σ.), γνωστή επίσης και ως Μέση Παλαιολιθική με τους παραδοσιακούς όρους, έδωσε πολλά στοιχεία ανθρώπινης δραστηριότητας. Η Μέση Παλαιολιθική χαρακτηρίζεται από τη λιθοτεχνία εργαλείων από φολίδες που ονομάζεται Μουστέρια (κατά το όνομα της τυπικής θέσης στη Γαλλία), και η Μουστέρια λιθοτεχνία απλώνεται από τη δυτική Ευρώπη, σε μια συνεχή ζώνη, μέσω των Βαλκανίων, ως την Εγγύς Ανατολή και ακόμη παραπέρα. Η ελληνική Μουστέρια βρίσκεται μερικές φορές μαζί με κάποιους μικρούς χειροπελέκες, και συνήθως τα ευρήματα περιλαμβάνουν μεγάλους αριθμούς από ξέστρα, αιχμές, και άλλα εργαλεία. Η χρήση πυρήνων επεξεργασμένων στα πρότυπα της λιθοτεχνίας Levallois με σκοπό την αφαίρεση μεγάλων επίπεδων φολίδων που θα τις επεξεργαστούν έτσι ώστε να δημιουργήσουν διαφορετικούς τύπους εργαλείων είναι το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της λιθοτεχνίας. Άλλο γνώρισμα της ελληνικής Μουστέριας είναι η παρουσία των χαρακτηριστικών αμφίπλευρων φυλλόσχημων αιχμών, απολεπισμένων και από τις δυο πλευρές, που γίνονται με απ' ευθείας χτυπήματα σε μεγάλες φολίδες. Η χρονολόγηση της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα είναι αβέβαιη. Η αρχή της περιόδου χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση από την Αχελαιία στη Μουστέρια λιθοτεχνία, που είναι ελάχιστα κατανοητή και πουθενά δεν είναι ικανοποιητικά χρονολογημένη. Κάποιες σχολές πιστεύουν ότι η 'μετάβαση' είναι περισσότερο προϊόν αρχαιολογικής κατηγοριοποίησης παρά ένα πραγματικό όριο. Είναι πάντως ξεκάθαρο σε κάθε περίπτωση ότι λιθοτεχνίες που παράγουν φολιδωτά εργαλεία με Μουστέρια σε γενικές γραμμές χαρακτηριστικά, είναι παρούσες ήδη 200.000 χρόνια πριν από σήμερα, στην Εγγύς Ανατολή και λίγο αργότερα σε κάποια μέρη της δυτικής Ευρώπης. Η πρωιμότερη Μουστέρια στην Ελλάδα εμφανίζεται αρκετά αργότερα σε σχέση με τις γειτονικές περιοχές. Η χρονολόγηση της Μουστέριας λιθοτεχνίας στα κατώτερα στρώματα της στρωματογραφίας στη σπηλιά του Ασπροχάλικου στην Ήπειρο με τη μέθοδο της θερμοφωταύγειας περίπου στα 100.000 πριν από σήμερα, δείχνει ότι η Μουστέρια καθιερώνεται στην Ελλάδα μόνο μετά την τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο. Άλλες χρονολογήσεις για την ελληνική Μουστέρια είναι νεότερες. Μία θέση της Μουστέριας *in situ* στη νότια Αργολίδα χρονολογείται περίπου στα 52.000 χρόνια πριν από σήμερα σύμφωνα με την χρονολόγηση με τη μέθοδο ουρανίου–θωρίου της πεδογενούς κρούστας ανθρακικού

ασβεστίου που κάλυπτε τα αντικείμενα. Θέσεις της Μουστερίας στη Θεσσαλία που η στρωματογραφία των αποθέσεών τους έχει αποκαλυφθεί από τη διάβρωση του Πηνειού ποταμού χρονολογήθηκαν με τη μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακα και τη μέθοδο ουρανίου-θωρίου ανάμεσα περίπου στα 45.000 με 30.000 χρόνια πριν από σήμερα. Η Μουστερία λιθοτεχνία εξαφανίζεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα του ελλαδικού χώρου πριν από το 30.000 πριν από σήμερα όπως και σε όλη την Ευρώπη.

Ποιος ήταν υπεύθυνος για τη Μουστερία σε Ευρώπη και Ελλάδα; Για δεκαετίες πιστεύονταν ότι οι άνθρωποι της Μουστερίας λιθοτεχνίας ήταν οι *Neanderthals*, την βολική αυτή υπόθεση κατέρριψαν πρόσφατα στοιχεία από το Ισραήλ και τη Γαλλία που δείχνουν ότι υπολείμματα του σύγχρονου *Homo sapiens* βρίσκονται μαζί με εργαλεία της Μουστερίας και υπολείμματα των *Neanderthals* με εργαλεία που τυπολογικά ανήκουν στην Ανώτερη Παλαιολιθική. Είναι δύσκολο να καθορίσουμε την ταυτότητα των κατασκευαστών των λίθινων εργαλείων καθώς νέα απολιθώματα ανθρωπιδών βρέθηκαν να σχετίζονται άμεσα με εργαλεία. Δεδομένης της έλλειψης τέτοιων συσχετισμών στην Ελλάδα η ταυτότητα των ανθρώπων της Μουστερίας παραμένει στο χώρο των υποθέσεων. Ωστόσο υπάρχουν ικανοποιητικά ευρήματα *Neanderthals* με θέσεις της Μουστερίας στην Ευρώπη και το Ισραήλ για να στηρίξουν το συσχετισμό μεταξύ των δύο. Η πιθανότερη υπόθεση, και αυτή θα υιοθετήσω σ' αυτή τη μελέτη, είναι ότι η ελληνική Μουστερία λιθοτεχνία κατασκευάστηκε από *Neanderthals*. Η γεωγραφική και χρονολογική προέλευση των *Neanderthals* παραμένει επίσης μυστήριο, η επικρατούσα πάντως άποψη σήμερα είναι ότι οι *Neanderthals* προήλθαν από τους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς του αρχαϊκού *Homo sapiens* (η ίσως *Homo heidelbergensis*) που αντιπροσωπεύονται από απολιθώματα όπως αυτά των Πετραλώνων, του Steinheim, του Swanscombe και της Arago. Κάποιες σχολές δέχονται για ένα *Neanderthal* από το Ισραήλ μια αμφισβητούμενη χρονολόγηση στα 220.000 χρόνια πριν από σήμερα, ενώ άλλοι τοποθετούν την πρώτη εμφάνιση των *Neanderthals* πολύ αργότερα, ανάμεσα στα 160.000 – 125.000 χρόνια πριν από σήμερα. Πότε όμως οι *Neanderthals* φτάνουν στην Ελλάδα; Οι ενδείξεις από τη θέση Ασπροχάλικο δείχνουν ότι η Μουστερία λιθοτεχνία ήταν ήδη παρούσα κατά την τελευταία παγετώδη περίοδο, και η σύμπτωση της εμφάνισης της Μουστερίας στην Ελλάδα και την Εγγύς Ανατολή οδήγησε ορισμένους ερευνητές στην άποψη ότι οι *Neanderthals* μπορεί να κατέφυγαν στην περιοχή της Μεσογείου για να γλιτώσουν από τις ακραίες συνθήκες των παγετώνων στην Ευρώπη. Εάν αυτή η υπόθεση ευσταθεί, μέρη της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης εγκαταλείφθηκαν περιστασιακά από τους *Neanderthals* που μετακινήθηκαν νότια μετά το 60.000 περίπου πριν από σήμερα συνωθούμενοι στην Ισπανία, την Ελλάδα, την Τουρκία και πιθανόν στην Εγγύς Ανατολή.

Μια μετανάστευση των *Neanderthals*, στην αρχή της παγετώδους περιόδου, προς την Ελλάδα εξηγεί την, διαφορετικά προβληματική, αφθονία από θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα, που σηματοδοτεί έναν ορίζοντα εντατικής δραστηριότητας ανάμεσα στο 100.000–30.000 χρόνια πριν από σήμερα. Οι τεράστιες παραθαλάσσιες πεδιάδες που αποκαλύφθηκαν στο ανάγλυφο της ηπείρου με την πτώση της στάθμης της θάλασσας προσέλκυσε αναμφίβολα τους *Neanderthals* της Ευρώπης. Οι ευρείες πεδιάδες που ήταν διαθέσιμες γύρω από την Ελλάδα δεν ήταν απλώς προεκτάσεις ενός περιβάλλοντος που υφίσταται, αλλά ήταν οικοσυστήματα που έχουν εντελώς εξαφανιστεί από τη σημερινή εικόνα της Μεσογείου. Ήταν περιοχές με χαμηλό υψόμετρο με σχετικά ήπιο κλίμα κατά τη διάρκεια του παγετωνικού χειμώνα. Καθώς δεν ήταν καλυμμένες από χιόνι και είχαν αφθονία σε νερό παρείχαν καταφύγιο στα δέντρα και άλλα φυτά και συντηρούσαν

κοπάδια φυτοφάγων ζώων. Οι *Neanderthals* πρέπει να κατοικούσαν σ' αυτές τις πεδιάδες κατά τους παγετωνικούς χειμώνες και να εισχωρούσαν στο ηπειρωτικό εσωτερικό κατά τη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού όταν τα χιόνια που έλιωναν τροφοδοτούσαν τις λίμνες και τα ποτάμια με νερό και η νέα βλάστηση προσέλκυε μεγάλα φυτοφάγα ζώα. Οι λίμνες και τα ποτάμια πρέπει να ήταν ιδιαίτερα θελκτικοί τόποι από τα μέσα του καλοκαιριού ως τις αρχές του φθινοπώρου καθώς τα επιφανειακά νερά ελαττώνονταν και οι πηγές νερού που διατηρούνταν χρησίμευαν για να προσελκύνουν φυτά και ζώα, πηγές που οι *Neanderthals* τις θεωρούσαν αναμφίβολα αναμενόμενες και σταθερές καθώς έπαιρναν το δρόμο της επιστροφής προς τις χειμερινές τους εγκαταστάσεις στις παραθαλάσσιες πεδιάδες.

Η κατανομή των θέσεων της Μουστερίας στην Ελλάδα αποκαλύπτει τη σημασία του νερού για τους *Neanderthals*. Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις θέσεων βρίσκονται κατά μήκος του ποταμού Πηνειού στη Θεσσαλία, κατά μήκος ποταμών και γύρω από αρκετές λίμνες της Ηπείρου, κατά μήκος του Αλφειού και του Πηνειού στην Ηλεία. Παλαιολιθικές θέσεις είναι σπάνιες στις άνωδες περιοχές της κεντρικής Ελλάδας και της ανατολικής Πελοποννήσου, τουλάχιστον στις περιοχές που έχουν ερευνηθεί με ένα σχετικά συστηματικό τρόπο. Στο ξηρό εσωτερικό της κοιλάδας του Μπερμπάτι μια Αμερικανο-Σουηδική έρευνα αναγνώρισε μόνον μία βέβαιη θέση της Μέσης Παλαιολιθικής και τίποτε παραπάνω από 12 λίθινα εργαλεία σε μια περιοχή 60km². Στην άνωδρη βόρεια Αργολίδα μια εντατική αμερικανική έρευνα δεν απέδωσε πάνω από πέντε ανασκαφικές θέσεις και μερικές ντουζίνες αντικειμένων σε μια έκταση 250 τετραγωνικών χιλιομέτρων. Αντίθετα πάνω από 30 θέσεις με εκατοντάδες πέτρινα εργαλεία, ανακαλύφθηκαν κατά μήκος ενός μικρού δείγματος (8km) του ποταμού Πηνειού στη Θεσσαλία. Η Ηπειρος προσφέρει μια καθαρότατη εικονογράφηση της σύνδεσης μεταξύ των θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής και του νερού. Υπάρχουν πολυάριθμες τοποθεσίες στην περιοχή δυτικά της γραμμής που συνδέει τα Ιωάννινα με την Πρέβεζα ως το Ιόνιο πέλαγος. Αυτή η περιοχή έχει μόνιμα ρυάκια, ποταμούς και αρκετές λίμνες κάποιες από τις οποίες είναι γεμάτες από καρστικές πόλγες. Μουστερίες θέσεις έχουν βρεθεί εδώ σε αφθονία. Η θέση του Κοκκινοπηλού μόνο, απέδωσε 5.000 τεχνουργήματα στις ομάδες συλλογής του Higgs, και χιλιάδες ακόμη έχουν απομακρυνθεί με τη διάβρωση στα ενδιάμεσα χρόνια. Η δική μου επιφανειακή έρευνα όμως στην επαρχία της Πρέβεζας, πρόσέθεσε περίπου 20 θέσεις σε αυτές που είχε ανακαλύψει ο Higgs και οι συνεργάτες του βορειότερα. Κάποιες απ' αυτές τις θέσεις είναι τόσο πλούσιες όσο ο Κοκκινοπηλός. Το Αλωνάκι κοντά στις εκβολές του ποταμού Αχέροντα είναι γεμάτο με αντικείμενα: σε μία έκταση πάνω από 1χλμ² περισσότερα από 150.000 λίθινα εργαλεία καταμετρήθηκαν στην επιφάνεια, στο Αλωνάκι, τα οποία ανήκουν κυρίως στην Πρώιμη Παλαιολιθική ή στην αρχή της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Αυτό το νούμερο έρχεται σε αντίθεση με την μικρή ποσότητα από την Αργολίδα.

Ο συσχετισμός Μουστερίων θέσεων με το νερό, υποδεικνύει ότι οι *Neanderthals* είχαν περισσότερο σχεδιασμό και προγραμματισμό απ' ότι μερικές φορές πιστεύουμε. Οι Stringer & Gamble έχουν συλλέξει τις αποδείξεις για τις απρογραμμάτιστες και χωρίς δομή κυνηγετικές και τροφοσυλλεκτικές ασχολίες των *Neanderthals* αλλά ο Jameson και οι συνάδελφοι του, επιμένουν ότι οι μεταγενέστερες Μουστερίες θέσεις στη νότια Αργολίδα δείχνουν κάποια στοιχεία στρατηγικού προγραμματισμού. Τείνουν στο πρότυπο των μικρών θέσεων διανεμημένων γύρω από το σπήλαιο Φράγχι το οποίο υποθέτουν πως ήταν βασικός οικισμός ή τουλάχιστον μια βάση η οποία υποστήριζε τις μικρότερες δορυφορικές

κυνηγετικές τροφοσυλλεκτικές θέσεις, που ανακαλύφθηκαν από την έρευνά τους, κάποιες από τις οποίες ήταν τοποθετημένες δίπλα σε πηγές πυριτόλιθου και νερού, ενώ άλλες ήταν τοποθετημένες σε στρατηγικά σημεία στο τοπίο, κατάλληλα τοποθετημένα για κυνηγετικές ενέδρες. Οι ανασκαφικές εργασίες στο Φράγγχι δεν διείσδυσαν κάτω από τα επίπεδα της Ανώτερης Παλαιολιθικής και τα δεδομένα για τη Μουστέρια εποχή συνίστανται σε μια ντουζίνα αντικειμένων τα οποία φαίνεται να προέρχονται από κατώτερα επίπεδα, συνεπώς η υπόθεση ότι αυτό ήταν καταυλισμός βάσης παραμένει ανεπιβεβαιώτη. Η προς το παρόν αδημοσίευτη σπηλιά του Κεφαλαρίου στο Άργος έχει μια μακρά αλληλουχία στρωμάτων πλούσιων σε στοιχεία Μουστέριας εποχής και είναι καλύτερη υποψήφια για έναν καταυλισμό βάσης ο οποίος εξυπηρετούσε πιθανότατα ολόκληρη την Αργολίδα. Ένα ευκρινές σχέδιο στην κατανομή παλαιολιθικών ευρημάτων επιβεβαιώθηκε απ' τι έρευνες στην Αργολίδα και το Μπερμπάτι. Υποθέτοντας πως οι σπηλιές Φράγγχι και Κεφαλάρι εξυπηρετούσαν ως καταυλισμοί βάσης, εξειδικευμένες θέσεις επεξεργασίας πυριτόλιθου και θέσεις κυνηγιού βρίσκονταν σε απόσταση μικρότερη από μιας ημέρας περπάτημα από κάθε καταυλισμό βάσης. Απομονωμένα ευρήματα από κονταροκεφαλές και παρόμοια αντικείμενα, τα οποία μάλλον αντιπροσωπεύουν κυνηγετικές απώλειες, έχουν βρεθεί σε αποστάσεις πάνω από μιας ημέρας περπάτημα από τον βασικό οικισμό, συχνά σε υψόμετρο πάνω από 700 – 1000 m. Αυτό το τριεπίπεδο σχέδιο κατανομής υποδεικνύει μια στρατηγική τροφοσυλλογής και κυνηγιού επικεντρωμένη σε ένα καταυλισμό βάσης.

Η συγκέντρωση αντικειμένων της Μουστέριας εποχής κοντά σε εποχιακές λίμνες στη νότια Ήπειρο είναι στοιχείο ενός προγραμματισμού στη Μέση Παλαιολιθική. Ο μεγάλος αριθμός αντικειμένων που βρέθηκαν σε θέσεις όπου ήταν συγκεντρωμένο νερό, πυριτόλιθος και άλλοι πόροι υποδεικνύει επανειλημμένες επισκέψεις από μικρό αριθμό *Neanderthals* για μεγάλες χρονικές περιόδους. Η επαναλαμβανόμενη εποχιακή χρήση των ίδιων θέσεων κατά μήκος μιας γραμμής από τους λόφους στην ενδοχώρα έως τις παράκτιες πεδιάδες είναι μια μορφή σχεδιασμού της τροφοσυλλογής και του κυνηγιού που θεωρήθηκε ως εισαχθείς κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική από το σύγχρονο *Homo sapiens*. Εδώ όμως λείπουν επίσης οι καταυλισμοί βάσης. Οι ανασκαφές του Higgs στο Ασπροχάλικο έδειξαν ότι αυτό το καταφύγιο ήταν πολύ μικρό, και οι αποθέσεις του πολύ λεπτές για να αποτελεί βασικό καταυλισμό. Πρέπει λοιπόν να κοιτάξουμε ξανά στις εξαφανισμένες παράκτιες πεδιάδες ως το πιο πιθανό μέρος για να βρούμε τους καταυλισμούς βάσης.

Αν η στιγμή της εμφάνισης των *Neanderthals* και εισόδου τους στην Ελλάδα είναι ένα ζητούμενο, η τελική κατάληξη των *Neanderthals* είναι ακόμη πιο αιγυματική. Οι μοναδικές ανασκαμμένες θέσεις στις οποίες μπορεί να ανιχνευθεί η μετάβαση από τη Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική παραμένουν αδημοσίευτες αλλά οι προκαταρκτικές εκθέσεις υποδεικνύουν ότι υπάρχει ένα φανερό κενό ανάμεσα στο τέλος της Μέσης και στην αρχή της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Το σπήλαιο του Κεφαλαρίου μπορεί να σώζει στοιχεία της μετάβασης αυτής, όμως τα υπό συζήτηση στρώματα είναι λεπτά και έχουν πολύ λίγα τεχνουργήματα, μια δυσκολία που περιπλέκεται από την έλλειψη χρονολογήσεων για την ακολουθία και πλήρους δημοσίευσης. Στη Θεσσαλία οι θέσεις του τέλους της Μέσης Παλαιολιθικής σχετίζονται με μια χρονολογημένη στρωματογραφική ακολουθία. Οι πρόσφατες έρευνες αυτών των θέσεων δείχνουν ότι επικαλύπτονται χρονικά με την πρωϊμότερη Ωρινάκειας λιθοτεχνίας της Ανώτερης Παλαιολιθικής των Βαλκανίων, και δίνουν στοιχεία από αυτό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως υιοθέτηση νέων πολιτισμικών στοιχείων. Τα συγκεκριμένα στοιχεία της Ωρινάκειας είναι

λεπίδες, οι οποίες συχνά φέρουν δευτερογενή επεξεργασία κατά μήκος της μιας κόψης, γλυφίδες και μια ποικιλία από τερματικά ξέστρα, φτιαγμένα πάνω σε μικρές φολίδες. Αυτοί οι τύποι εργαλείων βρίσκονται με Μουστέρια πλευρικά ξέστρα και φολίδες Levallois στην ίδια θέση και είναι φτιαγμένα από τις ίδιες πρώτες ύλες. Η παρουσία τυπικών Μουστέρων αντικειμένων και εργαλείων τύπων που συνήθως συνδέεται με την Ωρινάκεια στις ίδιες θέσεις στη Θεσσαλία ερμηνεύεται ως αποδεικτικό στοιχείο πολιτισμικών δανείων από ύστερους *Neanderthals* οι οποίοι είχαν κάποιου είδους επαφή με σύγχρονους ανθρώπους. Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό των θεσσαλικών θέσεων είναι ότι εξαφανίστηκαν από το χάρτη πριν από το 30000 π.σ. και μετά από αυτό το χρονικό σημείο δεν υπάρχουν πια Μουστέρια θέσεις πουθενά στην Ελλάδα ή την υπόλοιπη Ευρώπη. Στην Ελλάδα η Μουστέρια εποχή δεν αντικαθίσταται άμεσα από την Ανώτερη Παλαιολιθική και μεγάλες περιοχές της Θεσσαλίας, της Πελοποννήσου και της Ηπείρου φαίνεται να μην κατοικούνται ή να μη δέχονται συχνές επισκέψεις για αρκετές χιλιετίες. Πιστεύω ότι αυτό είναι στοιχείο για την εξαφάνιση των *Neanderthals*, οι επικράτειες των οποίων δεν κατοικήθηκαν αμέσως από τους σύγχρονους ανθρώπους. Προς το παρόν δεν υπάρχει συναίνεση ως προς τη μοίρα των *Neanderthals*, αλλά είναι ευρέως αποδεκτό ότι αντικαταστάθηκαν από σύγχρονους ανθρώπους οι οποίοι μετανάστευσαν στη δυτική Ευρώπη μεταξύ 40.000-30.000 π.σ.

Ένα παράξενο και ανεξήγητο φαινόμενο είναι γιατί οι θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής φαίνεται να είναι συγκεντρωμένες στα δυτικά, κυρίως στην Ήπειρο, ενώ η Θεσσαλία και η Πελοπόννησος κατοικούνταν από ανθρώπους της Μουστέριας για ένα μικρό διάστημα, στο τέλος της περιόδου (45.000-30.000 π.σ.) Μια εξήγηση είναι ότι οι *Neanderthals* μπορεί να μετακινήθηκαν από την Ήπειρο καθώς άνθρωποι της Ωρινάκειας ξεχύθηκαν από τα κεντρικά Βαλκάνια στη βορειοδυτική Ελλάδα. Μια ακόμη πιθανότητα, συσχετιζόμενη με την πρώτη, είναι πως η μετακίνηση ανθρώπων της Μουστέριας νότια στην ενδοχώρα, ενθαρρύνθηκε από τη μείωση των βορειοδυτικών παράκτιων πεδιάδων στην περίοδο 45000-30000π.σ. όταν το κλίμα ήταν συχνά πιο θερμό.

Η ΑΝΩΤΕΡΗ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Στις χιλιετίες που ακολούθησαν την εξαφάνιση των *Neanderthals* η Ελλάδα ήταν πολύ αραιοκατοικημένη. Ο πιο πρώιμος πολιτισμός της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ευρώπη, η Ωρινάκεια (40.000-25.000 π.σ.) είναι πολύ σπάνια στην Ελλάδα. Η Ωρινάκεια λιθοτεχνία στηρίζονταν σε λεπίδες, με πολλά τερματικά ξέστρα και γλυφίδες και, όπου η διατήρηση είναι καλή, χαρακτηριστικές οστέινες αιχμές με διαχωρισμένες βάσεις. Είναι μια λιθοτεχνία η οποία μπορεί να διακριθεί από τη Μουστέρια παρ' όλο που στην Ελλάδα φαίνεται να είναι παντού αναμειγμένη με Μουστέρια στοιχεία, όπως πλευρικά ξέστρα και φολίδες Levallois. Η Ωρινάκεια μπορεί να είναι παρούσα στα κατώτερα επίπεδα της Ανώτερης Παλαιολιθικής στα σπήλαια Φράγγχι και Κεφαλάρι, αλλά σε τόσο μικρές ποσότητες που η ίδια η αναγνώριση τους είναι προς συζήτηση. Υπάρχουν δύο επιφανειακές θέσεις στην Αχαΐα οι οποίες μπορεί να είναι Ωρινάκειες, όπως και η πρόσφατα ανακαλυφθείσα ανοιχτή θέση του Σπηλαίου στην Ήπειρο. Η σπανιότητα στρωματογραφημένων και χρονολογημένων θέσεων απαιτεί μια εξήγηση. Είναι πιθανόν πως η επέκταση της Ωρινάκειας συνέπεσε με μια σχετικά θερμή ενδιάμεση φάση, όταν οι παράκτιες πεδιάδες της Ελλάδας συρρικνώθηκαν ή οι άνθρωποι της περιόδου ήταν αριθμητικά λίγοι και μπορούσαν να συγκεντρωθούν σε περιοχές με

πλούσιες πηγές από τις οποίες μπορούσαν να εξαρτώνται χωρίς την πίεση να καταλάβουν άλλες περιοχές οριακής παραγωγικότητας.

Στοιχεία ευρύτερης κατοίκησης της Ελλάδας έχουμε μόνο μετά την Ωρινάκεια κάποια στιγμή μετά το 25.000 π.σ. Η σύμπτωση επέκτασης της ανώτερης Παλαιολιθικής κατοίκησης με την αρχή της τελευταίας ψυχρής φάσης της περιόδου των παγετώνων, στρέφει την προσοχή για ακόμη μια φορά στις παράκτιες πεδιάδες, οι οποίες έφτασαν στη μεγαλύτερη τους έκταση στο διάστημα 20.000-18.000 π.σ. Οι νέοι αρχαιολογικοί πολιτισμοί είναι γνωστοί ως Γραβέτιοι ή Επιγραβέτιοι, και χαρακτηρίζονται από αφθονία μικρών λεπίδων, πολλές από τις οποίες δεν είναι μεγαλύτερες από 1 ή 2 εκατοστά σε μήκος. Αυτές οι μικρές λεπίδες έχουν υποστεί έντονη δευτερογενή επεξεργασία σε μία ή και στις δύο κόψεις τους, για να σχηματίσουν μικρές αιχμές, και τοποθετούνταν σε κοιλότητες κατά μήκος ξύλινων, οστέινων ή κεράτινων στελεχών για να σχηματίσουν ακόντια και βέλη. Οι άλλοι τύποι εργαλείων σ' αυτές τις λιθοτεχνίες αντικατοπτρίζουν την έμφαση σε μικρά κυνηγετικά εξαρτήματα και συμπεριλαμβάνουν γεωμετρικούς μικρόλιθους (που επίσης χρησιμοποιούνταν για να εξοπλίσουν ακόντια και βέλη) και μια ποικιλία από τερματικά ξέστρα σε λεπίδες και φολίδες που χρησιμοποιούνταν για να επεξεργάζονται το ξύλο και τα δέρματα. Η Επιγραβέτια είναι και αυτή γνωστή σχεδόν αποκλειστικά από σπήλαια και θέσεις και φαίνεται να παρουσιάζεται πολύ σπάνια σε ανοιχτές θέσεις. Πολλές σπηλιές έχουν ανασκαφεί παρέχοντάς μας για πρώτη φορά με παραπάνω από ένα δείγματα καλά χρονολογημένα καθώς και καλά στρωματογραφημένα.

Η πιο σπουδαία θέση είναι το σπήλαιο Φράγγχι όπου υπάρχει μια ακολουθία παλαιολιθικών αποθέσεων που καλύπτουν το διάστημα από το 25.000 μέχρι το 11.000 π.σ. Η παλαιολιθική κατοίκηση της σπηλιάς δεν ήταν συνεχής, πολλά κενά ή χάσματα έχουν ανιχνευθεί στη στρωματογραφία της σπηλιάς που αντιστοιχούν σε περιόδους κατά τις οποίες δεν υπήρχε απόθεση ιζημάτων ή οι αποθέσεις απομακρύνθηκαν από το σπήλαιο με τη διάβρωση. Ένα μεγάλο χάσμα στην κατοίκηση της σπηλιάς έχουμε στο τέλος της τελευταίας περιόδου των παγετώνων μεταξύ του 18.000 και 13.000 π.σ. Οι αποθέσεις του σπηλαίου παρόλα αυτά είναι πλούσιες σε τεχνουργήματα. Οι λιθοτεχνίες έχουν δημοσιευτεί από την Catherine Perlès (διαβάζεται Περλές) η οποία αναγνωρίζει 6 διαφορετικές φάσεις λιθοτεχνίας στο Φράγγχι οι οποίες χαρακτηρίζονται από διακυμάνσεις στο χρόνο όσον αφορά τη συχνότητα ορισμένων κοινών τύπων εργαλείων και από αλλαγές στις τεχνικές κατασκευής τους. Οι βασικοί τύποι εργαλείων είναι λεπίδες με ράχη και μικρόλιθοι, τυπικά μικρά γεωμετρικά εργαλεία στη μορφή τριγώνων και τραπεζίων τα οποία τοποθετούνταν σε ξύλινα ή οστέινα στελέχη για να φτιάχτουν μαχαίρια και άλλα αιχμηρά αντικείμενα. Τα έφτιαχναν σπάζοντας τις λεπίδες σε μικρά τμήματα συνήθως με δευτερογενή επεξεργασία στις πλευρές τους για να τους δώσουν την τελική τους μορφή. Το πάχος της στρωματογραφίας στο σπήλαιο Φράγγχι δεν είναι αποτέλεσμα συνεχούς κατοίκησης, αλλά αναπαριστά επεισόδια χρήσης από μικρές ομάδες που επισκέπτονταν τη θέση σε μια περιοδική, εποχιακή βάση. Επειδή ο ρυθμός ιζηματοποίησης ήταν πολύ αργός στις κρύες και ξηρές συνθήκες του τελευταίου παγετώνα, η διάρκεια αυτών των διαλειμμάτων ή διακοπών που παρεμβάλλονταν είναι δύσκολο να υπολογιστεί. Παρόλα αυτά η παλαιολιθική κατοίκηση στο σπήλαιο Φράγγχι είναι αξιοσημείωτη λόγω των ελάχιστων ενδείξεων αλλαγής από τη βάση ως την κορυφή της ακολουθίας. Μετά από μια σύντομη Ωρινάκεια φάση στη βάση της ακολουθίας οι ακόλουθες φάσεις λιθοτεχνίας που αναγνωρίστηκαν από την Perlès κυριαρχούνται από τους ίδιους τύπους, π.χ. λεπίδες

με ράχη, τερματικά ξέστρα και μικρόλιθοι, που ποικίλουν στα ποσοστά και στους τύπους από τη μία φάση στην άλλη.

Η σπηλιά βρίσκεται αυτή τη στιγμή ακριβώς στην ακτογραμμή αλλά μέχρι και την τελευταία παγετώδη περίοδο βρίσκονταν 7 χλμ. στην ενδοχώρα. Τα πλούσια βοσκοτόπια, αποτέλεσμα των παράκτιων τεράστιων πεδιάδων, προσέλκυαν μεγάλη ποικιλία πανίδας, χορτοφάγων και των θηρευτών τους σαρκοφάγων. Τα απομεινάρια της πανίδας από τις ανασκαφές φανερώνουν μεγάλο αριθμό μεγάλων φυτοφάγων ζώων, όπως ο βίσωνας και ο γάιδαρος που είναι χαρακτηριστικά είδη των πεδιάδων, και η ιδανική πρόσβαση στο κυνήγι ήταν πιθανόν ο κύριος πόλος έλξης του σπηλαιίου. Πολύ λίγα φυτικά κατάλοιπα έχουν διατηρηθεί από τα παλαιολιθικά επίπεδα αλλά αυτά αποδεικνύουν ότι η συλλογή φυτών διαδραμάτισε σχετικά μικρό ρόλο στην οικονομία της θέσης. Απομεινάρια ψαριών και οστρέων είναι πολύ σπάνια καθώς η θάλασσα ήταν αρκετά μακριά για να χρησιμεύσει σε κάτι.

Η εικόνα που έχουμε είναι μιας πολύ απλής και συντηρητικής μορφής εκμετάλλευσης. Η εικόνα ενός απλού κυνηγετικού καταυλισμού ενισχύεται από την έλλειψη τέχνης, κοσμημάτων και μόνιμης ταφής. Μια πρόσφατη έρευνα των ανθρώπινων καταλοίπων απ' τη σπηλιά ανέφερε 7 ανθρώπινα οστά και δόντια από παλαιολιθικά στρώματα στη θέση. Βρέθηκαν διάσπαρτα στις αποθέσεις πιθανόν λόγω σαρκοβόρων ζώων, τρωκτικών και μεταγενέστερης ανθρώπινης δραστηριότητας στη θέση. Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε την παρουσία δυο νεογιλών δοντιών σ' αυτό το μικρό δείγμα, μια ξεκάθαρη ένδειξη ότι υπήρχαν και παιδιά στον καταυλισμό στο Φράγγχι. Μια πλήρης ομάδα ενηλίκων και ανηλίκων αποτελεί απόδειξη ότι η σπηλιά χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς και ως καταυλισμός βάσης. Υπολογίζοντας ότι αυτός ο τρόπος ζωής κράτησε περίπου 25.000 χρόνια μπορούμε να πούμε ότι ήταν μια επιτυχημένη προσαρμογή.

Έχουμε περισσότερες ανασκαμμένες θέσεις σ' αυτή την περίοδο από κάθε άλλη. Αυτές οι θέσεις, δημοσιευμένες και μη, περιλαμβάνουν τα σπήλαια Θεόπετρα στη Θεσσαλία, Σεϊντί στη Βοιωτία, Κεφαλάρι στην Αργολίδα, Γκράβα στην Κέρκυρα, και Ασπροχάλικο, Καστρίτσα, Κλειδί, και Μπούλα στην Ήπειρο. Με μια πιθανή εξαίρεση το μεγάλο σπήλαιο του Κεφαλαρίου, αυτές οι θέσεις είναι μικρές και πιθανότατα ταιριάζουν πιο πολύ στην κατηγορία των βραχοσκεπών παρά των σπηλαιίων. Η πλειοψηφία αυτών των θέσεων δεν έχει σημάδια κατοίκησης κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική παρά μόνο μετά το 20.000 π.σ.. Μόνο το Κεφαλάρι και το Ασπροχάλικο έχουν στοιχεία της Μέσης Παλαιολιθικής. Και οι δυο θέσεις είναι αδημοσίευτες αλλά προκαταρκτικές εκθέσεις υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός κενού στην κάθε μία μεταξύ της Μέσης και της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Ο Bailey πρόσφατα παρατήρησε ότι είναι ξεκάθαρο, από τον αποσπασματικό χαρακτήρα των δεδομένων, το μικρό μέγεθος και τις λεπτές επιχώσεις αυτών των θέσεων, ότι έχουμε να κάνουμε με ένα μικρό μέρος από το εκτεταμένο εύρος των ανθρώπινων ομάδων, που εγκαταστάθηκαν εκεί. Καταλαμβάνοντας εκατοντάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα, από τις παράκτιες πεδιάδες μέχρι τα μεγάλα υψόμετρα των κοιλάδων της ενδοχώρας, μικρές ομάδες ανθρώπων εκμεταλλεύονταν μεγάλες εκτάσεις γης με μια πολύ εξειδικευμένη και προγραμματισμένη μορφή τροφосυλλογής και κυνηγιού. Το σπήλαιο Κλειδί στη βόρεια Ήπειρο δίνει την καλύτερη εικόνα για έναν από αυτούς τους κυνηγετικούς καταυλισμούς. Το σπήλαιο είχε ανασκαφεί από το 1983 έως το 1988 σε βάθος 2,9 μ. Δέκα βασικές στρωματογραφικές ενότητες αναγνωρίστηκαν και χρονολογούνται ανάμεσα στα 16.000 και τα 13.000 π.σ. Το σπήλαιο είχε κατοικηθεί για σύντομο χρονικό διάστημα μετά την τελευταία και με τις πιο ακραίες συνθήκες περίοδο των παγετώνων, όταν στις κοιλάδες της

ενδοχώρας οι πάγοι είχαν λιώσει. Καθώς ήταν τοποθετημένο στην κρημνώδη περιοχή γύρω από τον ποταμό Βοϊδομάτη πάνω από την πεδιάδα της Κόνιτσας, αυτή η τοποθεσία πιθανόν να μην ήταν προσβάσιμη το χειμώνα εξαιτίας της πυκνής χιονόπτωσης και των παγετώνων της περιοχής. Επειδή το επισκέπτονταν μόνο κατά τους θερμότερους μήνες, χρησιμοποιήθηκε ειδικά για το κυνήγι των άγριων κατσικιών. Αυτό το στοιχείο αποδεικνύεται από τα οστά και τα κέρατα αυτών των ζώων, που βρέθηκαν στο σπήλαιο σε μεγάλες ποσότητες. Η οριζόντια ανασκαφή των αποθέσεων έφερε στο φως μία πολύ μικρή περιοχή που είχε κατοικηθεί στη σπηλιά. Τα κατάλοιπα ωστόσο της κατοίκησης είναι άφθονα. Υπάρχουν εκατοντάδες χιλιάδες εργαλεία, πολλά από τα οποία είναι μικρολεπίδες και αιχμές με ώμο, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως βλήματα και τερματικά ξέστρα χρήσιμα για την κατασκευή και επισκευή όπλων καθώς επίσης και για την επεξεργασία του κρέατος και του δέρματος των ζώων. Η εξέταση των άφθονων λίθινων εργαλείων και των οστέινων θραυσμάτων, τα οποία φέρουν λίγα ίχνη φθοράς, υποδηλώνει ότι η θέση είχε κατοικηθεί μόνο κατά αραιά διαστήματα και πιθανόν από μικρές ομάδες ανθρώπων των 5-10 ατόμων. Το Κλειδί είχε κατοικηθεί κατά τη διάρκεια μιας σχετικά σύντομης περιόδου και εγκαταλείφθηκε αμέσως μόλις παρουσιάστηκε σημαντική μεταβολή σε πιο κρύες και ξηρές καιρικές συνθήκες.

Το παραπάνω μοντέλο της εποχιακής μετακίνησης σε μια τεράστια επικράτεια είχε αρχικά προταθεί από τον Eric Higgs στη δεκαετία του 1960, και αντίστοιχα βασίστηκε πάνω στην ιδέα της Ανάλυσης της Κοινοτικής Επικράτειας (Site Catchment Analysis) που αναπτύχθηκε από τον Claudio Vita-Finzi. Σε μία σειρά από άρθρα που άσκησαν επιρροή ο Higgs και οι συνεργάτες του υποστήριξαν την άποψη της εποχιακής μετακίνησης κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική που κατά κάποιο τρόπο φέρει ομοιότητες με το πρότυπο του νομαδισμού των σύγχρονων Σαρακατσάνων και άλλων κτηνοτρόφων που μετακινούν τα κοπάδια των αιγοπροβάτων από τα καλοκαιρινά ορεινά λιβάδια στους χειμερινούς βοσκοτόπους κοντά στη σημερινή ακτή. Ο Higgs θεώρησε ότι οι διαφορετικές θέσεις της Καστρίτσας και του Ασπροχάλικου, συμπεριλαμβανομένης της καταλληλότητας του χώρου για κατοίκηση κατά το καλοκαίρι ή το χειμώνα (που βασίζεται κυρίως στη μέση θερμοκρασία σε διαφορετικές εποχές όπως μετριούνται με θαμμένα θερμομέτρα), είναι ένδειξη ότι αυτά τα σπήλαια ήταν σταθμοί κατά μήκος μιας διαδρομής εποχιακής μετακίνησης που ακολουθούσαν τα κόκκινα ελάφια κατά την περίοδο των παγετώνων. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο οι άνθρωποι ακολούθησαν τα κοπάδια των ελαφιών, όπως οι Σαρακατσάνοι τα κοπάδια των προβάτων. Ο Higgs υπέδειξε την ύπαρξη των σύγχρονων νομαδικών διαδρομών που περνούσαν από τα σπήλαια, περισσότερο ως παράδειγμα ενός παρόμοιου τρόπου παρά για να ισχυριστεί μια συνέχεια αυτής της συμπεριφοράς.

Στη δεκαετία του 1980 ο Geoffrey Bailey και οι συνεργάτες του έθεσαν προς συζήτηση αυτό το απλό αλλά πειστικό μοντέλο, και πρότειναν ένα διαφορετικό μοντέλο για να το αντικαταστήσουν. Παρατήρησαν ότι αυτά τα δύο σπήλαια που χρησιμοποιήθηκαν από τον Higgs για την κατασκευή του μοντέλου του, η Καστρίτσα και το Ασπροχάλικο, ήταν πολύ διαφορετικά μεταξύ τους. Η Καστρίτσα, παρόλο που ήταν μικρότερου μεγέθους, χρησιμοποιήθηκε με πιο εντατικό τρόπο (όπως υπολογίζεται από την πυκνότητα των τεχνουργημάτων και των οστών στις αποθέσεις) σε σύγκριση με το Ασπροχάλικο. Υπάρχουν ακόμα σημαντικές διαφορές στα είδη των ζώων που ήταν στην διάθεση των κατοίκων και των δύο σπηλαίων. Έδωσαν επίσης προσοχή στην ιδιαίτερα προσεκτική επιλογή των μικρών καταφυγίων, όπως της Καστρίτσας, του Ασπροχάλικου και του Κλειδιού, τα οποία βρίσκονται στην περιφέρεια των περιοχών, όπου το υπέδαφος τείνει να καθορίσει

τον τύπο της βλάστησης, η οποία είναι διαθέσιμη στα φυτοφάγα ζώα. Οι νησίδες κατάλληλης βοσκής για τα ζώα είναι συνήθως μικρές και περιορίζονται από απότομες οροσειρές που δημιουργούν τα τοπογραφικά εμπόδια. Από τα κρυμμένα καταφύγια τους, μη ορατά από τις οριοθετημένες περιοχές όπου υπήρχαν κοπάδια από ζώα που έβοσκαν, μικρές ομάδες κυνηγών ήταν σε θέση να επιλέξουν τα θηράματά τους από τις τοποθεσίες που προτιμούσαν να επιτεθούν, καθώς περνούσαν μέσα από στενά μονοπάτια από τη μία περιοχή, όπου έβοσκαν τα ζώα, στην άλλη. Αυτό το καλά μελετημένο σχέδιο για το κυνήγι και την τροφосуλλογή είχε επιτυχία όσο το πιο κρύο και ξηρό κλίμα του τελευταίου παγετώνα ενθάρρυνε την ανάπτυξη της θαμνώδους βλάστησης για την επιβίωση των φυτοφάγων ζώων.

Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η εποχιακή μετακίνηση των ζώων όπως του κόκκινου ελαφιού, του αλόγου, των βοοειδών και των αιγοπροβάτων είναι υποθετική και οι κυνηγοί σίγουρα μετακινούσαν τους καταυλισμούς τους προκειμένου να εκμεταλλευτούν αυτές τις μετακινήσεις. Μια διαφορετική προοπτική προτείνεται από το αναθεωρημένο μοντέλο. Οι κυνηγοί δεν ακολουθούν τα κοπάδια, όπως οι σύγχρονοι νομάδες αλλά μετακινούν τις κατασκηνώσεις ανάλογα με την εποχή μέσα σε μια πολύ μεγάλη περιοχή για να εκμεταλλευτούν στο έπακρο τους βιότοπους των ζώων. Οι γνωστές θέσεις (Κλειδί, Καστρίτσα και Ασπροχάλικο) δεν είναι καταυλισμοί βάσης, αλλά οι εποχιακές κατασκηνώσεις οι οποίες είναι μέρος ενός περίπλοκου και ιεραρχικού σχεδίου που περιελάμβανε τους κύριους καταυλισμούς βάσης, ίσως υπαίθριες θέσεις, στις παράκτιες πεδιάδες.

Αυτή η καλά ισορροπημένη διαβίωση προφανώς δεν περιλαμβάνει έντονες τελετουργικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες, που είναι γνωστές από τις πυκνοκατοικημένες περιοχές της νοτιοδυτικής Γαλλίας και της βορειανατολικής Ισπανίας. Η τέχνη των σπηλαίων και η τέχνη σε κινητά αντικείμενα είναι άγνωστες στην ελληνική Παλαιολιθική, εκτός από μικρές ποσότητες δοντιών ζώων και θαλάσσιων οστρέων με οπή, τα οποία προφανώς χρησίμεψαν ως κοσμήματα. Οι ταφές είναι άγνωστες, και τα μόνα στρωματογραφημένα ανθρώπινα κατάλοιπα αντιστοιχούν στα διασκορπισμένα ευρήματα δοντιών και οστέινων θραυσμάτων στις αποθέσεις του σπηλαίου Φράγγχι. Αν οι υποθετικοί καταυλισμοί βάσης και οι θέσεις συνάθροισης των παράκτιων πεδιάδων εντοπισθούν και εξερευνηθούν, ενδέχεται να μάθουμε κάτι για την πνευματική ζωή του Παλαιολιθικού ανθρώπου.

Η τελευταία περίοδος των παγετώνων σταματά περίπου το 16.000 π.σ. και γύρω στο 10.000 π.σ. οι παγκόσμιες συνθήκες που χαρακτηρίζουν το Ολόκαινο σταθεροποιούνται. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου της μετάβασης από το Πλειστόκαινο στο Ολόκαινο, οι περισσότερες από τις παλαιολιθικές θέσεις στην Ελλάδα εγκαταλείπονται.

Η ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ

Το 1865 ο Sir John Lubbock χώρισε την προϊστορική περίοδο σε δύο μεγάλες περιόδους: την Παλαιολιθική και τη Νεολιθική. Αυτή η απλή ταξινόμηση βασίστηκε κυρίως στον βασικό τύπο των λίθινων εργαλείων, που ήταν σε κοινή χρήση: απολεπισμένα εργαλεία στην Παλαιολιθική και λειασμένα αντικείμενα στη Νεολιθική. Άλλα κριτήρια προστέθηκαν με τα χρόνια, αλλά η αρχική κατηγοριοποίηση έχει επικρατήσει. Μετά την καθιέρωσή της μία ασυμβατότητα ανάμεσα στις δύο περιόδους παρατηρήθηκε. Όταν κλιματολογικοί και οικονομικοί παράγοντες προστέθηκαν στα κριτήρια για να καθορίσουν τους όρους, στην “Παλαιολιθική” αντιστοιχούν οι κυνηγοί και οι τροφосуλλέκτες που έζησαν κατά την εποχή του Πλειστόκαινου και στην “Νεολιθική” οι αγρότες της εποχής του

Ολόκαινου. Ανασκαφές, ωστόσο, αποκάλυψαν την ύπαρξη κυνηγών και των τροφοσυλλεκτών, που συνέχισαν το κυνήγι και τη συλλογή στις αρχές του Ολόκαινου μέχρι που αντικαταστάθηκαν από τους νεολιθικούς αγρότες. Μερικοί μελετητές θεώρησαν ότι η λογική της χρήσης των κλιματολογικών και οικονομικών παραγόντων για τον καθορισμό των περιόδων απαιτεί έναν ξεχωριστό προσδιορισμό για τους κυνηγούς και τους τροφοσυλλέκτες του Ολόκαινου, και εισήγαγαν τον όρο “Μεσολιθική”.

Η έννοια της “Μεσολιθικής” έχει συζητηθεί από τότε που πρωτοεμφανίστηκε. Ο όρος διατηρήθηκε από αρχαιολόγους που εργάστηκαν στην Ευρώπη, αλλά έχει χάσει έδαφος σε άλλα μέρη. Οι αρχαιολόγοι στις πολύ γειτονικές περιοχές, όπως η Βαλκανική και η Εγγύς Ανατολή, χρησιμοποιούν μερικές φορές τον όρο “Επιπαλαιολιθική” αντί για Μεσολιθική. Ο όρος Επιπαλαιολιθική υποδηλώνει πως αυτή η φάση θεωρείται η συνέχεια της Παλαιολιθικής στο Ολόκαινο, με την υποψία ότι βρίσκεται στο “λυκόφως” της Παλαιολιθικής, όπου οι κυνηγοί και οι τροφοσυλλέκτες προσπάθησαν να προσαρμοστούν στις καινούριες κλιματολογικές συνθήκες εκείνης της εποχής, και αυτή η αντίληψη είναι συχνά δικαιολογημένη. Είτε “εκφυλισμένη” ή μόνο “μεταβατική” η “Μεσολιθική” συνήθως θεωρείται ως η συνέχεια της Παλαιολιθικής, ένας όρος άβολος για να καλύψει ένα παράταιρο τμήμα της προϊστορίας, που δεν ταιριάζει στην ακολουθία των περιόδων. Έγιναν προσπάθειες τα τελευταία χρόνια, οι περισσότερες με την εποπτεία του Grahame Clark, επανεκτίμησης της Μεσολιθικής και παρουσίας της ως μίας εποχής διαμόρφωσης η οποία ξεχωρίζει από τις άλλες προϊστορικές περιόδους, αλλά αυτή η προσπάθεια δε γνώρισε επιτυχία. Παρόλες τις επιφυλάξεις, τα στοιχεία από την Ελλάδα υποδηλώνουν ότι η Μεσολιθική είναι μία περίοδος διακριτή από την Παλαιολιθική και τη Νεολιθική από άποψη στρωματογραφίας, χρονολόγησης και οικονομίας.

Η Μεσολιθική περίοδος ανήκει στις αρχές του Ολόκαινου, μια εποχή παγκόσμιων ραγδαίων κλιματολογικών αλλαγών, ως το αποτέλεσμα της μεταβολής από τις κρύες και ξηρές συνθήκες των παγετώνων στο πιο ζεστό και υγρό κλίμα της σύγχρονης εποχής. Τα ακριβή αποτελέσματα των κλιματολογικών αλλαγών στην Ελλάδα είναι δύσκολο να υπολογιστούν, επειδή τα δεδομένα με βάση τα οποία σχηματίστηκε μία εικόνα για το κλίμα στο παρελθόν, όπως είναι η γύρη, οι δακτύλιοι δέντρων, και τα βιολογικά κατάλοιπα από τις ανασκαφές, είναι ελάχιστα στην Ελλάδα για το τέλος του Πλειστόκαινου και τις αρχές του Ολόκαινου. Κατά γενική ομολογία όμως η άνοδος της θερμοκρασίας και οι βροχοπτώσεις προώθησαν την εξάπλωση κάποιων ειδών δέντρων, κυρίως του πεύκου και της φυλλοβόλου βελανιδιάς. Η αλλαγή στη βλάστηση συνοδεύτηκε από αλλαγές στην πανίδα, με την εξαφάνιση πολλών μεγάλων φυτοφάγων ζώων και την αύξηση των ζώων του δάσους, όπως το κόκκινο ελάφι και ο χοίρος. Αυτές οι αλλαγές ήταν περισσότερο έντονες στις παράκτιες πεδιάδες οι οποίες καλύφθηκαν από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας.

Μέχρι τη δεκαετία του 1960 η ύπαρξη της Μεσολιθικής στην Ελλάδα ήταν αβέβαιη. Αν και η Perlès είχε αποδείξει, ότι τα σπήλαια που είχαν εξερευνηθεί από το Markovits τη δεκαετία 1920-1930 ήταν πιθανόν Μεσολιθικά, τα ευρήματα του Markovits αγνοήθηκαν για αρκετό διάστημα. Το πρώτο αδιαμφισβήτητο στοιχείο για τη Μεσολιθική ήρθε το 1964 με τις ανασκαφές στο Σιδάρι της Κέρκυρας και το 1967 στο σπήλαιο Φράγγχι στην Αργολίδα. Οι δύο αυτές θέσεις είναι οι μόνες της Μεσολιθικής περιόδου οι οποίες έχουν ερευνηθεί με βάση τις σύγχρονες ανασκαφικές μεθόδους. Τα τελευταία πέντε χρόνια η εικόνα για τη Μεσολιθική άλλαξε ραγδαία ως αποτέλεσμα των καινούριων ουσιαστικών ευρημάτων από

επιφανειακές έρευνες. Είναι ανάγκη να επανεξετάσουμε τα αποτελέσματα των δύο ανασκαφών πριν δώσουμε την προσοχή μας στα καινούρια ευρήματα.

Οι ανασκαφές στο σπήλαιο Φράγγχι έγιναν σε τέσσερις περιοχές του σπηλαίου, οι οποίες ερευνηθήκαν με μία σειρά από βαθιές τομές. Η μακρά ακολουθία των Μεσολιθικών στρωμάτων, που φτάνει σε πάχος τα τέσσερα μέτρα σε μερικές περιοχές, έχει χωριστεί από τους ανασκαφείς σε δύο φάσεις, που χρονολογούνται με τη συμβατική μέθοδο της ραδιοχρονολόγησης (μη διορθωμένη): η Κατώτερη Μεσολιθική (περίπου 9.500-9.000 π.σ.) και η Ανώτερη Μεσολιθική (περίπου 9.000-8.000 π.σ.). Η Perlès χρησιμοποίησε τα λίθινα εργαλεία για να διακρίνει την τρίτη φάση, την Τελική Μεσολιθική, αλλά έδωσε έμφαση στη συνέχεια που συνδέει τις φάσεις. Σ' αυτό το άρθρο, θα θεωρήσω ότι η Ανώτερη Μεσολιθική περιλαμβάνει την Τελική Μεσολιθική της Perlès. Τα τελευταία Παλαιολιθικά επίπεδα διαχωρίζονται από την Κατώτερη Μεσολιθική με κενό περίπου 300-600 χρόνων. Επιπροσθέτως με το στρωματογραφικό κενό που διαχωρίζει τη Μεσολιθική από την Παλαιολιθική, η Μεσολιθική στο Φράγγχι έχει αρκετά νέα χαρακτηριστικά. Η λιθοτεχνία της Κατώτερης Μεσολιθικής δεν έχει τους γεωμετρικούς μικρόλιθους και τις λεπίδες με ράχη της Τελικής Παλαιολιθικής, αντίθετα αποτελείται από απλές φολίδες που συχνά έχουν υποστεί πολλαπλή δευτερογενή επεξεργασία. Οι εγκοπές και τα οδοντωτά είναι οι πιο γνωστοί τύποι εργαλείων, και η συνολική συγκέντρωση είναι αξιοσημείωτη κυρίως για την απουσία πολλών τύπων εργαλείων, παρά για κάποιο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό. Ο Μηλιακός οψιανός, που εμφανίστηκε στην Ανώτερη Παλαιολιθική, είναι σίγουρα μέρος της Μεσολιθικής συγκέντρωσης, παρόλο που είναι σπάνιος (περίπου 1%). Αποτελεί ωστόσο αποδεικτικό στοιχείο της θαλάσσιας επικοινωνίας με τη Μήλο, όπου υπάρχουν κοιτάσματα οψιανού. Τα κατάλοιπα της πανίδας αν και δεν έχουν δημοσιευθεί λεπτομερώς, αντανακλούν μία τομή σε σχέση με την Παλαιολιθική περίοδο. Τα περισσότερα από τα μεγάλα φυτοφάγα εξαφανίζονται και αντικαθιστώνται από το κόκκινο ελάφι και ένα μικρότερο αριθμό χοίρων. Υπάρχουν περισσότερα στοιχεία για την συλλογή φυτών σ' αυτήν την περίοδο, και απανθρακωμένα κατάλοιπα άγριου κριθαριού, βρώμης και καρπών, όπως τα αμύγδαλα και τα φιστίκια, είναι συχνά. Η αύξηση στα οστά των ψαριών και οι αλλαγές στα είδη των θαλάσσιων οστρέων ενισχύουν την άποψή μας ότι οι κάτοικοι του σπηλαίου ήταν εξοικειωμένοι με την θάλασσα, αν και τα ψάρια τα έβρισκαν κυρίως σε παράκτιες λίμνες και στις εκβολές. Τμήματα χειρόμυλων από ανδρείτη, που τα έφεραν από τον Σαρωνικό Κόλπο χρησιμοποιήθηκαν πιθανόν τόσο για το τρίψιμο φυτικών υλικών, όσο για να δώσουν σχήμα στα οστρέινα και στα λίθινα κοσμήματα και να εκτελέσουν άλλες εργασίες.

Η πιο πρόσφατη θεαματική ανακάλυψη της Κατώτερης Μεσολιθικής είναι ένα νεκροταφείο κοντά στην είσοδο του σπηλαίου. Μια ακέραιη ταφή ενός νεαρού άντρα σε συνεσταλμένη στάση στην είσοδο του σπηλαίου σκάφτηκε πρώτη και το διάστημα εκείνο αποτέλεσε την πιο παλιά ανθρώπινη ταφή από το χώρο της Ελλάδας. Η επανεξέταση των ανθρώπινων οστέινων καταλοίπων από τις Tracey Cullen και Della Cook, έδειξε ότι αυτή η γνώστη ταφή βρίσκεται πάνω από ένα μικρό κοινοτικό νεκροταφείο με πέντε ταφές, δύο καύσεις και διασκορπισμένα κατάλοιπα από άλλα δύο έως πέντε άτομα. Τουλάχιστον μία ακόμη ταφή (Ανώτερης Μεσολιθικής) μπορεί να ανασυσταθεί από μια άλλη περιοχή και 6 με 25 άτομα εκπροσωπούνται από διάσπαρτα μέλη του σκελετού που συλλέχθηκαν από τα μεσολιθικά στρώματα σε όλη την έκταση του σπηλαίου. Τα ανθρώπινα κατάλοιπα αποκαλύπτουν ότι οι ενήλικες, οι έφηβοι, τα νήπια και τα νεογέννητα ήταν μέλη της ομάδας που ήταν εγκατεστημένη στο σπήλαιο. Η ερμηνεία για την κοινότητα του

σπηλαίου Φράγγχι άλλαξε σημαντικά, όταν ανακαλύφθηκαν ενήλικες άνδρες, γυναίκες διαφορετικής ηλικίας και παιδιά. Το συμπέρασμα ότι έχουμε να αντιμετωπίσουμε μία μόνιμη εγκατάσταση με όλο το φάσμα των κοινωνικών ομάδων, είναι αναπόφευκτο. Η ιδιαίτερη φροντίδα και πολυπλοκότητα της σκέψης που αποκαλύπτονται με τον ιδιαίτερο τρόπο φροντίδας των νεκρών, μερικοί από τους οποίους είναι θαμμένοι, ενώ άλλοι καμένοι, αντανακλάται στην ποικιλία των υλικών πολιτισμικών στοιχείων όπως προκύπτουν από την αφθονία των τεχνουργημάτων, κυρίως της Ανώτερης Μεσολιθικής φάσης, που βρέθηκαν στο υπόλοιπο μέρος του σπηλαίου κατά τη διάρκεια των 1.500 χρόνων της μεσολιθικής κατοίκησης του.

Η Ανώτερη Μεσολιθική είναι προφανώς η συνέχεια του πολιτισμού της Κατώτερης Μεσολιθικής. Η λιθοτεχνία χαρακτηρίζεται από την επιστροφή των γεωμετρικών μικρόλιθων και των μικρολεπίδων με ράχη, με μία αύξηση στην αναλογία του μηλιακού οψιανού, περίπου 3%, που χρησιμοποιείται ως ένδειξη για την αυξανόμενη επικοινωνία με τα νησιά των Κυκλάδων. Άλλα ευρήματα, που εμφανίζονται κατά τη διάρκεια της Μεσολιθικής περιόδου, υποδηλώνουν την ύπαρξη μίας μόνιμης εγκατάστασης με σύνθετο σύστημα οικονομίας. Ο ανδρεσίτης συνεχίστηκε να εισάγεται από τον Σαρωνικό Κόλπο, και η παρουσία απανθρακωμένων καταλοίπων αποτελεί ένδειξη ότι συνέλεγαν άγρια δημητριακά. Ακόμα βρέθηκαν λίθινα και οστρέινα κοσμήματα, και οστά που χρησιμοποιήθηκαν ως εξαρτήματα για το ψάρεμα και πιθανόν για την ενδυμασία. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη θάλασσα υποστηρίζεται από το γεγονός ότι στα κατάλοιπα βρέθηκαν για πρώτη φορά οστά από μεγάλα ψάρια ανοιχτής θάλασσας, όπως ο τόννος. Η παρουσία ψαριών ανοιχτής θάλασσας στο σπήλαιο Φράγγχι συμπίπτει με την αύξηση της ποσότητας του μηλιακού οψιανού.

Οι ανασκαφείς βρίσκονται ακόμα στην διαδικασία δημοσίευσης των ευρημάτων τους, αλλά είναι δυνατόν να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα για τη Μεσολιθική στο σπήλαιο Φράγγχι συνολικά. Η παρουσία του τόννου, όταν εξεταστεί μαζί με την εισαγωγή του οψιανού και του ανδρεσίτη, υπογραμμίζει μια έμφαση στους θαλάσσιους πόρους και στο εμπόριο και την επικοινωνία μεταξύ μακρινών αποστάσεων. Το πάχος των αποθέσεων και η πυκνότητα των ευρημάτων και η μεγάλη ποικιλία των νέων ειδών των εργαλείων και των τεχνουργημάτων (όπως είναι οι μυλόπετρες), μαζί με τις ανθρώπινες ταφές, υποδηλώνουν μία πιο τεκμηριωμένη εκμετάλλευση του σπηλαίου και του περιβάλλοντος του.

Είναι η πρόωρη εγκατάσταση στο σπήλαιο Φράγγχι, που μοιάζει παρόμοια με τις εγκαταστάσεις των Νατούφιων στην Εγγύς Ανατολή, ενδείξεις εξελίξεων και σε άλλα μέρη της Ελλάδας κατά την διάρκεια της Μεσολιθικής περιόδου; Δεν είναι δυνατόν να το γνωρίζουμε. Τα δεδομένα μας είναι πολύ περιορισμένα. Η θέση στο Σιδάρι είναι η μοναδική Μεσολιθική θέση που έχει ανασκαφεί στα πρόσφατα χρόνια, και είναι ένας μικρός, χαμηλός γήλοφος στη βόρεια ακτή της Κέρκυρας, μεταγενέστερος και σημαντικά φτωχότερος σε ευρήματα. Ανασκάφθηκε το 1964 από τον Αύγουστο Σορδίνα και αποτελείται από τρεις βασικές ενότητες: τη Μεσολιθική, τη Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Οι Μεσολιθικές αποθέσεις βρίσκονται στο 'παρθένο' έδαφος. Οι πιο βαθιές αποθέσεις αποτελούνται κυρίως από άνθρακα, θαλάσσια όστρεα, πυριτόλιθους, και οστά από ζώα και ψάρια σε ένα ανθρωπογενές έδαφος πλούσιο σε άνθρακα και στάχτη. Ευρήματα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που δεν αναφέρονται από τον Σορδίνα, αλλά παρουσιάζονται σε συλλογή που φιλοξενείται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κέρκυρας, είναι μεγάλα τμήματα πηλού που πιθανόν προέρχονται από απλές κατασκευές ή καταφύγια. Οι αποθέσεις χρονολογούνται περίπου από το 5.870 ± 340 π.Χ. (7.820 ± 340 π.σ.

σύμφωνα με μη διορθωμένες ραδιοχρονολογήσεις). Με βάση τη λιθοτεχνία η Μεσολιθική στο Σιδάρι (επίπεδο D) ανήκει στην Ανώτερη Μεσολιθική, αν τη συγκρίνουμε με το σπήλαιο Φράγγχι, αλλά η χρονολόγηση δείχνει ότι η θέση είναι τουλάχιστον εν μέρει σύγχρονη με τις θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην ανατολική Ελλάδα και στην Κρήτη. Η λιθοτεχνία στο Σιδάρι έχει στενές ομοιότητες με εκείνη από το Φράγγχι, ιδιαίτερα στη μικρή κλίμακα των τεχνουργημάτων και την παρουσία των γεωμετρικών μικρόλιθων, οι οποίοι φτιάχνονται ύστερα από απλή δευτερογενή επεξεργασία πάνω στα τμήματα των φολίδων ή των λεπίδων και όχι με την τεχνική της μικρογλυφίδας. Ο οφινανός σχεδόν λείπει. Ο Σορδίνας παρατήρησε την προφανή εισαγωγή από αλλού του χαρακτηριστικού πυριτόλιθου, που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή εργαλείων, και έχοντας υπόψη το παραπάνω και την παραθαλάσσια τοποθεσία της θέσης, οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι οι μεσολιθικοί άνθρωποι δεν σχετίζονται με τους προηγούμενους Παλαιολιθικούς κατοίκους του νησιού και ότι η οικονομία τους βασίζεται στην εκμετάλλευση των θαλάσσιων πηγών.

Οι υπόλοιπες Μεσολιθικές θέσεις που έχουν ελεγχθεί με ανασκαφή είναι το σπήλαιο Ulbrich στην Αργολίδα και το σπήλαιο Ζαΐμης στην Μεγαρίδα που ερευνήθηκαν από τον Markovits μεταξύ του 1928 και του 1933. Τα ευρήματα αυτών των ανασκαφών έχουν χαθεί και οι τοποθεσίες των σπηλαίων δεν είναι απόλυτα τεκμηριωμένες. Το σπήλαιο Ulbrich λέγεται ότι είναι ανάμεσα στη Νεμέα και το Ναύπλιο, και το σπήλαιο Ζαΐμης προφανώς κατά μήκος της γραμμής του σύγχρονου αυτοκινητόδρομου ανάμεσα στα Μέγαρα και την Κόρινθο, και είναι πιθανόν να καταστράφηκε κατά την κατασκευή του. Οι αναφορές του Markovits έχουν προσεκτικά εξεταστεί από την Perlès που πιστεύει ότι ο Markovits είχε δίκιο αποδίδοντας τα προκεραμικά στρώματα στην αρχή του Ολόκαινου, και κατά συνέπεια στη Μεσολιθική. Όπως σημειώνει η Perlès είναι ενδιαφέρον ότι ο Markovits θεώρησε πως τα στοιχεία έδειχναν πως οι κάτοικοι του Ζαΐμη και του Ulbrich ήταν πρώτα απ' όλα ψαράδες. Συνέκρινε τη λιθοτεχνία με την Ταρδενούσια της Γαλλίας. Καθώς υπάρχει έλλειψη περαιτέρω στοιχείων, τίποτε παραπάνω δεν μπορεί να ειπωθεί για τις θέσεις αυτές.

Άλλες θέσεις που αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως πιθανές υποψήφιες για τη Μεσολιθική περιλαμβάνουν τη σπηλιά της Θεόπετρας και τη θέση Βοΐβη στη Θεσσαλία και την Μαρούλα στον Κύθνο. Η σπηλιά της Θεόπετρας στη δυτική Θεσσαλία κοντά στην Καλαμπάκα ανασκάπτεται τώρα και δεν έχει δημοσιευτεί ακόμη, από εκθέσεις προκύπτει πως έχει μια μεσολιθική φάση. Η θέση Βοΐβη στη Θεσσαλία στην όχθη της πρώην λίμνης Κάρλα θεωρούνταν κάποτε από τον Θεοχάρη ως μεσολιθική θέση, άλλαξε όμως την άποψή του όταν μπόρεσε να συγκρίνει τα ευρήματα με το υλικό από το Φράγγχι, και η θέση Βοΐβη θεωρείται τώρα ως νεολιθική. Η θέση Μαρούλα στο νησί της Κύθνου είναι κάπως προβληματική. Αρχικά περιγραφόταν ως μεσολιθική θέση σε μια σύντομη έκθεση, αλλά μια μεταγενέστερη ανάλυση αποδίδει τη θέση στη Νεολιθική ή στην Εποχή του Χαλκού. Μέχρι να ανασκαφεί η θέση ίσως να μη δοθεί απάντηση στο ερώτημά μας, η ανακάλυψη όμως μιας πιθανής θέσης της αρχής του Ολόκαινου στον Αετοκρεμνό στην Κύπρο αποτελεί ερέθισμα για να επανεξετάσουμε κάθε νησιωτική θέση που μπορεί να ανήκει στο Ανώτερο Πλειστόκαινο ή στο Κατώτερο Ολόκαινο.

Ένας αριθμός μεσολιθικών θέσεων εντοπίστηκε πρόσφατα. Μια μικρή σπηλιά (η Σπηλιά του Κούκου) στην κοιλάδα Φούρνοι, περίπου 5 km από το Φράγγχι ανακαλύφθηκε από μια αμερικανική ομάδα στη δεκαετία του '70. Τα απλά εργαλεία από πυριτόλιθο από την επιφάνεια της θέσης, κυρίως απλές φολίδες με εγκοπές και πολλαπλές επανεπεξεργασμένες άκρες, και η έλλειψη κεραμικής

υποδηλώνουν αναλογίες με την Κατώτερη Παλαιολιθική στο Φράγχθι αλλά το δείγμα είναι πολύ μικρό για μια ικανοποιητική εκτίμηση. Πολλές συγκεντρώσεις λίθινων αντικειμένων στην ίδια περιοχή μπορεί να είναι μεσολιθικές αλλά είναι πολύ μικρές και πολύ διαταραγμένες για να υποστηρίξουν έναν οριστικό προσδιορισμό.

Μία αναγνωριστική έρευνα στις κοιλάδες Μπερμπάτι και Λίμνες στη βόρεια άκρη της Αργολικής πεδιάδας από μια ομάδα Σουηδών και Αμερικάνων εντόπισε δύο ανοιχτές θέσεις στην Κλεισούρα που μαζί παρήγαγαν μία συλλογή περίπου 1.000 τεχνουργημάτων πυριτόλιθου. Οι δύο θέσεις απέχουν μόνο μερικές εκατοντάδες μέτρα και δεν υπάρχει κάποια εμφανής διαφορά μεταξύ των συλλογών στις δύο θέσεις, οι οποίες μπορεί να είναι σύγχρονες. Μία προσεκτική ανάλυση των λίθινων αντικειμένων, δείχνει ότι είναι παρόμοια της λιθοτεχνίας της Κατώτερης Παλαιολιθικής στο Φράγχθι και μία ραδιοχρονολόγηση σε ένα από αυτά που το τοποθετεί στο 10.000 πριν σήμερα δείχνει ότι ανήκουν στην αρχή του Ολόκαινου. Ένα διάγραμμα γύρης από τη γειτονική λίμνη Λέρνα, δείχνει ότι η περιοχή καλυπτόταν από ένα δάσος φυλλοβόλου οξιάς καθώς και ότι δεχόταν ικανοποιητική βροχόπτωση. Μια αναπαράσταση του αργολικού κάμπου ως αποτέλεσμα μιας λεπτομερούς γεωλογικής έρευνας, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δείξει ότι οι μεσολιθικές θέσεις της Κλεισούρας απέχουν περίπου 18 χμ. από την ακτή στην αρχή του Ολόκαινου. Είναι πιθανό να υπάρχουν και άλλες μεσολιθικές θέσεις στην περιοχή, και μία από τις θέσεις της Κλεισούρας θα μπορούσε να είναι το λεγόμενο σπήλαιο του Marcovits, Ulbrich (μια από τις θέσεις βρίσκεται κοντά σε μια βραχосκεπή που στο μεγαλύτερο μέρος της έχει καταρρεύσει και που πολύ αόριστα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως σπήλαιο) αλλά δεν υπάρχει τρόπος να επιβεβαιώσουμε αυτή την υπόθεση.

Μια επιφανειακή έρευνα στη νότια Ήπειρο, στο νομό της Πρέβεζας, έχει δώσει ενδείξεις για έξι πιθανές μεσολιθικές θέσεις στις παραθαλάσσιες περιοχές του Ιονίου. Τρεις θέσεις έχουν βρεθεί σε παλαιοεδάφη που βρίσκονται σε θίνες δυτικά της πόλης της Πρέβεζας. Η έκταση αυτή με τις θίνες βρίσκεται στη θέση της σημερινής ακτής και αποτελείται από απολιθωμένους αμμόλοφους με στρωματογραφημένες αποθέσεις παλαιοεδαφών να τους καλύπτουν. Αυτές οι αποθέσεις σήμερα υπερκαλύπτονται από ενεργούς αμμόλοφους. Οι θέσεις αποτελούνται από πυκνές συγκεντρώσεις εργαλείων πυριτόλιθου εμπεδωμένων στο παλαιολιθικό στρώμα. Η κατανομή τους αυτή ρυθμίζεται από τη σύγχρονη οικοδομική δραστηριότητα αλλά αποκαλύπτονται και λόγω των κινούμενων αμμόλοφων που αφήνουν εκτεθειμένα τα σχετικά πιο σταθερά και σκληρά παλαιοεδάφη. Μια γεωλογική έρευνα δείχνει πως το περιβάλλον των ακτών μεταξύ Πρέβεζας και Αχέροντα ποταμού ήταν ένα σύνθετο σύμπλεγμα και ραγδαία μεταβαλλόμενο δίκτυο από λιμνοθάλασσες, βάλτους, εκβολές ποταμών και ποτάμια που διακλαδίζονταν και συχνά χωρίζονταν από αμμόλοφους και μικρά υψώματα που για κάποιο χρονικό διάστημα ήταν αρκετά σταθερά ώστε να δημιουργηθούν λεπτά εδάφη μικρού πάχους. Οι θέσεις πιστεύεται ότι ήταν κατασκηνώσεις μεταξύ των αμμόλοφων στα προστατευμένα έλη ή πάνω σε αμμόλοφους που σταθεροποιούνταν λόγω της δεσπόζουσας βλάστησης και βρίσκονταν στις εκβολές ποταμών και ρυακιών. Η λιθοτεχνία είναι πλούσια σε τραπεζοειδείς μικρόλιθους (που χρησιμοποιούνταν ως αιχμές τόξων) καθώς και άλλες βλητικές αιχμές. Η λιθοτεχνία σε άλλες περιπτώσεις αποτελείται από μικρά εργαλεία φολίδων με πολλαπλές επανεπεξεργασμένες άκρες. Οι λεπίδες είναι σπάνιες και υπάρχουν πολλές αιχμές και οδοντωτά. Καθόλου κεραμική δεν έχει βρεθεί και μόνο ένα κομμάτι οψιανού, όπως φαίνεται όχι Μηλιακής προέλευσης. Μια τέταρτη θέση,

παρεμφερής με αυτές τις τρεις βρίσκεται κοντά στην εκβολή του ποταμού Αχέροντα κοντά στο χωριό Αμμουδιά. Δύο άλλες θέσεις βρίσκονται σε λοφίσκους από ασβεστόλιθο, με θέα τη θάλασσα στη Λούτσα, κοντά στην κοιλάδα του Αχέροντα και του ακρωτηρίου του Τουρκοβουνίου, στην άκρη της χερσονήσου του Αγίου Θωμά, ανατολικά της Πρέβεζας. Καμένος πηλός, που βρέθηκε στην Λούτσα, υποδηλώνει την παρουσία μιας ή πολλών κατασκευών σε κάποιες θέσεις.

Μέχρι να δημοσιευθούν πλήρως αυτές οι θέσεις, μπορούμε να αντλήσουμε μόνο κάποια προκαταρκτικά συμπεράσματα. Είναι όμως αξιοσημείωτο το ότι οι θέσεις είναι τοποθετημένες με ξεκάθαρο προσανατολισμό προς τη σημερινή ακτή και σε μέρη απ' όπου θα είχαν πρόσβαση στους πόρους της θάλασσας και των εκβολών των ποταμών. Η μικρή κλίμακα των λιθοτεχνιών πυριτόλιθου είναι άλλο ένα χαρακτηριστικό της παραδοσιακής εικόνας των μεσολιθικών τρόπων εκμετάλλευσης, που επικεντρώθηκαν σε μια μεικτή οικονομία κυνηγιού και ψαρέματος.

Η παρουσία μεσολιθικών θέσεων, κυρίως στην Ήπειρο και την Αργολίδα δείχνει ότι η Μεσολιθική περίοδος έχει μια αρκετά ασυνεχή κατανομή στην Ελλάδα. Είναι ξεκάθαρο, ότι μεγάλες περιοχές παραμένουν ακατοίκητες κατά τη διάρκεια της Μεσολιθικής, ιδίως περιοχές, όπως η ανατολική Θεσσαλία, που έχουν σημαντικό αριθμό νεολιθικών θέσεων που ξεκινούν πριν από 9.000 χρόνια περίπου. Από αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρέπει να εγκαταλείψουμε την υπόθεση που ήθελε τον πειραματισμό για εξημέρωση κατά την μεσολιθική εποχή να οδηγεί σε αυτόχθονη ανεξάρτητη ανάπτυξη της νεολιθικής αγροτικής οικονομίας. Υπάρχει ένας σημαντικός όγκος αποδείξεων που δείχνει ότι οι πρωϊότεροι νεολιθικοί πολιτισμοί έφτασαν στην Ελλάδα την 7^η χιλιετία π.Χ., ως αποτέλεσμα της πληθυσμιακής εξάπλωσης από την Εγγύς Ανατολή. Ακόμη, η κατανομή των μεσολιθικών θέσεων υποδηλώνει ότι ίσως να υπήρξε ένα προγενέστερο κύμα μετανάστευσης, που άνοιξε το δρόμο, ώστε να ακολουθήσουν οι νεολιθικοί άποικοι.

Κατά την άποψη μου, η ελληνική Μεσολιθική μπορεί να μη συνδέεται με την Παλαιολιθική, αλλά να χωρίζεται από αυτή με ένα κενό άγνωστης διάρκειας. Σαν πιθανή υπόθεση εργασίας, θεωρώ ότι οι τωρινές διαθέσιμες αποδείξεις δείχνουν την εισαγωγή της Μεσολιθικής από ναυτικούς που δε σχετίζονταν με τους κατοίκους του Πλειστόκαινου στην Ελλάδα. Η Μεσολιθική αντιπροσωπεύει το πρώτο στάδιο ή το πρώτο κύμα πληθυσμιακής εξάπλωσης που έφτασε στο αποκορύφωμα με την εγκαθίδρυση του νεολιθικού αγροτικού τρόπου ζωής στην Ελλάδα.

Μια πρώιμη θέση του Ολόκαινου στην Κύπρο, και ίσως και μια στην Κύθνο, δείχνουν ένα πέρασμα μέσω θαλάσσης. Οι ταξιδιώτες ίσως προσελκύστηκαν από τα απομονωμένα μεγάλα νησιά με δική τους πανίδα η οποία δεν ήταν προετοιμασμένη για κυνήγι από τον άνθρωπο. Όταν εξαντλήθηκαν αυτά τα αποθέματα, οι ναυτικοί μεταφέρθηκαν μέσω των νησιών στην ηπειρωτική χώρα όπου εγκαταστάθηκαν μόνιμα ή σε εποχιακή βάση όπου έθεσαν σε λειτουργία μια μεικτή οικονομία βασισμένη στο κυνήγι, το ψάρεμα και την καρποσυλλογή. Η κατανομή των θέσεων είναι σημαντική, γιατί οι πρωϊότερες Μεσολιθικές θέσεις (Φράγγχι, Κλεισούρα) βρίσκονται στη νότια Ελλάδα και οι μεταγενέστερες Μεσολιθικές θέσεις (Σιδάρι, Πρέβεζα, Αχέροντας) βρίσκονται στην νοτιοδυτική Ελλάδα – όλες σε παράκτιες τοποθεσίες, γεγονός που υποδηλώνει μια εγκατάσταση των ναυτικών από ανατολή προς δύση.

Ένας παράγοντας που παραπέμπει σε μια Μεσολιθική που παρεισφρεί είναι η ομοιότητα των πολιτισμικών υλικών σε όλες τις ελληνικές θέσεις, και ιδίως οι λιθοτεχνίες. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι τα χαρακτηριστικά της Μεσολιθικής

είναι εντελώς διαφορετικά από αυτά της Παλαιολιθικής που προηγήθηκε, αλλά μοιάζουν με αυτά των σύγχρονων θέσεων στην ανατολική Μεσόγειο. Η παρουσία ταφών με ίχνη τελετουργικής δραστηριότητας είναι ίσως ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά που συνδέει το Φράγγχι με σύγχρονες θέσεις στην Εγγύς Ανατολή. Άλλα κοινά χαρακτηριστικά συμπεριλαμβάνουν την αυξημένη χρήση θαλάσσιων και ποτάμιων πόρων, την ιδιαίτερη έμφαση στο κυνήγι του κόκκινου ελαφιού ή κάποιων άλλων ελαφοειδών, την χρήση άγριων δημητριακών και μυλόπετρων για άλεσμα και τη χρήση εξωτικών πρώτων υλών όπως ο οψιανός για την κατασκευή λίθινων εργαλείων.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΣΕ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Είναι δυνατόν μόνον να σκιαγραφήσουμε τις σχέσεις μεταξύ των υπαρκτών αποδείξεων και των ερωτήσεων που τέθηκαν νωρίτερα σε αυτό το άρθρο για να καθοδηγήσουν την έρευνα. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δε δείχνουν μία σταθερή κατοίκηση της περιοχής μετά από μία αρχική εγκατάσταση, αλλά αποκαλύπτουν μία σύνθετη εικόνα μιας ανθρώπινης εγκατάστασης που ανανεώνεται, η οποία χωρίζεται από μεγάλα διαστήματα όπου υπάρχουν λίγα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας. Η είσοδος των πρώτων ανθρώπων στην Ελλάδα, συνέβη ως αποτέλεσμα δύο διαφορετικών ανθρώπινων μετακινήσεων. Η πρώτη, γύρω στα 300.000 π.σ., έφερε τον αρχαϊκό *Homo sapiens* στην Ελλάδα, ίσως γεμίζοντας ένα κενό, που άφησε η προηγούμενη πρωτοπόρα μετακίνηση του *Homo erectus*, από την Αφρική στην Ευρώπη που απέτυχε να εδραιωθεί. Εάν η μελλοντική έρευνα στηρίζει αυτήν την διαπίστωση, θα χρειαστεί τροποποίηση της υπόθεσης που υποστηρίζει ότι οι απαρχές των σύγχρονων ανθρώπων, είναι πολυτοπικές, ενισχύοντας έτσι την υπόθεση ότι ο *Homo erectus* μπορεί να μην είχε φτάσει καθόλου στην Ευρώπη και ότι ο αποικισμός της Ευρώπης πραγματοποιήθηκε από ένα μεταγενέστερο ανθρωπίδη του γενικευμένου τύπου *Homo sapiens*. Τα δεδομένα δείχνουν επίσης ότι μία ξεχωριστή μεταγενέστερη μετακίνηση γύρω στα 100.000 χρόνια πριν, έφερε τους *Neanderthals* ή άλλους αρχαϊκούς *Homo sapiens* στην Ελλάδα από την κεντρική και νοτιοανατολική Ευρώπη. Παραμένει ανοιχτό το ερώτημα αν στην Ελλάδα υπήρχε συνεχής κατοίκηση κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου.

Μία άλλη εισροή αποίκων στα Βαλκάνια συνέβη ανάμεσα στα 40.000 και 30.000 χρόνια πριν, φέρνοντας τον σύγχρονο ανατομικά *Homo sapiens* σε επαφή με τους εγκαταστημένους πληθυσμούς *Neanderthals* και η οποία (εισροή) ακολουθήθηκε για άγνωστους λόγους από την εξαφάνιση των *Neanderthals*. Και όμως εμφανίζεται ακόμη ένα κενό που διακόπτει την συνέχεια, σε αυτό το σημείο, και μόνο μετά τα 28.000 χρόνια πριν εμφανίζεται ο σύγχρονος άνθρωπος να έχει εγκατασταθεί σχεδόν μόνιμα στην Ελλάδα, αν και με περιορισμένο και αποσπασματικό τρόπο. Αν αυτή η αποκατάσταση είναι σωστή, τα στοιχεία υποστηρίζουν την θεωρία αντικατάστασης σχετικά με την προέλευση των σύγχρονων ανθρώπων, αν και δείχνουν ότι θα πρέπει να την δούμε σαν μία σύνθετη διαδικασία μη συνεχών τοπικών μετακινήσεων. Ο κύριος άξονας αυτής της θεωρίας αντικατάστασης είναι ότι οι σύγχρονοι άνθρωποι εξελίχθηκαν στην Αφρική μεταξύ των 200.000 και 100.000 χρόνων πριν και μετανάστευσαν στην Εγγύς Ανατολή πριν από 100.000 χρόνια, όπου η παρουσία τους συνέπιπτε με αυτή των αρχαϊκών ανθρώπων για περίπου 60.000 χρόνια. Οι αρχαϊκοί άνθρωποι με την σειρά τους μπορεί να συνάντησαν σύγχρονους ανθρώπους που κινούνταν βόρεια από την Αφρική καθώς οι πρώτοι κινούνταν νότια, προς τα Βαλκάνια και την νοτιοδυτική

Ασία. Στην Εγγύς Ανατολή όπου η επικάλυψη των δύο αυτών ομάδων φαίνεται πιο καθαρά, δεν είναι ακόμη ξεκάθαρο εάν οι αρχαϊκοί και οι σύγχρονοι άνθρωποι βρίσκονταν στην ίδια περιοχή, κατά την ίδια χρονική στιγμή αν οι μετακινήσεις τους εντός και εκτός της περιοχής εναλλάσσονταν. Οι σύγχρονοι άνθρωποι φαίνεται πως είχαν περιορισθεί στην Εγγύς Ανατολή μέχρι 40.000 χρόνια πριν ή και αργότερα. Μόνο αφού η μετάβαση από τη Μέση Παλαιολιθική στην Ανώτερη Παλαιολιθική συντελεστεί στη Μέση Ανατολή, εμφανίζεται η πρωιμότερη Ανώτερη Παλαιολιθική, η λεγόμενη Ωρινάκεια, στα Βαλκάνια πριν το 40.000 και ακόμη αργότερα στη δυτική Ευρώπη. Από αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι σύγχρονοι άνθρωποι ξεκίνησαν μία επέκταση στην Ευρώπη μετά από μία μακρά περίοδο (παραμονής) στην Εγγύς Ανατολή, η οποία – για άγνωστους λόγους – κατέληξε τελικά στην εξαφάνιση των *Neanderthals* και άλλων αρχαϊκών ανθρώπων.

Η Ανώτερη Παλαιολιθική στην Ελλάδα χωρίζεται από αυτό που προηγείται και από αυτό που έπεται από τομές στα στρωματογραφικά αρχεία. Δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι η εγκατάσταση στα χρόνια της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα συμπεριλάμβανε όλες τις περιοχές της χώρας. Τα νησιά δεν κατοικούνταν, παρόλο που η παρουσία του ονιανού στο Φράγγχι στην τελική Ανώτερη Παλαιολιθική υποδηλώνει μια γνώση και πρόσβαση στους πόρους κάποιων νησιών. Υπάρχουν πολλά αναπάντητα ερωτήματα για αυτήν την περίοδο, αλλά πιστεύω ότι η πιο πιθανή υπόθεση είναι ότι οι σύγχρονοι άνθρωποι εισχώρησαν στην Ελλάδα στην Ανώτερη Παλαιολιθική ως αποτέλεσμα πολυάριθμων μικρών μετακινήσεων ανθρώπων, που πιθανώς εισχώρησαν στην περιοχή σε διαφορετικές χρονικές φάσεις και από διαφορετικές κατευθύνσεις. Η Παλαιολιθική της Ηπείρου ίσως είναι το αποτέλεσμα κινήσεων μικρών ομάδων διαμέσου της Αδριατικής πεδιάδας από την Ιταλία ή τα βορειοδυτικά Βαλκάνια, ενώ άλλες ομάδες ίσως έφτασαν στην Πελοπόννησο ακολουθώντας τις παράκτιες πεδιάδες προς το νότο, κατά μήκος της ανατολικής ακτής.

Ο χαρακτήρας της Ανώτερης Παλαιολιθικής εγκατάστασης της Ελλάδας και της υπόλοιπης Ευρώπης είναι ασυνεχής και όσον αφορά το χώρο και το χρόνο. Αυτό το γεγονός έχει συζητηθεί και παλαιότερα, αλλά δεν υπάρχει καμία καλή εξήγηση γι' αυτό και είναι απίθανο να προχωρήσουμε χωρίς περισσότερα στοιχεία. Υποψιάζομαι ότι υπάρχουν τουλάχιστον δυο παράγοντες που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Υπάρχουν αναμφίβολα πολύ λίγοι άνθρωποι σ' αυτήν την περίοδο και δεδομένης της απουσίας πληθυσμιακής πίεσης πολλές περιοχές θα προσπεράστηκαν για καλύτερα φυσικά περιβάλλοντα. Δε μπορούμε να μιλήσουμε με ευκολία για την αξία διαφορετικών περιοχών λόγω έλλειψης λεπτομερών στοιχείων για την αναπαράσταση παλαιοπεριβάλλοντων για μικρές περιοχές και σε λογικά στενά χρονικά όρια. Αν μπορούσαμε να το κάνουμε αυτό, πιθανότατα θα ανακαλύπταμε ότι ορισμένες περιοχές ήταν πολύ ξηρές, παγωμένες ή ήταν γενικότερα ακατάλληλες για κατοίκηση κατά το ύστερο Πλειστόκαινο. Ένας άλλος παράγοντας στην Ελλάδα είναι η επίδραση της ανόδου της στάθμης της θάλασσας και άλλων γεωλογικών διαδικασιών στη διατήρηση των αρχαιολογικών δεδομένων. Η Ανώτερη Παλαιολιθική εγκατοίκηση συνέβη κατά την τελευταία παγετώδη περίοδο όπου το επίπεδο της θάλασσας έπεσε μέχρι και 120 μέτρα δημιουργώντας μεγάλες παράκτιες πεδιάδες οι οποίες εξαφανίστηκαν ξανά με ραγδαία άνοδο της στάθμης στα τέλη του Πλειστόκαινου. Αυτό το φαινόμενο είχε μεγάλη επίδραση στη διατήρηση των θέσεων στην Ελλάδα. Σε μια χώρα με μακριά ακτογραμμή και ορεινή ενδοχώρα η απώλεια των πεδιάδων σήμαινε την απώλεια του 40-70% της πιθανής κατοικημένης γης. Αυτός ο παράγοντας είχε μεγαλύτερη επίδραση στην Ανώτερη Παλαιολιθική από ότι στη Μέση Παλαιολιθική ή τη Μεσολιθική, όπου το επίπεδο της θάλασσας

κατέβηκε κατά 40 μέτρα μόνο, καθιστώντας τις ανάλογες απώλειες των παράκτιων πεδιάδων πολύ λιγότερες. Ένα επίσης σημαντικό στοιχείο είναι ότι οι περισσότερες θέσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα έχουν βρεθεί σε σπήλαια ή βραχοσκεπές και οι ανοιχτές θέσεις είναι σπάνιες. Οι ανοιχτές θέσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής που έχουν βρεθεί από έρευνες συχνά δεν είναι τίποτε περισσότερο από μικρές διασπορές λίθινων εργαλείων σε γυμνό βράχο ή σε λεπτά απομεινάρια από χώμα και είναι πιθανό ότι πολλές από αυτές τις θέσεις εξαφανίστηκαν εντελώς από διάβρωση κατά τη μετά-πλειστόκαινο περίοδο.

Εξετάζοντας τη Μεσολιθική είναι ξεκάθαρο ότι τα πιο πρόσφατα ευρήματα συνεισφέρουν σε μια αναθεωρημένη κατανόηση της περιόδου. Η Μεσολιθική περίοδος στην Ελλάδα μπορεί να αποδοθεί στη θαλάσσια μετακίνηση, που τελικά έφερε ανθρώπους από την Εγγύς Ανατολή στην Ελλάδα κατά τη Νεολιθική περίοδο όταν θεμελιώθηκαν οι απαρχές της οικονομικής και κοινωνικής δομής όλων των επόμενων περιόδων. Μια ολική ανασκόπηση της Νεολιθικής δεν είναι απαραίτητη εδώ, και είναι αρκετό να αναφέρουμε ότι ενδείξεις από την Ελλάδα επιβεβαιώνουν την υπόθεση του Childe ότι η πρωιμότερη Νεολιθική της νοτιοανατολικής Ευρώπης είναι αποτέλεσμα της εξάπλωσης αγροτών από την Εγγύς Ανατολή, ακόμη κι αν η διαδικασία της εξάπλωσης είναι πιο σύνθετη από ότι είχε αρχικά πιστευτεί.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Όταν κοιτάζουμε τη μεγάλη ροή της ελληνικής προϊστορίας πριν την Εποχή του Χαλκού, είναι ξεκάθαρο ότι έχει σημειωθεί μεγάλη πρόοδος στην κατανόηση των πιο πρώιμων περιόδων. Πριν από λίγες δεκαετίες σχεδόν τίποτε δεν ήταν γνωστό για την πρώιμη ελληνική προϊστορία και κάποιος που έγραφε για αυτό στα 1960 θα μπορούσε να έχει πει κάτι σαν αυτό που είπε ο Dr. Johnson για τη βρετανική προϊστορία πάνω από δυο αιώνες πριν: «όλα όσα πραγματικά γνωρίζουμε για την κατάσταση της Βρετανίας στην αρχαιότητα περιλαμβάνονται σε λίγες σελίδες. Δε μπορούμε να γνωρίζουμε περισσότερα από όσα μας έχουν πει οι αρχαίοι συγγραφείς. Ωστόσο τα μεγάλα βιβλία που έχουν γραφτεί για αυτό, στο σύνολό τους, εξαιρώντας τα μέρη όπως αυτά που είναι παρμένα από αυτούς τους αρχαίους συγγραφείς, είναι όλα ένα όνειρο...». Η προοπτική να γραφτεί μια λογικά κατανοητή προϊστορία της Ελλάδας έχει βελτιωθεί αρκετά. Πρέπει, παρόλα αυτά, να παραδεχτούμε ότι τα κενά στις γνώσεις μας είναι εξίσου φανερά. Δεν ξέρουμε αν η Ελλάδα κατοικήθηκε κατά την πρώτη αποίκηση των πρώιμων ανθρώπων από την Αφρική, και ακόμη δεν έχουμε μια καλή άποψη της ταυτότητας των ανθρωπιδών που εισχώρησαν πρώτοι στα λημέρια των ελληνικών βουνών ή περιπλανήθηκαν σε ακτές χαμένες και ξεχασμένες τώρα πια.

Η σπανιότητα των ανθρωπιδών απολιθωμάτων στην Παλαιολιθική είναι ένα μεγάλο πρόβλημα για την περαιτέρω πρόοδο και λείπουν για όλες τις περιόδους και τις περιοχές ολοκληρωμένοι κατάλογοι εντοπισμένων θέσεων. Ο μικρός αριθμός των ανασκαφών είναι απλά απαράδεκτος. Είναι ταπεινωτικό να παραδεχτούμε ότι μεγάλες περιοχές, όπως η Μακεδονία, η Θράκη και το μεγαλύτερο μέρος της κεντρικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου παραμένουν ανεξερεύνητες. Τα ευρήματα των υπαρχόντων ανασκαφών και ερευνών δεν είναι επαρκώς δημοσιευμένα και όσον αφορά την περίπτωση του Ασπρογάλικου, της Καστρίτσας και του Κεφαλαριού και κάποιων άλλων θέσεων, φαίνεται ότι τα αποτελέσματα των ανασκαφών είναι πιθανόν να μην δημοσιευτούν ποτέ. Όταν η έλλειψη πληροφοριών από τις ανασκαφές του Markovits και του Stampfuss προστίθεται στη λίστα της μη

ολοκληρωμένης δουλειάς, κάποιες φορές αισθάνομαι ότι η μοίρα μας είναι να επαναλαμβάνουμε, όπως ο Σίσυφος, τις εργασίες της βασικής έρευνας.

Τέλος, υπάρχουν κάποια μέρη για τα οποία μπορούμε να πούμε πολύ λίγα. Η ύπαρξη του οψιανού στα μεσολιθικά και ανώτερα παλαιολιθικά στρώματα στο σπήλαιο του Φράγγθι είναι μια ένδειξη ότι τελικά θα βρούμε στοιχεία δραστηριότητας κατά την διάρκεια αυτών των περιόδων στα νησιά των Κυκλάδων. Μια θέση της αρχής του Ολόκαινου στην Κύπρο είναι ένας προάγγελος του τι πρόκειται να βρεθεί σε κάποια από τα μεγαλύτερα νησιά της Μεσογείου, και η Κρήτη έχει πιθανότατα παίξει έναν σημαντικό ρόλο στη μετάδοση του μεσολιθικού και νεολιθικού πολιτισμού στην ηπειρωτική χώρα. Δεν υπάρχει αξιόπιστη αναφορά για μια προ-νεολιθική κατοίκηση στην Κρήτη, αλλά οι μεσολιθικοί ναυτικοί δε θα μπορούσαν να είχαν παραβλέψει αυτό το νησί με αυτήν τη στρατηγική θέση στο Αιγαίο και την αφθονία των ανεκμετάλλευτων φυσικών πόρων. Αφού γίνουν οι πρόβλεψεις για γεωλογικές και γεωμορφολογικές αλλαγές που συμβάλλουν στην απόκρυψη πρώιμων θέσεων και ελέγχουν την ανακάλυψη, η Κρήτη αναμφίβολα θα αποκαλύψει πολλά μυστικά στους επίμονους ερευνητές.

Το πιο σημαντικό συμπέρασμα, είναι ότι η Ελλάδα δε βρίσκεται πλέον στο περιθώριο, αλλά είναι κεντρικό σημείο του προϊστορικού κόσμου που εκτείνεται χωρίς όριο από τη δυτική Ευρώπη στην Εγγύς Ανατολή. Στην πρώιμη προϊστορική περίοδο οι άνθρωποι μετακινούνταν και προς τις δύο κατευθύνσεις σε αυτόν τον μεγάλο ανατολικό-δυτικό άξονα, όπως σε ένα δημόσιο δρόμο, τότε ψάχνοντας καινούρια γη, τότε υποχωρώντας στην παρουσία των παγκόσμιων κλιματολογικών αλλαγών και κάποιες φορές, σε στιγμές που μόνο αμυδρά μπορούμε να φανταστούμε, συναντώντας άλλους ανθρώπους που ήταν σαν αυτούς, αλλά και κάπως διαφορετικοί. Η προϊστορία της Ελλάδας δεν είναι η ιστορία μιας συνεχούς ανάπτυξης ξεκινώντας από μια αρχική εγκατάσταση ή μια διαρκή εγκατάσταση από ένα σταθερό πληθυσμό, αλλά είναι ένα συνονθύλευμα από αποικήσεις και νέες εγκαταστάσεις που τις ακολούθησαν μεγάλες περιόδοι προσαρμογής, διακοπής και εγκατάλειψης, ένα πολιτισμικό 'μοτίβο' που διήρκεσε τρεις χιλιάδες αιώνες και άφησε τη σφραγίδα του πάνω στην πολιτισμική ιστορία αυτής της χώρας.

THE GREEK MESOLITHIC

PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Nena Galanidou and Catherine Perlès (Editors)

BRITISH SCHOOL AT ATHENS
STUDIES 10

WILLIAM R. FARRAND**Depositional environments and site formation during the Mesolithic occupations of Franchthi Cave, Peloponnesos, Greece**

The Mesolithic strata in Franchthi Cave are remarkable for their rapid rate of accumulation (23–250 cm per 100 years), abundant rock fragment content and richness in remains of human activities, relative to the underlying and overlying strata. The Mesolithic levels span about 800 years. They are clearly separated by hiatuses of 600–650 years each from the final Upper Palaeolithic and initial Neolithic levels, which are characterised by only modest human influence. Thus there was a great increase in human activity during the Mesolithic period in Franchthi and there is little evidence for continuity with the preceding or following inhabitants. The abundance of rock fragments implies a period of increased climatic moisture in southern Greece in Mesolithic times, which is consistent with the available faunal data.

CATHERINE PERLÈS**The Mesolithic at Franchthi: an overview of the data and problems**

Though the Franchthi Cave sequence has often been used as a reference for the Mesolithic in Greece, it nevertheless raises several problems that ought to be taken into account in any discussion of the data. Foremost amongst these are the problem of cultural continuity between its Palaeolithic, Mesolithic and early Neolithic inhabitants, as well as the problems related to the determination of the economic basis. Due to the scarcity of other categories of artefacts, cultural continuity can only be discussed through the lithic assemblages. This requires a taphonomic evaluation of the depositional context, as well as an evaluation of functional versus cultural factors in lithic variability. It is here concluded that no case for cultural continuity between these three main periods can be firmly established. Similarly, the economic basis needs to be examined more critically: the role and importance of tuna fishing has been overestimated, and changes through time underevaluated. Despite or maybe because of the wealth of data, a site such as Franchthi clearly shows the limits of our interpretations and the constant need for further studies.

AUGUSTUS SORDINAS**The 'Sidarian': maritime Mesolithic non-geometric microliths in western Greece**

Sidari's post-Pleistocene stratigraphy contains deposits that have been dated to the Mesolithic, the Neolithic and the Bronze Age. This article describes a Mesolithic shell midden (level D) that rests on top of culturally sterile peaty clays formed during the Flandrian transgression. The shell midden contains carbonised mat-

ter, many non-geometric microliths and thousands of cockle shells. No pottery or obsidian was found in it.

The non-geometric microliths are strikingly different from the geometric microliths, the results of long traditions in the production of backed bladelets, encountered in profusion in the mountain regions of the Balkan peninsula. I have therefore called this horizon the 'Sidarian Mesolithic'. I hypothesise that the 'Sidarian' non-geometric microliths are representative of the equipment of mariners who travelled along the coasts of western Greece and the Adriatic, probably in primitive reed boats.

NENA GALANIDOU**Reassessing the Greek Mesolithic: the pertinence of the Markovits collections**

This paper is the outcome of a recent re-examination of the chipped stone industries recovered from the Zaimis and Ulbrich Caves, in Attica and the Peloponnese respectively, by A. Markovits in the late 1920s. Markovits, the pioneer of speleological research in Greece, was responsible for putting Greece on the Early Stone Age map of Europe. Although the industries dealt with here were the first in Greece to be assigned a Mesolithic date, they have not thus far been incorporated into any more general discussion of the Greek Mesolithic. This is partly because the data recorded during old excavations have certain inherent limitations and partly because for some years Markovits' finds were thought lost, so that it was impossible to document them or to validate early publications about them. This paper aims to rectify this by sketching the most important morphotechnological features of the lithic collections from the Zaimis and Ulbrich Caves and discussing how these finds may fit into the Greek Mesolithic record in the light of other Mesolithic remains recovered from sites in Greece over the last thirty years. This reappraisal of the Mesolithic evidence will identify rather than answer some of the questions about Greece's Early Holocene record that are currently under debate.

MARGARITA KOUMOZELIS, JANUSZ K.**KOZŁOWSKI AND BOLESŁAW GINTER****Mesolithic finds from Cave 1 in the Klisoura Gorge, Argolid**

The investigations conducted in Cave 1 during the years 1994–1999 have yielded sequences of Holocene layers containing Mesolithic industries. The layers made up two complexes: a more recent complex containing industries from the late phase of the Mesolithic (layers 3, 3b, 4/4) and an earlier complex representing the early phase of the Mesolithic (layers 5a and 6). All the Mesolithic finds were made from local raw materials: flints and radiolarites that were obtained within 2–3 km of the cave. Non-local raw materials occurred rarely in

trace amounts. The late Mesolithic yielded single artefacts made from yellowish flint, among them a macroblade fragment transformed into a splintered piece and artefacts made of black flint and obsidian. The early Mesolithic also produced individual blades, flakes and a burin spall made from obsidian. The bladelet technique was a less important part of the technology of the late Mesolithic, having by that time been replaced by the flake and splintering techniques. Retouched flakes, sidescrapers, endscrapers and perforators were the most frequently recorded tools. The microlithic component became smaller in the more recent levels, although retouched bladelets continued to occur. In the early phase microliths were more numerous and included hypermicrolithic backed bladelets, Sauveterrian points, triangles etc. The faunal remains in the Mesolithic layers were less well preserved than those in the Pleistocene layers and included primary bird bones (rock partridge, great bustard) and the shells of land snails (*Rumina decollata* and *Linholmiola* cf. *Spectabilis*).

ADAMANTIOS SAMPSON, JANUSZ K. KOZŁOWSKI AND MALGORZATA KACZANOWSKA

Mesolithic chipped stone industries from the Cave of Cyclope on the island of Youra (northern Sporades)

The Mesolithic layers in the Cave of Cyclope yielded a fairly small collection of about 179 lithic artefacts. The dominant raw material was flint, mainly of a single type (F1). Although there are no cores, we can assume that at least three types of flint were processed on the site, from decortification to flake and blade removal. The presence of flake tools confirms that some of the flakes were intentionally used as blanks in the production of retouched tools. The presence of platforms and bulbs points to the ascendancy of the hard hammer technique, although some of the specimens may have been detached by means of a punch. Most of the retouched tools were simple or high end-scrapers, retouched flakes or denticulated or notched tools. The splintered technique was definitely also used. In the upper portion of the Mesolithic sequence were two blade points with straight or slightly convex blunted backs. The Mesolithic sequence begins with a date of 9252 ± 31 BP (eastern part) or 9250 ± 60 BP (western part) and continues until 8209 ± 47 BP in the western sector. The lithic industry from the Mesolithic layers in the Cave of Cyclope resembles the more recent Mesolithic industries of continental Greece in the flake character of most of its blanks and tools. On the other hand, the striking absence of flint microliths suggests that a closer analogy would be the Mesolithic layers in the Cave of Theopetra in Thessaly. The Mesolithic layers in the Cave of Cyclope, however, contained 15 obsidian artefacts, mainly completed tools such as crescents, trapezes, sim-

ple backed blades and retouched truncations. Because all these obsidian artefact types are known from the ceramic (Neolithic) layers we cannot be sure whether they constitute an integral component of the Mesolithic assemblages or whether they are an intrusion from the overlying layers. This question is discussed separately in the final part of our report.

ANTIKLEIA MOUNDREA-AGRAFIOTI

Mesolithic fish hooks from the Cave of Cyclope, Youra

The excavations at the Cave of Cyclope have yielded an extensive bone industry and in particular a significant set of bone hooks, mostly deriving from the Mesolithic layers. This paper will review our current knowledge of the hooks of this sort that have to date been retrieved from Mesolithic and Neolithic sites in Greece and will summarise the preliminary conclusions that have so far been reached regarding the traits of the hooks from the Cave of Cyclope, as reconstructed from the numerous unfinished artefacts and waste products recovered. It will also address two other collections of bone artefacts that have been linked to the hooks either because of their morphology (belt hooks) or because they too appear to have been used for fishing and/or hunting (bipoints). It will be suggested that the belt hooks of aceramic Thessaly belong to a technical and conceptual tradition that differs from that of the finds from the Cave of Cyclope. The bipoints from the Cave of Cyclope are in many respects similar to Palaeolithic projectile points. It will here be proposed that the former may perhaps have been used in hunting rather than in fishing. Finally, it will be suggested that the fish hooks and the bipoints may have been the signifiers of an island version of the Mesolithic of mainland Greece.

KATERINA TRANTALIDOU

Faunal remains from the earliest strata of the Cave of Cyclope, Youra

This paper will discuss the osteological material found in the Cave of Cyclope. This site is significant because it is the first island site to have yielded a diachronic stratigraphical sequence running from the Mesolithic to the Neolithic period. The fishermen of Youra lived by collecting shellfish, fishing (the largest group of organic remains found here consisted of fish remains) and hunting birds. The suid remains found in the lower layers came from animals smaller than the wild species. It is suggested that these goats, probably introduced from Anatolia, were in a transitional stage of domestication, i.e. living semi-wild, and that they were probably another part of the islanders' staple diet. A thorough study of the data relating to this site would give us a better understanding of the spread and domestication of this species on the Balkan peninsula during the early Holocene.

JUDITH POWELL

The fish bone assemblage from the Cave of Cyclope, Youra: evidence for continuity and change

Excavations in the Cave of Cyclope on the island of Youra in the northern Sporades (Sampson 1998) have produced one of the largest collections of fish bones of any period in Greek history or prehistory. The only other Greek site that has produced a larger assemblage is the Franchthi Cave in the southern Argolid, with whose contents the Youra evidence can best be compared. The two sites provide detailed information about the fish resources of the Aegean during the Mesolithic and Neolithic, give indications of the level of fishing technology employed by Mesolithic and Neolithic fishers and confirm the importance of marine resources in Mesolithic subsistence diets. Both sites highlight the decline in marine exploitation that occurred at the end of the Early Neolithic when domesticated sources of terrestrial food became dominant. Both sites also point indirectly to the role that fishing played in the development of seafaring and trade.

DIMITRA MYLONA

The exploitation of fish resources in the Mesolithic Sporades: fish remains from the Cave of Cyclope, Youra.

The excavation of the Mesolithic settlement in the Cave of Cyclope, Youra, produced a vast number of fish remains. The systematic way in which the fish remains were collected, their abundance and their good state of preservation make it easier to investigate the nature and function of fishing in the Aegean Mesolithic. The range of fish caught at Youra suggests exploitation of specific fish resources, i.e. a variety of fish from shallow inshore waters and smaller migratory fish. The proportions of anatomical elements of various fish species and the spatial distribution of particular groups of elements indicate the application of distinctive preservation practices by the Mesolithic occupants of the site. The need for an appropriate methodological approach and for detailed contextual documentation becomes apparent during the present analysis.

NINA KYPARISSI-APOSTOLIKA

The Mesolithic in Theopetra Cave: new data on a debated period of Greek prehistory

The Mesolithic period, traces of which are rarely found in Greece, is mostly known from littoral sites. The presence of Mesolithic remains in the stratigraphy of the Cave of Theopetra in Thessaly puts the problem of this transitional period on a new basis, economic and social. In this paper we present the data from this isolated site in mainland Greece, which show continuity with the anterior Upper Palaeolithic as well as with the follow-

ing Neolithic. Human presence at this site during the period in question is testified to by a woman's burial. The archaeobotanical material and the presence of unbaked clay and of some sherds in the Mesolithic layers are of special importance with respect to the transition to the Neolithic economy.

SALLY NEWTON

The Mesolithic fauna from Theopetra Cave

The excavations since 1987 at Theopetra Cave, in Thessaly, central Greece, have revealed something that is unfortunately rare: proof of a human presence in Greece during the Mesolithic. This discovery, particularly given its location in an area of Greece previously lacking any known Mesolithic site, has provoked significant academic notice. Naturally the food and raw material resources of these people are of much interest, and it is hoped that the animal fraction of the early Holocene deposits will provide us with information in these areas. Unfortunately the faunal sample from this period remains small, with 293 fragments examined thus far, 60 of which were identifiable to species level. In addition there is abundant microfaunal material. From this small sample, however, species of considerable diversity have been recognised, including small caprids, hare, pigeon (*Columba* sp.) and other birds, *Sus* sp. and several small carnivores. Evidence of human input into this faunal material is present, but limited.

SOTIRIS K. MANOLIS AND HELEN J. STRAVOPODI

An assessment of the human skeletal remains in the Mesolithic deposits of Theopetra Cave: a case study

The excavation in the Cave of Theopetra provided a whole skeleton and a few sparse human remains from the Mesolithic period, dated to 8030 BP. The aim of this study was to establish a possible picture of the Mesolithic lifestyle and of intra-population differences within regional zones in Greece and adjacent areas. Three main aims of the research design were to explore the biological profiles of the individuals, their health status and strategies of survival and the biocultural processes that made up the microevolutionary mechanisms of the Early Holocene populations.

KOSTAS KOTSAKIS

From the Neolithic side: the Mesolithic/Neolithic interface in Greece

Over the last few decades, a broad consensus has been formed that perceives the transition from Mesolithic foragers to Neolithic farmers in Greece as an episode of diffusion from Anatolia and the Near East. The arguments supportive of diffusion can be classified in

three categories, namely, the absence of Mesolithic population in Greece, aspects of material culture of the earliest Neolithic sites which seem incompatible with a Mesolithic origin, and the sudden appearance of a full-fledged 'Neolithic package'.

It is here argued that the model of diffusion as applied in the Greek case, considers Mesolithic and Neolithic as 'stages' separated by a sort of conceptual barrier and, consequently, there is a tendency to attribute no role to the indigenous population. Recent

archaeological evidence, however, suggests that Mesolithic populations were actively present on the Greek peninsula and therefore their contribution has to be reassessed. To this end it would be useful also to re-examine the essentialist overtones often present in most of the arguments put forward. Overcoming the essentialism of arguments and perceptions of research will permit the understanding of this transition as a historical process in which human practice and agency are objectified.

I

An introduction to the Greek Mesolithic

Nena Galanidou and Catherine Perlès

A SHORT HISTORY OF MESOLITHIC RESEARCH IN GREECE

In the early 1970s, when interdisciplinary work started on the Franchthi Cave, Mesolithic Greece was more or less *terra incognita*. Markovits' early excavations were all but forgotten and his collections were thought to be lost. Dr Augustus Sordinas alone showed any interest in the period. The published results of his test excavations at Sidari in Corfu and the dissertation he subsequently wrote on Sidari's lithic assemblages (Sordinas 1969; 1970) were then the only documents in existence that testified to a human presence in Greece during the early Holocene. Early prehistoric research as a whole was underdeveloped and what there was of it tended to concentrate on the Neolithic, but even the Palaeolithic was better known than the Mesolithic. Teams working in Greece specialised either in the earlier period (for instance, those led by E. Higgs in north-west Greece, by V. Milošević in Thessaly and by A. Leroi-Gourhan in the western Peloponnese; see Galanidou 1996 for a complete list of references to the work done during this period) or in the Neolithic. Since it was then widely accepted that the Neolithic was not the outcome of a local process (Weinberg 1970) there appeared to be no incentive to develop programmes for research into the Mesolithic. In the minds of many prehistorians working in Greece, the Mesolithic was not a period during which any significant cultural or economic development took place. It came up in discussion merely as a prelude to the more exciting period during which farming was introduced into south-east Europe.

The excavations at Franchthi, in the Argolid, in the late 1960s uncovered thick Mesolithic deposits under the Neolithic ones and provided a great wealth of new data (Jacobsen 1973a; 1973b; 1974; 1976; 1981). It is doubtful, however, whether the former aroused as much enthusiasm as the latter amongst scholars working on Greece, or even amongst specialists in the Mesolithic in Europe. The Mesolithic deposit was seen as significant not so much because it offered new information about a little-known period of Greek prehistory as because it promised to shed new light on the origins of the Greek Neolithic from the perspective of a single site (Jacobsen 1981). On the whole Franchthi's Mesolithic period was remembered for its tuna bones and for precious little else.

Two noteworthy exceptions, however, were the surveys conducted, with the specific aim of discovering Palaeolithic and Mesolithic sites, by C. Runnels and Tj. van Andel in Thessaly and by a British team coordinated by G. Bailey in inland Epirus (Bailey *et al.* 1997; Runnels 1988; Runnels and van Andel 1993). Both surveys failed to find any material relevant to the later period, however, and the Mesolithic remained elusive. Even ten years ago no one would have suspected that it would so soon prove possible to hold an entire international symposium on the Mesolithic in Greece that would attract so many enthusiastic participants.

It is indeed only very recently that renewed attention has been paid to the Mesolithic in Greece, in the form, in particular, of new surveys by C. Runnels and Tj. van Andel in the Peloponnese and south Epirus (Runnels 1996; Runnels *et al.* 1999; Runnels and van Andel in press), the excavations at the Theopetra Cave conducted by N. Kyparissi-Apostolika (2000; this volume), the excavations at the Cave of Cyclope in Youra conducted by A. Sampson (1998; this volume) and the excavations at the caves of Klisoura in the Argolid conducted by M. Koumouzelis and J. Kozłowski (Koumouzelis *et al.*, this volume). All these are stratified sites containing important remains and all have benefited from a multidisciplinary approach. A large part of this volume concerns these recent excavations and bears testimony to the variety of fields now being covered, often by young scholars who have accepted the challenge of opening up new fields of research in Greece along with all the difficulties that that implies.

THE CONTENTS OF THIS VOLUME

The contents of this volume are not, however, concerned exclusively with new sites. Consideration of the material culture discovered at these sites is complemented by the accounts of the environmental and chronological settings of the Greek Mesolithic contributed by S. Bottema and Y. Facorellis respectively, by two synthetic papers on the Franchthi Cave, by a reconsideration of the finds from Sidari, by a re-examination of the Markovits collections of lithics and by K. Kotsakis' discussion of the Mesolithic record from the viewpoint of the Neolithic transition.

Most of the data presented here have not been published before. The wealth of information that this volume brings together will make possible an in-depth appreciation of the ways of life and the subsistence economies and techniques represented in specific Mesolithic contexts. This information will make clear the profound difference between the Mesolithic period in Greece and the same period in the rest of Europe and the Near East. It will also bear witness to the diversity of Mesolithic adaptation and to the sharp contrasts that may be observed between, for instance, sites that relied on marine resources, such as the Cave of Cyclope on the island of Youra, and inland sites such as the Theopetra Cave, on the edge of the Thessalian plain.

The volume begins with S. Bottema's review of the current state of knowledge regarding Greek vegetation history during the period in question and the millennia that preceded and succeeded it, from 13,000 to 6500 BP. His paper presents the palynological evidence from the Greek mainland and from Crete and sets the pollen-stratigraphical changes that took place in a regional context. This will allow the reader to acquire both a geographic and a long-term temporal perspective on variation in vegetation during this period.

Y. Facorellis deals with the problem of reliable measurement of time, adopting a long-term perspective similar to that taken by Bottema. Facorellis' contribution highlights possible sources of inaccuracy in radiocarbon determinations and elaborates on the procedure for calculating a new correction for the marine reservoir effect in the Aegean. The calibrated radiocarbon dates from Greek and Cypriot sites that he presents, spanning from the Late Pleistocene to the Early Holocene, form a new updated temporal framework that will be a point of reference for any future work on the archaeology of these periods in the south-east Mediterranean.

The Franchthi Cave offers a solid data base that needs to be taken into account in any attempt to derive an interpretative framework for the Greek Mesolithic (Perlès, this volume). While most of the papers in this volume refer to Franchthi at one point or another, two papers are entirely devoted to the evidence from this site. W. Farrand's presentation of the sediment characteristics of the almost two-metre-thick Mesolithic deposit recapitulates the current state of knowledge about the Mesolithic sequence, its relation to the Upper Palaeolithic and the Neolithic, the degree of human influence in its formation and the essential traits of the depositional environment within which it was formed.

C. Perlès draws together the various lines of evidence from this site to offer her own interpretation of Franchthi's record. Her paper is structured around three fundamental questions: who the Mesolithic occupants of Franchthi were, what they were living on and what happened to them. The Mesolithic at Franchthi was not a single phenomenon whose characteristics remained constant from beginning to end.

Perlès' discussion highlights the changes and contradictions that appear in the record, offering insights into the relation between technological traditions and cultural continuity or discontinuity and the distinction between cultural and functional variability.

The one Mesolithic shell midden that has so far been discovered in Greece is Sidari, on the island of Corfu. The excavator of this site, A. Sordinas, has contributed a comprehensive account of his findings, most of which relates to lithics, and has outlined afresh his hypothesis that the material culture of Sidari was left behind by people whose lives and means of subsistence were dominated by the sea, in particular the Ionian and the Adriatic. He draws a distinction between coastal sites that were associated with fishing and collecting marine molluscs and those whose principal activity was hunting.

Rè-examining an old collection can often be extremely useful, all the more so in the case of a period whose archaeological record is limited and from which very few sites appear to have survived. N. Galanidou's paper re-examines the first archaeological collections ever to have been assigned a Mesolithic date (the chipped-stone industries recovered from the Zaimis and Ulbrich Caves by A. Markovits in the 1930s) and offers an updated account of their place within what we know so far of Greece's technological traditions during the period that ran from the Late Pleistocene to the Early Holocene inclusive. Galanidou's paper develops on two parallel levels: one is specific, sketching out the main features of these collections and the problems encountered in their study, and the other general, outlining the questions about Greece's Early Holocene record that are currently under debate.

The next group of papers deals with material from recently excavated sites. Koumouzelis *et al.* present the stratigraphy and findings from the excavations that took place between 1994 and 1999 at Klisoura Cave 1. This paper discusses in detail the lithic industry recovered, emphasising the significance of raw material procurement, and makes comparisons between this and other Mesolithic industries from adjacent sites.

In the same vein, the next contribution, by Sampson *et al.*, deals with the small collection of chipped stone artefacts recovered from the Mesolithic strata at the Cave of Cyclope. The technology and typology of the artefacts made from siliceous rocks are discussed and comparisons made between the industry from this cave and those recovered from the Mesolithic strata at the Theopetra and Franchthi Caves. Special reference is made to the small group of geometric microliths manufactured from obsidian that resemble the artefacts from the Neolithic strata, suggesting the possibility that the Mesolithic strata may have been contaminated by overlying deposits. Notwithstanding this possibility, the excavations at this site were rewarding, since they yielded a collection of organic remains that was impressive both for its quantity and for its good state of preservation. The next three papers are testimony to this.

Moundrea-Agrafioti's article examines the bone tools from the Early Holocene strata at the Cave of Cyclope; paying particular attention to the fish hooks. Fishing was one of the main food-procuring activities carried on at Greek Mesolithic coastal sites, but finds in this category very rarely appear at Greek sites. This particular collection has finally produced the solid archaeological evidence that will allow us to begin to discuss the technological equipment used for fishing in factual rather than speculative terms. Moundrea-Agrafioti discusses the techniques used to manufacture fish hooks, compares the hooks with other similar finds in the surrounding region and raises interesting questions regarding the cultural features of Mesolithic habitation in Greece.

Trantalidou's article contains a comprehensive account of the mammal and bird remains excavated from the Early Holocene layers at the Cave of Cyclope. These remains were deposited at the site as food residues and thus offer some useful pointers to the subsistence strategies and diet of the cave's Mesolithic occupants. Using the primary archaeological information laid out in the large number of tables that accompany the text in combination with evidence from the Aegean and the Near East, this article puts forward an interesting hypothesis regarding the possibility that animals were bred locally and discusses the ways in which caprins might have been introduced to the island and domesticated.

The next two papers are complementary, each examining the ichthyofauna from the Cave of Cyclope and the nature of Mesolithic fishing in the Aegean from a different angle. Powell reviews the cranial fish bones, discusses fishing strategies and draws comparisons between the fish records from Youra and Franchthi. Her diachronic consideration of the fish assemblages from the Mesolithic and Neolithic strata suggests that at both sites fishing was a more important part of the diet and economy during the Mesolithic period than during the Neolithic. Mylona examines the fish vertebrae and suggests that the Mesolithic occupants of the cave caught a variety of fish from shallow inshore waters and smaller migratory fish. Her discussion centres around the fishing grounds that they exploited and the evidence for processing and preservation of their catch. Both papers successfully address the methodological issues raised by this interesting experiment in study of a single assemblage by two separate researchers.

Fourteen years of excavation at the Theopetra Cave have already yielded a rich and informative data base for the entire Greek Stone Age. Kyparissi-Apostolika, the excavator of this site, sets out to discuss the stratigraphy of its Mesolithic strata and the main findings from these levels. Using this evidence, she then proceeds to describe various features of the Mesolithic period in Thessaly, methodically building up her argument for continuity between the Mesolithic and the Neolithic population of this region. Her model fully endorses that proposed by Theocharis (1967), which

suggests that the culture of the Greek Neolithic was of local origin.

Newton offers an overview of the small collection of Mesolithic faunal remains from the Theopetra Cave and addresses the main issues to which this collection has given rise. She examines both the macrofaunal and the microfaunal remains, together with the limited evidence for human modification of the bones. While the Mesolithic and Neolithic faunal records are similar in that ovicaprids make up a dominant part of both samples, some sharp contrasts are to be observed when the faunal remains deriving from the Late Upper Palaeolithic are compared with those from the Mesolithic strata. Newton concludes that unlike the records of other Balkan Mesolithic sites, which show a broad spectrum of resources to have been consumed, Theopetra's record does not indicate that pigeons, reptiles or hares figured in the Mesolithic diet.

Manolis and Stravopodi use the skeletal remains (one almost complete skeleton and a few other bones) recovered from a burial in the Mesolithic strata at Theopetra to discuss the biological profiles of individuals, their skeletal pathology and the evidence regarding their lifestyle. Although this sample is small, it offers a wealth of information on health conditions. This suggests many interesting conclusions regarding the risks and uncertainties of the Mesolithic diet and also regarding the degree of sedentism that obtained. Comparisons with other palaeoanthropological remains from Greece and Europe offer additional clues regarding inter-population differences.

In the last chapter of the volume Kotsakis uses the Mesolithic evidence as a stepping stone to look forward to the next phase of major economic and social development, the Neolithic. His discussion addresses problems having to do with the character, process and content of the Neolithic transition. Kotsakis reminds us that agriculture is a phenomenon that occurs primarily in the social rather than exclusively in the biological domain, probably over the course of several centuries. He argues that it is the response of the Mesolithic communities with which we need to come to grips when we discuss the process of Neolithisation. His critique of the arguments in favour of exogenous origins for the Neolithic occupation is founded on recent theoretical discussions and archaeological findings from Greece. This controversial article offers us food for thought and is undoubtedly one to which we shall return in future as new data come to light.

UNRESOLVED ISSUES OF THE GREEK MESOLITHIC

The large number of the contributors to this volume should not delude us: it reflects the importance of multidisciplinary research and a more analytical approach to the data, rather than a corresponding expan-

sion in our knowledge of the Mesolithic in Greece as a whole. Most of what we know comes from only five stratified sites, some of them widely dispersed in space: the shell-midden at Sidari in Corfu (western Greece), the Franchthi Cave and Klisoura Cave 1, both in the Peloponnese, the Theopetra Cave in central east Greece and the Cave of Cyclope in Youra in the northern Sporades (FIG. 1.1). Additional information can be gathered by re-examining old collections (Galanidou, this volume) and from a few surface sites (Runnels *et al.* 1999; Runnels and van Andel in press). The fact remains, however, that the tiny number of Greek Mesolithic sites so far identified cannot safely be regarded as representative of the entire Mesolithic period throughout the whole of Greece. No general pattern can as yet be securely defined and the range of

diachronic, spatial, economic and cultural variability cannot be apprehended. Each site remains more or less unique and raises specific problems that cannot be solved by reference to any general framework or single model.

One major challenge faced by archaeologists is the difficulty of deriving interpretations on the scale of human action from a record of observations that too often speaks only of phenomena occurring on much broader scales in both space and time. A serious problem that emerges in attempting to make comparisons between sites is the fact that so many of these records lack any coherent chronology. This may be because a site contains few or no materials that can be dated reliably (as at Klisoura Cave 1), because the radiocarbon dates from the site were obtained some decades ago and thus

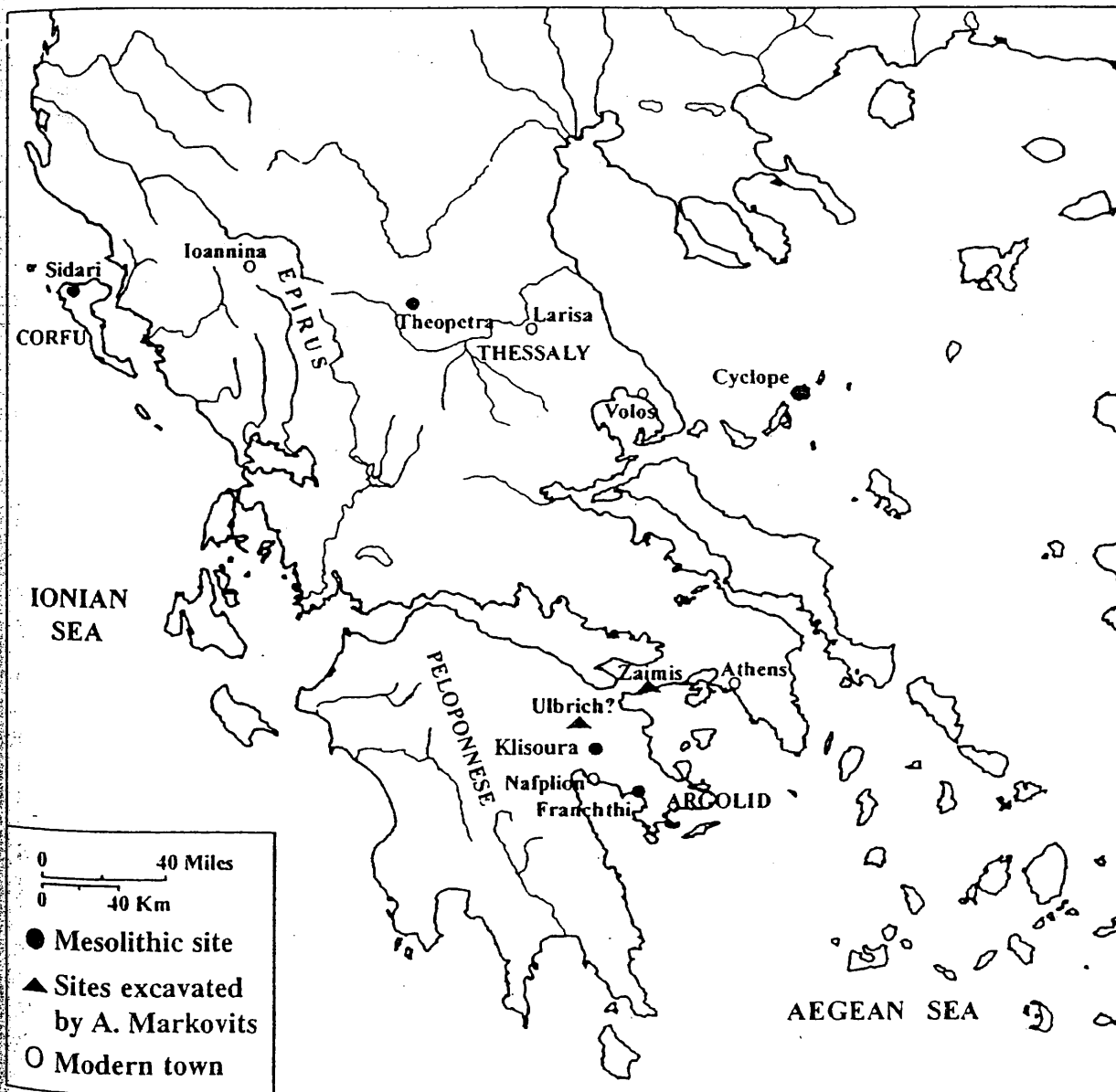

Fig. 1.1. Map of Mesolithic and other sites discussed in this book.

fractionation correction was never performed upon them (as at Sidari), or because it appears possible that the site's Mesolithic deposits may have been contaminated by overlying deposits (see Sampson *et al.*, this volume). Facorellis' review and calibration of all the radiocarbon dates we have from Greek Mesolithic sites to some extent alleviate, but do not resolve, this problem.

In the circumstances it could be argued that any attempt at synthesis is premature and that the time has not yet come to address the large-scale problems that undeniably afflict the archaeology of this period. Fortunately this is not the stand that has been taken by the many contributors to this volume who have enriched their contributions with challenging hypotheses concerning the origins and subsequent development of the humans of the Greek Mesolithic. The specificity of the data from each site, together with the various backgrounds and training of the contributors, have inevitably led to the taking up of markedly different positions. Contradictory interpretations and models are therefore to be found throughout this volume.

This variety of interpretation was even more pronounced during the oral presentations, since some participants in the Round Table decided not to submit their papers for publication. Let us consider this a symptom of the dynamic nature of debate in a field that has still to define its standards of research and models for argument.

Amongst the topics that have inspired the most divergent interpretations, many relate to the most fundamental questions about the Mesolithic. First and foremost amongst these is the matter of the scarcity of known Mesolithic sites in Greece: is this the result of insufficient research, or does it appropriately reflect a land that was very sparsely populated at that time? By and large, many subsequent interpretations depend upon the answer given to this question. For instance, is the apparent chronological gap between the most recent Upper Palaeolithic sites and the earliest Mesolithic ones a simple bias created by the fact that so few sites are currently known, or does it reflect an actual phenomenon? Following on from this, was the idiosyncratic nature of the Mesolithic period in Greece a local phenomenon created as groups adapted to new environmental conditions or was it, as van Andel proposed verbally at our meeting, the result of colonisation by small groups of seafaring newcomers? How can we explain traits such as the absence of microliths from several assemblages (Galanidou, this volume) or the presence elsewhere of abundant non-geometric microliths (Perlès, this volume)? Should we consider these traits as characteristic of the Mesolithic in Greece, or should we consider them as adaptations to meet the demands of specific activities and technical obstacles, for example as a response to either a maritime or an inland environment? In other words, should we expect that we will

eventually find further sites containing more 'typical' assemblages?

A new parameter is introduced into this discussion by the regional palaeoenvironmental record that is presented in this volume by S. Bottema. One of his most interesting conclusions is that there is evidence for a geographically differentiated pattern of vegetation, with more open oak woodland on the Thessalian plain and more dense deciduous forest in the western Pindus. This conclusion calls for further exploration of the implications of this pattern with regard to the distribution of Mesolithic sites, particularly since one assumption that has long held sway is that the sparsity of Mesolithic occupation of the Greek hinterland was largely due to the prevalence of dense woodland and a consequently reduced animal biomass.

Moving on from local to more general considerations, one question that awaits an answer is whether the Mesolithic period in Greece can still be considered to have been the sea-oriented period of Greek prehistory. For it is often defined so, despite the existence of inland sites such as the Theopetra and Klisoura Caves and the fact that even at Franchthi intensive exploitation of marine resources has been proved to have taken place only over a very limited period. Unsurprisingly, the economic bases of Mesolithic groups in Greece appear to have been diverse, but the entire range of their adaptations and relations cannot yet be apprehended. A significant and demanding problem attaches to the presence of a few remains of domesticated animals at some Mesolithic levels, such as those at Youra and Theopetra (Kyparissi-Apostolika, this volume; Newton, this volume; Trantalidou, this volume). Should this be taken as evidence for a local domestication process or for contamination by the overlying Neolithic deposits? Here again, according to the answer given to this question, the whole issue of the origins of the Neolithic in Greece will be seen in starkly contrasting terms, leading alternatively to indigenist (e.g. Kyparissi-Apostolika, this volume; Sordinas, this volume) or exogenous models (Runnels 1995; van Andel and Runnels 1995).

This discussion requires that we should reconsider at the most fundamental level whether the supposed dichotomy between 'indigenous ancestors' (of the Mesolithic and Neolithic populations of Thessaly, for example) and 'foreign migrants' is necessarily helpful (*ibid.*; van Andel 1999). Both the genetic and the more general case for continuity of population have been made strongly here and elsewhere (e.g. Kyparissi-Apostolika, this volume; Manolis and Stravopodi, this volume). We cannot, however, hope to form an accurate picture of Greece's Mesolithic foragers in particular without taking into account the equally strong possibility that the populations of this time may have been much more fluid than many current approaches would suggest, mingling in social, biological and cultural networks that extended well beyond the limits of any one region or territory.

From the Neolithic side: the Mesolithic/Neolithic interface in Greece

Kostas Kotsakis

That the beginning of the Neolithic was a process rather than an event is an oft-repeated commonplace. The majority of researchers investigating developments in Greece at that time have, however, not always heeded this commonplace. Over the last few decades a broad consensus has formed that perceives the transition from Mesolithic foragers to Neolithic farmers in Greece in terms of a relatively brief episode of diffusion from Anatolia. The approach hypostatizes two discrete geographical regions and describes this diffusion as transportation from the Anatolian 'cradle' to the Greek 'periphery'. The 'wave of advance' model represents the clearer application of this concept, and its subsequent adoption by Renfrew in quest of the Indo-European languages has contributed considerably to its widespread acceptance (Renfrew 1987; 1996). In this context discussion is restricted to the actual mechanism of this transportation. Demic diffusion or migration, or simply diffusion of ideas and practices, are among the proposed possibilities, although other, more sophisticated, mechanisms involving a number of parameters are equally conceivable (see e.g. Zvelebil 2000). Of course, the neat dichotomy between indigenist and diffusionist views that informed much of the culture-historical versus processual debate of the 1960s is today considered outdated and too simplistic. In the case of Franchthi, for example, the possibility that the local population was exposed to migrating farmers has been suggested on the evidence of both botanical remains and lithics. Even in this case, however, one observes a reluctance to discuss the role of the local population in detail, or to identify the conditions under which and the contingencies in which such a movement, if it ever took place, might have materialised. Although efforts have been made theoretically to relativise the Mesolithic/Neolithic boundary and to lift the conceptual barrier that separates these two 'stages' in the pre-history of Greece (Kotsakis 1992), no documented archaeological discussion that would bring indigenous populations dynamically on stage yet exists. It is in this context that contemporary discussion of the Mesolithic/Neolithic interaction must find its place.

Zvelebil and Rowley-Conwy have taken considerable steps in this direction by proposing their well known

and widely accepted availability model for northern Europe. In the particular case of Greece, however, the application of this model has been hindered by certain specific traits that seemingly differentiate south-eastern and northern Europe, so that the question remains largely open. For one thing, the poorly documented presence of an active stock of foragers supports the presumed insignificance of the Mesolithic population and of their contribution to the Neolithic. Moreover, the rapid (by comparison with northern Europe) adoption of farming in Greece rules out the possibility of a long contact period followed by an equally long availability phase and eventually by substitution of resources. At first glance, all the available evidence points to a brief episode that happened quickly as an integrated phenomenon.

One can think of a number of reasons for this reluctance to apply the model to Greece, some of which can be closely linked to the history of research in this region. The perception of Greece, and by extension of the whole of the Balkans, as a bridge between the Near East and central Europe is a notion that goes back to Childe or even beyond that to Montelius and other orientalist. Similarly the concept of the Balkans as a buffer zone between east and west, between Christian and Muslim empires, is a historical stereotype that has been repeated on different occasions and from different sides, and that has informed discussion of the origins of the Neolithic, as Tringham has recently remarked (Tringham 2000). These concepts have dictated research agendas and attitudes, and it is therefore appropriate to deconstruct their part in the archaeological discourse concerning the beginning of the Neolithic in this region. The apparent gaps in our knowledge are undoubtedly in part the result of research orientations that have taken for granted the existence of essential differences between the two regions, east and west, and projected them back into the remote past as a perennial distinction. From the archaeological point of view, however, it would be equally challenging to investigate the extent to which notions of this sort have also been the result of the relevant evidence being far less visible than that in, say, the Near East, or, by analogy, northern Europe. Since, as so many have said, absence of evidence

We suspect that the true picture is likely to be one of some complexity, a mosaic of events, populations and overlapping territories, of mating networks and social and cultural relationships, that was continually changing both spatially and through time.

Ultimately many of these issues boil down to two basic methodological problems: how should the data that we currently have be evaluated, in terms of each site and in terms of Greece as a whole, and how are we to define cultural continuity and cultural breaks (Perlès 2001; this volume)? For decades these have been the biggest problems in prehistoric archaeology and it is no wonder that they should be especially acute in the context of a still embryonic area of research such as the Greek Mesolithic. Contextual evaluation by means of taphonomic analyses of deposits and remains is probably still not being carried out nearly often enough in our context, and more thought needs to be given to the criteria that may actually establish cultural or biological continuity. Although we still have a very long way to go before we can begin to answer the numerous outstanding questions about the Mesolithic period in Greece, it is to be hoped that this will prove to be the first of a great many similar symposia marking the coming of age of Mesolithic research in Greece.

REFERENCES

- Andreou, S., M. Fotiadis and K. Kotsakis, 1996. 'Review of Aegean prehistory V: the Neolithic and Bronze Age of northern Greece', *American Journal of Archaeology* 100: 537-97.
- Bailey, G. N., T. Cadbury, N. Galanidou and E. Kotjabopoulou, 1997. 'Open-air sites and rockshelters: survey strategies and regional site distributions', in G. N. Bailey (ed.), *Klithi: Archaeology of a Late Glacial Landscape in Epirus, NW Greece*: 521-36. Cambridge: MacDonald Institute for Archaeological Research.
- Galanidou, N., 1996. 'So far away, so close: historical and theoretical perspectives on Palaeolithic and Mesolithic research in Greece', *Ariadne* 8: 7-29.
- Jacobsen, T. W., 1973a. 'Excavation in the Franchthi Cave, 1969-1971, Part I', *Hesperia* 42: 45-88.
- Jacobsen, T. W., 1973b. 'Excavation in the Franchthi Cave, 1969-1971, Part II', *Hesperia* 42: 253-83.
- Jacobsen, T. W., 1974. 'New radiocarbon dates from Franchthi Cave', *Journal of Field Archaeology* 1: 303-4.
- Jacobsen, T. W., 1976. '17000 years of Greek prehistory', *Scientific American* 234: 76-87.
- Jacobsen, T. W., 1981. 'Franchthi Cave and the beginning of settled village life in Greece', *Hesperia* 50: 303-19.
- Koumouzelis, M., J. K. Kozłowski, M. Nowak, K. Sobczyk, M. Kaczanowska, M. Pawlikowski and A. Pazdur, 1996. 'Prehistoric settlement in the Klisoura Gorge, Argolid, Greece (excavation 1993, 1994)', *Préhistoire Européenne* 8: 143-73.
- Kyparissi-Apostolika, N., 2000. *Theopetra Cave 1987-1998. Proceedings of the International Conference*. Athens.
- Perlès, C., 2001. *The Early Neolithic in Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runnels, C. N., 1988. 'A prehistoric survey of Thessaly: new light on the Greek Paleolithic', *Journal of Field Archaeology* 15: 277-90.
- Runnels, C. N., 1995. 'The Stone Age of Greece from the Paleolithic to the advent of the Neolithic', *American Journal of Archaeology* 99: 699-728.
- Runnels, C. N., 1996. 'The Palaeolithic and Mesolithic remains', in B. Wells and C. Runnels (eds), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990*: 23-35. Stockholm: Swedish Institute.
- Runnels, C. N. and T. H. van Andel, 1993. 'The Lower and Middle Palaeolithic of Thessaly, Greece', *Journal of Field Archaeology* 20: 299-318.
- Runnels, C. N. and T. H. van Andel (in press). 'The Palaeolithic and Mesolithic periods in the nome of Preveza, western Epirus, Greece', in J. Wiseman and K. Zachos (eds), *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece* 1. Princeton: American School of Classical Studies.
- Runnels, C. N., T. H. van Andel, K. Zachos and P. Paschos, 1999. 'Human settlement and landscape in the Preveza region, Epiros, in the Pleistocene and early Holocene', in G. N. Bailey et al. (eds), *The Palaeolithic of Greece and Adjacent Areas*: 120-9. Athens: British School of Archaeology.
- Sampson, A., 1996. 'Excavation at the Cave of Cyclope on Youra, Alonessos', in E. Alram-Stern (ed.), *Die Ägäische Früzeit. Das Neolithikum in Griechenland*: 506-20. Wien.
- Sampson, A., 1998. 'Neolithic and Mesolithic occupation of the Cave of Cyclope, Youra, Alonessos, Greece', *Annual of the British School at Athens* 93: 1-22.
- Sordinas, A., 1969. 'Investigations of the prehistory of Corfu during 1964-1966', *Balkan Studies* 10: 392-415.
- Sordinas, A., 1970. *Stone Implements from Northwestern Corfu, Greece*. Memphis State University Anthropological Research Center, Occasional Papers 4.
- Theocharis, D., 1967. *I Avgi tis Thessalikiis Proistorias* (Thessalika Meletimata Nr 1). Volos.
- van Andel, T. H., 1999. 'Coastal migrants? The Mesolithic in the North-eastern Mediterranean', paper presented to the symposium 'The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives'. Cambridge.
- van Andel, T. H. and C. N. Runnels, 1995. 'The earliest farmers in Europe', *Antiquity* 69: 481-500.
- Weinberg, S., 1970. *The Stone Age in the Aegean* (Cambridge Ancient History part I): 557-618. Cambridge: Cambridge University Press.

is not evidence of absence, we need to take a closer look at the archaeological arguments that form the core of the diffusionist faith with regard to Neolithic Greece (Halstead 1996).

The absence of any significant Mesolithic population is first among these arguments. Runnels' recent survey of the evidence reports a mere dozen Mesolithic sites (Runnels 1995). This is in stark contrast to central and northern Europe, where the presence of impressive numbers of Mesolithic foragers is archaeologically well documented (e.g. Bonsall 1989). It accords very well, however, with the general picture of the Mesolithic material culture of Greece, which has very different features from that of the preceding Palaeolithic (data concerning which are also relatively rare), recognised resemblances to the picture that emerges from sites in the eastern Mediterranean (Runnels 1995, 726) and notable differences from the typical European Mesolithic industries (Perlès 1990, 128). Runnels (*ibid.*) has interpreted these characteristics as signs of intrusion rather than marks of a longstanding local tradition and has proposed that in this area Mesolithic human activities as a whole were sporadic and discontinuous, although Perlès (1990, 128–9) has alternatively interpreted Franchthi's lithic assemblages as the results of a specific economic adaptation organised around seasonal occupation of the cave and focused on transformative rather than hunting activities. In any case, researchers such as van Andel and Runnels have been led to argue that 'in Greece... the evidence indicates that agriculturalists settled almost solely in regions without a history of Mesolithic occupation' (van Andel and Runnels 1995, 495). This conclusion, however, can no longer be sustained even with regard to Thessaly, where the earliest known Neolithic open settlements were found: we know now that during the Mesolithic the Cave of Theopetra (Kyparissi-Apostolika 2000, this volume) in north-west Thessaly was occupied by a small group of foragers for a considerable period, shown by a sequence of radiocarbon dates to fall somewhere between c. 9780 and 6700 cal BC (Kyparissi-Apostolika 1999, 237–8). Demographical considerations indicate that the small group that was periodically accommodated in the cave must have been part of a larger population that tapped various ecological resources in the wider area and therefore that some sort of network of Mesolithic sites is quite probable. Consequently it is unlikely that Thessaly as a whole was 'without a history of Mesolithic occupation', even though whatever other sites or stations may have formed part of the Mesolithic network have not so far been identified. That the Mesolithic inhabitants of the Theopetra Cave were actively engaged in exploiting that area rather than visiting it casually is indicated by the fact that the lithic assemblages of the Mesolithic consisted largely of local materials rather than the variety of exotic materials used in the Upper Palaeolithic (Adam 2000, 166). Theopetra aside, however, there is no doubt that more Mesolithic sites will emerge from

the current intensification in this area of research. The results of some of this research are already to be seen in this volume and we can reasonably expect that the Mesolithic will become progressively more visible in Greece also.

The next argument in favour of exogenous origins for Neolithic occupation, at least in Thessaly, is based on some aspects of the material culture of the earliest Neolithic sites. Perlès has re-examined the early Neolithic lithic assemblages from Thessaly and decided that they include no Mesolithic component such as that seen at Franchthi, where, by contrast, a Mesolithic tradition seems to have played a significant role in the earliest Neolithic industries (Perlès 1988; 1990). According to her argument, the inescapable conclusion is that the Neolithic in Thessaly was the result of 'a process of colonization... by groups foreign to the region' (Perlès 1988, 486). The older model put forward by Milošević and Theocharis, which holds that the Thessalian Neolithic had a Mesolithic substratum and that gradual development took place through a transitional Aceramic period, has today been almost totally discredited, together with the very existence of the Aceramic itself (Bloedow 1991). Yet Perlès' comparison is valid only in so far as the sites studied really do represent the earliest Neolithic settlements in Thessaly. The radiocarbon dates from Sesklo and Argissa place the beginning of the Neolithic in Thessaly later than Franchthi's Aceramic period. The dates from Franchthi cluster consistently at around the start of the 7th millennium, as opposed to somewhere around the mid 7th millennium cal BC for the Thessalian sites (Thissen 1999). Similarly, the later date for the Mesolithic in Theopetra overlaps with Franchthi's Aceramic, but interestingly not with the problematic Aceramic in Thessaly, which appears to be considerably later. We therefore cannot exclude the hypothesis, already suggested by Perlès herself (1990, 135–6), that the differences between the lithic industries represented at the Thessalian sites and those found at Franchthi are time-dependent. Indeed, on the evidence of Theopetra this suggestion now seems more plausible than it did ten years ago and on these grounds it has been proposed (Kotsakis 2000) that there may have been other, short-term early sites that did not develop into the long-lived tell sites that came to dominate the Neolithic landscape in Thessaly after the late 7th and especially the early 6th millennium. Early sites of this sort would have had a strong experimental component and would have appeared in various environments, not necessarily those that eventually supported the more successful, long-lived tell sites. They would thus have represented a transitional stage between the Mesolithic and the Neolithic, the initial steps in the creation of Neolithic landscapes, a place of interaction between Mesolithic communities and Neolithic newcomers, with traits analogous to those of the Final Mesolithic/Aceramic phases at Franchthi. Theopetra suggests that colonisation of the landscape of Thessaly

dated long before the conventional start of the Neolithic; according to this explanation the distance between the two seemingly diverging processes of 'Neolithisation' (Perlès 1989) may conceivably have been greater than has hitherto been thought, as indeed is the case between the late Mesolithic of Franchthi and that of Theopetra.

It is a useful realisation that discussion up to now has been hobbled by the postwar mainstream ideas that placed the early deposits from Sesklo (Theocharis 1967) and Argissa (Milojčić 1960) at the very start of the Neolithic sequence in a debatable Aceramic phase, preceding an early monochrome pottery phase. Although this pattern would have seemed plausible thirty years ago, its wide application today would inevitably sound normative. Contemporary discussion of the Neolithic emphasises that the processes involved were anything but uniform (e.g. Edmonds and Richards 1998) and a one-directional model would not be a suitable means of elucidating the complexities of the Neolithic transition unless one maintained a largely outdated culture-historical outlook. According to this point of view, which is in conflict with the approach of previous research, the absence of Mesolithic deposits from the basal deposits of tell sites should not be taken to signify total discontinuity at the Mesolithic/Neolithic boundary. The argument put forward here assumes that the formative period missing from the basal deposits of the excavated tells did not pass by the whole of Thessaly and is not entirely missing from the archaeological record of that region, but is probably hidden in the deposits of a network of early sites of which Theopetra was a part. On the other hand, it can equally be argued that this whole case is based on an assumption that remains largely hypothetical, as no such sites apart from Theopetra have yet been discovered. It must be remembered, however, that the bias of research towards tell sites would make the discovery of small, temporary, nonobtrusive sites extremely difficult. Geomorphological change might also add to the difficulty by introducing recovery filters into the archaeological record (Chapman 1994).

To make this point clearer, let us now turn to the 'Neolithic package' that to some researchers represents the ultimate proof of discontinuity. Halstead (1996) has discussed the possibility that wild resources were exploited at the late Mesolithic/early Neolithic interface, but the argument that wild progenitors were absent from Greece remains a strong point in favour of the diffusionist school of thought. Hansen (1991, 182-3), discussing the evidence from Franchthi, reports the sudden appearance of an agricultural system, which in his opinion strongly supports the hypothesis of diffusion from the Near East. Even at Franchthi, however, there is indisputable evidence for exploitation of oats, wild barley and lentils, although the full 'package' seems to be completed later, during what is defined as the Aceramic, with the addition of emmer wheat and two-

row barley together with sheep, goats and pigs, and later bovinds. Theopetra's excavator reports the presence in the Mesolithic deposits of wild barley and wild einkorn (Kyparissi-Apostolika 1999). Stands of wild einkorn grow abundantly today in the hilly areas north of Theopetra (Zamanis *et al.* 1988). Irrespective of the problem of localising the domestication of wild einkorn (Heun *et al.* 1997; 1998) and the monophyletic character of the process (Zohary 1996), the Theopetra finds, provided their date is secure, pose some new and interesting questions. Apart from anything else, they indicate that the abrupt change in the botanical record with the introduction of domesticates needs careful re-evaluation. After all, agriculture is primarily a phenomenon that occurs within the social domain rather than exclusively in biology, and the assembling of the full 'package' probably 'took place piecemeal, over a period of several centuries (Halstead 1996, 297). The whole question concerns first and foremost the very act of assembling this package, and this is precisely the process wherein Mesolithic communities resisted, transformed or appropriated new resources, material or conceptual.

This last remark poses a question concerning the content of the Neolithic transition. The traditional 'historical' approach perceives this transition as a formal entity that is to a great extent self-explicable, or at best explained by analogy. The explanation is always limited to the verification of particular events, but their structure and dynamics are addressed only marginally. What exactly are we looking for in the transition to the Neolithic? Are we looking for a smooth historical transfer of ideas and resources, as implied by the 'wave of advance' models, or trying to understand a shift that pertains to conflicts and processes of transformation within the social web? This question is closely related to that of the proper understanding of the 'package' and its components. It is a matter, not only of varying rates of spread by the 'package's' various components, but equally of variability in the composition of the 'package' across time and space (Pluciennik 1998). We have to consider the extent to which our generalised perception of Mesolithic hunter/gatherers can reasonably be contrasted with an equally general perception of Neolithic farmers. Only within this stereotypic perception does the predominance of domestication acquire central importance as an essential quality of the Neolithic. Seen differently, the choice of using domesticates or substituting domesticates for wild resources was among the alternatives offered to these communities and as such would have happened within a contingent and largely unpredictable process grounded in history.

Certainly the long term, in which archaeologists traditionally deal, gives an illusion of continuity and coherence that is enhanced by the very narrative created by archaeological discourse. Discontinuities, reversals and gaps are, however, to a great extent the reality of the archaeological record and, by analogy, of archaeol-

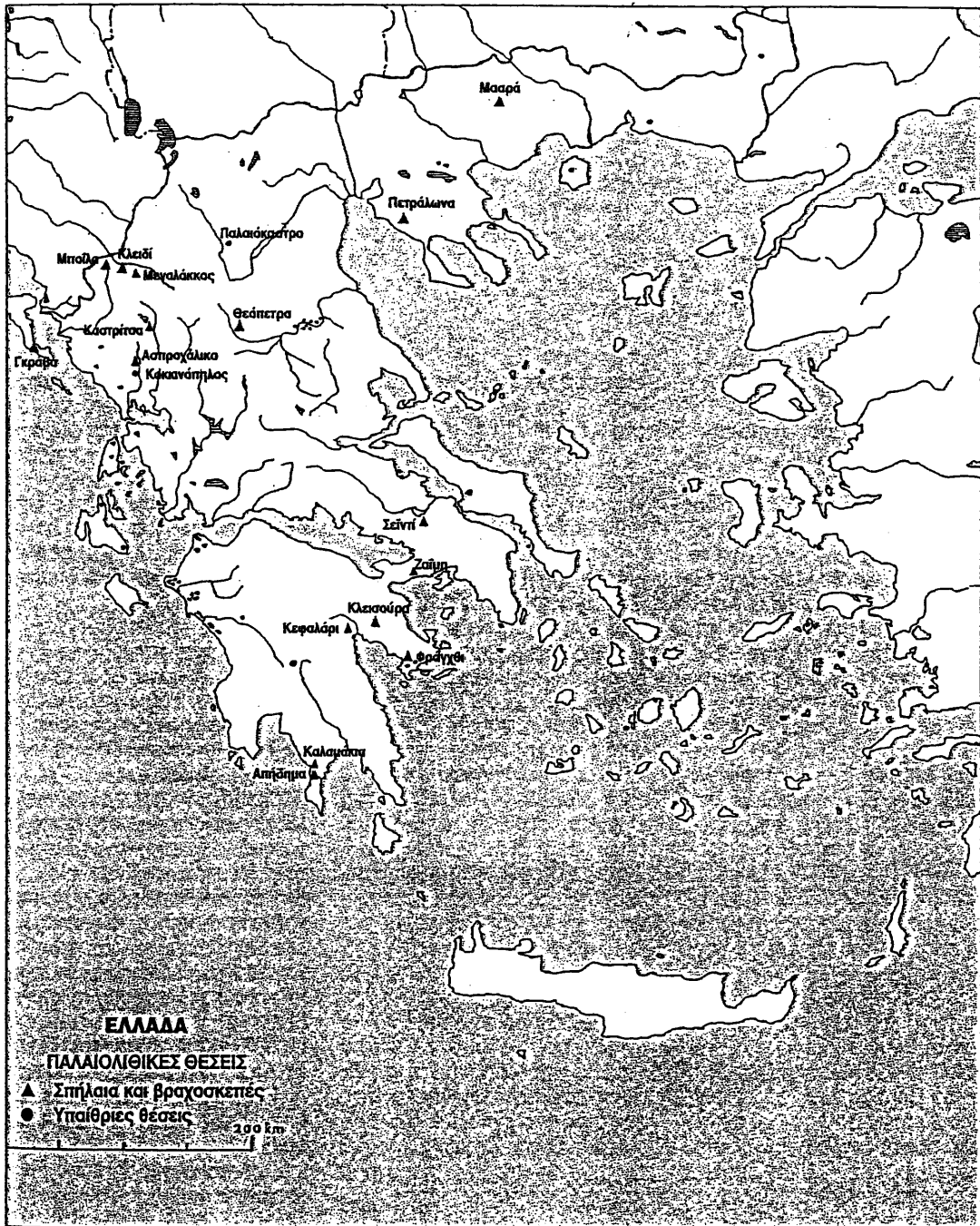
ogy itself. This is even more so if one concurs with Thomas (1991) that this new 'package', or at least part of it, was ideological and therefore not perforce determined by the local constraints of a particular physical reality. In the same vein, Hodder's approach (1990; 1998), which emphasises the concept of domesticating the wild, the *domus*, detaches the meaning of the Neolithic from its usual referents, namely domesticates and material culture, and sees it as a 'metaphor and mechanism for the control of society' (Hodder 1990, 12), i.e. the sort of structuring principle that could equally be conceived of as applying to the Mesolithic communities. In this sense there is an endless variability in the particular ways in which this metaphor is objectified through material and symbolic practice and this variability opens the way to a more profound historical understanding of the Neolithic. For one thing, the traditional privileging of the Neolithic over the Mesolithic is no longer warranted. A perception of transition, in the sense explained here, ascribes equal importance to both the beginning and the end of the continuum. By contrast, traditional diffusionist explanations such as those proposed for Greece take as their very premise the alienation of the beginning, because everything originates in another time and place. It is here that the dominant concept of the insignificance of the Greek Mesolithic resides.

If an historical approach insisting upon the variability rather than the generality of the transition is acceptable for Greece too, we will need to take a closer look at the objectification of practice. This is where the detailed analysis of human agency inscribed in space and time plays a crucial role, but also where the archaeological record of Greece falls severely short. A deeper understanding of the Mesolithic/Neolithic transition will require not only new approaches to what exactly constitutes the Neolithic and the Mesolithic, but also new evidence recovered by means of detailed and systematic field research. Until both conditions are met, discussions like the one presented here will remain perhaps useful but nonetheless theoretical abstractions.

REFERENCES

- Adam, E., 2000. 'Oi Anoteris Palaiolithikes kai Mesolithikes Lithotechnies tou spilaiou Theopetras kai i symboli tous stin ektimisi tis chrisis tou spilaiou kata to Teliko Pleistokaino kai Proimo Olokaino', in N. Kyparissi-Apostolika (ed.), *Theopetra Cave. Twelve Years of Excavation and Research 1987-1998. Proceedings of the International Conference, Trikala, 6-7 November 1998*: 163-71. Athens.
- Bloedow, E. F., 1991. 'The "Aceramic" Neolithic phase in Greece reconsidered', *Mediterranean Archaeology* 4: 1-43.
- Bonsall, C. (ed.), 1989. *The Mesolithic in Europe. Papers Presented at the Third International Symposium*. Edinburgh: John Donald Publishers Ltd.
- Chapman, J. C., 1994. 'The living, the dead and the ancestors: time, life cycles and the mortuary domain in later European prehistory', in J. Davies (ed.), *Ritual and Remembrance. Responses to Death in Human Societies*: 40-85. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Edmonds, M. and C. Richards (eds), 1998. *Understanding the Neolithic of North-western Europe*. Glasgow: Cruithne Press.
- Halstead, P., 1996. 'The development of agriculture and pastoralism in Greece: when, how, who, and what?', in D. R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*: 296-309. London: UCL Press.
- Hansen, J. M., 1991. *The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave. Excavations at Franchthi Cave, Greece*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Heun, M., B. Borghi and F. Salamini, 1998. 'Wheat domestication; response', *Science* 279: 303-4.
- Heun, M., R. Schafer-Pregl, D. Klawan, R. Castagna, M. Accerbi, B. Borghi and F. Salamini, 1997. 'Site of einkorn wheat domestication identified by DNA fingerprinting', *Science* 278: 1312-14.
- Hodder, I., 1990. *The Domestication of Europe*. London: Routledge.
- Hodder, I., 1998. 'The Domus: some problems reconsidered', in M. Edmonds and C. Richards (eds), *Understanding the Neolithic of North-western Europe*: 84-101. Glasgow: Cruithne Press.
- Kyparissi-Apostolika, N., 1999. 'The Palaeolithic deposits of Theopetra Cave in Thessaly (Greece)', in G. Bailey, E. Adam, E. Panagopoulou and K. Zachos (eds), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina 1994*. British School at Athens Studies 3: 232-9. London: British School at Athens.
- Kyparissi-Apostolika, N. (ed.), 2000. *Theopetra Cave. Twelve Years of Excavation and Research 1987-1998. Proceedings of the International Conference, Trikala, 6-7 November 1998*. Athens.
- Kotsakis, K., 1992. 'O Neolithikos Tropos Paragolis. Ithagenis i apoikos', in *Diethnes Synedro yia tin Archaia Thessalia sti mnimi tou Dimitri R. Theochari*: 120-35. Athens: Ekdoti tou Tameiou Archaialogikon Poron kai Apallotrioseon.
- Kotsakis, K., 2000. 'I archi tis Neolithikis stin Ellada', in N. Kyparissi-Apostolika (ed.), *Theopetra Cave. Twelve Years of Excavation and Research 1987-1998. Proceedings of the International Conference, Trikala, 6-7 November 1998*: 173-9. Athens.
- Milojčić, V., 1960. *Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Perlès, C., 1988. 'New ways with an old problem. Chipped stone assemblages as an index of cultural discontinuity in early Greek prehistory', in E. French and K. A. Wardle (eds), *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986*: 479-88. Bristol: Bristol Classical Press.
- Perlès, C., 1989. 'La Néolithisation de la Grèce', in O. Aurenche and J. Cauvin (eds), *Neolithisations*. BAR International Series 516: 109-27. Oxford: British Archaeological Reports.
- Perlès, C., 1990. *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce)*. Tome II. *Les industries du Mésolithique et du Néolithique initial*. Excavations at Franchthi Cave,

- Greece. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Pluciennik, M., 1998. 'Deconstructing "the Neolithic" in the Mesolithic/Neolithic transition', in M. Edmonds and C. Richards (eds), *Understanding the Neolithic of North-western Europe*: 61-83. Glasgow: Cruithne Press.
- Renfrew, A., 1987. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. London: Cape.
- Renfrew, C., 1996. 'Language families and the spread of farming', in D. R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*: 70-92. London: UCL Press.
- Runnels, C. N., 1995. 'Review of Aegean prehistory IV: the Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic', *American Journal of Archaeology* 99: 699-728.
- Theocharis, D., 1967. *I Avgi tis Thessalikes Proistorias (The Dawn of Thessalian Prehistory)*. Volos: Filarhaios Etaireia Volou.
- Thissen, L., 1999. *Early Village Communities in Anatolia and the Balkans: Studies in Chronology and Culture Contact*. Unpublished Ph.D. dissertation. Leiden: University of Leiden.
- Thomas, J., 1991. *Rethinking the Neolithic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tringham, R., 2000. 'Southeastern Europe in the transition to agriculture in Europe: bridge, buffer, or mosaic', in T. Douglas Price (ed.), *Europe's First Farmers*: 19-56. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Andel, T. H. and C. N. Runnels, 1995. 'The earliest farmers in Europe', *Antiquity* 69: 481-500.
- Zamanis, A., S. Samaras, N. Stavropoulos and J. Dille, 1988. 'Report of an expedition to rescue germplasm of wild species of wheat and relatives in Greece', *Greek Gene Bank Scientific Bulletin*. North Greece Agricultural Research Centre.
- Zohary, D., 1996. 'The mode of domestication of the founder crops of southwest agriculture', in D. R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*: 142-58. London: UCL Press.
- Zvelebil, M., 2000. 'Transition to agriculture in eastern Europe', in T. Douglas Price (ed.), *Europe's First Farmers*: 57-92. Cambridge: Cambridge University Press.

Χρόνος

2,5 εκατομ. χρόνια

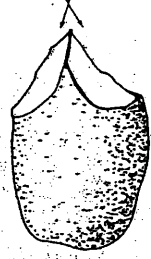
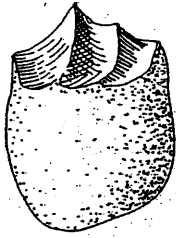
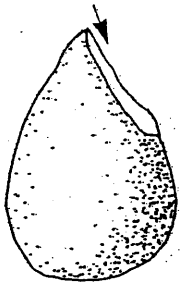
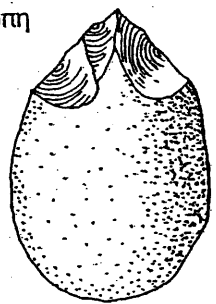
100.000

30.000

0

Λ Α Ξ Ε Υ Μ Ε Ν Ε Σ Κ Ρ Ο Κ Α Λ Ε Σ

• Μονοπρόσωπη λάξευση

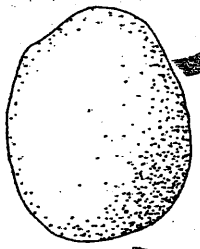
• Αμφιπρόσωπη λάξευση

Απλό λάνιστρο

Διπλό λάνιστρο

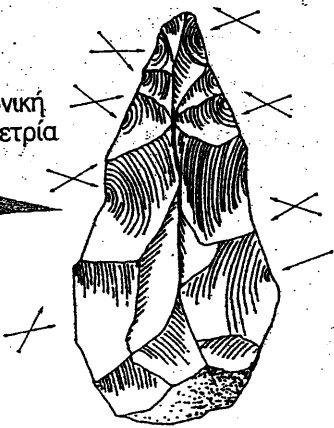
ΠΡΩΤΗ ΥΛΗ

• Λάξευση

Χ Ε Ι Ρ Ο Π Ε Λ Ε Κ Ε Ι Σ

• Αξονική συμμετρία

• Συμμετρία όψεων

• Αμφιπρόσωπη λάξευση

• Εφαπτόμενη λάξευση

1,4 εκατομ. χρόνια

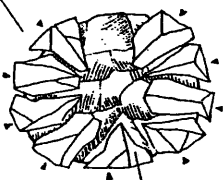
100.000

30.000

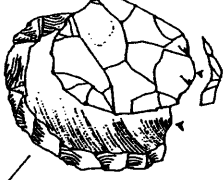
0

Σχέδιο 2. Πυρηνικά εργαλεία. Λαξευμένες κροκάλες και χειροπέλεκεις.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΛΕΒΑΛΛΟΥΑ

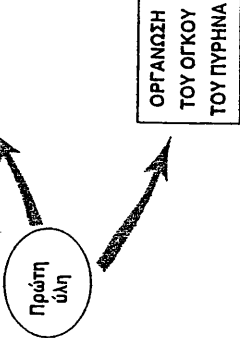

Πυρήνας

Αιχμή

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΠΥΡΗΝΑ

Απόσπαση λεπίδας με κορυφή

Προετοιμασία επιπέδου επικρούσης

ΠΥΡΗΝΑΣ

ΤΕΧΝΙΚΗ ΛΕΠΙΔΩΝ

ΦΟΛΙΔΕΣ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ ΚΟΡΥΦΗΣ

6. Μικρές φολίδες, άκρα της προετοιμασίας της κορυφής του πυρήνα.

ΑΠΟΡΡΙΜΜΑΤΑ

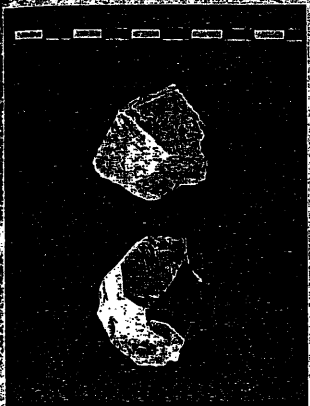

7. Απορρίματα, απορρίματα της φλεβακίας προετοιμασίας του πυρήνα λεπίδων.

Χρόνος

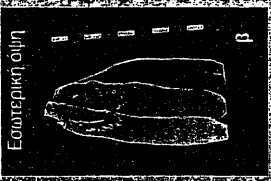
100.000 50.000 30.000

Οδηγητικές νευρώσεις

Προετοιμασία φτέρνας

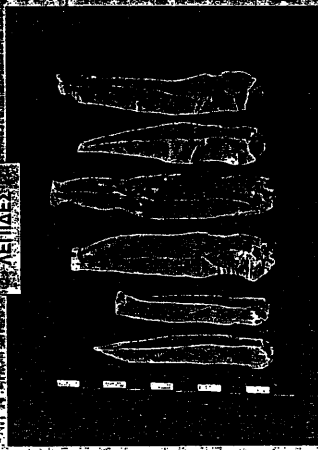
ΑΦΑΙΡΕΣΗ ΚΟΡΥΦΗΣ

8. Λεπίδα με κορυφή και οι προετοιμασίες λεπίδας που τα συντάξουν της προετοιμασίας της κορυφής. α) Εξωτερική όψη, β) εσωτερική όψη (ανατομομορφολογία).

Εξωτερική όψη

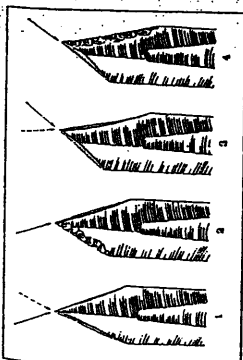
Εσωτερική όψη

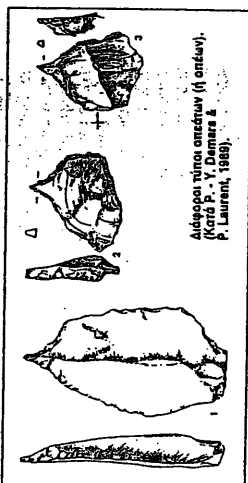
9. Λεπίδες που ετοιμαζόταν σε ζευγάρια για την επένδυση. Έχουν υποφερράλλες νευρώσεις και τις έχει προετοιμάσει η αιχμή. Οι λεπίδες αυτές μπορεί να χρησιμοποιηθούν ως τεχνικά υλικά. Κορυφές τους ηλικίες ή να διαμορφωθούν σε κρυφούς μέσα στις επένδυσεις. 10. ΜΕΤΑ & ΠΩΝ

20.000

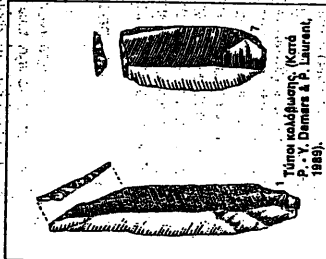
Σχέδιο 3. Ανάφραση με προαφορισμό.

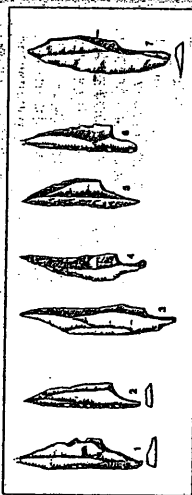
Αιόλοποι τύποι γυαλιστών. 1, 2: Αιόλοποι. 2, 4: σε κοιλύβουλο. (Κατά J. Tixier, 1980).
Η γυαλίσα. (εφ. CHDP, M. Pélissier).

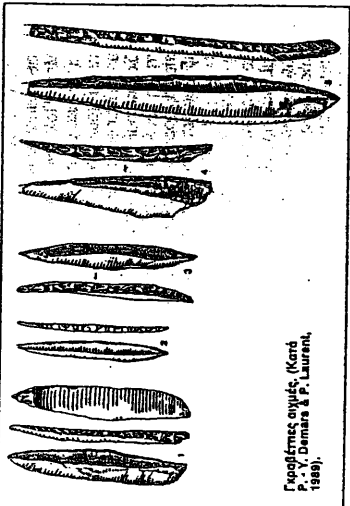
Αιόλοποι τύποι οστράων (ή οστέων). (Κατά P.-Y. Demars & P. Laurent, 1989).

1. Τύπος κοιλύβουλος. (Κατά P.-Y. Demars & P. Laurent, 1989).

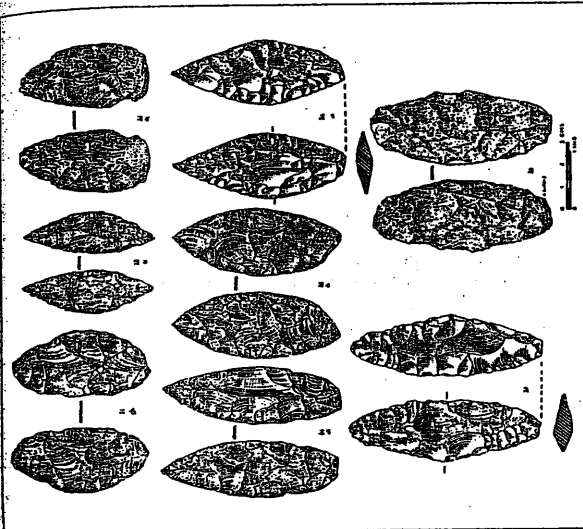

Αιόλοποι σε σίδηρο. (Κατά P.-Y. Demars & P. Laurent, 1989).

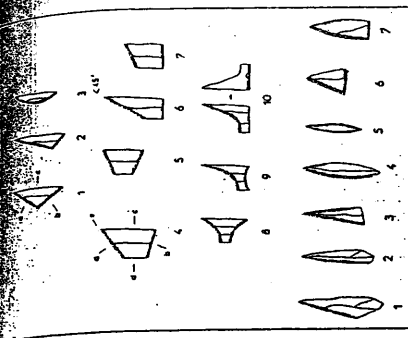

Γραφόμενες αιόλεις. (Κατά P.-Y. Demars & P. Laurent, 1989).

Κοιλύβη των λίθινων σφαιρικών αυχάνων Μουατζέας. α. Μουατζέας Μουατζέας. β. Μουατζέας τύπου Quina. γ. Τυπική αιόλεια κοιλύβη Μουατζέας με οστέρινο Μουατζέας (Κατά F. Bordes).

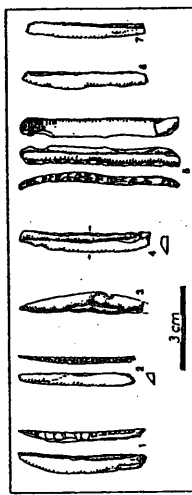
Διαφομετα γυαλιστομετα αιόλεις από την Ήπειρο (21-27) και την Δ. Μακεδονία (28). (Κατά E. S. Higgs et al., 1989).

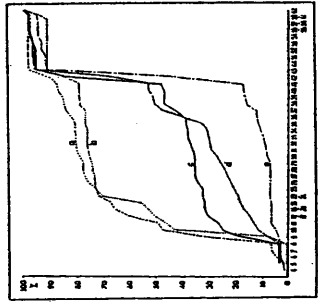
Γραφόμενοι (1-10) και μη γραφόμενοι (11-17) μικροίδοιοι. (Κατά J.-L. Hel-Darulatax, 1980).

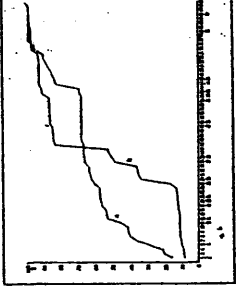
Σύνθετα σφαιρικά. 1: Στροφο-γυαλίδα. 2: Ήπειρο-εγκομή.

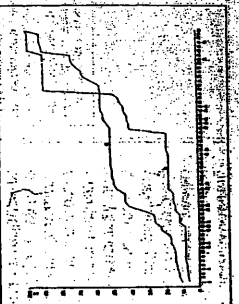
Αιόλεις με στροφαλένη πόλη. (Κατά P.-Y. Demars & P. Laurent, 1989).

Τυπική Οριόλεια. Αιόλεια Ήπειρος.

Κοιλύβη Μουατζέας. Σόλοιστος.

Κοιλύβη των λίθινων σφαιρικών αυχάνων της Ήπειρος (Μουατζέας).

Παπαθανασόπουλος, Γ. 1996

Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα. Αθήνα .

Ιδρυμα Ν.Π. Γουλανδρής – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Ο ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Έχουν συμπληρωθεί μόλις 130 χρόνια, αφ' ότου πρωτοχρησιμοποιήθηκε ο όρος Νεολιθικός από τον John Lubbock στο βιβλίο του *Prehistoric Times* (1865), για να χαρακτηριστεί η περίοδος που έως τότε λεγόταν Νέα Εποχή του Λίθου.

Οι περισσότεροι νεολιθικοί οικισμοί, αλλά και όσοι ανήκουν στις πρώιμες περιόδους της Εποχής του Χαλκού, παρουσιάζονται, ιδίως στα πεδινά μέρη, με τη μορφή χαμηλών εξαρμάτων του εδάφους, ύψους περίπου 2-3 μ. και διαμέτρου συνήθως 150-200 μ. Τα εξάρματα αυτά έχουν σχηματιστεί με τη συσσώρευση αλλεπάλληλων στρωμάτων κατοίκησης με την πάροδο των αιώνων. Στη Μακεδονία είναι γνωστά συνήθως με το όνομα «τούμπα», παραφθορά της λέξης «τύμβος», ενώ στη Θεσσαλία χρησιμοποιείται η λέξη «μαγούλα».

Ιστορία της έρευνας

Η μελέτη της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα θεμελιώθηκε με τις πρωτοποριακές έρευνες του Χρήστου Τσουντα στη Θεσσαλία από το 1899 έως το 1906. Ο Τσουντας πραγματοποίησε τις πρώτες εκτεταμένες ανασκαφές σε νεολιθικούς οικισμούς, στο Σέσκλο και στο Διμήνι, και έδωσε τον πρώτο κατάλογο των προϊστορικών οικισμών της Θεσσαλίας. Ήδη από το 1899 πραγματοποίησε στη Μαρμαρίανη Αγιάς, περίπου 20 χλμ. βορειοανατολικά της Λάρισας, δοκιμαστική ανασκαφή σε βάθος 7 μ., μία από τις πρώτες στρωματογραφικές τομές στη Θεσσαλία. Διαπίστωσε στρώματα κατοίκησης αναγόμενα «εις άρχαιοτάτην εποχήν», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά στην έκθεσή του στα *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* του ίδιου έτους. Κατά τα έτη 1901-1903 διεξήγαγε την ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού του Σέσκλου, η οποία εξακολουθεί να είναι μία από τις πιο εκτεταμένες ανασκαφές νεολιθικού οικισμού στην Ελλάδα. Από το 1903 ανέλαβε και την ανασκαφή του άλλου σημαντικού νεολιθικού οικισμού, του Διμηνίου. Πέραν όμως από τις δύο εκτεταμένες αυτές ανασκαφές, ο Τσουντας πραγματοποίησε περιορισμένες δοκιμαστικές τομές και σε άλλες θέσεις, μεταξύ των οποίων στη θέση Πύργος βόρεια του Σέσκλου, στην Άργισσα και στη Μεσιανή Μαγούλα. Οι δύο τελευταίες θέσεις βρίσκονται στην περιοχή της Λάρισας. Παράλληλα, ο Τσουντας περιηγήθηκε τη Θεσσαλία και κατέγραψε όσους προϊστορικούς οικισμούς επεσήμανε δημιουργώντας έτσι τον πρώτο κατάλογο 63 θέσεων με κατοίκηση από τη Νεολιθική Εποχή. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών και των τοπογραφικών ερευνών παρουσίασε ο Τσουντας στο μνημειώδες έρ-

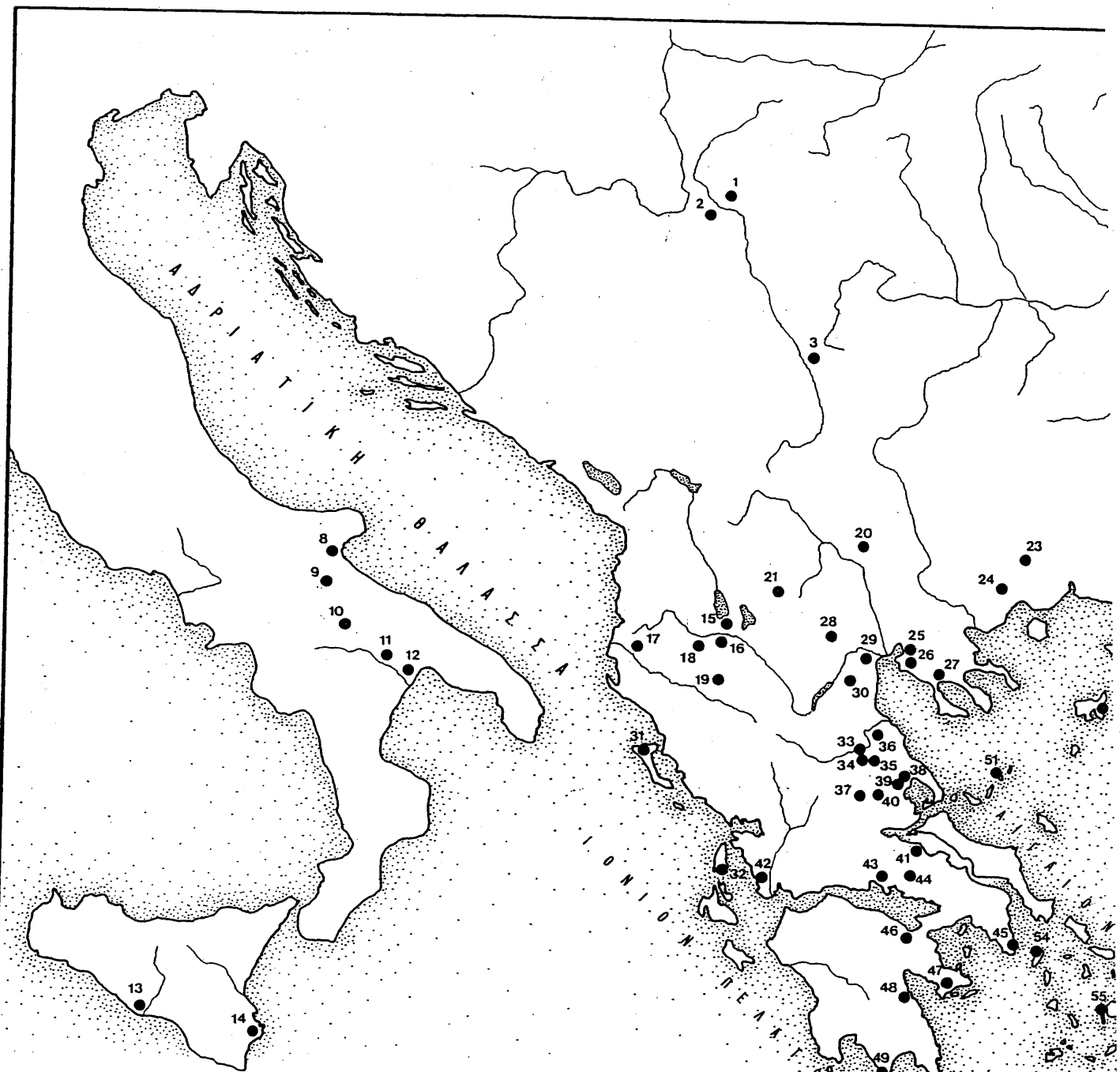
γο του *Αί προϊστορικάί άκροπόλεις Διμηνίου καί Σέσκλου* (1908).

Τον Τσουντα διαδέχθηκε στη Θεσσαλία ο Έφορος Αρχαιοτήτων Α. Αρβανιτόπουλος, από το 1906 έως το 1926, ο οποίος πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές σε προϊστορικούς οικισμούς και επεσήμανε νέες προϊστορικές θέσεις, κυρίως στην περιοχή του Βόλου και του Βελεστίνου. Ουσιαστικά όμως το έργο του Τσουντα στη Θεσσαλία συνέχισαν οι Α. Wace και Μ. Thompson, από το 1907 έως το 1910, πραγματοποιώντας ανασκαφές στην κεντρική και στη νοτιοδυτική Θεσσαλία, στις θέσεις Ραχμάνι (στη βορειοανατολική θεσσαλική πεδιάδα), Ζερέλια (στην περιοχή του Αλμυρού), Ρηνί, Τσαγγλί (σημερινή Ερέτρια Φαρσάλων) και Τζάνη Μαγούλα. Οι Wace και Thompson επεξέτειναν τις έρευνές τους και νοτιότερα, στην κοιλάδα του Σπερχειού, πραγματοποιώντας ανασκαφή στο μεγάλο προϊστορικό οικισμό κοντά στο Λιανοκλάδι και μελετώντας τα ευρήματα από ανασκαφές σε νοτιότερες θέσεις, όπως στη Χαιρώνεια και στην Ελάτεια (Δραχμάνι). Στις θέσεις αυτές, καθώς και στην Αγία Μαρίνα Φθιώτιδας - από τις πρώτες θέσεις εκτός Θεσσαλίας όπου ανασκάφηκαν νεολιθικά στρώματα - πραγματοποίησε την ίδια εποχή δοκιμαστικές τομές ο Γ. Σωτηριάδης. Στη Χαιρώνεια μάλιστα βρέθηκε από τον Σωτηριάδη, σε νεολιθικά στρώματα, και η διπλή ταφή ενός ενήλικου και ενός νέου ατόμου (βλ. σ. 173).

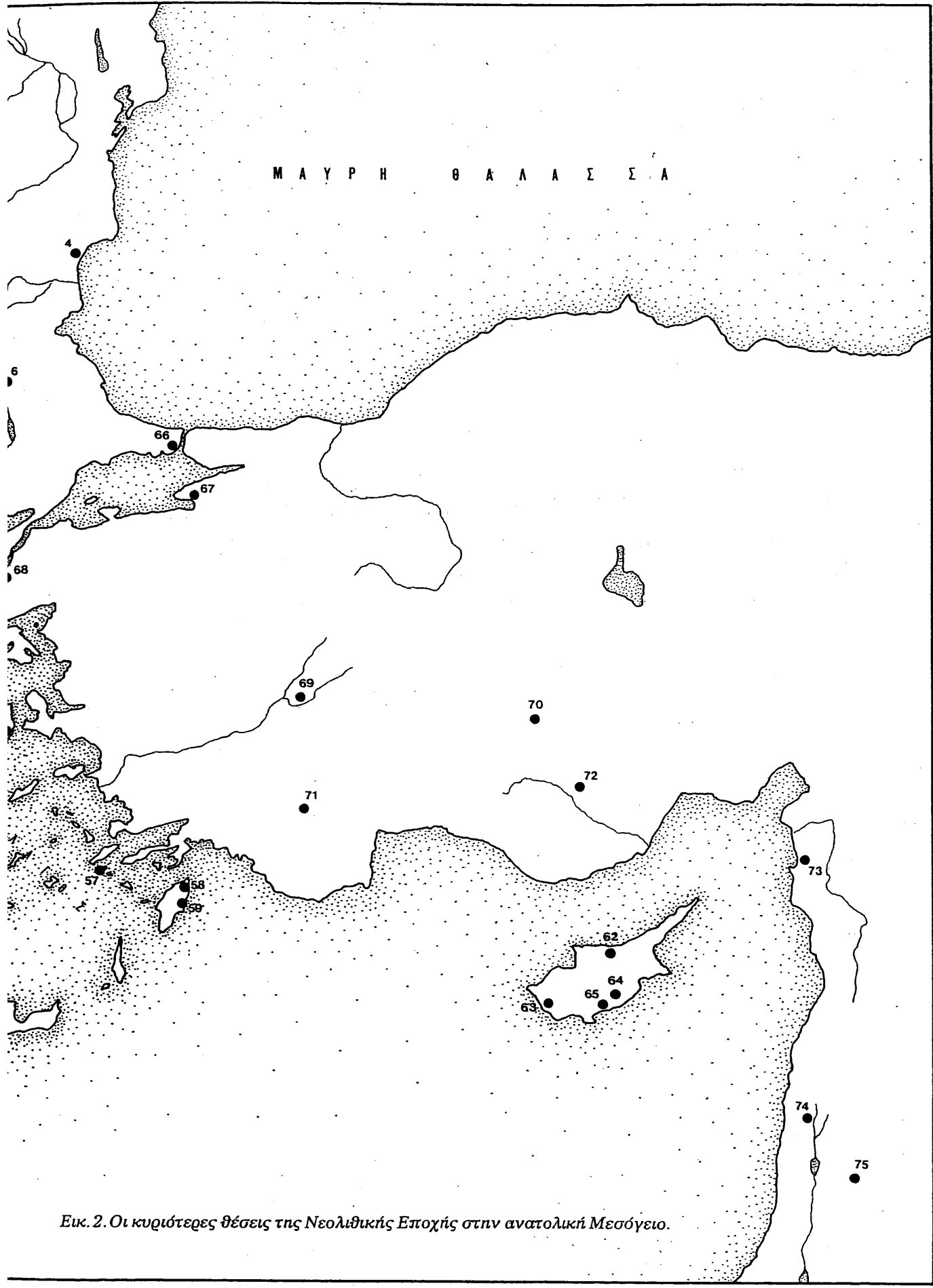
Οι Wace και Thompson στο πολύ σημαντικό έργο τους *Prehistoric Thessaly* (1912) παρουσίασαν τα αποτελέσματα των ερευνών τους, περιλαμβάνοντας και τα αποτελέσματα των ερευνών του Τσουντα, του Αρβανιτόπουλου και του Σωτηριάδη, καθώς και τον κατάλογο του Τσουντα για τις νεολιθικές θέσεις, τον οποίο συμπλήρωσαν με πολλές νέες θέσεις, που είχαν οι ίδιοι εντοπίσει κυρίως στη δυτική Θεσσαλία αλλά και στο νότιο τμήμα της, δηλαδή στο σημερινό νομό Φθιώτιδας. Περιέλαβαν ακόμη και μερικές θέσεις της Βοιωτίας. Με την εργασία των Wace και Thompson έγινε ευρύτερα γνωστή η Νεολιθική Εποχή της Ελλάδας στη διεθνή βιβλιογραφία και καθιερώθηκε ο όρος Χαλκολιθική για την περίοδο που αποτελεί τη μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού.

Στα έτη που ακολούθησαν η έρευνα της Νεολιθικής Εποχής επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, ιδίως στη Μακεδονία, πάντα μέσα στα πλαίσια της γενικότερης έρευνας των προϊστορικών περιόδων (Νεολιθικής Εποχής και Εποχής του Χαλκού). Και εδώ ο δρόμος είχε ανοίξει με τις τοπογραφικές έρευνες των Wace και Thompson, οι οποίοι έδω-

1. Starcevo, Βοϊβοδίνα	21. Porodin, FYROM	Ζάρκου, Θεσσαλία	57. Γυαλί, Δωδεκάνησα
2. Vinca, Βοϊβοδίνα	22. Παραδημή, Θράκη	41. Ελάτεια, Φθιώτιδα	58. Καλυθιές, Ρόδος
3. Bujanj Hum, Σερβία	23. Ντικλί Τας, Μακεδονία	42. Άγιος Νικόλαος, Αιτωλοακαρνανία	59. Ασχάγγελος, Ρόδος
4. Βάγνα, Βουλγαρία	24. Σιταγροί, Μακεδονία	43. Κωρύκειον Άντρον, Φωκίδα	60. Κνωσός, Κρήτη
5. Karapovo, Βουλγαρία	25. Βασιλικά, Μακεδονία	44. Χαιρώνεια, Βοιωτία	61. Φαιστός, Κρήτη
6. Veselino, Βουλγαρία	26. Κριτσανά, Μακεδονία	45. Σπιλιά του Κίτσου, Αττική	62. Τρουλλί, Κύπρος
7. Mariča, Βουλγαρία	27. Όλυνθος, Μακεδονία	46. Γωνιά, Κορινθία	63. Κισσόνεργα, Κύπρος
8. Scaloria, Ιταλία	28. Μάνδαλο, Μακεδονία	47. Φράγχι, Αργολίδα	64. Χοιροκοιτία, Κύπρος
9. Passo di Corvo, Ιταλία	29. Νέα Νικομήδεια, Μακεδονία	48. Λέρνα, Αργολίδα	65. Καλαβασός, Κύπρος
10. Rendina, Ιταλία	30. Σέβρια, Μακεδονία	49. Διρός, Λακωνία	66. Yarımburgaz, Τουρκία
11. Matera, Ιταλία	31. Σιδάρι, Κέρκυρα	50. Πολιόχη, Λίμνος	67. Illirinar, Τουρκία
12. Serra d'Alto, Ιταλία	32. Χοιροσπιλιά, Λευκάδα	51. Άγιος Πέτρος, Βόρειες Σποράδες	68. Kum Tepe, Τουρκία
13. Cozzo Busone, Σικελία	33. Οτζάκι, Θεσσαλία	52. Άγιο Γάλας, Χίος	69. Beycesultan, Τουρκία
14. Σπίτλαο Chiusazza, Σικελία	34. Άργισσα, Θεσσαλία	53. Εμποριά, Χίος	70. Hacilar, Τουρκία
15. Podgorie, Αλβανία	35. Αράπη, Θεσσαλία	54. Κεφάλια, Κέα	71. Can Hasan, Τουρκία
16. Dupavec, Αλβανία	36. Ραχμάνι, Θεσσαλία	55. Σάλιαγκος, Κυκλάδες	72. Catal Hüyük, Τουρκία
17. Cakran, Αλβανία	37. Τσαγγλι, Θεσσαλία	56. Σπίτλαο Ζα, Νάξος	73. Ras Shamra, Συρία
18. Maliq, Αλβανία	38. Σέσκλο, Θεσσαλία		74. Mallaha, Ισραήλ
19. Kamnik, Αλβανία	39. Διμήνι, Θεσσαλία		75. Sha'ar Hagolan, Ισραήλ
20. Anzabegovo, FYROM	40. Πλατιά Μαγούλα		

Εικ. 2. Οι κυριότερες θέσεις της Νεολιθικής Εποχής στην ανατολική Μεσόγειο.

σαν τον πρώτο κατάλογο των προϊστορικών οικισμών της Μακεδονίας. Οι βάσεις όμως της προϊστορικής έρευνας στη Μακεδονία τέθηκαν με τις τοπογραφικές έρευνες και με σειρά ανασκαφών από τον W. Heurtley (1924-1932). Η μονογραφία του *Prehistoric Macedonia* (1939) αποτέλεσε τη θεμελιώδη εργασία για τις μετέπειτα προϊστορικές έρευνες στην περιοχή. Ήδη από το 1921 είχε πραγματοποιηθεί από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό του Ντικιλί Τας στους Φιλίππους Καβάλας, ενώ, όταν το 1928 άρχισε ο D. Robinson την ανασκαφή της Ολύνθου, ο Γ. Μυλωνάς ερεύνησε το νεολιθικό οικισμό στη θέση αυτή. Στο έργο του *Η Νεολιθική Έποχή εν Έλλάδι* (1928) ο Γ. Μυλωνάς κάνει μια σύνθεση όλων των δεδομένων της έρευνας των τριών πρώτων δεκαετιών του αιώνα, σε διάφορες νεολιθικές θέσεις της χώρας, καθώς και συσχετισμό τους με άλλες περιοχές της Βαλκανικής, όπου επίσης είχε αρχίσει η έρευνα της προϊστορικής αυτής περιόδου.

Θα πρέπει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι οι αρχαιολογικές έρευνες στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα στόχευαν στην ανασκαφή και αποκάλυψη κυρίως θέσεων της κλασικής εποχής και των μυκηναϊκών και μινωικών χρόνων. Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως οι έρευνες έφθασαν σε νεολιθικά στρώματα ή ερευνήθηκαν με την ευκαιρία αυτή και θέσεις με ενδείξεις κατοίκησης σε πολύ παλαιότερες περιόδους, ούτως ώστε πολύ σύντομα άρχισε να επισημαίνεται κατοίκηση από τη Νεολιθική Εποχή και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας - Βοιωτία, Αττική, Πελοπόννησος, Κρήτη, νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου.

Οι έρευνες συνεχίστηκαν και στη Θεσσαλία κατά την εποχή του μεσοπολέμου. Κατά τα έτη 1924 και 1927-28 εργάστηκε στην περιοχή η Η. Hansen, και το βιβλίο της *Early Civilization in Thessaly* (1933) αποτελεί μια καλή σύνθεση των δεδομένων που ήταν γνωστά στις αρχές της δεκαετίας του '30.

Σημαντικές επίσης για την προϊστορική έρευνα της Θεσσαλίας είναι οι εργασίες του K. Grundmann, ο οποίος με μια σειρά άρθρων ταξινομεί λεπτομερέστερα τις διάφορες κατηγορίες της νεολιθικής κεραμικής. Επεσήμανε πολλούς νέους προϊστορικούς οικισμούς και πραγματοποίησε δοκιμαστική ανασκαφή στη Μαγούλα Χατζημισιώτικη, η οποία ήταν νησί κατά τη Νεολιθική Εποχή μέσα στη λίμνη Κάρλα, έως την αποξήρασή της το 1960-61. Από τη διασπορά των προϊστορικών οικισμών ο Grundmann συνεπέρανε ότι η λίμνη Κάρλα πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερη κατά τη Νεολιθική Εποχή. Επίσης αξίζει να αναφερθεί εδώ η περίπτωση της ανασκαφής από τον Reinerth, κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, ενός μεγάρου της Νεότερης Νεολιθικής στη Μαγούλα Βισβίκη, κοντά στο Βελεστίνο, από το οποίο κανέ-

να ίχνος δεν σώζεται σήμερα. Από το σχέδιο του μεγάρου αυτού φαίνεται να είναι το μεγαλύτερο κτίσμα της Νεολιθικής Εποχής που έχει αποκαλυφθεί στην Ελλάδα.

Ανασκαφές σε νεολιθικές θέσεις, τόσο στα αμέσως πριν από το Β' παγκόσμιο πόλεμο χρόνια όσο και μετά από αυτόν, έγιναν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, κατά κανόνα μέσα στα πλαίσια γενικότερης διερεύνησης προϊστορικών θέσεων. Έτσι τώρα ανασκάπτονται νεολιθικά στρώματα και σε άλλα νησιά του Αιγαίου, όπως στη Χίο, στη Λήμνο, ενώ νεολιθική κατοίκηση έχει επισημανθεί και στα Δωδεκάνησα, όπως στο σπήλαιο Δασκαλειό της Καλύμνου.

Σταθμό στη μελέτη της Νεολιθικής Εποχής αποτέλεσαν οι εργασίες του S. Weinberg (1947 και 1954), ο οποίος, βάσει των δεδομένων από διάφορες ανασκαφές, διαίρεσε τη Νεολιθική Εποχή σε τρεις περιόδους, κατά το πρότυπο του A. Evans για τη Μινωική Εποχή. Η τριπλή αυτή υποδιαίρεση σε Αρχαιότερη, Μέση και Νεότερη Νεολιθική έχει έκτοτε καθιερωθεί.

Μια νέα περίοδος στην έρευνα της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα άρχισε στα μέσα της δεκαετίας του '50, πάλι από τη Θεσσαλία: Ο Vladimir Milojčić και ο Δημήτρης Θεοχάρης ήταν οι αρχαιολόγοι που, μετά το 1950, σφράγισαν με τη δραστηριότητά τους τις προϊστορικές έρευνες στη Θεσσαλία για μία και πλέον εικοσαετία, όπου εργάστηκαν παράλληλα έως το 1977. Στη Θεσσαλία ο Milojčić έκανε έρευνες και για την Παλαιολιθική Εποχή, πρωτοποριακές στο είδος τους, εντοπίζοντας πολλές θέσεις με παλαιολιθικά εργαλεία και απολιθώματα ζώων κατά μήκος των οχθών του Πηνειού, δυτικά της Λάρισας. Έτσι η Θεσσαλία ήταν το πρώτο διαμέρισμα της Ελλάδας όπου ερευνήθηκε συστηματικά η Παλαιολιθική και ακολούθησε η Ήπειρος κατά τη δεκαετία του '60 με τις έρευνες του E. Higgs. Το κύριο όμως έργο του Milojčić στη Θεσσαλία ήταν οι μεγάλες στρωματογραφικές τομές στην Άργισσα, στην Οτζάκι και στην Αράπη Μαγούλα (1953-1958) καθώς και στην Αγία Σοφία (1966) και στα Πευκάκια (1970-1977), για τη διευκρίνιση της διαδοχής των διαφόρων φάσεων της Νεολιθικής Εποχής και της Εποχής του Χαλκού.

Ο Θεοχάρης, πριν από τη Θεσσαλία, είχε ερευνήσει προϊστορικούς οικισμούς στην Αττική, στην Εύβοια και στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Σκύρο. Έτσι, από τα πρώτα χρόνια της εργασίας του στη Θεσσαλία έστρεψε την έρευνά του σε προϊστορικές θέσεις με επίκεντρο την Ιωλκό και το Σέσκλο. Τα πρώτα χρόνια στη Θεσσαλία ασχολήθηκε, όπως και ο Milojčić, με την έρευνα και της Παλαιολιθικής Εποχής, εντοπίζοντας και αυτός θέσεις με παλαιολιθικά εργαλεία κατά μήκος των οχθών του Πηνειού. Εκτός από το Σέσκλο, ο Θεοχάρης έκανε στρωματογραφικές ανασκαφές και στην Πύρασο, στη Σουφλί Μαγούλα, στο Γε-

ντίκι, στη Νεσσωνίδα I και II, στον Άγιο Πέτρο Αλοννήσου και στο Αχιλλείο Φαρσάλων, όπου πραγματοποιήθηκε εκ νέου εκτεταμένη ανασκαφή το 1973 και το 1974 με τη συνεργασία της M. Gimbutas. Παράλληλα με τις ανασκαφές ο Θεοχάρης επεσήμανε πολλούς νέους προϊστορικούς οικισμούς, κυρίως στην περιοχή της Λάρισας, των Φαρσάλων και της Καρδίτσας. Οι στρωματογραφικές έρευνες του Θεοχάρη, παράλληλα με του Μίλοϊεϊ, συνέβαλαν πολύ στη διευκρίνιση των διαφόρων φάσεων της Νεολιθικής Εποχής. Βάσει, κυρίως, των ανασκαφών των δύο αυτών αρχαιολόγων έγινε η υποδιαίρεση των τριών περιόδων της Νεολιθικής σε υποπεριόδους (φάσεις), με ονομασίες οι οποίες καθιερώθηκαν στη διεθνή βιβλιογραφία (βλ. χρονολογικό διάγραμμα, εικ. 3).

Τον Μίλοϊεϊ και ιδιαίτερα τον Θεοχάρη απασχόλησε έντονα και το πρόβλημα της προέλευσης του παραγωγικού τρόπου ζωής στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα των ερευνών των πρώτων ετών παρουσιάστηκαν από τον Θεοχάρη στη διατριβή του *Η αύγή της Θεσσαλικής προϊστορίας* (1967), ενώ στον Α' τόμο της *Ιστορίας του Έλληνικού Έθνους* (1970) παρουσιάζεται η Νεολιθική Εποχή ως το πρώτο στάδιο της ενιαίας και αδιάσπαστης εξέλιξης του ελληνικού πολιτισμού. Στο έργο *Νεολιθική Έλλάς* (1973) παρουσιάστηκε από τον Θεοχάρη και τους συνεργάτες του τόμου, κατά τρόπο προσεγμένο και στο ευρύ κοινό, ο λαμπρός πολιτισμός που άνθισε στην Ελλάδα κατά τη Νεολιθική Εποχή με μια εξαιρετη σύνθεση όλων των δεδομένων της έρευνας.

Από το 1965 άρχισε να εργάζεται στη Θεσσαλία και ο Γιώργος Χουρμουζιάδης, ο οποίος έως το 1982 πραγματοποίησε ανασκαφές σε διάφορους προϊστορικούς οικισμούς, κυρίως στις περιοχές Καρδίτσας (Πρόδρομος I και II) και Τρικάλων (Μεγάλο Κεφαλόβρυσο), καθώς και στην Αγία Άννα Τυρνάβου, ενώ κατά τα τελευταία έτη ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την επανεξέταση του οικισμού του Διμηνίου.

Κατά τη δεκαετία του '60 σημειώνεται έντονη ανάπτυξη των προϊστορικών ερευνών σε όλη την Ελλάδα. Στην Κνωσό ερευνώνται τα στρώματα της Νεολιθικής κάτω από το μινωικό ανάκτορο (1960-1962, J.D. Evans), ενώ στο νησάκι Σάλιαγκος, μεταξύ Πάρου και Αντιπάρου, ανασκάπτεται ο πρώτος νεολιθικός οικισμός στις Κυκλάδες (1963-64, J.D. Evans και C. Renfrew). Με τις πρωτοποριακές μελέτες του C. Renfrew σχετικά με τη διαπίστωση της προέλευσης από τη Μήλο του οψιανού, που είχε χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή λίθινων εργαλείων κατά τη Νεολιθική Εποχή σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, δίνεται πλέον μια εντελώς διαφορετική διάσταση στην εικόνα για τις ανταλλαγές και επικοινωνίες κατά τη Νεολιθική Εποχή αλλά και για τη ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο από τόσο παλαιές περιόδους.

Μια άλλη πολύ σημαντική ανασκαφή, που έδωσε επίσης νέα διάσταση στην έρευνα της πρώτης παρουσίας του ανθρώπου στον ελλαδικό χώρο, ήταν η ανασκαφή στο σπήλαιο Φράγγι στην Αργολίδα (1967-1979, T.W. Jacobsen). Εδώ ανασκάφηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα στρωματογραφικά λείψανα κατοίκησης στον ίδιο χώρο από την Παλαιολιθική, τη Μεσολιθική και τη Νεολιθική Εποχή, καταδεικνύοντας τη συνεχή παρουσία του ανθρώπου στην περιοχή και κατά τα στάδια που προηγήθηκαν του παραγωγικού τρόπου ζωής της Νεολιθικής Εποχής.

Διαδοχικά στρώματα κατοίκησης της Μεσολιθικής και της Νεολιθικής Εποχής ανασκάφηκαν και στο Σιδάρι, στη βόρεια Κέρκυρα (δεκαετία του '60, Α. Σορδίνας). Πολύ σημαντικές ανασκαφές έγιναν και σε άλλα σπήλαια της Ελλάδας την ίδια περίοδο (δεκαετίες του '60 και '70), όπως στη σπηλιά του Κίτσου στην Αττική (N. Lambert) και στο σπήλαιο του Διρού στη Μάνη (Γ. Παπαθανασόπουλος), ανασκαφή η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα (βλ. σ. 80).

Κατά τη δεκαετία του '60 επανήρχισαν οι ανασκαφές των Γάλλων στο Ντικιλί Τας σε συνεργασία με την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, οι οποίες επαναλήφθηκαν κατά τη δεκαετία του '80. Οι έρευνες των νεολιθικών οικισμών επεκτείνονται κατά τη δεκαετία του '60 σε όλη τη Μακεδονία και τη Θράκη (Νέα Νικομήδεια, Σιταγροί, Παραδημή). Στα Σέρβια, όπου παλαιότερα είχε γίνει ανασκαφή από τον W.A. Heurtley, πραγματοποιήθηκε το 1971-1973 σωστική ανασκαφή με συνεργασία της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής και της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, λόγω κατασκευής φράγματος στον Αλιάκμονα. Η θέση βρίσκεται τώρα στο βυθό της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου. Παράλληλα, πραγματοποιούνται και πολλές τοπογραφικές έρευνες σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας κατά τις δεκαετίες του '60 και '70, με διαφορετικούς στόχους, είτε αποκλειστικά για την επισημάνση προϊστορικών οικισμών είτε πολύχρονες από ξένες αποστολές και από έλληνες αρχαιολόγους. Με αυτές επισημαίνονται πολλοί νέοι νεολιθικοί οικισμοί στον κυρίως κορμό της Ελλάδας και σε νησιά, όπως η Θάσος, η Λέσβος, η Εύβοια, οι Κυκλάδες, η Δωδεκάνησος, η Κρήτη. Αναδύεται πλέον μια νέα εικόνα για τη ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο από τις πρώιμες περιόδους της Νεολιθικής, καθώς και για την κατοίκηση σε πολλές περιοχές της Ελλάδας κατά τη Νεολιθική Εποχή ή για την ύπαρξη νεολιθικής κατοίκησης ακόμη και σε απομονωμένα νησιά, όπως ο Άγιος Πέτρος Αλοννήσου.

Η έρευνα της Νεολιθικής Εποχής συνεχίζεται έντονα στην Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια από αρχαιολόγους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, των Πανεπιστημίων και των διαφόρων ερευνητικών κέντρων της χώρας. Από τις έρευνες των τελευταίων

	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΝΟΤΙΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΙΟΝΙΟ	ΚΡΗΤΗ	ΝΟΤΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ
3200						
3300						
3400						
3500						
3600						
3700						
3800	Ραχμάνι	Αττική - Κεφάλα Διφός	Αττική - Κεφάλα	Πύργος Φαιστός	Νεότερη Αιγαιακή Νεολιθική 4 [NAN4]	Αττική - Κεφάλα
3900						
4000						
4100						
4200						
4300						
4400						
4500						
4600	Κλασικό Διμήνη				Νεότερη Αιγαιακή Νεολιθική 3 [NAN3]	
4700	Οτζάκι	Γωνιά, Κυρύνκειον Άντρον	Άγιος Νικόλαος	Κνωσός I	Νεότερη Αιγαιακή Νεολιθική 2 [NAN2]	Πάρος, Νάξος Σπήλαια Ζά, Γκράττα Σάλιαγκος
4800	Αγία Σοφία	Διφός		Κνωσός II		
4900						
5000	Αράπη				Νεότερη Αιγαιακή Νεολιθική 1 [NAN1]	Σάλιαγκος
5100		Αμαυρόχρωμη κεραμική [matt - painted], Σπηλιά Κίτσου, Ελάτεια	Χοροσπηλιά	Κνωσός III		
5200	Τσαγγλί-Λάρισα			Κνωσός IV		
5300						
5400						
5500	Ζάρκο [Πρωτογκρίζα κεραμική]	Χαιρώνεια Urfrimis	Χοροσπηλιά	Κνωσός V-VII	Αρχαιότερη Αιγαιακή Νεολιθική II	
5600						
5700						
5800	Σέσκλο I-III					
5900						
6000	Πρωσέσκιλο					
6100						
6200	Πρωτοσέσκιλο	Rainbow ware, Φράγγιθ	Σιδήρι [cardium-impresso]	Κνωσός VIII-IX	Αρχαιότερη Αιγαιακή Νεολιθική I	
6300						
6400	Πρώιμη κεραμική					
6500						
6600						
6700	Άργισσα	Φράγγιθ		Κνωσός X		
6800						

ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	ΔΥΤΙΚΗ Μ. ΑΣΙΑ ΑΝΑΤ. ΘΡΑΚΗ	ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΑΝ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΔΥΤ. ΘΡΑΚΗ	ΒΟΡΕΙΑ ΘΡΑΚΗ	ΝΟΤΙΑ ΑΛΒΑΝΙΑ	ΝΟΤΙΑ ΠΡΩΗΝ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	
								3200
								3300
								3400
Πολιόχνη Ι	Kum Tepe Ib	Μάνταλο Ι-II	Κριτσανά [N.Νεολιθική]	Σταγροί ΙΙΒ - C	Karanovo VI Kodzademen	Maliq Ila - b	Bubanj Hum Ia, Vinča C2/D	3500
								3600
Εμποριό VI - VII	Kum Tepe Ia							3700
								3800
								3900
								4000
								4100
								4200
								4300
								4400
								4500
Εμποριό VIII	İpirinar V	Νεότερη Νεολιθική [Διμηνιακές φάσεις]	Όλυθος 3, Βασιικά 4, Όλυθος 2, Βασιικά 3, Όλυθος 1	Ντικί Τας ΙΙC [Γολφός] Ντικί Τας ΙΙB Παραδημή ΙV Σταγροί ΙΙA Ντικί Τας ΙΙA	Karanovo V Marica	Maliq I - Kamnik	Vinča C1	4600
								4700
								4800
Εμποριό ΙX-X γινο Γάλας "Κάτω Πηλαιο" ΙΙ	İpirinar VI-VII Yarimbuzgaz 2-3	Νεότερη Νεολιθική [Προδιμηνιακές φάσεις]	Βασιικά Ι-II	Παραδημή ΙΙΙ Σταγροί ΙΙ	Karanovo IV Kalojanovec Karanovo III [Veselinovo]	Dunavec Cakran	Vinča B Porodin II Vinča A, Anza IV	4900
								5000
								5100
								5200
								5300
γινο Γάλας "Κάτω Πηλαιο" Ι, Άγιος Πέτρος	İpirinar VIII-IX Yarimbuzgaz 4-5	Σέρβια: Μέση Νεολιθική						5400
								5500
								5600
								5700
	Harilar I-V							5800
								5900
γινο Πέτρος	İpirinar X Harilar VI-IX	Πρωτοσέσκλο [Σέρβια V]						6000
								6100
								6200
ήλαιο Κίκλωπα, κύρα					Karanovo I	Cardium-Impresso		6300
								6400
								6500
								6600
ήλαιο Κίκλωπα, κύρα								6700
								6800

Εικ. 3. Χρονολογικό διάγραμμα της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα και στις όμορες περιοχές (κατά Κ. Γαλλί).

ετών έχουν προκύψει σημαντικά στοιχεία, που φωτίζουν την εξέλιξη της κατοίκησης κατά τη Νεολιθική Εποχή, την οργάνωση των οικισμών, τα ταφικά έθιμα, την τεχνολογία και, γενικά, πολλές πτυχές της ζωής και της δραστηριότητας των πρώτων γεωργοκτηνοτρόφων στον ελλαδικό χώρο, αλλά και προβλήματα ακριβέστερης χρονολόγησης.

Χρονολόγηση

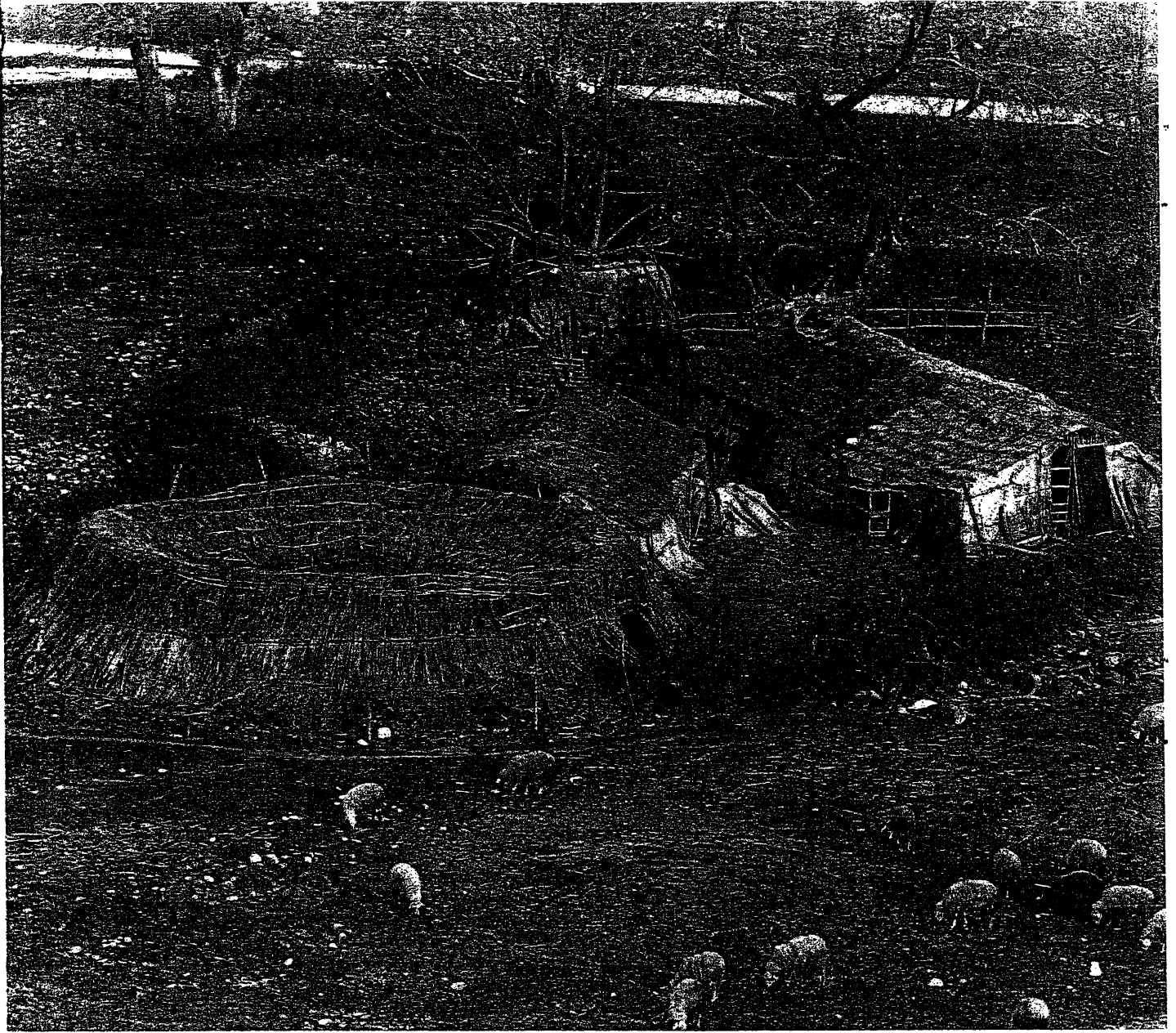
Ένα από τα θέματα που απασχόλησε και απασχολεί τους ερευνητές της Νεολιθικής Εποχής είναι το θέμα της χρονολόγησης. Στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα η χρονολόγηση της Νεολιθικής στηριζόταν στη στρωματογραφική θέση σε σχέση με τις πρώιμες περιόδους της Εποχής του Χαλκού (σχετική χρονολόγηση). Αποφασιστική βοήθεια για τη χρονολόγηση της Νεολιθικής Εποχής έδωσε η ανακάλυψη από τον W. Libby της ραδιοχρονολόγησης (1952). Με τη μέθοδο αυτή μπορεί να υπολογίζεται, με σημαντική προσέγγιση, η ηλικία οργανικών καταλοίπων σε απόλυτο αριθμό ετών πριν από το παρόν (απόλυτη χρονολόγηση). Φάνηκε καθαρά ότι η εποχή αυτή άρχισε πολύ ενωρίτερα από ό,τι πιστευόταν και συγκεκριμένα πριν από την αρχή της 6ης π.Χ. χιλιετίας και ότι συνεπώς είχε μεγαλύτερη διάρκεια. Ήδη από τη δεκαετία του '60 υπήρξαν ραδιοχρονολογήσεις για τα στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής (AN) στη Νέα Νικομήδεια (περίπου 6200 π.Χ.). Οι υψηλές χρονολογίες που δίνονταν με τη ραδιοχρονολόγηση για τη Νεολιθική Εποχή δεν έγιναν από την αρχή ανεπιφύλακτα δεκτές, με αποτέλεσμα να υπάρχει στην αρχή σημαντική διάσταση απόψεων. Καθώς όμως αυξάνονταν τα δείγματα ραδιοχρονολογήσεων από διάφορες θέσεις και διασταυρώνονταν με τα αποτελέσματα από γειτονικές περιοχές της Βαλκανικής και της Εγγύς Ανατολής, φάνηκε καθαρά ότι η Νεολιθική Εποχή εκτεινόταν έως τις αρχές της 6ης π.Χ. χιλιετίας. Έτσι από την αρχή της δεκαετίας του '70 άρχισε να γίνεται ευρύτερα αποδεκτή η χρονολόγηση της Νεολιθικής στην Ελλάδα στο διάστημα από την αρχή της 6ης έως περίπου το τέλος της 4ης π.Χ. χιλιετίας, με αναλογία σε γενικές γραμμές μίας περίπου χιλιετίας για την κάθε περίοδο.

Από τη δεκαετία όμως του '60 και ιδιαίτερα του '70 άρχισαν να επέρχονται διορθώσεις στη μέθοδο της ραδιοχρονολόγησης, τα αποτελέσματα της οποίας μπορούσαν να διασταυρωθούν με τη δένδροχρονολόγηση (βάσει του αριθμού των ετήσιων δακτυλίων των δένδρων). Αυτό έγινε δυνατό, διότι ορισμένα κωνοφόρα της Καλιφόρνιας και του Νέου Μεξικού (*Sequoia sempervirens*, *Sequoia dendron giganteum*) έχουν διάρκεια ζωής μεγαλύτερη των 3.500 ετών. Με τις διορθωμένες πλέον ραδιοχρονολογήσεις, οι οποίες για την 4η, 5η και 6η π.Χ. χιλιετία είναι κατά μερι-

κούς αιώνες υψηλότερες από όσο υπολογίζονταν πριν, και με τον πολλαπλασιασμό των σχετικών στοιχείων από τις διάφορες ανασκαφές αλλά και τις συγκρίσεις με τους αντίστοιχους πολιτισμούς των γειτονικών περιοχών, διεφάνη ότι η Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-5800 π.Χ.) αρχίζει πολύ ενωρίτερα από το τέλος της 7ης χιλιετίας, δηλαδή περίπου στο 6500 π.Χ. Επίσης διαπιστώθηκε ότι η διάρκεια της Μέσης Νεολιθικής (MN) στην Ελλάδα (5800-5300 π.Χ.) είναι συντομότερη από ό,τι παλαιότερα πιστευόταν και δεν υπερβαίνει τα 500 χρόνια. Αντίθετα, η μακρά διάρκεια της Νεότερης Νεολιθικής (NN) ώθησε από παλαιότερα τους ερευνητές (Θεοχάρης, Μιλοϊεϊć) να τη διατρέσουν, εκτός από τις φάσεις, και σε μεγαλύτερες υποπεριόδους, σύστημα το οποίο ακολουθούμε και εμείς στο χρονολογικό διάγραμμα (εικ. 3), υποδιαιρώντας τη NN στις προδιμνιακές (5300-4800 π.Χ.) και στις διμνιακές φάσεις (4800-4500 π.Χ.). Ακολουθεί ως χωριστή περίοδος η Χαλκολιθική (4500-3200 π.Χ.), η οποία αποτελεί το μεταβατικό στάδιο από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού. Αντιστοιχεί περίπου με την περίοδο για την οποία στη Νότια Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου χρησιμοποιείται ο όρος Τελική Νεολιθική (TN), που προτάθηκε από τον C. Renfrew στην πρώτη μεγάλη συνθετική εργασία του για την προϊστορία του αιγαϊκού χώρου, *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* (1972).

Σημαντικό πρόβλημα δημιουργείται με τη χρήση διαφορετικών όρων και υποδιαιρέσεων της Νεολιθικής σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι σε λίγες θέσεις, εκτός της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, έχουν ανασκαφεί νεολιθικές επιχώσεις σημαντικού πάχους, ιδίως στη Νότια Ελλάδα και στα νησιά. Έτσι, η εξέλιξη των διαφόρων περιόδων της Νεολιθικής σχηματίζεται με το συνδυασμό των στρωματογραφικών διαφόρων θέσεων, χωρίς να είναι εύκολο να διαπιστωθεί πάντοτε και η ακριβής αντιστοιχία τους. Στο χρονολογικό διάγραμμα, το οποίο είναι βασισμένο σε πρόσφατες εργασίες ελλήνων και ξένων ερευνητών της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα, έγινε προσπάθεια συνδυασμού των κυριότερων αντιπροσωπευτικών ανασκαφών από διάφορα διαμερίσματα της χώρας αλλά και των γειτονικών περιοχών, με την ένταξή τους στο χρονολογικό διάγραμμα της απόλυτης χρονολόγησης, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί με τα τελευταία δεδομένα της έρευνας.

Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ η σημαντική διαφοροποίηση που υπάρχει στη χρησιμοποιούμενη διαιρέση της Νεολιθικής Εποχής στις βαλκανικές χώρες, στις οποίες η AN αντιστοιχεί περίπου με την AN και τη MN της Ελλάδας, η MN με τις προδιμνιακές φάσεις, και η NN με τις διμνιακές φάσεις της NN της Ελλάδας.

Εικ. 4. Καλύβες κτηνοτρόφων στον Πυργετό, Θεσσαλία.

Γεωμορφολογία - Κλίμα

Οι φυσικές επιστήμες, εκτός από τη χρονολόγηση, έχουν βοηθήσει πολύ, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, τις έρευνες σχετικά με το περιβάλλον κατά τη Νεολιθική Εποχή, τη μορφολογία του εδάφους, το κλίμα, τη χλωρίδα, την πανίδα και γενικά τους διαθέσιμους πόρους στους πρώτους γεωργοκτηνοτρόφους. Με γεωαρχαιολογικές έρευνες έχει φανεί ότι σε πολλές περιοχές της Ελλάδας το τοπίο ήταν αρκετά διαφορετικό από το σημερινό. Με την άνοδο της στάθμης της θάλασσας από το τέλος της τελευταίας παγετώδους περιόδου (περ. 8000 π.Χ.), άνοδος η οποία συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής, μικρές χερσόνησοι, οι οποίες συνδέονταν με ένα στενό λαιμό με την ξηρά ή αποτελούσαν τμήμα ενός μεγαλύτερου νησιού, όπως φαίνεται να είναι η περίπτωση του Αγίου Πέτρου Αλοννήσου, μετατράπηκαν σε νησιά. Στο Φράγχι η παραλία κατά τη Νεολιθική Εποχή εκτεινόταν πολλά μέτρα προς την περιοχή που τώρα καλύπτεται από τη θάλασσα και νεολιθικά στρώματα βρίσκονται κάτω από τη σημερινή στάθμη της επιφάνειας της θάλασσας. Αλλά και το αντίθετο φαινόμενο παρατηρείται. Κοντά σε εκβολές ποταμών, και ιδιαίτερα σε σχετικά κλειστές θαλάσσιες περιοχές, όπως ο κόλπος του Βόλου, με τις προσχώσεις η ακτογραμμή έχει βαθμιαία απομακρυνθεί πολύ από την αντίστοιχη κατά τη Νεολιθική Εποχή. Έτσι, στη Νεολιθική Εποχή το Διμήνι βρισκόταν πολύ πιο κοντά στη θάλασσα από ό,τι είναι σήμερα. Επίσης, από τη Νεολιθική Εποχή μέχρι σήμερα η επιφάνεια του εδάφους σε πεδινές περιοχές και κοιλάδες έχει ανεβεί σε μερικές περιπτώσεις μέτρα ολόκληρα εξαιτίας της διάβρωσης των ορεινών περιοχών και των αλλουβιακών αποθέσεων. Έτσι, ορισμένοι οικισμοί που είχαν κατοικηθεί κατά τις πρώιμες περιόδους της Νεολιθικής Εποχής για σχετικά σύντομο διάστημα, οπότε τα στρώματα κατοίκησης δεν απέκτησαν σημαντικό ύψος, μπορεί να βρίσκονται σήμερα εξ ολοκλήρου κάτω από την επιφάνεια της πεδιάδας.

Αντίθετα με τη μορφολογία του εδάφους, το κλίμα της Ελλάδας δεν φαίνεται να ήταν πολύ διαφορετικό κατά τη Νεολιθική Εποχή από το σημερινό. Θεωρείται ότι ήταν ίσως λίγο πιο ψυχρό και υγρό. Τα δεδομένα παλυνολογικών αναλύσεων και υπολειμμάτων φυτών υπαινίσσονται ένα μεσογειακό κλίμα, με βροχερούς χειμώνες και ξηρά, θερμά καλοκαίρια, σε γενικές γραμμές παρόμοιο με το σημερινό. Οι κλιματικές διαφορές έχουν επιπτώσεις στη βλάστηση και κατ'επέκτασιν στη γεωργική παραγωγή. Γενικά, πολλές περιοχές, που σήμερα είναι γυμνές, καλύπτονταν από πυκνά δάση από βαλανιδιές, φτελιές, μελιές, φουντουκιές. Στις κάπως πιο θερμές και ξηρές περιοχές και γενικά στην Ανατολική και στη Νότια

Ελλάδα κυριαρχούσε σε πολλές περιοχές και η θαμνώδης βλάστηση. Κατά ορισμένους μελετητές η πολύ πιο πυκνή κατοίκηση κατά τη Νεολιθική Εποχή που, με τα σημερινά δεδομένα της έρευνας, παρατηρείται στην ανατολική περιοχή της Ελλάδας (βορειοανατολική Πελοπόννησος, ανατολική Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία, Μακεδονία) οφείλεται στο είδος της βλάστησης που είχαν να αντιμετωπίσουν οι πρώτοι γεωργοκτηνοτρόφοι, δηλαδή περισσότερες θαμνώδεις και αραιότερες δασικές εκτάσεις στα ανατολικά και νότια, που προσφέρονται για ευκολότερη εκχέρωση και ανάπτυξη της καλλιέργειας.

Το παραγωγικό στάδιο

Από την ΑΝ οι οικισμοί πυκνώνουν σε πολλές περιοχές της Ελλάδας. Την έρευνα απασχόλησε και απασχολεί έντονα το πρόβλημα της προέλευσης του παραγωγικού τρόπου ζωής στον ελλαδικό χώρο, εάν δηλαδή η Νεολιθική της Ελλάδας είναι γηγενής ή εισηγμένη. Οπωσδήποτε, με παλαιότερες και πρόσφατες έρευνες τεκμηριώνεται ότι υπήρχε κατοίκηση στην Ελλάδα κατά τη Μεσολιθική Εποχή, χωρίς να μπορούμε να πούμε πόσο πυκνή ήταν. Τουλάχιστον σε τέσσερις θέσεις, σε διαφορετικά μέρη της Ελλάδας, βεβαιώνεται μεσολιθική κατοίκηση: στη θέση Ζαΐμης στη Μεγαρίδα, στο Σιδάρι της Κέρκυρας, στο Φράγχι της Αργολίδας και στη Θεόπετρα στη βορειοδυτική Θεσσαλία. Στις τρεις τελευταίες θέσεις τη μεσολιθική κατοίκηση ακολουθεί σαφώς η κατοίκηση της Νεολιθικής Εποχής, στο Φράγχι δε και στη Θεόπετρα κάτω από τα μεσολιθικά βρίσκονται τα στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής.

Στην Εγγύς Ανατολή (Λερχώ, Nevali Çori, Çatal Hüyük) η μακρά περίοδος που χαρακτηρίζει την εξέλιξη από τη Μεσολιθική Εποχή στον παραγωγικό τρόπο ζωής της Νεολιθικής Εποχής είναι η λεγόμενη Ακεραμική περίοδος. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την απουσία κεραμικής και από μόνιμες εγκαταστάσεις με άσκηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, η οποία τεκμηριώνεται από την παρουσία των εξημερωμένων μορφών ζώων και δημητριακών, από είδη τα οποία προϋπήρχαν σε άγρια μορφή στην περιοχή. Κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 τα κατώτερα στρώματα της Νεολιθικής Εποχής σε θέσεις που είχαν ανασκαφεί κατά την περίοδο εκείνη μέχρι τέτοια βάθη, στην Άργισσα (Milojčić), στο Σέσκλο, στη Σουφλί Μαγούλα, στο Γεντίκι και στο Αχίλλειο Φαρσάλων (Θεοχάρης), στην Κνωσό (J. Evans), στο Φράγχι (T.W. Jacobsen), απεδόθησαν στην Ακεραμική περίοδο. Έτσι άρχισε να εξετάζεται σοβαρά το ενδεχόμενο να ανήκει και η Ελλάδα στη λεγόμενη πυρηνική ζώνη, όπου ο παραγωγικός τρόπος ζωής της Νεολιθικής εξελίχθηκε από προϋπάρχοντες στην περιοχή

πληθυσμούς. Κατά τη δεκαετία του '80, όμως, άρχισε να δημιουργείται προβληματισμός κατά πόσον η ύπαρξη της Ακεραμικής περιόδου στην Ελλάδα είναι επαρκώς τεκμηριωμένη. Στα ανώτερα επίπεδα του ακεραμικού στρώματος στην Άργισσα έχουν βρεθεί και όστρακα, τα λίθινα δε εργαλεία δεν δείχνουν διαφοροποίηση από τα αντίστοιχα της ΑΝ. Επίσης, στο Αχίλλειο, κατά τη συστηματική ανασκαφή του 1973-74, όπου η έρευνα έφθασε μέχρι το στερεό, δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη ακεραμικών στρώματων αλλά βρέθηκε καλής ποιότητας κεραμική μέχρι τα βαθύτερα επίπεδα. Στη δημοσίευση των λίθινων εργαλείων του αντίστοιχου στρώματος στο Φράγγχι (Perles 1990) αποφεύγεται ο όρος Ακεραμική και η περίοδος αυτή ονομάζεται Αρχική Νεολιθική.

Ο προβληματισμός στηρίζεται και στο γεγονός ότι με τις μέχρι τούδε έρευνες δεν μαρτυρείται η παρουσία στην Ελλάδα του άγριας μορφής προβάτου και του δίκοκκου σιταριού. Έτσι το θέμα της προέλευσης του παραγωγικού τρόπου ζωής στην Ελλάδα παραμένει ανοιχτό. Το γεγονός ότι σε πολλές θέσεις παρουσιάζεται ήδη από τις πρώτες φάσεις της ΑΝ καλής ποιότητας κεραμική, που δείχνει γνώση της τεχνολογίας, ότι η τεχνολογία των λίθινων εργαλείων δεν δείχνει να αποτελεί εξέλιξη της προηγηθείσας λιθοτεχνίας, τα δε οστέινα εργαλεία παρουσιάζουν περισσότερες ομοιότητες με στοιχεία της Εγγύς Ανατολής, από όπου επίσης κατάγονται και τα πρωιμότερα είδη εξημερωμένων φυτών και ζώων, ωθεί τη σύγχρονη έρευνα να αναζητά και πάλι στην Ανατολή την προέλευση του παραγωγικού τρόπου ζωής. Αλλά και στο θέμα αυτό δημιουργείται προβληματισμός για τον τρόπο της διάδοσης του παραγωγικού σταδίου στον ελλαδικό χώρο, με εποικισμό ή βαθμιαία διάχυση των νέων τρόπων ζωής σε ήδη προϋπάρχοντες πληθυσμούς, και μέσω ποιων δρόμων. Η ναυσιπλοία ήταν γνωστή στο χώρο του Αιγαίου από το Ανώτερο Πλειστόκαινο και τεκμηριώνεται για όλη τη Μεσόγειο από την ΑΝ με τον εποικισμό των νησιών, όπως η Κύπρος, η Κρήτη, η Κορσική. Πρόσφατα ευρήματα στο Ακρωτήριο της Κύπρου μαρτυρούν ανθρώπινη παρουσία ήδη στην 9η π.Χ. χιλιετία (βλ. σ. 183), ενώ στο σπύλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα, ένα μικρό νησί στο ανατολικό άκρο του συμπλέγματος των Βόρειων Σποράδων, ερευνήθηκε πρόσφατα νεολιθική κατοίκηση, τα βαθύτερα στρώματα της οποίας ανάγονται με ραδιοχρονολόγηση στην 8η-7η π.Χ. χιλιετία. Από την άλλη πλευρά, η απουσία μέχρι στιγμής θέσεων της ΑΝ στη Δυτική Θράκη και στην Ανατολική Μακεδονία, ενώ κατοίκηση για την περίοδο αυτή μαρτυρείται στην Ανατολική Θράκη, έχει δικαιολογηθεί, όχι πειστικά, με το ότι οι θέσεις αυτές μπορεί να έχουν καλυφθεί από μεταγενέστερες αλλουβιακές αποθέσεις.

Χαρακτήρας και εξέλιξη της Νεολιθικής Εποχής στον ελλαδικό χώρο

Ανεξάρτητα του τρόπου προέλευσης του παραγωγικού τρόπου ζωής στον ελλαδικό χώρο, γεγονός είναι ότι οικισμοί των πρώτων γεωργοκτηνοτρόφων απαιτούν ήδη από την ΑΝ σε πολλά μέρη της Ελλάδας, παράλια και εσωτερικά, στα πεδινά ή σε λοφώδεις και ορεινές περιοχές. Οι εγκαταστάσεις αυτές βρίσκονται κοντά σε ποτάμια, ρέματα ή πηγές. Πολλές από τις θέσεις, ιδίως των πεδινών περιοχών, βρισκονται σήμερα σε μέρη που είναι εντελώς ξηρά, γεγονός που οφείλεται στο ότι έχουν στερέψει οι πηγές που ήταν κοντά, κυρίως λόγω της άντλησης των επιφανειακών υδάτων. Καθώς κανένας οικισμός δεν έχει ανασκαφεί σε όλη του την έκταση, η εκτίμηση για το μέγεθός τους βασίζεται κυρίως σε επιφανειακές παρατηρήσεις. Έτσι, οι εκτιμήσεις για την έκταση των πρώτων αυτών οικισμών ποικίλλουν από μικρότερη του ενός έως έξι στρέμματα.

Οι οικισμοί αποτελούνται από πασσαλόπηκτες καλύβες στις πρώτες περιόδους και οικίες με λιθοκτιστά θεμέλια και πλινθόκτιστους τοίχους, τουλάχιστον από τη ΜΝ. Τα υλικά που χρησιμοποιούνται εξαρτώνται και από τη θέση των οικισμών και οι δύο αυτοί τύποι κατοικίας έχουν τη συνέχειά τους μέχρι τον αιώνα μας. Από τη ΜΝ εμφανίζεται ο τύπος του «μεγάρου», δηλαδή δημιουργείται κάποιο προστώο με προέκταση των μακρών τοίχων. Υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη ακόμη και διώροφων σπιτιών (βλ. σ. 161). Σε εκατό έως τριακόσιους υπολογίζονται οι κάτοικοι στον κάθε οικισμό ή σε ακόμη περισσότερους. Είναι πολύ πιθανό ορισμένες από τις θέσεις να είχαν εποική κατοίκηση. Υπάρχουν πολύ περιορισμένες ενδείξεις για την ύπαρξη περιβόλων και τάφρων, χωρίς να μπορεί να λεχθεί με βεβαιότητα κάτι για τη χρήση τους. Ασφαλώς σε κάθε οικισμό θα αντιστοιχούσε κάποια έκταση για καλλιέργεια. Αν υπήρχαν ιδιοκτησίες ή κοινόχρηστες εκτάσεις είναι δύσκολο να το ανιχνεύσουμε, έστω και με κάποιο έμμεσο τρόπο, όπως με την ύπαρξη μεγάλων αποθηκών που θα υποδήλωναν συγκομιδή όχι μόνο μιας οικογένειας αλλά της κοινότητας. Σε όσες θέσεις έγιναν κάπως εκτεταμένες οριζόντιες ανασκαφές, τα σπίτια στις πρώιμες αυτές περιόδους φαίνονται ομοιόμορφα και δεν υπάρχουν ενδείξεις για κάποιου είδους διαφοροποίηση του τύπου.

Από τις πρώιμες περιόδους της Νεολιθικής γίνονταν και χρήση σπυλαίων, ορισμένα από τα οποία άλλωστε (Σιδάρι, Φράγγχι, Θεόπετρα) είχαν κατοικηθεί από τη Μεσολιθική Εποχή, όπως ήδη αναφέρθηκε. Κατοίκηση από την ΑΝ και τη ΜΝ μαρτυρείται και σε διάφορα νησιά του Αιγαίου (Κρήτη, Εύβοια, Γιούρα, Άγιος Πέτρος). Από τις Κυκλάδες πάντως δεν

έχουμε μέχρι στιγμής στοιχεία κατοίκησης από την AN και τη MN, παρά την αποδεδειγμένη χρήση οψιανού από τη Μίλο και τη ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο από το Ανώτερο Πλειστόκαινο. Και ο πρόσφατα ανακαλυφθείς μεγάλος νεολιθικός οικισμός στη Φτελιά της Μυκόνου χρονολογείται, με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, στη NN (5η και 4η π.Χ. χιλιετία).

Ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της Νεολιθικής είναι η κεραμική, η οποία λόγω της ιδιαίτερης σημασίας που έχει για τη χρονολόγηση - παλαιότερα άλλωστε ήταν το μόνο μέσο χρονολόγησης των διαφόρων στρωμάτων - απασχόλησε ιδιαίτερα τους ερευνητές. Είχε συνδεθεί με τη μόνιμη κατοίκηση και συνεπώς αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά των οικισμών των πρώιμων γεωργοκτηνοτρόφων.

Στον ελλαδικό χώρο απαντά κεραμική από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής, που δείχνει ανεπτυγμένη γνώση της κατασκευής αγγείων. Τα αγγεία είναι στην αρχή μονόχρωμα και τα σχήματά τους κυρίως σφαιρικοί σκύφοι με επίπεδη ή δακτυλιόσχημη βάση. Η μονόχρωμη αυτή κεραμική είναι διαδεδομένη σε όλη τη νότια Βαλκανική. Ιδιαίτερα η κεραμική με ερυθρό επίχρυσμα της Δυτικής Μακεδονίας δείχνει έντονες ομοιότητες με την αντίστοιχη κεραμική της Αλβανίας και της νότιας πρώην Γιουγκοσλαβίας. Σύντομα εμφανίζεται διακόσμηση που οφείλεται στην ανομοιομορφία της επιδρασης της φωτιάς κατά την όπτηση του αγγείου ή γίνεται με τη χρήση γαιωδών χρωμάτων, που κατά την όπτηση αποκτούν διαφορετικό χρώμα (γραπτή διακόσμηση). Εμφανίζεται επίσης και εγχάρακτη διακόσμηση. Στη Μακεδονία η γραπτή διακόσμηση με λευκά μοτίβα σε ερυθρό βάθος δείχνει ομοιότητες με το Καρανονο I και II της Βουλγαρίας. Στη Νότια Ελλάδα χαρακτηριστικά για την AN είναι η ποικιλόχρωμη κεραμική (rainbow ware) και στη Δυτική Ελλάδα η κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση (cardium, impresso), όπως άλλωστε και σε ολόκληρη την Αδριατική. Η εγχάρακτη αυτή κεραμική είναι ευρύτατα διαδεδομένη μέσω της νότιας Αλβανίας και της Δυτικής Μακεδονίας μέχρι τη Θεσσαλία (ρυθμός Μαγουλίτσας). Η κεραμική υπαινίσσεται ένα ευρύτατο δίκτυο ανταλλαγών και επικοινωνιών ήδη από την AN.

Στη MN παρατηρείται μεγάλη ποικιλία σχημάτων, τρόπου διακόσμησης και διακοσμητικών θεμάτων. Χρησιμοποιείται διακόσμηση διαφόρων ειδών: εγχάρακτη, γραπτή και ξεστή. Η τελευταία, διαδεδομένη στη Θεσσαλία και στην Κεντρική Ελλάδα (ρυθμός Χαιρώνειας), είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική (βλ. σ. 121). Στην Πελοπόννησο χαρακτηριστική είναι η διακόσμηση με στυλβωτά κοσμήματα (Urfitnis). Στη Μακεδονία απαντά ένα ρεπερτόριο διακοσμήσεων στο οποίο εντάσσονται καστανά-ερυθρώπα θέματα σε ανοιχτό βάθος. Η πλούσια και ποικίλη διακόσμηση

διαφοροποιείται κατά γεωγραφικές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Ενώ υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ομοιότητες σε σχήματα αγγείων και διακοσμητικά θέματα, παράλληλα αναπτύσσονται τοπικές παραλλαγές και χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την κεραμική των διαφόρων περιοχών. Μεγαλύτερη ποικιλία και διάσπαση παρατηρείται στις νησιωτικές περιοχές.

Το υψηλό επίπεδο τεχνικής στο οποίο φθάνει η κεραμική κατά τη MN δείχνει ότι αυτή δεν αποτελεί απλώς οικιακή παραγωγή αλλά είναι προϊόν εξειδικευμένων αγγειοπλαστών με πείρα και κανονική παραγωγή. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι αυτή η πολύ καλής ποιότητας κεραμική είναι πιθανό να παρέμεινε επί μακρόν στην κατοχή αυτών που την είχαν, καθώς και να ταξίδευε σε μεγάλες αποστάσεις, όχι αποκλειστικά ως σκεύος μεταφοράς κάποιου προϊόντος αλλά για την ίδια της την αξία. Και κατά τη MN υπάρχουν ομοιότητες μεταξύ της κεραμικής της Θεσσαλίας και θέσεων της Δυτικής και της Κεντρικής Μακεδονίας (Σέρβια, Μεσσημεριανή Τούμπα) και της κεραμικής των νότιων βαλκανικών περιοχών, η οποία δείχνει γενικά τις ίδιες τάσεις στα σχήματα και στη διακόσμηση των αγγείων.

Οι επαφές και η διακίνηση αντικειμένων σε μεγάλες αποστάσεις φαίνονται καθαρά στην παραγωγή λίθινων εργαλείων. Εκτός από τα εργαλεία από οψιανό της Μίλου, που αποδεικνύουν την επαφή με τα νησιά και τη ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο πριν ακόμη από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής, οι μελέτες κατά τη τελευταία έτη εργαλείων από λίθο και από άλλα υλικά (διάφορα είδη πυριτόλιθου) δείχνουν ότι τα εργαλεία λεπίδων που παράγονται με απόκρουση, παρά την εκ πρώτης όψεως απλότητα στην παραγωγή τους κατά την AN και τη MN, αντικατοπτρίζουν στην πραγματικότητα μια σύνθετη στρατηγική για την εκμετάλλευση της πρώτης ύλης και εξειδικευμένες μεθόδους παραγωγής. Οι λίθοι που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή τους πολλές φορές έρχονταν από μεγάλες αποστάσεις. Έτσι, εκτός από τον οψιανό που έφθανε διά θαλάσσης στον ηπειρωτικό κορμό, μάλλον σε πυρήνες διαφόρων μεγεθών, τους οποίους επεξεργάζονταν επί τόπου για την παραγωγή των διαφόρων εργαλείων, οι λεπίδες από πυριτόλιθο ήταν τα κατεξοχήν εργαλεία που χρησιμοποιούνταν στα δρεπάνια για την κοπή των δημητριακών. Τα λίθινα εργαλεία της MN δείχνουν συχνότερη δευτερεύουσα επεξεργασία. Οι λεπίδες που χρησιμοποιούνταν στα δρεπάνια θερισμού, από πυριτόλιθο κυρίως αλλά μερικές φορές και από οψιανό, περνούσαν μερικούς κύκλους χρήσης και ανανέωσης, πριν καταλήξουν να έχουν εκτεταμένη στυλβωτότητα και στομωμένες κόψεις, γεγονός που δείχνει ότι η χρήση τους γινόταν με μεγάλη οικονομία.

Αντίθετα με την κεραμική, τα λίθινα εργαλεία δεν παρουσιάζουν διαφοροποίηση κατά περιοχές. Τους ερευνητές έχει απασχολήσει έντονα το πρόβλημα των προμηθευτών της πρώτης ύλης και των κατασκευαστών των εργαλείων. Η ομοιομορφία της τεχνικής της κατασκευής εργαλείων σε διάφορα γεωγραφικά διαμερίσματα και ο σχετικά περιορισμένος αριθμός εργαλείων σφαινοειδούς που βρίσκονται στις διάφορες θέσεις, τουλάχιστον στην ΑΝ και στη ΜΝ, δεν μπορεί να στηρίξει την άποψη της άμεσης προμήθειας από τους χρήστες, αν λάβει κανείς υπόψη του το ταξίδι εκατοντάδων χιλιομέτρων για την προμήθειά τους και τις απαραίτητες γνώσεις ναυσιπλοΐας. Φαίνεται, λοιπόν, πιο πειστική η άποψη ότι τα λίθινα εργαλεία παράγονταν και προωθούνταν στις διάφορες περιοχές από ομάδες ειδικευμένων τεχνιτών. Έτσι, πέρα από τη γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, η οποία αποτελεί βέβαια τη βάση του παραγωγικού τρόπου ζωής της Νεολιθικής Εποχής, μαρτυρείται η ύπαρξη ανταλλαγής και διανομής αγαθών (εμπορίου) σε μεγάλες αποστάσεις ήδη από την ΑΝ.

Παρόμοιο δίκτυο ανταλλαγών και εμπορίου μπορεί να υποθέσει κανείς και για τις λίθινες σφραγίδες, τα λίθινα σκεύη και τα λίθινα και οστρίνα κοσμήματα, που ταξίδευαν σε πολύ μικρότερες όμως ποσότητες. Με τις μέχρι τούδε μελέτες δεν παρουσιάζονται στυλιστικές διαφοροποιήσεις κατά περιοχές και οπωσδήποτε οι πρώτες ύλες ταξίδευαν σε μεγάλες αποστάσεις, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά και από το όστρεο της Μεσογείου *Spondylus gaederopus* που έχει βρεθεί σε πολλές νεολιθικές θέσεις της Βαλκανικής. Ο συσχετισμός των παραπάνω τρόπων επικοινωνίας και διασποράς αγαθών δείχνει ότι οι επαφές και ανταλλαγές μεταξύ των οικισμών δεν ήταν απλές αλλά μέρος ενός πολύπλοκου συστήματος παραγωγής εξειδικευμένων αγαθών και ανταλλαγής τους σε μεγάλες αποστάσεις, είτε αυτά ήταν εργαλεία και σκεύη είτε αντικείμενα με συμβολικές προεκτάσεις (αντικείμενα γοήτρου).

Στην κατηγορία των αντικειμένων με συμβολικό χαρακτήρα και ιδεολογικό περιεχόμενο φαίνεται ότι ανήκουν κυρίως τα ειδώλια, που θα έλεγε κανείς ότι σχεδόν αποτελούν το σήμα κατατεθέν στα λείψανα του κάθε νεολιθικού οικισμού, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην υπόλοιπη Βαλκανική. Με την πρόοδο της έρευνας των τελευταίων δεκαετιών υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι ορισμένα τουλάχιστον είχαν χρησιμοποιηθεί συμβολικά σε κάποιου είδους ιεροτελεστίες, είτε σε σχέση με ταφές (Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, Κέα, βλ. και σ. 174) είτε σε σχέση με την κατασκευή οικιών (Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου). Η παρουσία τους σε άλλη περίπτωση (Κισσόνεργα Κύπρου, βλ. σ. 188) έχει αποδοθεί σε ιεροτελεστίες σε σχέση με τον τοκετό. Λίγα σχετικά ειδώλια έχουν βρεθεί ακέ-

ραιο και σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν ενδείξεις ότι έχουν θραυστεί σκόπιμα. Υπάρχουν ακόμη μερικές ενδείξεις για κάποια συνέχιση χρήσης του ειδώλιου ακόμη και μετά τη θραύση του.

Οπωσδήποτε, η πολυμορφία των νεολιθικών ειδωλίων είναι μεγάλη, μερικά από τα οποία είναι πραγματικά έργα τέχνης, ενώ άλλα είναι πρόχειρα φτιαγμένα. Υπάρχουν επίσης ειδώλια εγκύων γυναικών ή κεφάλια με έντονα ατομικά χαρακτηριστικά («πορτραίτα»), που υποδεικνύουν ότι ο καλλιτέχνης είχε κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο κατά νουν. Απαντούν ακόμη και συμπλέγματα ειδωλίων. Όλοι αυτοί οι τύποι αποτελούν τους μακρινούς προδρόμους όμοιων τύπων, που είναι γνωστοί από μεταγενέστερες περιόδους. Δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι όλα τα ειδώλια είχαν απαραίτητα θρησκευτική-συμβολική ή μία μόνο χρήση και ότι ορισμένα δεν είχαν γίνει για τη χαρά της δημιουργίας ή την ευχαρίστηση του κατόχου. Θα πρέπει άλλωστε τα ανθρωπόμορφα ειδώλια να συνεκτιμώνται με τα ειδώλια ζώων και τα διάφορα μικρογραφικά αντικείμενα (προπλάσματα σπιτιών, διαφόρων επίπλων, αγγείων, φαλλικών συμβόλων κ.ά.) που, τουλάχιστον τα πύλινα, φαίνεται καθαρά ότι γίνονταν στα ίδια εργαστήρια και με τα ίδια μέσα που κατασκευάζονταν τα αγγεία. Για το ότι και κάποια από τα μικρογραφικά αντικείμενα είχαν χρησιμοποιηθεί, σε συνδυασμό με ειδώλια, από το νεολιθικό άνθρωπο σε συμβολικές πράξεις (κάποιου είδους ιεροτελεστίες), υπάρχουν πλέον επαρκείς ενδείξεις από την προσφορά θεμελίωσης στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (βλ. σ. 65) και το εύρημα από την Κισσόνεργα (βλ. σ. 188).

Κάποια από τα ειδώλια και τα μικρογραφικά αντικείμενα δείχνουν πολύ ανεπτυγμένο καλλιτεχνικό αισθητήριο και μαζί με τη διακοσμημένη κεραμική είναι από τις υψηλότερες καλλιτεχνικές εκφράσεις του νεολιθικού ανθρώπου. Τα ειδώλια και τα μικρογραφικά αντικείμενα από μάρμαρο ή άλλου είδους λίθο, εκτός από καλλιτεχνικό αισθητήριο, υποδηλώνουν επίσης ιδιαίτερη δεξιοτεχνία στην επεξεργασία του λίθου. Όσον αφορά τη χρήση τους φαίνεται ότι τα «πανταχού παρόντα» ειδώλια συνόδευαν συχνά το νεολιθικό άνθρωπο στην καθημερινή του ζωή, αλλά και σε σημαντικούς σταθμούς της ζωής του (γέννηση, δημιουργία οικογένειας-νέας κατοικίας, θάνατο), χωρίς να αποκλείει κανείς και χρήση τους για όχι απαραίτητα «θρησκευτικούς» ή συμβολικούς σκοπούς.

Από τη ΝΝ παρατηρείται μια προϊούσα σχηματοποίηση των ειδωλίων, η οποία στη Θεσσαλία χαρακτηριστικά καταλήγει στα άτεχνα ακρόλιθα της Χαλκολιθικής φάσης Ραχμάνι (βλ. αριθ. κατ. 216-217).

Με το θέμα των ειδωλίων κινείται κανείς στο χώρο των υποθέσεων, όπως και όταν προσπαθεί να ανιχνεύσει τις δοξασίες του νεολιθικού ανθρώπου και

ευρημάτων σε αυτά, αν και μερικά είναι πολύ μικρά και όχι πρόσφορα για κατοίκηση, δείχνει ότι αρχίζουν να παίζουν κάποιο ιδιαίτερο ρόλο όχι μόνον ως χώροι ταφών αλλά και κάποιου είδους λατρευτικών πρακτικών. Όπως και σε άλλες περιοχές της Μεσογείου κατά την ΤΝ, ίσως και στην Ελλάδα να σχετίζονται με τη λατρεία του νερού, με τη μορφή πηγών ή ρεμάτων.

Αλλά και στους κανονικού τύπου οικισμούς παρατηρούνται κατά τη ΝΝ και την ΤΝ διάφορες αλλαγές. Στη Θεσσαλία, στην αρχή της ΝΝ παρατηρείται σημαντική αύξηση των οικισμών στα πεδινά μέρη, η οποία έχει συνδεθεί με την εντατικοποίηση της καλλιέργειας. Στη συνέχεια, κατά την ΤΝ, με βάση τα περιορισμένα για την περίοδο αυτή στοιχεία της επιφανειακής έρευνας, παρουσιάζεται μείωση του αριθμού των οικισμών και αύξηση του μεγέθους τους, αλλαγή η οποία γίνεται πιο έντονη την Εποχή του Χαλκού. Από την άλλη πλευρά οι περιβόλοι και οι τάφοι, που διαπιστώνονται σε διάφορους οικισμούς κατά τη ΝΝ και την ΤΝ, όπως άλλωστε και στην υπόλοιπη Βαλκανική, δεν είναι βέβαιο ότι έχουν απαραίτητα οχρωματικό χαρακτήρα. Στη Νότια Ελλάδα και στις Κυκλάδες κατά τη ΝΝ και την ΤΝ παρουσιάζεται αύξηση του αριθμού των οικισμών, κυρίως μικρών, που έχει συνδεθεί με την ανάπτυξη του εμπορίου και της

μεταλλοτεχνίας στο Αιγαίο. Πιθανόν η ανάπτυξη του εμπορίου, ήδη μέσα στη ΝΝ και στην ΤΝ περίοδο, να είναι ένα από τα κύρια αίτια της εξάπλωσης της κατοίκησης τώρα και σε μικρά νησιά του Αιγαίου, που έχουν πτωχή γεωργική παραγωγή. Αλλά και στον κυρίως ελλαδικό κορμό παρουσιάζεται μια σαφής αλλαγή στο χαρακτήρα πολλών οικισμών και φαίνεται ότι το κέντρο δράσης μετατοπίζεται πλέον από τις εύφορες πεδιάδες και τις θέσεις της ενδοχώρας στις παράλιες θέσεις και στα νησιά. Σε αυτή την περίοδο μπορεί να αναζητήσει κανείς τις ρίζες της ιεράρχησης των οικισμών, όταν λόγω του νέου τρόπου οικονομίας, βασισμένης πια σε μεγάλο ποσοστό στο εμπόριο και στις ανταλλαγές, αρχίζει να υπάρχει και πιο σαφής κοινωνική διαφοροποίηση εντός αλλά και μεταξύ των διαφόρων οικισμών, ανάλογα της πρόσβασης και του ελέγχου σε πλουτοπαραγωγικές πηγές. Σε αυτή την περίοδο θα μπορούσαν ίσως να αναζητηθούν επίσης οι ρίζες της συγκέντρωσης πλούτου και δύναμης σε ορισμένες θέσεις, της δημιουργίας «αστικών» κέντρων στην Πρωτοελλαδική περίοδο αλλά και των ανακτόρων και των κεντρικών εξουσιών σε προχωρημένες φάσεις της Εποχής του Χαλκού.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΑΛΛΗΣ

Βιβλιογραφία

- E. Alam-Stern, *Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie: Forschungsbericht 1975-1993*, 1. Band: *Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 16, 1996.
- Tj. van Andel - S. Sutton, *Landscape and People of the Franchthi Region*, στο Jacobsen 1987-1993, τχ. 2 (1987).
- Tj. van Andel - E. Zangger - A. Demitrac, *Land Use and Soil Erosion in Prehistoric and Historical Greece*, *JFA* 17 (1990) 379-396.
- Ασλάνης 1992.
- J. Benecke, *Steinzeitdörfer in den Ebenen am Olymp*, εφημ. *Völkischer Beobachter*, 18-2-1942, 6.
- E. Bloedow, *The "Aceramic" Neolithic Phase in Greece Reconsidered*, *Mediterranean Archaeology* 4 (1991) 1-43.
- K. Gallis, *A Short Chronicle of Greek Archaeological Investigations in Thessaly from 1881 until the Present Day*, στο Bruno Helly (εκδ.), *La Thessalie, Actes de la Table-Ronde 21-24 juillet 1975*, Lyon (*Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen* 6, série archéologique 5) (1979) 1-30.
- Gallis 1985.
- Γαλλίς 1992.
- Coleman 1977.
- A. Demitrac, *The Late Quaternary Geologic History of the Larissa Plain, Thessaly, Greece: Tectonic, Climatic and Human Impact on the Landscape*, University Microfilms International, Ann Arbor, Mich., 1988.
- J.P. Demoule - C. Perlès, *The Greek Neolithic: A New Review*, *Journal of World Prehistory* 7 (1993) 356-416.
- Efstratiou 1985.
- Evans - Renfrew 1968.
- Ζάχος 1990.
- Θεοχάρης 1973.
- Gimbutas 1982.
- Gimbutas et al. 1989.
- H. Hauptmann, *Probleme des Chalkolithikums in Griechenland*, *A Berit Balogh Adam Muzeum Evkonyve XIII* (1986) 19-30.
- Heurtley 1939.
- T. Jacobsen, *Franchthi Cave and the Beginning of Settled Village Life in Greece*, *Hesperia* 50, 4 (1984) 303-319.
- Ντ. Κόνσολα, *Η πρόμνη αστικοποίηση στους πρωτοελλαδικούς οικισμούς - Συστηματική ανάλυση των χαρακτηριστικών της*, 1984.
- Γ. Μυλωνάς, *Η Νεολιθική Έποχή εν Ελλάδι*, 1928.
- Παπαθανασόπουλος 1971.
- Perlès 1990.
- Renfrew 1972.
- Renfrew et al. 1986.
- C. Ridley - K. Wardle, *Rescue Excavations at Servia 1971-73: A Preliminary Report*, *BSA* 74 (1979) 185-230.
- A. Sordinas, *Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1966*, *BalkSt* 10, 2 (1969) 393-423.
- Talalay 1993.
- Treuil 1983.
- Treuil et al. 1989.
- Χ. Τσουντας, *Ανασκαφαί εν Θεσσαλία*, *ΠΑΕ* 1899, 101-102.
- Τσουντας 1908.
- Vitelli 1993.
- A. Wace - C. Blegen, *The Pre-Mycenaean Pottery of the Mainland*, *BSA* 22 (1916-1918) 175-189.
- Wace - Thompson 1912.
- S. Weinberg, *The Relative Chronology of the Aegean in the Neolithic Period and the Early Bronze Age*, στο R.W. Ehrlich (εκδ.), *Relative Chronologies in Old World Archaeology*, 1954, 86-107.
- T. Wilkinson - S. Duhon, *Franchthi Paralia. The Sediments, Stratigraphy, and Offshore Investigations*, στο Jacobsen 1987-1993, τχ. 6 (1990).
- Χουρμουζιάδης 1973β.
- Χουρμουζιάδης 1979.

Η ΠΕΙΡΟΣ - ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ

«Ήπειρον» ονόμαζαν οι κάτοικοι των νησιών του Ιονίου, όπως μνημονεύουν οι γραπτές πηγές από τον 6ο αι. π.Χ. και εξής, την «καταντικρύ άπέραντη ξηρά» με την παράκτια ζώνη και τη δυσπρόσιτη ενδοχώρα της, από τα Ακροκεραύνια μέχρι τον Γράμμο και την Πίνδο, και έως τον Αμβρακικό και τις ακτές του Ιονίου. Η περιοχή αυτή γνώρισε στη διάρκεια των ιστορικών περιόδων πολλές διοικητικές κατατιμήσεις αναλόγως της πολιτικής σκοπιμότητας και της στρατιωτικής ισχύος των εκάστοτε κρατούντων στο χώρο της νότιας Βαλκανικής. Για την προϊστορική εποχή, ωστόσο, που διαπραγματευόμαστε εδώ, τη Νεολιθική, πρωτεύοντα ρόλο στην ανάπτυξη και στην επικοινωνία των ανθρώπινων κοινοτήτων έπαιξαν οι στρατηγικές επιβιώσεις τις οποίες ανέπτυξαν οι κάτοικοι της Ηπείρου για να προσαρμοστούν στο αφιλόξενο γεωμορφολογικό πλαίσιο και να εκμεταλλευθούν τις δυνατότητες ενός σύνθετου οικοσυστήματος, το οποίο διαμορφώνουν οι ορεινοί όγκοι και οι χαμηλές λεκάνες με τις αντίστοιχες διαφορές στη χλωρίδα και στο κλίμα.

Η ορογραφία της Ηπείρου χαρακτηρίζεται από πυκνή εναλλαγή παράλληλων οροσειρών με υψόμετρο πάνω από 2.200 μ. και ενδιάμεσων λεκανών με υψόμετρο μέχρι 500 μ. Οι στενές πεδινές ζώνες αυλακώνονται από ρέματα και ποταμούς, ενώ συχνά οι λεκάνες της ενδοχώρας συγκρατούν για πολλούς μήνες τα νερά του χειμώνα και μεταβάλλονται σε εποχικά έλη ή ρηχές λίμνες, που το θέρος μετατρέπονται σε χορτολείβαδα.

Κατά την τρισχλιετή διάρκεια της Νεολιθικής, την περιοχή νοτιοδυτικά της Πίνδου, σε υψόμετρο από 400 έως 1.000 μ., κάλυπταν μεικτά φυλλοβόλα δάση με θαμνώδη ξέφωτα και ενδιάμεσα χορτολείβαδα, ενώ πάνω από τα 1.200 μ. επικρατούσαν τα κωνοφόρα δάση πεύκης και ελάτης, στα οποία βαθμιαία επεκτάθηκε η βαλανιδιά. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι παραγωγικές πρακτικές επιβίωσης των νεολιθικών κοινοτήτων της Ηπείρου εκμεταλλεύθηκαν χωρίς να μεταβάλουν δραστικά το κλίμα και το βιότοπο, με άλλα λόγια ότι η γεωργία - περιορισμένη στα φυσικά ξέφωτα των χαμηλών κοιλάδων - έπαιξε παραπληρωματικό ρόλο στην κατά κύριο λόγο κτηνοτροφική οικονομία.

Στις παράκτιες περιοχές του Ιονίου και στα απέναντι νησιά, που αποτελούν γεωλογική συνέχεια της ορογραφίας της Ηπείρου και χωρίστηκαν από την ξηρά μετά την καταβύθιση της ενδιάμεσης ζώνης, επικρατούσε κατά τη Νεολιθική το ευμεσογειακό κλίμα, που επηρεάζεται από τον ψυχρό βορειοδυτικό άνεμο (μαίστρο) με σπάνια φαινόμενα χιονόπτωσης και πά-

γου. Το κλίμα αυτό ευνοεί την αύξηση της μακίας (σπάργα, μυρτιές, ρείκια, κουμαριές, αγριελιά, πουρνάρι, αριά, χαλέπεια πεύκη), ενώ οι αλλουβιακές και φλυσχογενείς κοιλάδες των μεγαλύτερων από τα επτά νησιά είναι πλούσιες σε ασβεστόχαρα και σιδηρούχα εδάφη.

Ο εντοπισμός στην ηπειρωτική ενδοχώρα και στην παράκτια ζώνη δεκάδων θέσεων με λείψανα της δραστηριότητας των κυνηγών της Ανώτερης και της Μέσης Παλαιολιθικής έχει καταδείξει ότι έως τη 10η π.Χ. χιλιετία υπήρχαν στην Ήπειρο πολλές διάσπαρτες ομάδες, που επιβίωναν θηρεύοντας τις αγέλες άγριων ψυχρόβιων ζώων, που βοσκούσαν στα δάση κωνοφόρων, στις στέπες και στα χλοερά έλη της τελευταίας παγετώδους περιόδου. Μετά τη σταδιακή άνοδο της θερμοκρασίας και την επικράτηση θερμοφιλης χλωρίδας ήταν φυσικό ότι, κατά το μεταβατικό στάδιο που συμβατικά ορίζεται ως Μεσολιθική Εποχή, η ανθρώπινη επινοτικότητα ανέπτυξε νέες στρατηγικές επιβίωσης, προσαρμοσμένες στα νέα δεδομένα του βιότοπου. Πρόσφατα ευρήματα από την παράκτια περιοχή της κοιλάδας του Αχέροντα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη προνεολιθικών πληθυσμών στην Ήπειρο.

Η πρωιμότερη γνωστή εγκατάσταση νεολιθικών γεωργοκτηνοτρόφων ανιχνεύεται στη θέση Ασφάκα, στις βορειοανατολικές παρυφές των λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων: στα πρηνή της κοίτης ενός ρέματος αποκαλύφθηκαν κακοψημένα όστρακα και απανθρακωμένα κλαδιά, η ραδιοχρονολόγηση των οποίων τοποθετεί την ανθρωπογενή στρώση στο διάστημα 7380 ± 240 από σήμερα, στην ΑΝ. Οι παρυφές της λίμνης και των ελών του λεκανοπεδίου ήταν ασφαλώς κατάλληλος χώρος για άσκηση μεικτών γεωργοκτηνοτροφικών και θηρευτικών δραστηριοτήτων και φαίνεται εύλογο να υπήρξαν εκεί εγκαταστάσεις μόνιμου ή εποχικού χαρακτήρα, θαμμένες σήμερα κάτω από παχιές αλλουβιακές αποθέσεις.

Η σημαντικότερη από τις ελάχιστες ερευνημένες νεολιθικές θέσεις στην Ήπειρο είναι η υπαίθρια μικρή εγκατάσταση που ανασκάφηκε πρόσφατα στην κοιλάδα Καλπακίου-Δολιανών, κοντά στο αποξηραμένο έλος Γραμμούστι (υψόμ. 285 μ.). Δίπλα σε πλούσια φλέβα νερού αποκαλύφθηκαν λείψανα δαπέδου μιας καλύβας, που ήταν προφανώς κατασκευασμένη από κλαδιά, καλάμια και ξηρά χόρτα κατά το διατηρούμενο επί χιλιετίες στην Ήπειρο πρότυπο της κυκλικής ή ορθογώνιας καλύβας των κτηνοτρόφων. Το δάπεδο, του οποίου διακρίθηκαν δύο διαδοχικές φάσεις χρήσης, είχε διαστάσεις 4,50 x 3,50 μ. και κατά τη νεότερη επισκευή του είχε επιστρωθεί προσεκτι-

κά με μεγάλα θραύσματα αγγείων και μικρές πέτρες, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν εστίες. Στη μεγάλη ποσότητα οστών ζώων που συλλέχθηκε αναγνωρίζονται οστά μεγαλόσωμων βοοειδών, αιγοπροβάτων, λίγων χοίρων και ελάφων, στα οποία ενίοτε σώζονται ίχνη του εργαλείου τεμαχισμού. Στους λιγοστούς απανθρακωμένους σπόρους περιλαμβάνεται μονόκοκκο σιτάρι, ενώ από τα πυριτολιθικά εργαλεία άξια μνείας είναι μία λεπίδα με πατίνα από την κοπή φυτικών ινών. Διάτρητες οστέινες χάνδρες και λίγα πήλινα σφονδύλια συμπληρώνουν την - αρκετά αινιγματική μέχρι την ολοκλήρωση της μελέτης των ευρημάτων - εικόνα μιας ολιγάνθρωπης ομάδας. Σκοπός της εγκατάστασης πρέπει να ήταν η εκτέλεση κάποιων εξειδικευμένων εργασιών, που σχετίζονται κυρίως με την κτηνοτροφία και, σε μικρότερο βαθμό, με τη γεωργική εκμετάλλευση των χέρσων ξέφωτων της χαμηλής κοιλάδας, που ανοίγεται ανάμεσα στους ορεινούς όγκους. Η χρήση της καλύβας χρονολογήθηκε με τη μέθοδο του C14 στους τελευταίους αιώνες της 4ης χιλιετίας, στην TN ή Χαλκολιθική περίοδο.

Στις υπώρειες του λόφου της Καστρίτσας, μέσα σε στενό σπυλαιώδες όρυγμα που ανοίγεται 20 μ. πάνω από την αποστραγγισμένη σήμερα πεδιάδα του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων, εντοπίστηκαν προϊστορικά μονόχρωμα χειροποίητα αγγεία τοποθετημένα κοντά στην είσοδο. Αν αποκλειστεί η χρήση του σπυλαίου ως προσωρινού καταυλισμού λόγω ανεπάρκειας του διαθέσιμου χώρου, πιθανότερη φαίνεται η εξήγηση ότι στο χώρο αναποτέθηκαν τρωφές για συντήρηση σε συνθήκες ψύχους και υγρασίας από τα μέλη μιας κοινότητας, η οποία ασκούσε μεικτή γεωργόκτηνοτροφική παραγωγή, εκμεταλλευόμενη τα ανανεούμενα (με την εποχική άνοδο και υποχώρηση των νερών) χορτολείβαδα του λεκανοπεδίου. Η τεχνική κατασκευής και τα σχήματα των αγγείων χρονολογούν τη χρήση του σπυλαίου της Καστρίτσας στην TN.

Στην ίδια περίοδο φαίνεται να ανήκει και η κεραμική από τη θέση Γούβες, που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του Τόμαρου, σε υψόμετρο περίπου 1.500 μ., σε μια γυμνή, επικλινή και δύσβατη πλαγιά με διαβρωμένα ασβεστολιθικά πετρώματα. Η θέση της μικρής αυτής εγκατάστασης, μακριά από καλλιεργήσιμη έκταση αλλά πάνω σε ένα ορεινό πέρασμα από την κοιλάδα της Δωδώνης προς την κοιλάδα των πηγών του Λούρου ή προς τη Λάκκα Σουλίου, τη χαρακτηρίζει ως ένα εποχικό καταυλισμό κτηνοτρόφων. Κάτω από σωρούς λίθων βρέθηκαν εστίες, οστά ζώων και αρκετή κεραμική, χονδροειδής αλλά και λεπτότοιχη μαύρη στιλβωμένη, της οποίας τα πλησιέστερα τυπολογικά παράλληλα βρίσκονται στη νοτιοανατολική Αλβανία, στον πολιτισμό Maliq II.

Στην παράκτια ζώνη της Θεσπρωτίας, κοντά στη Σκάλα Φιλιατών, ανοίγεται το σπύλαιο της Σίδερης,

Εικ. 8. Δολιανά νομού Ιωαννίνων. Η νεολιθική εγκατάσταση αποκαλύφθηκε στην παρυφή της κοιλάδας, δεξιά του οικισμού που διακρίνεται στη φωτογραφία.

από όπου σε πρόχειρη έρευνα συλλέχθηκαν μία ακέραιη στιλβωμένη φιάλη και μερικά μονόχρωμα όστρακα κλειστών αγγείων με κηλιδωτή επιφάνεια, που προσιδιάζουν στην κεραμική παραγωγή της TN.

Άτρητες αξίνες και πελέκειες από λειασμένο λίθο έχουν περισυλλεγεί στις ορεινές περιοχές γύρω από τη Λάκκα Σουλίου και την περιοχή Μετσόβου. Τα εργαλεία αυτά χρησιμοποιούνταν για κοπή και ξέση του ξύλου με σκοπό τον πορισμό καύσιμης ύλης ή την κατασκευή φθαρτών καλυβών ή ξύλινων σκευών, ή για την εκχέρωση και την προετοιμασία του εδάφους για καλλιέργεια. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι οι περιοχές, όπου σημειώνεται η μεγαλύτερη πυκνότητα τέτοιων εργαλείων, βρίσκονται στα παραδοσιακά περάσματα από το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων προς τον Αμβρακικό και προς τις πεδιάδες των Τρικάλων διά μέσου του Δρίσκου και των στενών του Ζυγού στην Πίνδο.

Σχετικά με τη διάταξη των οικισμών και των λοιπών εγκαταστάσεων και με το παραγωγικό υπόβαθρο των νεολιθικών κατοίκων της Ηπείρου, τα διαθέσιμα ευρήματα οδηγούν στη σύνθεση του ακόλουθου μοντέλου: η κατά βάση κτηνοτροφική οικονομία εξυπηρετείτο με ποικίλες πρακτικές υπαγορευόμενες από τις ιδιομορφίες του τοπικού οικοσυστήματος. Οσάκις μέσα σε ακτίνα 30 έως 50 χλμ. μπορούσε να

συνυπάρξει επαρκής και ανανεούμενη χλωρίδα (σε διαφορετικά υψόμετρα) για βοσκή μεικτών ποιμνίων από βοοειδή και αιγοπρόβατα με ταυτόχρονη δυνατότητα μικρών γεωργικών καλλιιεργειών, αναπτύχθηκε ένας κεντρικός πεδινός οικισμός με δορυφορικές εγκαταστάσεις «ειδικής σκοπιμότητας» σε διάφορα σημεία, που δεν πρέπει να απείχαν περισσότερο από μιας ημέρας δρόμο από το κέντρο. Όπου ο ελεγχόμενος από την «κοινότητα» χώρος άσκησης παραγωγικών δραστηριοτήτων δεν συνδύαζε τα πλεονεκτήματά αυτά, η ομάδα αναγκάζοταν να διανύει εποχικά μεγαλύτερες αποστάσεις με τα κοπάδια καταλύοντας σε πρόχειρους καταυλισμούς, χρησιμοποιώντας τα φυσικά περάσματα και λειτουργώντας έτσι ως ο κατεξοχήν φορέας της διακίνησης των ιδεών και της τεχνολογίας.

Αντίθετα με την Ήπειρο, το πτιότερο κλίμα των νήσων του Ιονίου με την αντίστοιχη χαμηλή βλάστηση της μακίας, η ποιότητα των εδαφών στις αλλουβιακές κοιλάδες ανάμεσα σε βουνά, που σπάνια ξεπερνούν τα 1.200 μ., και οι θαλάσσιες οδοί επικοινωνίας με τις απέναντι ακτές της Αλβανίας και της Δαλματίας προς Β., της Λιγουρίας προς ΒΔ. και της Κεντρικής και Νότιας Ελλάδας προς Ν., διαμόρφωσαν από την προϊστορική εποχή ένα διαφορετικό πλέγμα παραγόντων, που καθόρισαν την ανάπτυξη και το οικονομικό υπόβαθρο των νεολιθικών πληθυσμών στα νησιά αυτά.

Στα μεγάλα νησιά της Κέρκυρας, της Λευκάδας και της Κεφαλληνίας σώζονται άφθονα λείψανα της παρουσίας κυνηγών και τροφοσυλλεκτών του προνεολιθικού παραγωγικού σταδίου. Στο Σιδάρι, στη βόρεια ακτή της Κέρκυρας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη επιχώσεων με κεραμική μονόχρωμη και διακοσμημένη με νυχιές, που εντάσσεται στον ευρύτερο ορίζοντα της προχωρημένης ΑΝ στη νοτιοδυτική Βαλκανική. Η εύρεση παρόμοιας εμπιστής κεραμικής στο σπήλαιο Χοιροσπιλιά στη νότια ακτή της Λευκάδας, 100 μ. περίπου πάνω από την εύφορη υγρή κοιλάδα του Μαραντοχωρίου, και σε αρκετά σημεία της πεδιάδας του Νυδρίου, οδηγεί στην υπόθεση ότι οι πρώτοι νεολιθικοί εποικιστές έφθασαν κατά μικρές

ομάδες διά θαλάσσης, προερχόμενοι από τη νοτιοβαλκανική ενδοχώρα κατά τα τέλη της 6ης π.Χ. χιλιετίας, μεταφέροντας ενδεχομένως τη γνώση της καλλιέργειας άγριων δημητριακών και της εξημέρωσης ενδημικών ζώων. Παρά την περιστασιακή εύρεση νεολιθικών οστράκων και λίθινων εργαλείων από πυριτόλιθο σε πολλές θέσεις της Κέρκυρας, της Λευκάδας και της Κεφαλληνίας, η έλλειψη ανασκαμμένων υπαίθριων οικισμών σε όλα τα νησιά δεν διευκολύνει τη συναγωγή συμπερασμάτων ως προς την εξέλιξη των οικιστικών διατάξεων και των διαδικασιών παραγωγής κατά τη μακρά Νεολιθική Εποχή. Τα σπήλαια με ανθρωπογενείς επιχώσεις παραμένουν προς το παρόν η μόνη πηγή πληροφοριών, άμεσων και έμμεσων, για τη δημογραφική κατανομή των νεολιθικών πληθυσμών και τις πρακτικές επιβίωσης. Τα άφθονα κεραμικά και εργαλεία κατάλοιπα της ΝΝ από τη Χοιροσπιλιά προδίδουν την ύπαρξη μιας κοινότητας εγκατεστημένης στην κοντινή εύφορη πεδιάδα, που μέσα στα πλαίσια των δραστηριοτήτων της είχε εντάξει και τη χρησιμοποίηση του μικρού σπηλαίου για κάλυψη ενδεχομένως όχι μόνο παραγωγικών αλλά και λατρευτικών αναγκών, όπως υποδεικνύει η εύρεση λεπτότοιχων, περίτεχνα διακοσμημένων αγγείων (βλ. αριθ. κατ. 97-98) και θραυσμάτων ειδωλίων. Από την περίοδο αυτή και εξής στην κεραμική του Ιονίου διαπιστώνεται η ανάπτυξη και διατήρηση ζωικών επαφών με την απέναντι ακτή της Αιτωλοακαρνανίας και με τη Νότια Ελλάδα στα πλαίσια αλιευτικών και ανταλλακτικών διαδικασιών, που φαίνεται ότι συμπλήρωναν τις γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες των νησιωτικών πληθυσμών.

Η μεγάλη δημογραφική διασπορά παρατηρείται στα Ιόνια, όπως ακριβώς και στη Νότια Ελλάδα, κατά την ΤΝ, οπότε τα μικρά σπήλαια των νησιών εντάσσονται στον κύκλο των κτηνοτροφικών μάλλον δραστηριοτήτων των κατοίκων, όπως προδίδουν τα λείψανα της εποχής αυτής στα σπήλαια Χοιροσπιλιά, Φρύνη, Χοιρότρυπα και Κάβαλο της Λευκάδας.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

Βιβλιογραφία

- S. Bottema, *Late Quaternary Vegetation History of Northwestern Greece*, 1974.
 Dörpfeld 1927.
 P. Halstead, Present to Past in the Pindhos: Diversification and Specialization in Mountain Economies, *Rivista di Studi*

- Liguri I, LVI, 1-4 (1990) 61-80.
 A. Sordinas, Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1966, *Balk St 10* (1969) 393-424.
 K.J. Willis, *Late Quaternary Vegetational History of Epirus, Northwestern Greece* (αδημ. διδακτορική διατριβή), 1989.

ΠΑΡΑΛΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Σχεδόν εκατό χρόνια αρχαιολογικής έρευνας έχουν συμπληρωθεί στην ευρύτερη περιοχή του Παγασπιτικού κόλπου από την εποχή των πρώτων, υποδειγματικών για την εποχή τους, ανασκαφών του Χρήστου Τσουντα στο Σέσκλο και στο Διμήνι. Στις δεκαετίες που μεσολάβησαν, η εντατική έρευνα, τόσο στις δύο θέσεις όσο και σε άλλες γειτονικές, έχει σε μεγάλο βαθμό συμπληρώσει την εικόνα των προϊστορικών εγκαταστάσεων της περιοχής. Σχεδόν στο σύνολό τους αντιπροσωπεύονται από θέσεις με τη χαρακτηριστική μορφή του γιλόφου (μαγούλες), στις οποίες η εγκατοίκηση αναπτύσσεται σε ορισμένο χώρο και διαμορφώνει το χαρακτηριστικό χαμηλό λόφο, γνώριμο στοιχείο του θεσσαλικού τοπίου και της παραλιακής ζώνης της Ανατολικής Θεσσαλίας. Ωστόσο, το Σέσκλο και το Διμήνι παραμένουν και σήμερα οι οικισμοί που γνωρίζουμε καλύτερα σε έκταση και αποτελούν ακόμη το θεμέλιο της θεσσαλικής προϊστορίας και τις επώνυμες θέσεις μεγάλων περιόδων της.

Το Σέσκλο

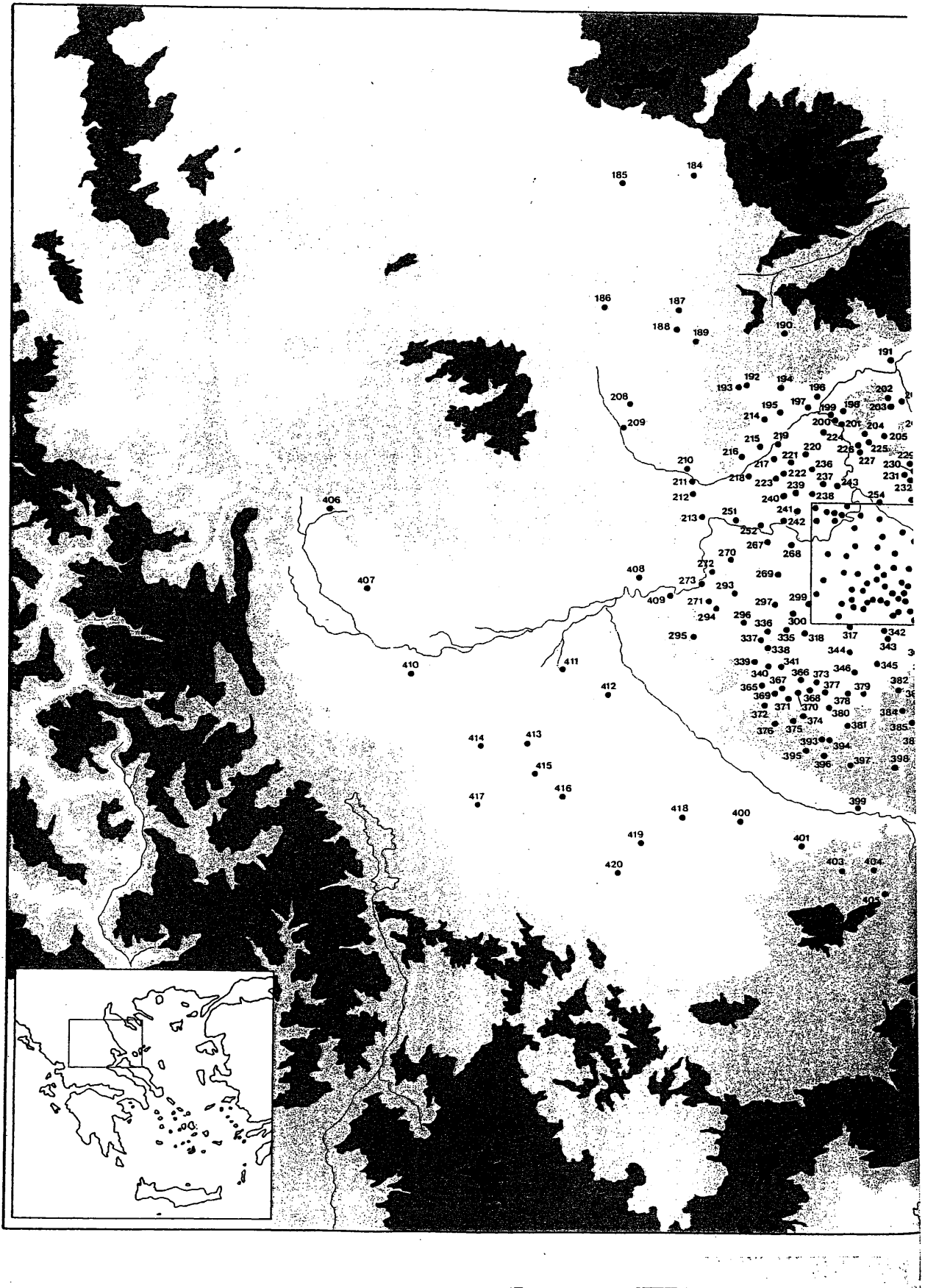
Ο οικισμός του Σέσκλου επανεξετάστηκε ανασκαφικά από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη, στην περίοδο 1956-1977. Ο οικισμός βρίσκεται πάνω σε αναβαθμίδα του Τριτογενούς, που καταλήγει στη μικρή παραλιακή πεδιάδα του Βόλου, σε μια περιοχή που τέμνεται βαθιά από ένα δίκτυο εποχικών ρευμάτων. Ο ίδιος ο οικισμός βρίσκεται σήμερα μεταξύ δύο τέτοιων ρευμάτων, τα οποία σε μεγάλο βαθμό έχουν διαβρώσει τη θέση και έχουν παρασύρει σημαντικό μέρος της. Η τοποθεσία του νεολιθικού οικισμού του Σέσκλου αντιπροσωπεύει ένα καλό παράδειγμα των φυσιογραφικών χαρακτηριστικών που θα πρέπει να αποτελούσαν την πρώτη επιλογή των νεολιθικών οικιστών: απαλοί λόφοι που στραγγίζουν καλά, με εδάφη «ελαφρά» στην καλλιέργεια, αφθονία νερού και κυρίως πρόσβαση σε διαφορετικά μικροπεριβάλλοντα, όπως οι ψηλοί λόφοι, που περιβάλλουν τον οικισμό, οι επίπεδες εκτάσεις βορειοδυτικά του νεολιθικού οικισμού και, τέλος, η μικρή παραλιακή πεδιάδα του Βόλου, το Πήλιο και η γειτονία με τη θάλασσα σε απόσταση μικρότερη της μιας ώρας πορείας. Πολλοί από τους μακροβιότερους νεολιθικούς οικισμούς της Θεσσαλίας βρίσκονται σε περιβάλλοντα με ανάλογα χαρακτηριστικά.

Η επιτυχημένη επιλογή της αρχικής εγκατάστασης αποδεικνύεται πράγματι από τη διάρκειά της. Οι πρώτοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν εδώ περίπου στα μέσα της 7ης π.Χ. χιλιετίας, ιδρύοντας ένα μικρό οικισμό που στηριζόταν στη γεωργοκτηνοτροφική οικονομία. Τα στοιχεία γι' αυτή την αρχική εγκατάστα-

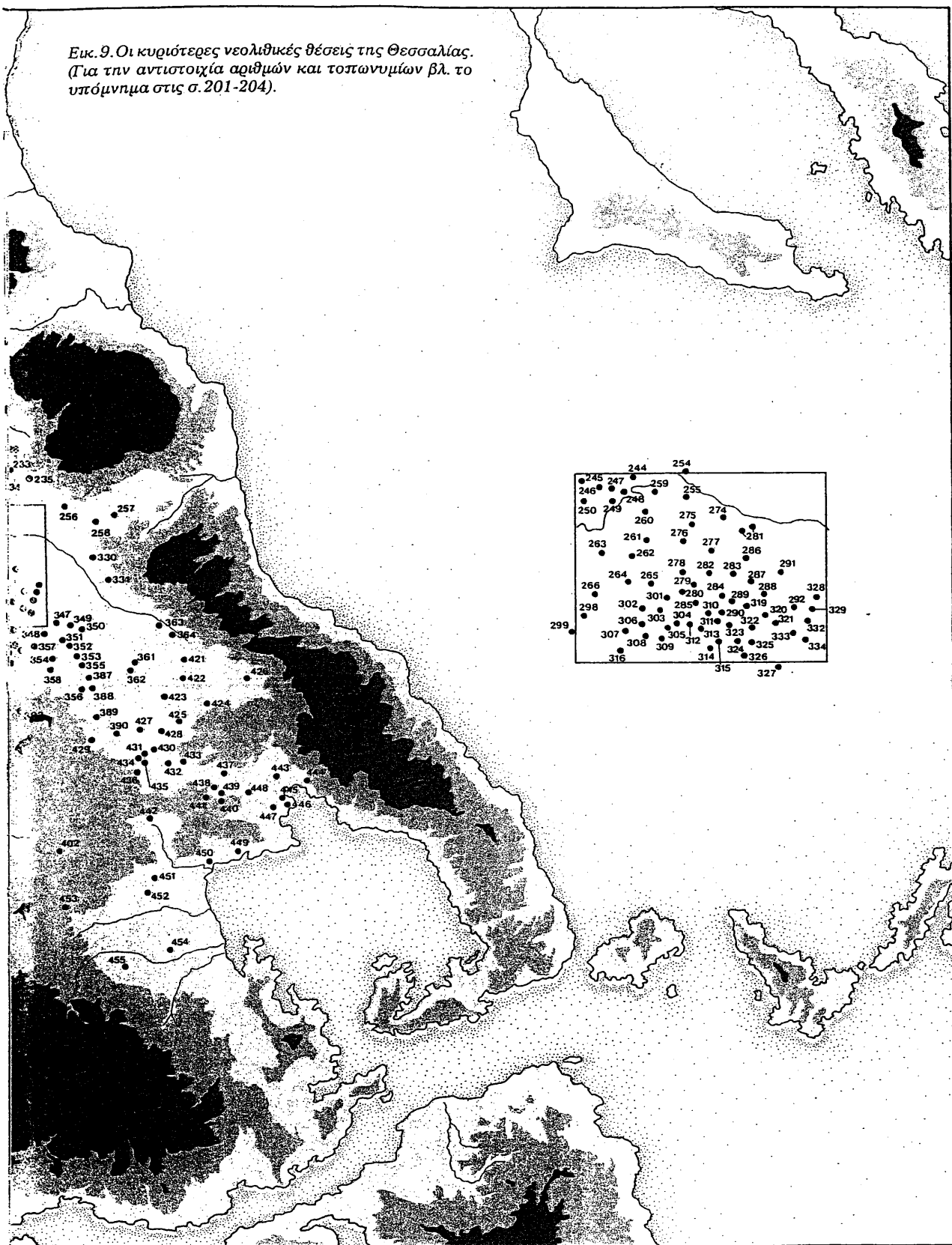
ση, που ο Θεοχάρης χαρακτήρισε «ακεραμική», είναι ιδιαίτερα λίγα και ο χαρακτήρας τους αμφιλεγόμενος. Με κάποια διαλείμματα, η ζωή του οικισμού συνεχίστηκε μέχρι τη 2η χιλιετία, στα μέσα της οποίας φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε. Ο οικισμός της AN I-III εκτεινόταν σε μεγαλύτερη έκταση, αν και πάλι ο χαρακτήρας του δεν είναι καλά γνωστός. Φαίνεται όμως ότι ήταν ανεπτυγμένος στην ευρύτερη περιοχή (Σέσκλο Β και Σέσκλο Γ), που κατοικήθηκε συστηματικότερα κατά τη MN (5800-5300 π.Χ.). Κρίνοντας από τα λίγα αρχιτεκτονικά λείψανα της AN που έχουν εντοπιστεί εκεί, δεν φαίνεται ότι η εγκατάσταση αντιπροσώπευε μια πυκνή εγκατοίκηση που κάλυπτε το σύνολο της έκτασης, πράγμα άλλωστε που δεν συμβαίνει και στην επόμενη, τη MN περίοδο.

Κατά την AN τα κτίσματα ήταν τετράπλευρα, κτισμένα με πηλόδομους τοίχους (pisé) και ξύλα, ενώ δεν έλειπαν και τα κτίσματα με λίθινα θεμέλια. Εκτός όμως από γενικές πληροφορίες αυτού του τύπου, δεν γνωρίζουμε κάτι περισσότερο για τη διάταξη των κτισμάτων, τη μορφή και τη διάταξη των εσωτερικών τους και την αναλογία ανοιχτών και στεγασμένων χώρων. Κρίνοντας πάντως από άλλες θεσσαλικές θέσεις της AN, όπως για παράδειγμα το Αχίλλειο, που έχουν ανασκαφεί σε μεγαλύτερη έκταση, θα πρέπει και για το Σέσκλο να υποθέσουμε ότι τα οικήματα βρίσκονταν σε αραιές αποστάσεις, ενώ οι ενδιάμεσοι ανοιχτοί χώροι χρησιμοποιούνταν για τις καθημερινές εργασίες των κατοίκων, την προετοιμασία της τροφής και βέβαια άλλες οικοτεχνικές δραστηριότητες. Η πρακτική αυτή στο Σέσκλο ακολουθείται σε μεγάλο βαθμό και στην επόμενη περίοδο, τη MN.

Η κύρια φάση της οικιστικής ακμής του οικισμού είναι εκείνη που ονομάζουμε «Μέση Νεολιθική». Στη φάση αυτή καλύπτει και την επίπεδη πλαγιά (Σέσκλο Β) που εκτείνεται στα δυτικά του αρχικού λόφου (Σέσκλο Α), με πυκνότερη διάταξη από εκείνη της AN. Μάλιστα, οι πρώτες εκτιμήσεις για το συγκεκριμένο τμήμα του οικισμού του απέδιδαν έκταση μεγαλύτερη από 130 στρέμματα και πληθυσμό που πλησίαζε τους 3.000. Η τελική μελέτη όμως των αρχιτεκτονικών καταλοίπων έχει δείξει ότι η πυκνότητα των οικημάτων στην περιοχή αυτή και ο χαρακτήρας των κατασκευών είναι τέτοιος που δεν πρέπει να αντιστοιχεί σε πληθυσμό μεγαλύτερο από το μέσο όρο των άλλων νεολιθικών θέσεων, μερικές δηλαδή εκατοντάδες κατοίκων. Οι χαρακτηρισμοί επομένως «πόλη» για το εκτεταμένο, επίπεδο μέρος του οικισμού και «ακρόπολη» για τον αρχικό γήλοφο Καστράκι, όπου είχαν αναπτυχθεί οι ανασκαφές του Τσουντα, έχουν σήμερα μάλλον συμβατικό χαρακτή-

Εικ. 9. Οι κυριότερες νεολιθικές θέσεις της Θεσσαλίας.
(Για την αντιστοιχία αριθμών και τοπωνυμίων βλ. το
υπόμνημα στις σ. 201-204).

ρα και δεν πρέπει να παραπέμπουν στο γνωστό από μεταγενέστερες περιόδους της προϊστορίας και της αρχαιότητας σύστημα πολεοδομικής, και κατ' επέκτασιν, κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης.

Ανάλογες επιφυλάξεις είναι δυνατό να διατυπωθούν και για τις κατασκευές της δυτικής πλαγιάς της «ακρόπολης», που είχαν στο παρελθόν χαρακτηριστεί γενικά «οχυρώσεις» και ανήκουν επίσης στη ΜΝ. Λεπτομερέστερη εξέταση και νεότερα δεδομένα υποδηλώνουν ότι οι κατασκευές αυτές είναι στην ουσία χαμηλοί αναλημματικοί τοίχοι, οι οποίοι συγκρατούσαν τη δυτική άκρη του γηλόφου και δημιουργούσαν αναβαθμούς για τα οικήματα που βρισκόνταν στην πλευρά αυτή. Στην πραγματικότητα, ένα τουλάχιστον οίκημα θεμελιώνεται πάνω τους, γεγονός που ενισχύει την ερμηνεία των τελευταίων ως αναλημμάτων. Από την άλλη πλευρά, ένας ικανός αριθμός θέσεων αυτής, αλλά και της ΝΝ περιόδου, ορίζονται από φυσικές κατασκευές ή έργα - συνήθως μεγάλες τάφρους -, τα οποία δεν έχουν πάντα αναλημματικό χαρακτήρα, αλλά περισσότερο λειτουργούν ως όριο, διαχωρίζοντας τον οικισμό ή μέρος του οικισμού από ό,τι τον περιβάλλει. Οι συγκεκριμένες κατασκευές επομένως πρέπει να ήταν και χωροταξικές, να απέβλεπαν δηλαδή στον αποχωρισμό του οικισμού από τον παραγωγικό αγροτικό χώρο. Η διάκριση αντιπροσώπευε ένα είδος ταξινόμησης του φυσικού χώρου εκ μέρους των νεολιθικών κατοίκων, που από την άποψη αυτή δεν αποκλείεται να είχε και αμυντική έννοια, εφόσον εμπόδιζε - φυσικά ή συμβολικά - την ελεύθερη πρόσβαση. Άλλωστε, η σαφής διάκριση των δύο αυτών επιπέδων χαρακτηρίζει γενικά τους οικισμούς με τη μορφή γηλόφου, στους οποίους η οίκηση αναπτύσσεται μέσα σε περιορισμένα γεωγραφικά όρια, είτε υπάρχουν φυσικές κατασκευές είτε όχι, και πιθανότατα αντανάκλα μια ανάλογη κατανομή των παραγωγικών δραστηριοτήτων των νεολιθικών κατοίκων. Στην ειδική περίπτωση του Σέσκλου, ο διαχωρισμός γίνεται μέσα στα όρια του οικισμού, αποχωρίζοντας ένα τμήμα με κάποια ειδικά χαρακτηριστικά, όπως θα δούμε, από το σύνολό του.

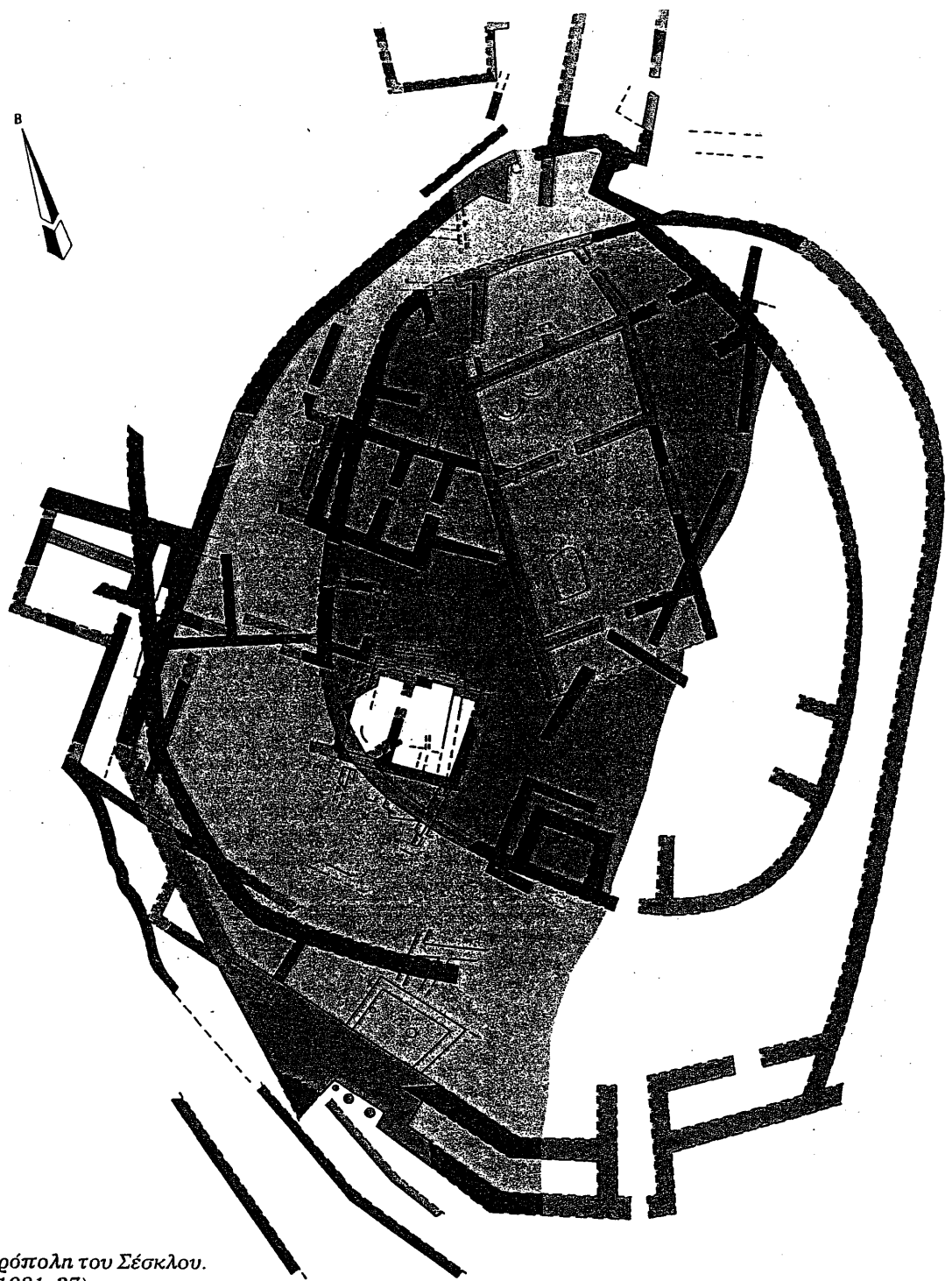
Τα οικήματα του Σέσκλου ήταν θεμελιωμένα σε λίθινες κρηπίδες και είχαν ανώδομή από ωμοπλίνθους. Η στέγη τους ήταν δικλινής ή τετρακλινής, κατασκευασμένη από παχύ στρώμα πηλού, πάνω σε πυκνό ξύλινο υπόβαθρο. Τα οικήματα είναι τετράπλευρα, κατά κανόνα - όχι πάντα - μονόχωρα, με εμβαδόν δαπέδου που κυμαίνεται από 10 έως 50 τ.μ. Στο εσωτερικό των οικημάτων σώζονται μικρές αποθηκευτικές εγκαταστάσεις, εγκαταστάσεις προετοιμασίας της τροφής και χώροι ύπνου. Η συνολική εικόνα από τα κτίσματα είναι ότι αποτελούν ολοκληρωμένες μονάδες, οικονομικές και κοινωνικές, που θα ονομάζαμε «νοικοκυριά». Η ΜΝ είναι ίσως η περίοδος που η νέα

αυτή μορφή οργάνωσης κάνει αισθητή την παρουσία της και ο οικισμός του Σέσκλου δίνει την εντύπωση ότι αποτελείται από σχετικά αυτόνομους «οίκους». Συνολικά, στις δύο περιοχές του οικισμού έχουν αποκαλυφθεί είκοσι δύο πλήρη οικήματα και ακόμη δώδεκα, από τα οποία σώζεται μόνον ένα μέρος, μεγαλύτερο ή μικρότερο. Μέχρι σήμερα, το Σέσκλο αποτελεί τον πληρέστερα τεκμηριωμένο από αρχιτεκτονική άποψη νεολιθικό οικισμό της Θεσσαλίας.

Ανάμεσα στην «ακρόπολη» (Σέσκλο Α) και την «πόλη» του Σέσκλου (Σέσκλο Β) έχουν παρατηρηθεί μια σειρά από διαφορές που εμφανίζουν συστηματικό χαρακτήρα. Αναφέρονται κατά κύριο λόγο στον τρόπο της οικιστικής οργάνωσης μεταξύ των δύο περιοχών, αλλά και σε σημαντικές διαφορές στην κατανομή της κεραμικής. Τα οικήματα του Σέσκλου Α (της «ακρόπολης») είναι κτίσματα ελεύθερα, που βρίσκονται σε κάποια απόσταση μεταξύ τους και δεν μοιράζονται ποτέ κοινούς τοίχους. Αντίθετα, τα οικήματα του Σέσκλου Β (της «πόλης») είναι πυκνά δομημένα σε συστάδες και μοιράζονται συχνά κοινούς τοίχους, δίνοντας την εντύπωση της «εξοικονόμησης» του χώρου, αν και η έλλειψή του δεν φαίνεται να αποτελούσε πρόβλημα στο εκτεταμένο αυτό τμήμα του οικισμού. Επιπλέον, οι συστάδες φαίνεται να απέχουν σημαντικά μεταξύ τους, αφήνοντας ενδιάμεσους χώρους εντελώς κενούς, που σε ορισμένες περιπτώσεις σώζουν επιχώσεις προγενέστερων περιόδων.

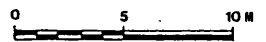
Η διαδοχή των φάσεων στο Σέσκλο Β δίνει την εντύπωση της ασυνέχειας της εγκατάστασης και της μετακίνησης των συστάδων στον ευρύτερο χώρο του Σέσκλου Β από φάση σε φάση. Το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει στο Σέσκλο Α, όπου τα οικήματα οικοδομούνται σταθερά στο ίδιο σημείο, τονίζοντας τη συνέχεια της εγκατάστασης. Αποτέλεσμα αυτής της διαφορετικής τακτικής είναι ότι το Σέσκλο Α διαμορφώνεται με το πέρασμα του χρόνου σε γήλοφο (μαγούλα), ενώ το Σέσκλο Β παραμένει ένας επίπεδος, εκτεταμένος οικισμός, ανάλογος με εκείνους που πρόσφατα η έρευνα αναγνώρισε στην Κεντρική Μακεδονία και με εκείνους που γνωρίζουμε καλύτερα από την περιοχή της Βαλκανικής.

Η εικόνα της διάκρισης των δύο περιοχών ενισχύεται από τις διαφορές που παρατηρούνται στην κατανομή της κεραμικής, όπως ήδη αναφέρθηκε. Τη συγκεκριμένη διαπίστωση επιτρέπει η εκτεταμένη καταστροφή του οικισμού στο τέλος της ΜΝ, το χαρακτηριστικό στρώμα της οποίας «σφραγίζει» πολλά από τα οικήματα του οικισμού. Έχει παρατηρηθεί ότι η χαρακτηριστική γραπτή κεραμική της περιόδου είναι συχνότερη στα οικήματα του Σέσκλου Α, ενώ στο Σέσκλο Β είναι σχετικά σπανιότερη. Ορισμένα επίσης τεχνολογικά χαρακτηριστικά της κεραμικής κατανέμονται με ανάλογα ασύμμετρο τρόπο, υποδηλώνοντας

Εικ. 10. Η νεολιθική ακρόπολη του Σέσκλου.
(Παπαθανασόπουλος 1981, 37).

- Κτίσματα της ΜΝ.
- Μεγαροειδές οικοδόμημα της ΜΝ.
- Εργαστήριο κεραμικής με υπερώο της ΜΝ.
- Περιβόλοι και κτίσματα της ΝΝ (φάση Κλασικό Διμήνι).
- Υποθετική διάταξη των περιβόλων στο κατεστραμμένο ανατολικό τμήμα της ακρόπολης.
- Το «μέγαρο» της ΝΝ.
- Το εσωτερικό της ακρόπολης.
- Ελεύθερος κοινόχρηστος χώρος μεταξύ πρώτου και δεύτερου περιβόλου της ακρόπολης.

μια διαφορά στην πρόσβαση των πρώτων υλών αλλά και των ειδικών κατηγοριών της κεραμικής, η λειτουργία των οποίων δεν θεωρείται από την έρευνα απλώς χρηστική, αλλά έχει συνδεθεί με βασικά οικονομικά και ιδεολογικά μεγέθη της ζωής των νεολιθικών ανθρώπων.

Η ακριβής ερμηνεία της διαφοράς δεν είναι εύκολη και εμποδίζεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι χρήσιμες πληροφορίες, όπως για παράδειγμα τα οργανικά κατάλοιπα των παραγωγικών δραστηριοτήτων του οικισμού, απουσιάζουν. Οι ενδείξεις πάντως φαίνεται να δηλώνουν ότι αντανακλά βαθύτερες δομικές όψεις της οργάνωσης του οικισμού και δεν αντιπροσωπεύει απλές διακρίσεις λειτουργίας μεταξύ των οικημάτων. Αυτό σημαίνει ότι η ανισομέρεια που παρατηρείται στο χώρο - το κατεξοχήν πολυσήμαντο πεδίο των φυσικών και συμβολικών σχέσεων της κοινωνικής ζωής - ενδέχεται να αντανακλά μια κοινωνική ανισότητα. Από την άποψη αυτή, στην πολύπλοκη οργάνωση του χώρου του Σέσκλου της ΜΝ είναι δυνατό να διακρίνει κανείς τις πρώτες ρητές εκφράσεις της κοινωνικής πολυπλοκότητας, που γνωρίζουμε καλύτερα από τις περιόδους που ακολουθούν.

Σημαντικά διαφορετικός εμφανίζεται ο οικισμός της ΝΝ, που κατά τον Θεοχάρη επανιδρύεται μόνο στο χώρο της «ακρόπολης», μετά από ένα διάστημα εγκατάλειψης 400 περίπου χρόνων, που ακολούθησε την καταστροφή της ΜΝ. Τώρα, στο ψηλότερο σημείο της «ακρόπολης» κτίζεται ένα μεγάλο οικοδόμημα με εμβαδόν 152 τ.μ. και «μεγαροειδή» μορφή, δηλαδή ένα δρομικό κτίσμα με προστώο και δύο κατά σειρά χώρους, από τους οποίους ο δεύτερος, στο βάθος, είχε αποθηκευτική λειτουργία. Το μεγάλο οίκημα καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα του νέου οικισμού και, σύμφωνα με την αποκατάσταση που οφείλεται στον Θεοχάρη, περιβαλλόταν από ένα σύστημα κυκλικών λίθινων περιβόλων. Τα υπόλοιπα κτίσματα του οικισμού βρίσκονταν διατεταγμένα γύρω από τον κεντρικό αυτό πυρήνα.

Έχει σημασία να επισημανθεί το γεγονός ότι οι κάτοικοι του μεγάλου κτίσματος καταλαμβάνουν το κεντρικό τμήμα του οικισμού της ΝΝ, το οποίο μάλιστα αποκλείουν με περιβόλους. Σε ένα σημείο σώζεται μία από τις πύλες που οδηγούσαν στο εσωτερικό της αυλής, στοιχείο που υποδηλώνει ότι η πρόσβαση στον περιορισμένο χώρο ήταν ελεγχόμενη και ότι ο χαρακτήρας του ήταν περισσότερο «ιδιωτικός» παρά «δημόσιος» ή «κοινοτικός». Για τα υπόλοιπα οικήματα όμως δεν υπάρχουν ενδείξεις ανάλογης διάταξης, έστω και σε μικρότερη κλίμακα. Οι πληροφορίες για τη συνολική διάταξη του οικισμού αυτής της περιόδου είναι ελλιπείς, καθώς η διατήρηση των κτισμάτων που βρίσκονταν κοντά στην επιφάνεια ήταν ιδιαίτερα κακή και τα στοιχεία αρκετά αποσπασματικά,

ώστε να μην επιτρέπουν μια λεπτομερή επανεξέταση ανάλογη με εκείνη της ΜΝ και της ΑΝ, που πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα 1956-1977. Ανάλογη ασάφεια υπάρχει και για τις φάσεις του τέλους της Νεολιθικής Εποχής, για τις οποίες ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά.

Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει η διάταξη των οικισμών στην περιοχή του Παγασπτικού κόλπου, η οποία μεταβάλλεται με το πέρασμα στη ΝΝ. Στη διάρκεια της ΑΝ και της ΜΝ οι εγκαταστάσεις είναι σχετικά λίγες και φαίνεται να ελέγχουν τις μικρές πεδιάδες που σχηματίζει το λοφώδες ανάγλυφο της περιοχής. Στη μικρή πεδιάδα του Αερινού, νοτιοδυτικά του Σέσκλου, η θέση Περσουφλί Μαγούλα αντιπροσωπεύει μια σχετικά μακρόχρονη εγκατάσταση, ενώ νότια από το Σέσκλο, η Πύρασος στην παραλία του Παγασπτικού κατοικείται από την ΑΝ και συνεχίζεται να κατοικείται σε όλη τη διάρκεια της προϊστορικής εποχής. Ανάλογη είναι η διάταξη των οικισμών και στη μικρή πεδιάδα του Αλυρού, όπου στη ΜΝ κυριαρχεί η θέση Ζερέλια, που ερευνήθηκε και αυτή στις αρχές του αιώνα, όπως και στην περιοχή του Βόλου, όπου βρίσκεται η θέση Κουφόβουνο.

Στη ΝΝ όμως οι εγκαταστάσεις φαίνεται να πολλαπλασιάζονται και οι περιορισμένες πεδιάδες να ελέγχονται από μικρότερες θέσεις, οι περισσότερες από τις οποίες ιδρύονται την περίοδο αυτή. Στην περιοχή του Σέσκλου ιδρύεται η θέση Πύργος, 250 μ. μόλις βόρεια από το Σέσκλο, και λίγο μακρύτερα οι θέσεις Σπαρτιά και Παλαιόκαστρο που περιβάλλουν και ελέγχουν τη μικρή εύφορη πεδιάδα, στο όριο της οποίας βρισκόταν το Σέσκλο της ΑΝ και της ΜΝ. Ανάλογη εικόνα μπορεί να ανασυντεθεί και για την παραλία του Βόλου, όπου κατά τη ΝΝ ιδρύεται το Διμήνι και τα Πευκάκια και στο τέλος της Νεολιθικής η Πετρομαγούλα, όλες θέσεις παράλιες την εποχή της ίδρυσής τους. Σε αντίθεση με τις λίγες εγκαταστάσεις της ΑΝ και της ΜΝ, οι θέσεις της ΝΝ και της ΤΝ εμφανίζονται περισσότερο διασκορπισμένες σε σημεία προηγουμένως ακατοίκητα. Η τάση αυτή μπορεί να συσχετιστεί με μια οικονομική στρατηγική που χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη παραγωγική διαφοροποίηση και στρέφεται στην εκμετάλλευση νέων, ορισμένες φορές οριακών, περιοχών. Δεν είναι άλλωστε χωρίς σημασία ότι τα παλαιοπεριβαλλοντικά δεδομένα εμφανίζουν την περίοδο αυτή τα πρώτα ίχνη της ανθρώπινης επίδρασης.

Το Διμήνι

Το Διμήνι εξακολουθεί να αποτελεί την περισσότερη γνωστή θέση της ΝΝ της περιοχής και μία από τις πλέον γνωστές νεολιθικές θέσεις της Ελλάδας. Το σύνολο σχεδόν του οικισμού, εμβαδού περίπου 8 στρεμ-

μάτων, είχε, όπως και το Σέσκλο, ανασκαφεί από τον Τσουντα στις αρχές του αιώνα. Η επανεξέταση εδώ πραγματοποιήθηκε από τον Γ. Χουρμουζιάδη στο διάστημα 1974-1976 και κάλυψε όλο τον οικισμό. Η θέση ιδρύθηκε στις πρώιμες φάσεις της ΝΝ (α' μισό της 5ης π.Χ. χιλιετίας) στην ακτή του Παγασητικού κόλπου, που, όπως οι σχετικές γεωμορφολογικές έρευνες έχουν επιβεβαιώσει, έχει σημαντικά μεταβληθεί από την εποχή εκείνη, εξαιτίας επεισοδίων προσχώσεων αλλά και της ανόδου της στάθμης της θάλασσας.

Ένα κεντρικό ζητούμενο της επανεξέτασης του νεολιθικού Διμνίου ήταν ο χαρακτήρας και η λειτουργία των έξι ομόκεντρων κυκλικών περιβόλων, την ύπαρξη των οποίων είχε ήδη διαπιστώσει ο Τσουντας και αποδώσει, με βάση τα λιγοστά δεδομένα της εποχής εκείνης, σε ένα σύστημα αμυντικών τειχών που υποστήριζαν το χαρακτηρισμό της θέσης ως «ακρόπολης». Οι παρατηρήσεις του Χουρμουζιάδη έδειξαν ότι οι περίβολοι του Διμνίου είχαν καταρχήν μια χωροταξική λειτουργία και διαμόρφωναν τον οικισμό σε τέσσερις περιοχές «οικοτεχνικής δραστηριότητας» που βρίσκονταν διατεταγμένες γύρω από την κεντρική αυλή, σε χαμηλότερο επίπεδο. Όπως μπορεί κανείς εύκολα να διαπιστώσει, καθεμιά από τις περιοχές αυτές περιείχε ένα οίκημα και σειρά από αποθηκευτικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, καθώς και εγκαταστάσεις προετοιμασίας της τροφής, αποτελούσε δηλαδή πιθανότατα μια πλήρη παραγωγική μονάδα. Η πρόσβαση όμως στις μονάδες αυτές ρυθμιζόταν αποτελεσματικά από την παρουσία των περιβόλων και των ακτινωτά διατεταγμένων διαδρόμων προς την κεντρική αυλή. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Χουρμουζιάδη, οι περίβολοι αναπτύχθηκαν ακολουθώντας τις πρακτικές ανάγκες των κατοίκων και δεν υπακούουν σε ένα γενικό, προκαθορισμένο σχέδιο.

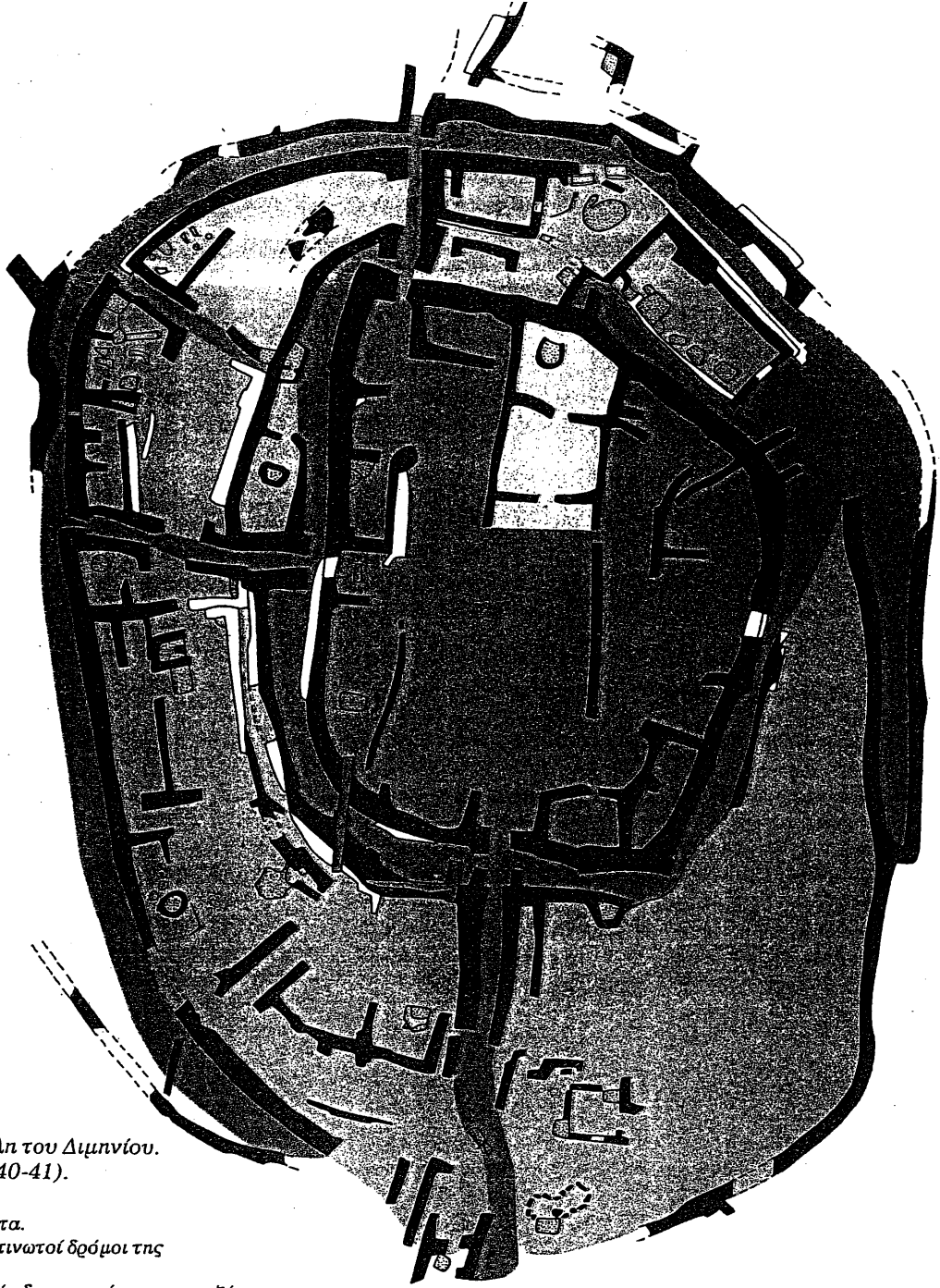
Είναι χρήσιμο να παραβάλει κανείς τη διάταξη αυτή με εκείνη που είδαμε στο Σέσκλο της ΜΝ. Σε αντίθεση με τα ελεύθερα οικήματα του Σέσκλου, που περιβάλλονται από ανοιχτούς κοινόχρηστους χώρους, τα οικήματα του Διμνίου περιορίζονται μέσα σε περιβόλους, οι οποίοι αποκλείουν την ελεύθερη πρόσβαση. Ο χαρακτήρας της παραγωγικής δραστηριότητας του οικισμού θα πρέπει επομένως να είχε εντονότερα «ιδιωτικό» χαρακτήρα, ενώ η ελεύθερη αμοιβαιότητα μεταξύ των «νοικοκυριών» θα πρέπει να ήταν περισσότερο περιορισμένη ή υπό έλεγχο μέσω της κοινωνικής δομής. Οι παρατηρήσεις αυτές παραπέμπουν σε κοινωνική δομή με σαφέστερα στοιχεία ιεραρχικής οργάνωσης, η οποία συνήθως είναι σε θέση να ελέγχει τη θεσμοθετημένη αμοιβαιότητα. Εκφραση αυτής της κοινωνικής ιεραρχίας στο Διμνί μπορεί να θεωρηθεί η κεντρική αυλή, το κεντρικό δι-

λαδί και μεγαλύτερο, αναλογικά, τμήμα του οικισμού, μέσα στην οποία βρίσκεται ένα «μεγαροειδές» κτίσμα, όμοιο αλλά μικρότερο από εκείνο του Σέσκλου της ΝΝ. Ανάλογο κεντρικό κτίσμα με αυτό του Διμνίου - η ηλικία του οποίου έχει ωστόσο αμφισβητηθεί από τον Χουρμουζιάδη - εκτός από το Σέσκλο, γνωρίζουμε και από την Αγία Σοφία Μαγούλα στην περιοχή της Λάρισας και τη Μαγούλα Βισβίκη.

Για τον οικισμό του Διμνίου δεν διαθέτουμε ακόμα τα ανάλογα στοιχεία της κατανομής της κεραμικής μεταξύ των διαφορετικών μερών του οικισμού. Ορισμένες ειδικές κατηγορίες αρχαιολογικών ευρημάτων, όπως τα ειδώλια και τα αντικείμενα από όστρεο *Spondylus* δείχνουν ιδιαίτερη προτίμηση σε συγκεκριμένα σημεία των περιοχών «οικοτεχνικής δραστηριότητας», αν και η προτίμηση αυτή μπορεί να σχετίζεται με τη θέση κατασκευής τους, ιδιαίτερα για τη δεύτερη κατηγορία. Αντίθετα, τα ζωολογικά κατάλοιπα δεν δείχνουν ιδιαίτερη προτίμηση σε περιοχές ως προς τα είδη των ζώων, που αντιπροσωπεύονται με περίπου ανάλογα ποσοστά. Αν η κοινωνική διαφοροποίηση που υπαινίσσεται η οργάνωση του χώρου είναι πραγματική, η ομοιομορφία της συγκεκριμένης κατανομής μπορεί να σημαίνει ότι η ποικιλία της διατροφής των κατοίκων δεν αποτελεί στην περίπτωση αυτή χρήσιμο δείκτη.

Ανεξάρτητα από το ζήτημα της κοινωνικής δομής που αφήνει τα ίχνη της στο Διμνί, η επανεξέταση του νεολιθικού οικισμού έδειξε ότι η οργάνωση του χώρου αποτελεί και εδώ, όπως και στο Σέσκλο, ένα πολύπλοκο φαινόμενο με διαφορετικές όψεις, που δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με δεδομένα περισσότερο ή λιγότερο αποσπασματικά. Η λειτουργία των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών, που είχε στο παρελθόν χαρακτηριστεί, μάλλον συνοπτικά, ως «αμυντική», δεν είναι υποχρεωτικό να είναι μονοσήμαντη ούτε αναλλοίωτη στο πέρασμα του χρόνου. Πρακτικές ανάγκες, που προκύπτουν στη διάρκεια της ζωής του οικισμού, όπως η διαμόρφωση του γιλόφου ή η υποστήριξη των θεμελίων των οικημάτων, θα μπορούσαν επίσης να έχουν παίξει σημαντικό ρόλο και να ευθύνονται για την τελική οργάνωση του χώρου. Αντίστοιχα, δεν θα πρέπει να υποτιμηθούν οι ανάγκες με περισσότερο συμβολικό χαρακτήρα. Ο τוניσμός, για παράδειγμα, του ύψους του γιλόφου, που δηλώνει έμφαση στη διάρκεια του οικισμού και στη μακρά ιθαγένεια των κατοίκων και κυριαρχεί στο τοπίο αποτελώντας για τους τρίτους έναν αναγνωρίσιμο πόλο του, πιθανότατα αποτελούσε μια συμβολικού χαρακτήρα φροντίδα των κατοίκων, που δεν είναι βέβαια και χωρίς, έστω έμμεσο, πρακτικό αποτέλεσμα. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η δημιουργία κατά την ΤΝ μιας τάφρου που σώζεται και

Εικ. 11. Η νεολιθική ακρόπολη του Διμνίου. (Παπαθανασόπουλος 1981, 40-41).

- Περιβόλοι και οικοδομήματα.
- Κύριοι περιφερικοί και ακτινωτοί δρόμοι της ακρόπολης.
- Χώροι έντονης οικοτεχνικής δραστηριότητας μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου περιβόλου της ακρόπολης. Ειδικευμένο εργαστήριο κεραμικής (Ε). Η μεγαλύτερη κατοικία του συνοικισμού με ιδιαίτερο εργαστήριο και αποθηκευτικούς χώρους (οικία Ν).
- Το εσωτερικό της ακρόπολης με τη μεγάλη κεντρική αυλή, τα παρατεταγμένα στην εσωτερική όψη του πρώτου περιβόλου οικήματα και εργαστήρια.
- Κτίσματα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.
- Το διαμορφωμένο στην αρχή της Πρωτοελλαδικής περιόδου «μέγαρο».
- Κτίσματα μυκηναϊκά.
- Εκτεταμένος ελεύθερος κοινόχρηστος χώρος μεταξύ δεύτερου και τρίτου περιβόλου της ακρόπολης για υπαίθριες εργασίες και τη φύλαξη ζώων.

που θα πρέπει να αποτελούσε το όριο του γιλόφου.

Ο οικισμός του Διμνίου αντιπροσωπεύει χρονολογικά τη συνέχεια του οικισμού του Σέσκλου, με τον οποίο άλλωστε μοιράζεται ορισμένα χαρακτηριστικά χωρικής οργάνωσης. Η θέση Πευκάκια, μόλις 4 χλμ. νοτιοανατολικά του Διμνίου, βρίσκεται στην παραλία του Παγασητικού, η οποία στο σημείο αυτό δεν φαίνεται να μεταβλήθηκε δραματικά, και καταλαμβάνει την κορυφή και τις πλευρές ενός φυσικού λόφου. Χρονολογικά αντιπροσωπεύει το τέλος της Νεολιθικής Εποχής (ΤΝ ή Χαλκολιθική), την οποία στη Θεσσαλία συνήθως περιγράφουμε με τον όρο «πολιτισμός του Ραχμανίου». Η θέση Πευκάκια είναι γνωστή από τις πρώτες δοκιμαστικές έρευνες του Θεοχάρη στη δεκαετία του '50, αλλά η συστηματική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο διάστημα 1967-1977 από γερμανική αποστολή υπό τον V. Milojević.

Οι ανασκαφικές πληροφορίες για τις τελικές φάσεις της Νεολιθικής είναι περιορισμένες, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των ανασκαμμένων επιχώσεων χρονολογείται στην Εποχή του Χαλκού. Ωστόσο, σε ένα σκάμμα με διαστάσεις 10 x 13 μ. στην κορυφή του λόφου, εντοπίστηκαν τρεις αρχιτεκτονικές φάσεις της ΤΝ, που κάλυπταν μια μέτρια σωζόμενη φάση του τέλους της ΝΝ (Κλασικό Διμνί). Τα οικήματα της ΤΝ ήταν ορθογώνια με λίθινα θεμέλια και πήλινα δάπεδα. Εσωτερικές κατασκευές, όπως εστίες και αποθηκευτικοί χώροι, συμπληρώνουν την εικόνα. Τα στοιχεία όμως δεν είναι αρκετά για να σχηματίσει κανείς κάποια εικόνα της διάταξης του νεολιθικού οικισμού.

Η σημασία που αποδόθηκε στον οικισμό των Πευκακίων ήταν κατά κύριο λόγο χρονολογική. Η στρωματογραφία του οικισμού και οι οικοδομικές φάσεις θεωρήθηκαν από τους ανασκαφείς ότι καλύπτουν το κενό των τελικών φάσεων της Νεολιθικής. Ωστόσο, οι λίγες ραδιοχρονολογήσεις που προέρχονται από τις διαδοχικές νεολιθικές φάσεις συγκεντρώνονται γύρω από το τέλος της 5ης χιλιετίας και δεν φαίνονται να είναι σε θέση να καλύψουν όλη τη μακρά διάρκεια

της ΤΝ, που θα πρέπει να αναζητηθεί ίσως σε άλλες θέσεις. Από την άλλη πλευρά, εκείνο που φαίνεται να είναι σημαντικότερο είναι η παρουσία εισαγωγών, τόσο από τον Βόρρα όσο και από τον Νότο, που διπλώνουν το χαρακτήρα της θέσης και την αποκατάσταση, ήδη από την εποχή αυτή, ενός δικτύου επαφών και ανταλλαγών που κάλυπτε μεγάλες αποστάσεις. Η παρουσία του δικτύου μπορεί να οφείλεται στην παραλιακή θέση του οικισμού και του θαλάσσιου προσανατολισμού του, αλλά δεν είναι τυχαίο ότι ανάλογες ενδείξεις απουσιάζουν από αρχαιότερες θέσεις της ίδιας περιοχής, και κυρίως από το Διμνί. Ίσως λοιπόν οι ενδείξεις αυτές μπορεί να θεωρηθούν το προμήνυμα της Εποχής του Χαλκού, όταν οι σχέσεις με μακρινές περιοχές εμφανίζονται στενότερες και περισσότερο μόνιμες και τα ειδικά αντικείμενα εμφανίζονται συχνότερα στους οικισμούς, αυξάνοντας ανεπαίσθητα την κοινωνική απόσταση μεταξύ των κατοίκων.

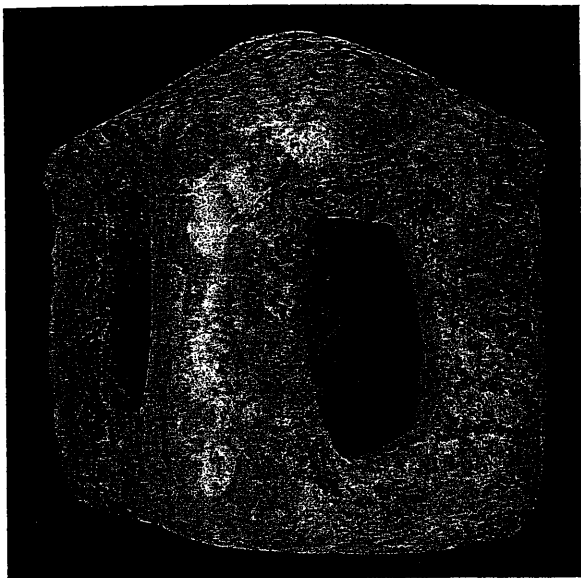
Θαλασσινός είναι και ο προσανατολισμός μιας ακόμη σημαντικής θέσης του τμήματος αυτού της Θεσσαλίας. Πρόκειται για τον Άγιο Πέτρο, στο μικρό νησί Κυρα-Παναγιά των Βόρειων Σποράδων. Η μικρή αυτή θέση κατοικήθηκε προς το τέλος της ΑΝ και στην αρχή της ΜΝ, αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι χρησιμοποιήθηκε και σε μεταγενέστερες περιόδους. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι λιγοστά και σε κακή κατάσταση διατήρησης, δίνουν όμως την εντύπωση ότι αντιπροσωπεύουν μια μικρή μόνιμη κοινότητα με στενές σχέσεις με την ηπειρωτική Θεσσαλία, που διατηρεί ωστόσο και τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ο νησιωτικός χαρακτήρας της θέσης αποδίδει στην εγκατάσταση ιδιαίτερη σημασία, καθώς ο Άγιος Πέτρος αντιπροσωπεύει την αρχαιότερη νεολιθική εγκατάσταση στα νησιά του Αιγαίου, που δεν φαίνεται να αποτελούσαν ένα ιδιαίτερα ελκυστικό περιβάλλον για το νεολιθικό άνθρωπο.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΤΣΑΚΗΣ

Βιβλιογραφία

- Efstratiou 1985.
P. Halstead, Dimini and the "DMP": Faunal Remains and Animal Exploitation in the Late Neolithic Thessaly, *BSA* 87 (1992) 29-59.
Θεοχάρης 1973.
Κωτσάκης 1983.
Κ. Κωτσάκης, *Σέσκλο. Οι ανασκαφές του ΔΡ. Θεοχάρη 1956-1977. Η στρωματογραφία και η αρχιτεκτονική της Μέσης Νεολιθικής Περιόδου* (υπό εκτύπωση).
Κ. Kotsakis, The Use of Habitational Space in Neolithic Sesklo, στο *Θεσσαλία - La Thessalie*, 1994, A, 125-130.

- Y. Maniatis - V. Perdikatsis - K. Kotsakis, Assessment of In-site Variability of Pottery from Sesklo, Thessaly, *Archaeometry* 30 (1988) 264-274.
Σκαφιδά 1992.
Weisshaar 1989.
M. Wijnen, *The Early Neolithic I Settlement at Sesklo: An Early Farming Community in Thessaly, Greece*, 1982.
Χουρμουζιάδης 1979.
Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, *Αρχαία Μαγνησία, στο Μαγνησία, Το χρονικό ενός πολιτισμού*, 1982, 9-103.

Εικ. 14. Πήλινο ομοίωμα νεολιθικού σπιτιού από την Κραννώνα.

Με τον όρο Κεντρική και Δυτική Θεσσαλία εννοούμε τη θεσσαλική πεδιάδα, τη μεγαλύτερη πεδιάδα της Ελλάδας, με τις πλαγιές των ορεινών όγκων που την περιβάλλουν. Πρόκειται για μια κλειστή γεωγραφική ενότητα που περιβάλλεται παντού από βουνά και της οποίας την υδάτινη αρτηρία αποτελεί ο Πηνειός με τους παραποτάμους του. Η Θεσσαλία είναι η πρώτη περιοχή της Ελλάδας, όπου ερευνήθηκε συστηματικά η Νεολιθική Εποχή στη χώρα μας. Στη Θεσσαλία επίσης έγιναν για πρώτη φορά στην Ελλάδα εκτεταμένες έρευνες και για την Παλαιολιθική Εποχή. Με τις έρευνες του VI. Μίλοϊτς στη δεκαετία του '50 βρέθηκε στις όχθες του Πηνειού λιθοτεχνία της Μέσης και της Ανώτερης Παλαιολιθικής, περίπου 50.000-32.000 χρόνια πριν από σήμερα. Οι χρονολογήσεις αυτές διασταυρώνονται και με χρονολογήσεις από το σπήλαιο Θεόπετρα στη Δυτική Θεσσαλία.

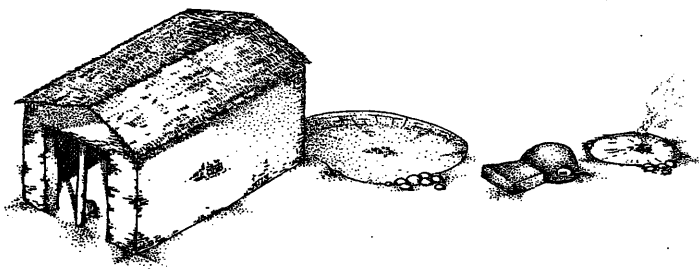
Μέχρι πρόσφατα υπήρχε ένα κενό, περίπου από το 30000 έως το 7000 π.Χ., κατά το οποίο δεν ανιχνεύονταν στη Θεσσαλία στοιχεία ανθρώπινης δραστηριότητας, η οποία επανεμφανιζόταν με την αρχή της Νεολιθικής Εποχής στην 7η π.Χ. χιλιετία. Το κενό αυτό φαίνεται ότι καλύπτει η ανασκαφή στη Θεόπετρα, όπου μεταξύ των στρωμάτων της Ανώτερης Παλαιολιθικής και της Νεολιθικής υπάρχει επίχωση που έχει δώσει ηλικίες της Μεσολιθικής Εποχής,

ακόμη και αδιάταρακτη ταφή της περιόδου αυτής (βλ. σ. 67). Έτσι έχουμε πλέον και στη Θεσσαλία, στη Θεόπετρα, όπως και στο Φράγγχι της Αργολίδας, ενδείξεις για συνεχή κατοίκηση από την Παλαιολιθική Εποχή έως τη Νεολιθική.

Βέβαια, εφόσον δεν έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη στην περιοχή του άγριας μορφής προβάτου και του δίκοκκου σιταριού, παραμένει ανοιχτό το θέμα της προέλευσης του παραγωγικού τρόπου ζωής στη Θεσσαλία, όπως και στην Ελλάδα γενικότερα. Η μακρά περίοδος της εξέλιξης στην Εγγύς Ανατολή, από τη Μεσολιθική Εποχή στον παραγωγικό τρόπο ζωής, είναι η λεγόμενη Ακεραμική περίοδος. Στρώματα κατοίκησης που αποδίδονται στην περίοδο αυτή αναφέρθηκαν και στη Θεσσαλία και συγκεκριμένα στην Άργισσα, στο Σέσκλο, στη Σουφλί Μαγούλα, στο Γεντίκι και στο Αχιλλείο Φαρσάλων. Την εποχή της ανασκαφής στην Άργισσα (1956), η θέση θεωρήθηκε ως η πρώτη θέση της Ακεραμικής περιόδου επί ευρωπαϊκού εδάφους. Από τις παραπάνω θέσεις μόνο στο Σέσκλο και στην Άργισσα ερευνήθηκε σε κάποια έκταση το ακεραμικό στρώμα, ενώ στις άλλες θέσεις οι στρωματογραφικές τομές ήταν πολύ περιορισμένες.

Για μεγάλο διάστημα η ύπαρξη της Ακεραμικής περιόδου στη Θεσσαλία θεωρούνταν δεδομένη. Πρόσφατες όμως έρευνες, κατά τη δεκαετία του '80, δημιουργούν προβληματισμούς κατά πόσον η ύπαρξη της περιόδου αυτής είναι τεκμηριωμένη. Στα ανώτερα επίπεδα του ακεραμικού στρώματος στην Άργισσα έχουν βρεθεί και όστρακα, τα λίθινα δε εργαλεία δεν παρουσιάζουν διαφοροποίηση από τα αντίστοιχα της ΑΝ. Επίσης στο Αχιλλείο, κατά τη συστηματική ανασκαφή του 1973-74, όπου η έρευνα έφθασε μέχρι το στερέο, δεν διαπιστώθηκε ύπαρξη ακεραμικών στρωμάτων αλλά στρωμάτων με καλής ποιότητας κεραμική μέχρι τα βαθύτερα επίπεδα.

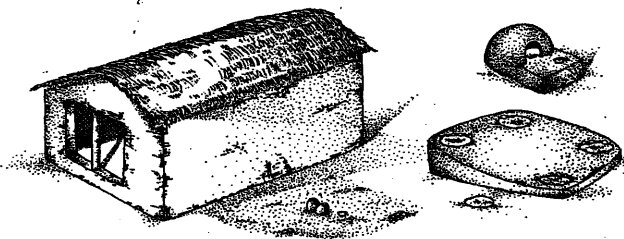
Οποσδήποτε, από την ΑΝ (6500-5800 π.Χ.) απαντούν πλέον θέσεις κατοίκησης σε όλη τη Θεσσαλία, τόσο στις πεδινές περιοχές όσο και σε λοφώδεις και ορεινές περιοχές. Θέσεις κοντά σε πηγές αλλά και στον Πηνειό και στους παραποτάμους του προσφέρονταν για την ίδρυση των πρώτων αυτών γεωργοκτηνοτροφικών κοινωνιών, ενώ μικρές κοιλάδες και περιοχές στην κοίτη πλημμυρών του ποταμού προσφέρονταν για καλλιέργεια. Οι πρώτοι γεωργοκτηνοτρόφοι σε πολλές περιοχές θα έπρεπε να εκχερσώσουν την περιοχή από την πυκνή βλάστηση, προκειμένου να επεκτείνουν τα καλλιεργήσιμα εδάφη. Μεγάλα τμήματα της Θεσσαλίας ήταν καλυμμένα από δάση δρυός στα χαμηλότερα μέρη, κωνοφόρων στις πλαγιές. Ιδιαίτερα η βλάστηση των ορεινών όγκων

Εικ. 15. Αχίλλειο, φάση II. Αναπαράσταση νεολιθικού σπιτιού, εστίας και φούρνου (Gimbutas et al. 1989).

του Κισσάβου, του Μαυροβουνίου και του Πηλίου φαίνεται ότι ήταν απαγορευτική. Μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί νεολιθικός οικισμός στην ανατολική, την προς το Αιγαίο πλευρά των βουνών αυτών και καθ' όλο το μήκος των ακτών μέχρι τις εκβολές του Πηνειού. Στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα και στις γύρω πλαγιές, από μια πρώτη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων, φαίνεται ότι περισσότερο από το 35% των οικισμών της AN βρίσκονται σε λοφώδη ή ορεινή περιοχή.

Τα στοιχεία για την κατοίκηση κατά την AN στην Κεντρική και στη Δυτική Θεσσαλία προέρχονται από τις ανασκαφές τόσο στις προμνημονευθείσες θέσεις, από όπου αναφέρθηκε η Ακεραμική, όσο και από τις θέσεις Οτζάκι, Νεσσωνίς 1, Μαγουλίτσα, Πρόδρομος, Αγία Άννα (Βρύση) Τυρνάβου και Αχίλλειο. Τις πιο σημαντικές πληροφορίες για τις κατοικίες της περιόδου αυτής έχουν δώσει οι ανασκαφές στον Πρόδρομο και στο Αχίλλειο. Στον Πρόδρομο (θέση Πρόδρομος II) οι οπές πασσάλων που έχουν αποκαλυφθεί δείχνουν την ύπαρξη πασσαλόπικτων οικιών, ενώ δεν υπάρχουν ένδειξεις για τη χρήση λίθων ή πλίνθων για την κατασκευή τους. Αλλά το πιο σημαντικό εύρημα από τον Πρόδρομο είναι η αποκάλυψη, σε βάθος 3,50 μ., μιας ξύλινης στέγης, η οποία λόγω των συνθηκών υγρασίας του εδάφους στην περιοχή είχε διατηρηθεί σε πολύ καλή κατάσταση, όπως κατέπεσε όταν κρημνίσθηκαν οι πλάγιοι τοίχοι. Φαίνεται ότι κάλυπτε μια έκταση τουλάχιστον 10 x 10 μ. Η στέγη ήταν κατασκευασμένη από κορμούς και κλαδιά δένδρων, μερικά από τα οποία είχαν υποστεί επεξεργασία. Χαρακτηριστικός είναι και ο τρόπος σύνδεσης των κλάδων με ξύλινα καρφιά, που είχαν κατασκευαστεί για το σκοπό αυτό. Επίσης βρέθηκαν και σανίδες από κορμούς δένδρων, διαμέτρου 0,30 μ., που είχαν κοπεί για

Εικ. 16. Αχίλλειο, φάση IIIβ. Αναπαράσταση νεολιθικού σπιτιού, πλήρους κατασκευής με εστίες και φούρνου (Gimbutas et al. 1989).

την κατασκευή τους. Ένας μεγάλος κορμός, με τη φυσική του διχάλα, κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσε κεντρικό στήριγμα της οριζόντιας δοκού της στέγης. Στο χώρο της κατοικίας αυτής βρέθηκαν μερικές οπές πασσάλων, τέσσερις από τις οποίες, στην ίδια σειρά, πιθανώς ανήκαν σε εσωτερικά στηρίγματα της στέγης. Φαινόταν καθαρά ότι οι πάσσαλοι είχαν στερεωθεί με λάσπη στις οπές τους. Σε πολλές περιπτώσεις, λόγω της υγρασίας του εδάφους, είχαν διατηρηθεί πολύ καλά και τα κατώτερα τμήματα των πασσάλων μέσα στις οπές. Η ανασκαφή του Προδρόμου έδωσε πολλά στοιχεία για το ανώτερο τμήμα των πασσαλόπικτων οικιών της AN, από τις οποίες συνήθως μόνο τα δάπεδα και το περιγράμμα τους μπορούν να εντοπιστούν από τις οπές των πασσάλων.

Διαδοχικές φάσεις κατοίκησης της AN ερευνήθηκαν και στο Αχίλλειο, όπου λόγω της σχετικής έκτασης της ανασκαφής ήρθαν στο φως πολλά στοιχεία για την έκταση και τη διάταξη των κατοικιών. Ήδη από την AN II (ραδιοχρονολόγηση 6300±200 π.Χ.) ήρθε στο φως τμήμα οικίας, όπου οι τοίχοι είχαν λίθινα θεμέλια, πάνω στα οποία στηριζόταν τοίχος από ξύλα και ππλό (τεχνική rise). Η πυκνή σειρά ραδιοχρονολογήσεων από την ανασκαφή αυτή βοήθησε να εκτιμηθεί και η κατά προσέγγιση διάρκεια ζωής των οικιών αυτών, που φαίνεται να είναι κατά μέσο όρο 25 χρόνια. Στην αμέσως ανώτερη φάση, την AN III, ανήκουν πασσαλόπικτες οικίες, κατασκευής όμοιας με του Προδρόμου, και εστίες τόσο στο εσωτερικό των οικιών όσο και σε ανοιχτούς χώρους ανάμεσά τους. Σε υπαίθριο χώρο βρέθηκε και φούρνος, που πρέπει να ήταν θολωτός, και, συνεχόμενος με αυτόν, υπερυψωμένος ορθογώνιος χώρος ππλόκτιστος (εικ. 15). Η όλη μορφή δεν πρέπει να διέφερε πολύ από τους φούρνους σε αγροτικά σπίτια που χρησιμοποιού-

ούνται και σήμερα ακόμη, όπως άλλωστε και οι πασσαλόπικτες καλύβες των Σαρακατσάνων.

Περιορισμένα λείψανα κατοικιών της ΑΝ αποκαλύφθηκαν και σε άλλες θέσεις, όπως στην Άργισσα, στη Νεσσωνίδα, στη Μεγάλη Βρύση Τυρνάβου, στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, στην Οτζάκι. Στην τελευταία βρέθηκαν πλινθόκτιστοι τοίχοι της ΑΝ II και III που εδράζονταν απευθείας στο έδαφος χωρίς λίθινα θεμέλια.

Από τη σύνθεση των διαφόρων στοιχείων μπορεί να υποστηριχθεί κανείς ότι στη Θεσσαλία ήταν σε χρήση κατά την ΑΝ οικίες πασσαλόπικτες και πλινθόκτιστες, κυρίως στα πεδινά μέρη όπου σπάνιζαν οι λίθοι, όπως στον Πρόδρομο, στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, στην Άργισσα, στην Οτζάκι, αλλά και οικίες με λιθόκτιστα θεμέλια σε λοφώδεις περιοχές, όπως στο Γεντίκι ή στο Αχιλλείο.

Οι πληροφορίες για την κατοίκηση κατά τη ΜΝ (5800-5300 π.Χ.) προέρχονται όχι μόνον από ανασκαφές αλλά και από ένα μικρό αριθμό πήλινων ομοιωμάτων κτισμάτων, που μας δίνουν πληροφορίες για τη μορφή των οικιών της περιόδου. Βέβαια, έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι πρόκειται για προπλάσματα ιερών, αλλά η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι πρόκειται για προπλάσματα συνήθων οικιών, ανεξάρτητα του γεγονότος ότι υπάρχουν στοιχεία που υποδεικνύουν ότι όμοια προπλάσματα είχαν χρησιμοποιηθεί σε ιεροτελεστίες.

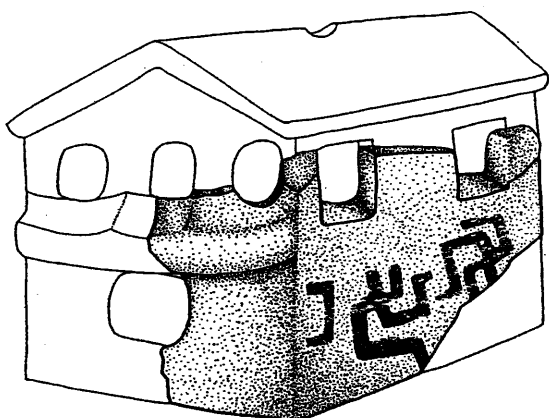
Στρώματα κατοίκησης της ΜΝ έχουν ανασκαφεί στους οικισμούς Τσαγγλί (Ερέτρια Φαρσάλων), Οτζάκι, Αχιλλείο, Μεγάλο Παζαράκι, Σουφλί Μαγούλα, Μαγούλα Χατζημισιώτικη, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου. Στις τρεις πρώτες θέσεις έχουν έρθει στο φως λείψανα κατοικιών της περιόδου αυτής σε σημαντική έκταση και σε αλληπλάλληλες οικιστικές φάσεις. Στο Τσαγγλί τέσσερις οικίες, οι οποίες ανήκουν στις τελευταίες φάσεις της ΜΝ, έχουν στην εσωτερική πλευρά των τοίχων παραστάδες. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των οικιών στο Τσαγγλί είναι η ύπαρξη οκτώ αντηρίδων, οι οποίες ανά δύο προεξέχουν από τους τοίχους προς το εσωτερικό του σπιτιού. Δεν είναι βέβαιο εάν οι αντηρίδες αυτές χρησίμευαν για τον καθορισμό ιδιαίτερων χώρων κατά μήκος των τοίχων για διάφορες δραστηριότητες ή για την ενίσχυση των τοίχων, καθώς είναι από τις μεγαλύτερες οικίες της περιόδου αυτής. Οι ανασκαφείς υποθέτουν ότι οι αντηρίδες χρησίμευαν για τη στήριξη της στέγης. Ο χαρακτηριστικός αυτός τύπος οικίας με τις εσωτερικές παραστάδες ονομάστηκε «οικία Τσαγγλίου», αλλά η μόνη άλλη θέση που έχει βρεθεί μέχρι στιγμής είναι η Οτζάκι Μαγούλα.

Στην Οτζάκι και στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου οι επιχώσεις της ΜΝ έχουν πάχος 4 μ. Και οι δύο θέσεις είχαν πυκνή κατοίκηση και βρίσκονται σε εύφορες

περιοχές κοντά στον Πηνειό. Πέντε διαδοχικές οικοδομικές φάσεις διακρίθηκαν κατά τη ΜΝ στην Οτζάκι, με οικήματα που ξανακτίζονταν στην ίδια ακριβώς θέση, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη ιδιοκτησιών. Στη μεσαία φάση της ΜΝ, σε μια έκταση 8 x 36 μ., βρέθηκαν τμήματα από εννέα συνολικά σπίτια, τα τρία από τα οποία αποκαλύφθηκαν σε μεγάλη έκταση. Τα σπίτια ήταν πλινθόκτιστα. Το ένα από αυτά είχε εσωτερικές παραστάδες, όπως ακριβώς τα σπίτια στο Τσαγγλί. Μόλις 0,30-0,40 μ. προς τα ανατολικά του βρέθηκε άλλο πλινθόκτιστο μονόχωρο οίκημα, οι πλάγιοι τοίχοι του οποίου προεξέχουν και δημιουργούν ένα είδος προστώου, μια προδρομική μορφή του μεγάρου. Επιβεβαίωση για την ύπαρξη κάποιου είδους προστώου στα νεολιθικά σπίτια έχουμε πλέον και από ένα ομοίωμα πήλινου σπιτιού από τη Νίκαια κοντά στη Λάρισα (αριθ. κατ. 264) (εικ. 17). Και η θέση των παραστάδων στη μεσομβρινή πλευρά του σπιτιού δικαιολογεί την ύπαρξη προστώου προς την κατεύθυνση αυτή, που θα παρείχε σκιά ιδιαίτερα απαραίτητη κατά τους θερινούς μήνες, διάταξη που και σήμερα παρατηρείται στα αγροτικά σπίτια. Ανατολικά του σπιτιού με τις παραστάδες αποκαλύφθηκαν περιορισμένα τμήματα και άλλων οικιών, σε δύο από τα οποία υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη εσωτερικών παραστάδων.

Τα σπίτια ήταν ελεύθερα, με στενά περάσματα μεταξύ τους για την κυκλοφορία των ανθρώπων αλλά και για την απομάκρυνση των νερών από τις στέγες, οι οποίες, όπως εικάζεται από τα ομοιώματα σπιτιών της περιόδου, ήταν δίριχτες. Επίσης, κάποιοι ελεύθεροι χώροι υπήρχαν μεταξύ των οικιών, όπως διαπιστώθηκε στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής.

Πολλά στοιχεία για την κατασκευή και τη διάταξη των οικιών της ΜΝ στη Θεσσαλία μας έχει δώσει και η ανασκαφή του Αχιλλείου. Σε στρώματα της μετάβασης από την ΑΝ στη ΜΝ υπάρχουν στοιχεία για την ύπαρξη μεγάλων πασσαλόπικτων οικιών με ελεύθερους χώρους ανάμεσά τους. Εστίες ελλειψοειδείς ή ορθογώνιες βρέθηκαν στο εσωτερικό των κατοικιών αλλά και σε εξωτερικούς χώρους. Ένας θολωτός φούρνος με υπερυψωμένη προεξοχή βρέθηκε σε εξωτερικό χώρο, όπως βλέπουμε και στα αγροτικά χωριά σήμερα. Κοντά στο φούρνο βρέθηκε μια υπερυψωμένη επικλινή κατασκευή με τέσσερις εστίες, μία στην κάθε γωνία της, ενώ μία πέμπτη εστία βρέθηκε στο έδαφος κοντά της (εικ. 16). Λόγω της ανεύρεσης πολλών ειδωλίων, η κατασκευή αυτή ερμηνεύθηκε ως βωμός για τη διενέργεια διαφόρων ιεροτελεστιών. Πάντως η ύπαρξη ειδωλίων σημειώνεται σε διάφορες φάσεις του Αχιλλείου, σε πολλούς χώρους, τόσο στο εσωτερικό των κατοικιών όσο και στους ανοιχτούς χώρους, όπως άλλωστε και στους άλλους νεολιθικούς οικισμούς. Η διάρκεια της οικιστικής αυτής φάσης

Εικ. 17. Αποκατάσταση ομοιώματος οικίας από τη Νίκαια Λάρισας, αριθ. κατ. 264 (σχέδιο Χ. Σαμαρά).

υπολογίζεται στα 75 χρόνια (ραδιοχρονολογήσεις 6100 ± 150 και 6000 ± 200 π.Χ.). Σε ανώτερα στρώματα που ανήκουν σαφώς στη ΜΝ βρέθηκε οίκημα με λιθόκτιστα θεμέλια, το οποίο είχε δύο δωμάτια. Κατά μήκος του ανατολικού τοίχου του δυτικού δωματίου ήταν κατασκευασμένο ένα θρανίο. Η ύπαρξη πολλών θραυσμένων ειδωλίων στο οίκημα αυτό οδήγησε την ανασκαφέα Μ. Gimbutas να το ονομάσει «οικία (ιερό)».

Στο Αχίλλειο, στις διάφορες φάσεις κατοίκησης, παρατηρείται μετατόπιση της θέσης των κτισμάτων και στη συνέχεια οικοδόμηση στην παλαιότερη θέση. Τα κτίσματα είχαν λιθόκτιστους τοίχους και πηλόκτιστη ανωδομή. Στα ανώτερα στρώματα (ραδιοχρονολογήσεις 5700 ± 120 π.Χ.) αλλάζει ο προσανατολισμός των σπιτιών και γίνεται μεγαλύτερη χρήση λίθων στην κατασκευή τους. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε πριν από το τέλος της ΜΝ.

Κατά τη ΜΝ μπορούμε να πούμε ότι γενικεύεται η χρήση των λιθόκτιστων θεμελίων ή των λιθόκτιστων χαμπλότερων τμημάτων των τοίχων μέχρι ύψους περίπου 0,60 μ., και πηλόκτιστης ανωδομής. Η Οτζάκι, που είναι σε πεδινό μέρος κοντά στο ποτάμι, παρουσιάζει κατοικίες με πηλόκτιστους τοίχους που εδράζονται απευθείας στο εδάφος. Το δάπεδο των κατοικιών είναι από πατημένο χώμα. Παράλληλα, συνεχίζεται η χρήση και πασσαλόπικτων οικιών. Βέβαια και στους πηλόκτιστους τοίχους γινόταν κατά διαστήματα χρήση κάθετων πασσάλων για την καλύ-

ψη στήριξή τους. Πρέπει να γινόταν επίσης χρήση και οριζόντιων δοκών («ξυλοδεσιές»). Τα πηλόκτιστα κτίσματα είναι ένας τύπος κατοικίας που απαντά μέχρι σήμερα στις πεδινές περιοχές όπου δεν αφθονούν οι λίθοι. Οι τοίχοι, τόσο των πασσαλόπικτων όσο και των πηλόκτιστων οικιών, καλύπτονταν συνήθως, για περισσότερη προστασία, με επίχρυσμα πηλού (δόρωσι). Τα κατώτερα τμήματα των τοίχων προστατεύονταν με όρθιες πλάκες.

Πολλές πληροφορίες για τη μορφή των κατοικιών δίνουν τα ομοιώματα οικιών, που χρονολογούνται στην περίοδο αυτή και προέρχονται από την Κραννώνα (εικ. 14), το Στεφανοβίκειο, τη Μυρίνη και τη Νίκαια Λάρισας (αριθ. κατ. 264). Από τα ομοιώματα αυτά επιβεβαιώνεται ότι στις νεολιθικές κατοικίες η στέγη ήταν δίριχτη και είχαν οπαιο. Υπάρχουν βέβαια και στοιχεία στα ομοιώματα οικιών που δημιουργούν προβληματισμούς, όπως τα τέσσερα ανοίγματα στον οικίσκο της Κραννώνας, αριθμός υπερβολικός για ένα μονόχωρο οίκημα, ή η απουσία ανοιγμάτων στον οικίσκο της Μυρίνης, ενώ το οπαιο είναι δυσανάλογα μεγάλο και όχι στο κέντρο της στέγης. Η γραπτή διακόσμηση των οικίσκων της Κραννώνας και της Μυρίνης είναι όμοια με τη διακόσμηση των αγγείων της πρώτης φάσης της ΜΝ (Σέσκλο Ι). Διερωτάται όμως κανείς μήπως κάποια στοιχεία της διακόσμησης αντανακλούν πραγματικές καταστάσεις, ίσως δηλαδή κάποιες από τις πηλόκτιστες επιφάνειες των σπιτιών έφεραν χρώμα για τη δήλωση αρχιτεκτονικών λεπτομερειών, όπως π.χ. θυρών και παραθύρων, πράγμα που συμβαίνει και σήμερα. Ίσως δεν είναι πολύ τολμηρό να υποθέσει κανείς και την ύπαρξη τοιχογραφιών σε κάποια νεολιθικά κτίσματα καθώς και την ύπαρξη διώροφων σπιτιών.

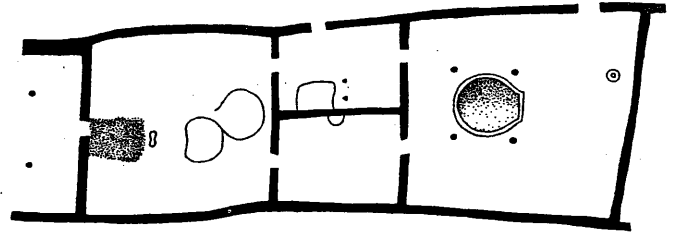
Οι σημαντικές διαφοροποιήσεις και νεωτερισμοί που παρατηρούνται κατά τη ΜΝ, η ίδρυση πολλών νέων οικισμών στην αρχή της περιόδου και η καταστροφή από φωτιά που παρατηρήθηκε σε ορισμένους οικισμούς κατά το τέλος της ΜΝ οδήγησαν στην υπόθεση ότι ο πολιτισμός του Σέσκλου είχε βίαιο τέλος. Τα στοιχεία όμως διαφέρουν σε ορισμένες θέσεις της Θεσσαλίας και έτσι δεν μπορεί κανείς να διατυπώσει γενικά συμπεράσματα. Μπορεί στο Σέσκλο, μετά από καταστροφή εξαιτίας πυρκαγιάς στο τέλος της ΜΝ, ο οικισμός να εγκαταλείφθηκε για ένα διάστημα 500 και πλέον ετών. Στο Τσαγγλί όμως, μετά από όμοια καταστροφή στην ίδια περίοδο, ο οικισμός ξανακατοικήθηκε αμέσως. Στον οικισμό της Πλατιάς Μαγούλας Ζάγκου διαπιστώθηκε με σαφήνεια χάρη στην κεραμική η ομαλή μετάβαση από τη ΜΝ στη ΝΝ (βλ. σ. 121).

Στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα και τις περιβάλλουσες αυτή λοφώδεις και ορεινές περιοχές έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής 258 προϊστορικοί οικισμοί. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω κατά την ΑΝ το 35%

έως 50% των οικισμών βρίσκονται σε λοφώδη ή ορεινή περιοχή· στη NN, και ιδίως στις πρώιμες φάσεις της, είναι πιο πυκνή η κατοίκηση στα πεδινά μέρη, ενώ στα λοφώδη και στα ορεινά περιορίζεται μόνο στο 20% έως 35%. Αντίθετα με την κεραμική, όπου η εξέλιξη από τη MN προς τη NN είναι ομαλή, ως προς τη θέση των οικισμών παρατηρείται μια σημαντική αλλαγή στην αρχή της NN. Είναι φανερή μια ανακατάταξη των οικισμών στην αρχή της NN, για την οποία, με τα έως τώρα δεδομένα, δεν μπορούμε να πούμε αν οφείλεται σε νέο πληθυσμιακό στοιχείο ή στη μετακίνηση πληθυσμών των ήδη υφισταμένων οικισμών. Η στατιστική επεξεργασία των στοιχείων δείχνει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό (41,4%), των νέων εγκαταστάσεων παρατηρείται στην αρχή της NN. Η πυκνότερη κατοίκηση στα πεδινά μέρη κατά την εποχή αυτή πιθανότατα υποδηλώνει μια πιο συστηματική εκμετάλλευση της γης. Για τη NN (5300-4500 π.Χ.) περιορισμένος είναι ο αριθμός των θέσεων που δίνουν ανασκαφικά στοιχεία για τη μορφή των οικιών, καθόσον οι ανασκαφές είχαν κυρίως στρωματογραφικό χαρακτήρα: Μαγούλα Βισβίκη, Αγία Σοφία, Αράπη, Οτζάκι, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, Μακρυχώρι 2, και από αυτές αξιόλογα αρχιτεκτονικά λείψανα έχουν ερευνηθεί μόνο στις δύο πρώτες.

Από τις προδιμνιακές φάσεις της περιόδου (5300-4800 π.Χ.) το πιο σημαντικό κτίσμα είναι το «μέγαρο» στη Μαγούλα Βισβίκη (βλ. εικ. 18). Δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία για τη χρονολόγηση του κτιρίου αλλά αν η απόδοσή του στις προδιμνιακές φάσεις (φάση Αράπη) είναι σωστή, είναι το μόνο κτίσμα της περιόδου αυτής στη Θεσσαλία, του οποίου έχουμε το πλήρες περίγραμμα. Από το σχέδιο της πρώτης και μοναδικής δημοσίευσης από τον J. Benecke (1942) φαίνεται ότι είναι ένα πολύ μεγάλο κτίσμα, μήκους περίπου 30 μ. και πλάτους 8,50 μ. Η είσοδος είναι στη δυτική στενή πλευρά, όπου υπάρχει πρόδομος που σχηματίζεται από την προέκταση των μακρών πλευρών και δύο στύλους ανάμεσά τους. Η είσοδος οδηγεί σε έναν κύριο χώρο με εστίες, πίσω από τον οποίο υπάρχουν δύο δωμάτια. Από μία ξεχωριστή είσοδο στο καθένα από αυτά εισέρχεται κανείς σε έναν ενιαίο μεγάλο χώρο με μεγάλη εστία στο κέντρο και τέσσερις στύλους γύρω της, σε διάταξη που θυμίζει τα μυκηναϊκά μέγαλα. Στο χώρο αυτό υπήρχε πρόσβαση και απευθείας από έξω, με μία είσοδο στη βορινή πλευρά του. Η κάτοψή του είναι πιο περίπλοκη από τα μέγαλα στο Διμήνι και στο Σέσκλο, των οποίων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί προδρομική φάση.

Τμήμα πλινθόκτιστου σπιτιού του τύπου του μεγάρου, δηλαδή με παραστάδες που σχηματίζονται από την προέκταση των δύο πλευρών του, βρέθηκε στην Αγία Σοφία, χρονολογούμενο στις κυρίως διμνιακές φάσεις (4800-4500 π.Χ.). Κοντά του βρέθηκε

Εικ. 18. Κάτοψη νεολιθικού «μεγάρου» στη Μαγούλα Βισβίκη (Βελεστίνου) (κατά J. Benecke, 1942).

ένα τεχνητό ύψωμα σαν τύμβος, κάτω από το οποίο υπήρχαν δύο ταφές (βλ. σ. 173).

Μία σαφώς βεβαιωμένη πράξη ιεροτελεστίας έχουμε από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου. Εδώ, κάτω από το δάπεδο μιας οικίας της αρχής της NN και κοντά στην εστία, βρέθηκε ένα ομοίωμα οικίσκου με οκτώ ειδώλια (αριθ. κατ. 266). Από τις συνθήκες εύρεσής του φαίνεται ότι είχαν τοποθετηθεί σκόπιμα στο σημείο αυτό και καλυφθεί από το δάπεδο, με αποτέλεσμα να παραμείνουν άθικτα. Από παράλληλα από άλλες περιοχές συμπεραίνεται ότι ήταν μια προσφορά κατά τη θεμελίωση για τη διασφάλιση της ευημερίας του σπιτιού και των ενοίκων του, ένας μακρινός πρόδρομος παρόμοιων εθίμων, αναίμακτων ή αιματηρών, που έχουν διατηρηθεί μέχρι σήμερα.

Από τη NN έχουμε στοιχεία και για την ύπαρξη τάφων. Στην Οτζάκι βρέθηκαν τμήματα τεσσάρων τάφων πλάτους 4-6 μ. και βάρους 1,50-3,50 μ., που χρονολογούνται στη φάση Κλασικό Διμήνι αλλά και στην TN. Τάφοι παρατηρήθηκαν και στην Άργισσα και στην Αράπη Μαγούλα. Υποστηρίχθηκε ότι οι τάφοι υποδηλώνουν την ύπαρξη οχυρωμένων οικισμών κατά τη NN στη Θεσσαλία. Χωρίς να μπορεί να αποκλείσει κανείς το ενδεχόμενο αυτό - δεδομένου ότι τάφοι έχουν παρατηρηθεί και σε άλλες θέσεις εκτός Θεσσαλίας (Σέρβια, Μακρύγιαλος) - δεν είναι δυνατό με τα υπάρχοντα στοιχεία να υποστηριχθεί ότι οι τάφοι είχαν απαραίτητα οχυρωματικό χαρα-

ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ

κτήρα, αλλά πιθανόν να χρησιμοποιούν για περιχαράκωση του χώρου του οικισμού και προστασία του από τα άγρια ζώα.

Για την κατοικία κατά την ΤΝ ή Χαλκολιθική περίοδο στη Θεσσαλία σημαντικά στοιχεία έχει δώσει η ανασκαφή στο Ραχμάνι. Εδώ αποκαλύφθηκε το δυτικό τμήμα μιας οικίας (οικία Q), στην οποία βρέθηκε, μαζί με άλλα αντικείμενα, και μια ομάδα χαρακτηριστικών για την περίοδο ειδωλίων με πολύ σχηματοποιημένο κορμό από ππλό και ένθετο, επίσης σχηματοποιημένο, κεφάλι από μάρμαρο με γραπτή διακόσμηση (ακρόλιθα) (πρβλ. αριθ. κατ. 217). Το σημαντικό νέο στοιχείο στην οικία Q του Ραχμανίου είναι ότι

η νότια στενή πλευρά της ήταν καμπύλη, ενώ η βόρεια, της οποίας μικρό τμήμα σώζονταν, πρέπει να ήταν ευθύγραμμη. Καμπύλη τη μία στενή πλευρά έχει και μια άλλη οικία (οικία P) στον ίδιο οικισμό, που χρονολογείται στην Πρωτοελλαδική περίοδο. Πρόκειται για έναν τύπο κατοικίας, το αφιδωτό σπίτι, που έγινε ιδιαίτερα προσφιλές κατά την Πρωτοελλαδική περίοδο. Βλέπουμε λοιπόν σαφώς εδώ πως ένας αρχιτεκτονικός τύπος, που εμφανίζεται στο τέλος της Νεολιθικής Εποχής, κληροδοτείται, όπως και τόσα άλλα στοιχεία, στην Εποχή του Χαλκού.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΑΛΛΗΣ

Βιβλιογραφία

J. Benecke, *Steinzeitdörfer in den Ebenen am Olymp*, εφημ. *Völkischer Beobachter*, 18-2-1942, 6.

Γαλλίς 1992.

Gimbutas *et al.* 1989.

Hauptmann 1981.

Θεοχάρης 1973.

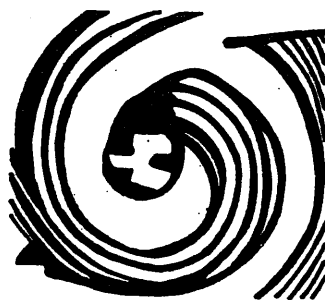
VI. Milošević, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien, III: Das Späte Neolithikum und das Chalcolithikum*, 1983.

Milošević *et al.* 1962.

S. Sinos, *Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis*, 1971.

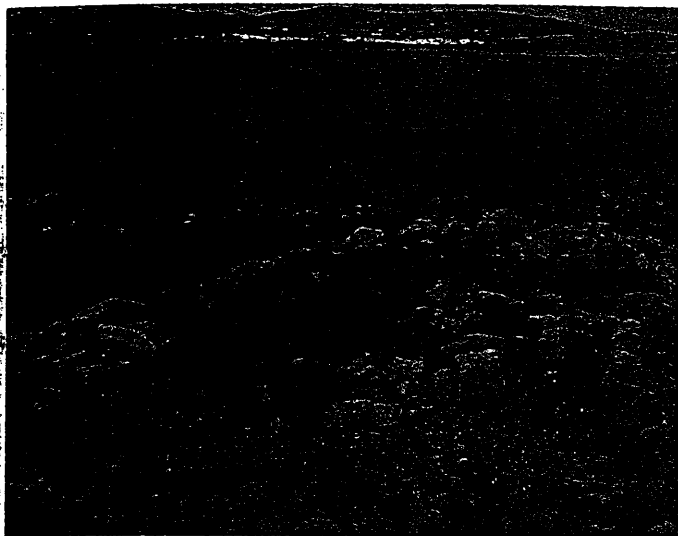
Γ. Χουρμουζιάδης, Πύλιον όμοίωμα νεολιθικού οικίσκου, *AAA II* (1969) 36-39.

Γ. Χουρμουζιάδης, Δύο νέαι έγκαταστάσεις της Άρχαιοτέρας Νεολιθικής εις τίν Δυτικίν Θεσσαλίαν, *AAA IV* (1971) 164-174.

ΚΥΚΛΑΔΕΣ - ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Εικ. 29. Οικιστικά λείψανα του νεολιθικού οικισμού στο νησάκι Σάλιαγκος, κοντά στην Αντίπαρο.

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα ο εποικισμός των Κυκλάδων φαίνεται πως συντελείται στις αρχές της ΝΝ περιόδου, όταν ο γεωργοκτηνοτροφικός τρόπος επιβίωσης έχει προ πολλού καθιερωθεί στα πειρωτικά τμήματα του ευρύτερου αιγαίου χώρου. Η καθυστέρηση αυτή δεν θα πρέπει ασφαλώς να αναζητηθεί στην άγνοια των μεθόδων ναυσιπλοΐας, αφού είναι επιβεβαιωμένη η εκμετάλλευση των λατομείων οφιανού της Μήλου από την Ανώτερη Παλαιολιθική Εποχή, κατά την οποία ομάδες από την πειρωτική Ελλάδα επισκέπτονται το νησί και διακινούν την πρώτη ύλη ή τα ολοκληρωμένα εργαλεία σε μεγάλες αποστάσεις, μέχρι και τη Μακεδονία. Η καθυστέρηση στον εποικισμό των νησιών του κεντρικού Αιγαίου πρέπει μάλλον να αναχθεί σε αυτό το ίδιο το οικοσύστημα των νησιών και στις δυνατότητες συνδυασμένης εκμετάλλευσής του. Από αυτή την άποψη τα άγονα σχετικά εδάφη και η περιορισμένη χλωρίδα τοποθετούν τις Κυκλάδες σε δεύτερη μοίρα στις προτιμήσεις των νεολιθικών γεωργοκτηνοτρόφων σε σύγκριση με τις παραγωγικά πλουσιότερες περιοχές της πειρωτικής χώρας, όταν μάλιστα ο πληθυσμός της τελευταίας βρίσκεται ακόμη σε χαμηλά αριθμητικά επίπεδα και δεν έχουν δημιουργηθεί δημογραφικά προβλήματα, τα οποία θεωρούνται ως οι κατεξοχήν γενεσιουργές αιτίες μεταναστευτικών ρευμάτων. Στα παραπάνω πρέπει να προστεθεί και ο αυξημένος

κίνδυνος λιμού, σε περίπτωση αποτυχίας της σοδειάς, ή αποδεκατισμού των κοπαδιών από θανατηφόρες επιδημίες, μια που το απομονωμένο νησιωτικό περιβάλλον δύσκολα προσφέρει τη δυνατότητα εναλλακτικών οικονομικών στρατηγικών για την επιβίωση της κοινωνικής ομάδας. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, πως σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου εποικίζονται πρώτα τα μεγαλύτερα νησιά και όσα, ανεξάρτητα μεγέθους, βρίσκονται κοντά στις ακτές της πειρωτικής χώρας. Αλλά ακόμη και μετά την πρώτη εγκατάσταση, τα νησιά των Κυκλάδων δεν γνωρίζουν την εντατική χρήση του χώρου που σημειώνεται σε άλλες περιοχές της πειρωτικής Ελλάδας, πλέον ευνοϊκές για τις διαδικασίες του νεολιθικού τρόπου επιβίωσης.

Ο πρωιμότερος γνωστός οικισμός των Κυκλάδων βρίσκεται στην ομώνυμη βραχονησίδα του Σάλιαγκου, μεταξύ Πάρου και Αντιπάρου, η οποία όμως κατά τη Νεολιθική Εποχή, όταν η στάθμη της θάλασσας βρισκόταν αρκετά μέτρα χαμηλότερα, αποτελούσε χαμηλή χερσόνησο στο βόρειο τμήμα του ισθμού που έωνε τα δύο νησιά. Ο οικισμός περιβαλλόταν από τοίχο και οι ορθογώνιες οικίες του διέθεταν λίθινα θεμέλια. Βασικές δραστηριότητες επιβίωσης των κατοίκων του Σάλιαγκου ήταν η αλιεία, η κτηνοτροφία (αγοπρόβατα, βοοειδή, χοίροι) και η περιορισμένη καλλιέργεια δημητριακών, κυρίως κριθής. Στις παραγωγικές ασχολίες των κατοίκων συμπεριλαμβάνονται επίσης η αγγειοπλαστική, η καλάθοπλεκτική και η λάξευση του οφιανού για την κατασκευή εργαλείων. Εκτός από τα λίγα ειδώλια που βρέθηκαν στον Σάλιαγκο, τα οποία επιτρέπουν πολύ γενικά την ένταξη των ιδεολογικών μορφοποιήσεων της μικρής κοινότητας στο ίδιο πλαίσιο αντιλήψεων του ευρύτερου αιγαίου χώρου, απουσιάζουν άλλα στοιχεία για τη συναγωγή συμπερασμάτων ως προς τη θρησκευτική-κοινωνική ιδεολογία των πρώτων Κυκλαδιδών, εφόσον μάλιστα δεν εντοπίστηκε το νεκροταφείο του οικισμού.

Ο πολιτισμός του Σάλιαγκου, που χρονολογικά τοποθετείται στις αρχές της ΝΝ, απλωνόταν σε ολόκληρο σχεδόν το σύμπλεγμα των Κυκλάδων εξαιτίας όμως της έντονης διάβρωσης του εδάφους πολύ λίγες υπαίθριες θέσεις έχουν διασωθεί, ανάμεσα στις οποίες και ο οικισμός στη Γρόττα, στην παραλία της Νάξου. Ορισμένες μάλιστα θέσεις, στις οποίες η παρουσία εργαλείων και αποκρουσμάτων κατεργασίας οφιανού συνοδεύεται από ελάχιστα κατάλοιπα κεραμικής, χαρακτηρίστηκαν ως εποχικοί καταυλισμοί που εξυπηρετούσαν αλιευτικές δραστηριότητες. Η προέλευση του πολιτισμού του Σάλιαγκου δεν έχει μέχρι στιγμής διευκρινιστεί σε ικανοποιητικό βαθμό. Πληροφορίες για την προέλευση των εποίκων προσπαθούμε να

αντλήσουμε από τις συγγένειες που αντανακλώνται στην κεραμική. Ο χαρακτηριστικός ρυθμός της κεραμικής του Σάλιαγκου με λευκή γραμμική διακόσμηση πάνω σε σκοτεινό βάθος απαντά κατά τη ΝΝ τόσο στην πειρωτική Ελλάδα όσο και στη Μικρά Ασία, στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και στα Δωδεκάνησα, τα κυκλαδικά θέματα όμως της διακόσμησης φαίνεται πως συγγενεύουν περισσότερο με αυτά της Δωδεκανήσου και των νησιών του ανατολικού Αιγαίου. Από την άλλη πλευρά η κεραμική με αλοιοφωτή διακόσμηση από τον Σάλιαγκο, που είναι διαδεδομένη σε ολόκληρη τη νότια Βαλκανική, συνδέει το νησιωτικό χώρο με την πειρωτική Ελλάδα. Στις λιθοτεχνίες του Σάλιαγκου παρουσιάζονται ορισμένες μορφολογικές ιδιαιτερότητες που περιορίζονται αποκλειστικά στις Κυκλάδες, ωστόσο οι αιχμές με μίσχο και τα άγκιστρα (που αρχικά είχαν θεωρηθεί ως το κατεξοχήν προϊόν των λιθοτεχνιών αυτού του πολιτισμού και είχαν συνδεθεί με αλιευτικές δραστηριότητες) είναι εξίσου διαδεδομένες στην πειρωτική Ελλάδα όπως και στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Στην περίπτωση, λοιπόν, του κυκλαδικού πολιτισμού της ΝΝ πρόκειται για ένα κράμα παραδόσεων, συγγενειών, επαφών και νεωτερισμών προερχομένων και από τις δύο πλευρές του Αιγαίου με κοινή συνισταμένη την εκμετάλλευση των θαλάσσιων γεφυρών.

Η ΤΝ ή Χαλκολιθική περίοδος αντιπροσωπεύεται στις Κυκλάδες με ένα μόνον ανασκαμμένο υπαίθριο οικισμό, την Κεφάλα, πάνω στο ομώνυμο βραχώδες ακρωτήριο στο βόρειο τμήμα της Κέας. Η μικρή κοινότητα της Κεφάλας, που υπολογίζεται σε 45-80 κατοίκους, ζούσε με την κτηνοτροφία (αιγοπρόβατα, χίροι, βοοειδή), την αλιεία και την καλλιέργεια των διμπτριακών. Αποτυπώματα από ύφασμα και ψάθα, που εντυπώθηκαν σε πύλινα αγγεία πριν από την όπτηση, υποδηλώνουν σχετικές ασχολίες των κατοίκων, ενώ θραύσματα από χυτήρια χαλκού και χάλκινα μικροαντικείμενα επιβεβαιώνουν την επαφή των κατοίκων με τη διαδικασία της πρώιμης μεταλλουργίας. Ο σφιανός για την κατασκευή όχι ιδιαίτερα πολύπλοκων εργαλείων έφθανε στο νησί από τη Μήλο. Οι οικίες του οικισμού, συνήθως μικρές και ορθογώνιες, ήταν κτισμένες με πέτρες, όπως και οι κυκλικοί ή ορθογώνιοι κτιστοί τάφοι που εντοπίστηκαν στην πλαγιά, λίγο χαμηλότερα από τον οικισμό. Τα κτερίσματα και τα ταφικά έθιμα του νεκροταφείου της Κεφάλας, που προεικονίζουν παρόμοια έθιμα της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου, δεν φανερώουν αυστηρή κοινωνική διαστρωμάτωση της ομάδας. Παρόμοια υλικά κατάλοιπα, προερχόμενα από οικισμούς της Αττικής και των νησιών του Αργοσαρωνικού, εντάσσουν τον οικισμό της Κεφάλας στο λεγόμενο πολιτισμό Αίγινας-Αττικής-Κεφάλας στην 4η π.Χ. χιλιετία, πολιτισμό που έως πρόσφατα δεν είχε εντοπιστεί στις υπό-

λοιπες Κυκλάδες. Οι ανασκαφές στο σπήλαιο του Ζα στη Νάξο όχι μόνον επιβεβαιώνουν την εξάπλωση των χαρακτηριστικών αυτού του πολιτισμού και στις υπόλοιπες Κυκλάδες, αλλά και συμπληρώνουν το χρονικό κενό που φαινόταν να υπάρχει ανάμεσα στους πολιτισμούς του Σάλιαγκου και της Κεφάλας.

Ο οικισμός της Κεφάλας διαρκεί λίγους μόνον αιώνες και εγκαταλείπεται απότομα, ενώ τα λίγα επιφανειακά ευρήματα από τη θέση Παούρα, που εκτιμώνται ως λίγο μεταγενέστερα εκείνων από την Κεφάλα, υποδηλώνουν τη συνέχεια της κατοίκησης στο νησί, χωρίς όμως να γεφυρώνουν το χρονικό κενό που μεσολαβεί έως την ίδρυση του γνωστού οικισμού της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη θέση Αγία Ειρήνη, στο ίδιο νησί, λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα από την Κεφάλα. Αντίθετα, στον προϊστορικό οικισμό της Αίγινας στη θέση Κολώνα, πάνω σε χαμηλό ακρωτήριο βόρεια της σύγχρονης πόλης, τα αρχαιολογικά ευρήματα πιστοποιούν μια συνεχή οικιστική χρήση του χώρου από την ΤΝ έως την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η εντατική χρήση του χώρου και οι επάλληλες οικοδομικές φάσεις της περιόδου αυτής δεν άφησαν οικοδομικά λείψανα της ΤΝ συγκρίσιμα προς αυτά της Κεφάλας. Τα κινητά όμως ευρήματα και ιδίως η όμοια κεραμική τεχνολογία δικαιώνουν την ένταξη και των δύο οικισμών στην ευρύτερη πολιτισμική ενότητα του νοτιοδυτικού αιγαίου χώρου κατά τη μακράιων Χαλκολιθική περίοδο.

Η απουσία αδιατάρακτων νεολιθικών στρώσεων στα δύο γειτονικά σπήλαια (άνω και κάτω) της κοινότητας Αγίου Γάλα, στη βορειοδυτική άκρη της Χίου, όπως και η ανάμειξη των ευρημάτων κατά τη διάρκεια του Β' παγκόσμιου πολέμου δυσκολεύουν τη χρονολογική οριοθέτηση της χρήσης τους αλλά και τη διερεύνηση της λειτουργίας τους. Σε γενικές γραμμές οι επιχώσεις του κάτω και οι κατώτερες στρώσεις του άνω σπηλαίου τοποθετούνται χρονολογικά στη ΜΝ, ενώ οι ανώτερες στρώσεις του άνω σπηλαίου σε μια ύστερη φάση της ΝΝ. Η χρήση του κάτω σπηλαίου κατά τη ΜΝ ενισχύεται και από την εύρεση σε αυτό δύο ειδωλίων, αιγαιακών δειγμάτων μιας ειδωλοπλαστικής παράδοσης που, μολονότι εντοπίζεται και στον οικισμό του Αγίου Πέτρου στις Βόρειες Σποράδες κατά τη ΜΝ περίοδο, έλκει την καταγωγή της από τη Μικρά Ασία (Haçilar). Ο πρώιμος εποικισμός της Χίου ασφαλώς πρέπει να συσχετιστεί με το μέγεθος του νησιού και τη γειτνίασή του με τις μικρασιατικές ακτές.

Εποικοί από τη Μικρά Ασία θα πρέπει να ήταν και οι πρώτοι κάτοικοι του Εμπορίου στη νοτιοανατολική Χίο. Ο προϊστορικός οικισμός βρίσκεται στην κορυφή και στους πρόποδες βραχώδους χερσονήσου, η οποία προφυλάσσει από τους νότιους ανέμους το παρακείμενο λιμάνι. Σημαντικό ρόλο στην επιλογή

της θέσης από τους πρώτους κατοίκους του οικισμού, σύμφωνα με τον ανασκαφέα S. Hood, πρέπει να έπαιξε το πέραςμα από την περιοχή κοιταδιών από χέλια κατά το επίσιο μεταναστευτικό τους ταξίδι προς τον Νότο. Η ψηλή στάθμη της θάλασσας εμπόδισε την ανασκαφή των αρχαιότερων φάσεων του οικισμού. Οι επιχώσεις, από το χαμηλότερο σημείο που στάθηκε δυνατό να ερευνηθούν έως τις ανώτερες στρώσεις, αντιπροσωπεύουν μια μακρόχρονη χρήση του χώρου από τη ΝΝ έως τη Μυκηνναϊκή ΙΙΙ Γ εποχή. Από τις δέκα περιόδους κατοίκησης που διέκρινε ο ανασκαφέας με βάση τη στρωματογραφία και την κεραμική διαφοροποίηση, οι τέσσερις πρώτες (X-VII) κατατάσσονται στη Νεολιθική Εποχή, από τις αρχές της ΝΝ έως το τέλος της ΤΝ. Στη μεταβατική αυτή φάση διαπιστώνονται επαφές του Εμπορίου με την περιοχή της Τρωάδας, οι οποίες στηρίζονται στις ομοιότητες της κεραμικής και ιδιαίτερα του χαρακτηριστικού σχήματος της φιάλης με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα. Αξιοσημείωτη είναι η δυσκολία του συσχετισμού των περιόδων του Εμπορίου με τις ανώτερες στρώσεις του άνω σπυλαίου του Αγίου Γάλα όπου η κεραμική τεχνολογία φαίνεται να ακολουθεί μια διαφορετική παράδοση από αυτή του Εμπορίου, οι απαρχές της οποίας παραμένουν αδιευκρίνιστες έως τώρα. Αρχιτεκτονικά λείψανα λιθόκτιστων νεολιθικών οικιών διασώθηκαν πολύ αποσπασματικά, ενώ σε μεγαλύτερη έκταση διασώθηκαν αναλημματικοί τοίχοι που πλαισιώναν ένα πηγάδι και την προσπέλαση προς αυτό. Το έθιμο ταφής των νεκρών κάτω από το δάπεδο των οικιών πιστοποιείται από το σκελετό νεαρού ατόμου που αποκαλύφθηκε κάτω από το δάπεδο αφιδωτής οικίας. Οι κάτοικοι του Εμπορίου εξέτρεφαν αιγοπρόβατα, χοίρους και βοοειδή.

Η θέση Κάστρο στο Τηγάνι της Σάμου, σε μικρή απόσταση από τις ακτές της Μικράς Ασίας, παρου-

σιάζει παρόμοια γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά με το Εμποριό, καθώς απλώνεται σε χαμηλό λόφο πάνω από απάνεμο λιμάνι κοντά σε παραθαλάσσια πεδιάδα. Η συνεχής χρήση του χώρου έως τους ιστορικούς χρόνους σχεδόν εξαφάνισε τα αρχιτεκτονικά λείψανα, ενώ διασώθηκαν ορισμένες εστίες και βόθροι σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος. Από τη συγκριτική ταξινόμηση της κεραμικής διακρίθηκαν τέσσερις οριζόντες χρήσης του χώρου, οι οποίοι χρονολογικά καλύπτουν τη ΝΝ και την ΤΝ.

Η ανάλυση των δεδομένων έδειξε πως η Χίος και η Σάμος δεν θα πρέπει να ανήκουν στην ίδια πολιτισμική παράδοση, ενώ επιβεβαιώνεται η επικοινωνία της Σάμου με τη Μικρά Ασία χάρη στην παρουσία λίγων εισηγμένων από τη Σάμο οστράκων με στυλβωτή διακόσμηση στην Ταρσό. Επαφές με τις Κυκλάδες επιβεβαιώνονται με την παρουσία στο σπύλαιο του Ζα κεραμικής με στυλβωτή διακόσμηση, που χαρακτηρίζει τον ορίζοντα ΙΙΙ στο Τηγάνι, ενώ από τον ορίζοντα ΙV προέρχονται θραύσματα μαρμάρινων αγγείων και όστρακα με εγχάρακτη διακόσμηση που ανήκουν σε ρυτά σαν αυτά που απαντούν στην Κεφάλα.

Η Πολιόχνη και η Μύρινα της Λήμνου, τα σημαντικότερα αυτά κέντρα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο, εμφανίζονται ως μικροί οικισμοί στην τελική φάση της Χαλκολιθικής περιόδου και βρίσκονται σε στενή προ-τρωική επικοινωνία με τις ακτές της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας. Η μεγάλη ανάπτυξη των οικισμών στους μετέπειτα χρόνους οφείλεται ασφαλώς στην εξαιρετική θέση τους πάνω σε θαλάσσιες οδούς από τον Βορρά προς τον Νότο και αντίστροφα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΖΑΧΟΣ

Βιβλιογραφία

Bernabò-Brea 1964.

J.F. Cherry, The First Colonization of the Mediterranean Islands: A Review of Recent Research, *Journal of Mediterranean Archaeology* 3, 2 (1990) 145-221.

Coleman 1977.

Evans - Renfrew 1968.

Felsch 1988.

Hood 1981.

H. Walter - F. Felten, *Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen, Häuser, Funde, Alt-Ágina III*, 1981.

Τ Ο Σ Π Η Λ Α Ι Ο Τ Ο Υ Ζ Α Σ Τ Η Ν Α Ξ Ο

Το σπήλαιο του Ζα ανοίγεται σε μια πλαγιά του ομώνυμου όρους της κεντρικής Νάξου, πάνω από την κοιλάδα των Αριών, σε υψόμετρο 628 μ. Μια πηγή μπροστά στο σπήλαιο διατηρεί άφθονο νερό και τους θερινούς μήνες. Το ορεινό περιβάλλον του σπηλαίου ύστερα από χιλιετίες συνεχούς ανθρώπινης εκμετάλλευσης είναι γυμνό από δασώδη βλάστηση. Τα εναπομείναντα όμως σε μικρές νησίδες φυτικά είδη, σπάνια σήμερα στο κυκλαδικό περιβάλλον, επιτρέπουν το συμπέρασμα πως κατά τη ΝΝ, που πρωτοκατοικείται η περιοχή, η χλωρίδα ήταν πολύ πλουσιότερη σε ποικιλία και έκταση.

Η απουσία έντονης σταγονορροής στο εσωτερικό, η ευρυχωρία της πρώτης αίθουσας που δέχεται αρκετό φως από την είσοδο, η προφύλαξη από τους συχνοί ισχυρούς ανέμους και η γειτνίαση με πηγές πόσιμου ύδατος, σε συσχέτισμό με την πλούσια χλωρίδα της περιοχής, πρέπει να αποτέλεσαν ισχυρά κίνητρα για τη χρήση του σπηλαίου από τον προϊστορικό Κυκλαδίτη που το πρωτοεντόπισε. Οι έρευνες στο σπήλαιο αποκάλυψαν μακρά διαδοχή ανθρωπογενών στρώσεων από τη ΝΝ, ΤΝ, Πρωτοκυκλαδική Ι και ΙΙ, Μεσοκυκλαδική, Υστεροκυκλαδική, Αρχαϊκή, Κλασική έως και την Ελληνιστική Εποχή.

Ο συσχετισμός της νεολιθικής κεραμικής του σπηλαίου με την κεραμική άλλων ανασκαμμένων θέσεων των Κυκλάδων και του ευρύτερου αιγαιακού χώρου οδηγεί στο συμπέρασμα πως το σπήλαιο πρωτοχρησιμοποιήθηκε κατά τη ΝΝ, πιθανώς σε μια προχωρημένη φάση του πολιτισμού του Σάλιαγκου (Ζας Η), και πιστοποιεί επαφές τόσο με το βορειοανατολικό Αιγαίο όσο και με την ηπειρωτική Ελλάδα, οι πρώτες όμως εμφανίζονται εντονότερες ώστε να επιτρέπουν την υπόθεση πως οι πρώτοι έποικοι των Κυκλάδων έφθασαν από αυτή την κατεύθυνση.

Η κεραμική από το επόμενο στρώμα (Ζας Ια) παρουσιάζει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με την κεραμική του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας της ΤΝ. Στις τελευταίες νεολιθικές στρώσεις των επιχώσεων (Ζας Ιβ) εμφανίζονται οι χαρακτηριστικές φιάλες με παχιά χείλη που κλίνουν προς τα μέσα και οριζόντιες σωληνωτές λαβές, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις ύστατες νεολιθικές φάσεις στην Τρωάδα και στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου και έως πρόσφατα εθεωρείτο ότι ανήκουν στο σχηματολόγιο της Πρωτοκυκλαδικής Ι, εξαιτίας της έλλειψης στρωματογραφικών δεδομένων για την ορθή τους χρονολόγηση. Η επόμενη φάση χρήσης του σπηλαίου χρονολογείται στην Πρωτοκυκλαδική Ι περίοδο και χαρακτηρίζεται από μονόχρωμα αγγεία με ερυθρωπό επίχρυσμα, γνωστά στη Νάξο από το νεκροταφείο των Λάκκουδων.

Η στρωματογραφική αλλοιουχία της ΝΝ περιόδου και η εξέλιξη της μετάβασης στην Πρωτοκυκλαδική, που παρουσιάζεται με εξαιρετική σαφήνεια στο σπήλαιο του Ζα, αποτελεί μοναδική έως τώρα περίπτωση για τις Κυκλάδες.

Στις χαλκολιθικές επιχώσεις του σπηλαίου (Ζας Πα-β) βρέθηκε μια εντυπωσιακή σειρά χάλκινων εργαλείων και ένα ορθογώνιο διάτρητο έλασμα χρυσού (αριθ. κατ. 304), τα οποία αφ' ενός υποδηλώνουν επαφές με μακρινά μεταλλουργικά κέντρα και αφ' ετέρου επιβεβαιώνουν τη συμμετοχή των νεολιθικών Κυκλαδιτών στις διαδικασίες της πρωτόγνωρης τεχνολογίας των μετάλλων.

Η ανάλυση του αρχαιοζωολογικού υλικού από τις νεολιθικές στρώσεις έδειξε πως υπερετερούν τα οστά των αιγοπροβάτων, ενώ συνυπάρχουν σε πολύ μικρότερα ποσοστά τα οστά χοίρων και βοοειδών. Τα δεδομένα από τον Ζα ευνοούν την υπόθεση περί της συνεχούς παρουσίας ανθρώπων στο σπήλαιο, ακόμη και κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Η παραπάνω διαπίστωση, ωστόσο, δεν αποκλείει την κατά μικρά διαστήματα παντελή εγκατάλειψη του σπηλαίου.

Στη λιθοτεχνία κυριαρχεί ο οψιανός της Μήλου και ακολουθεί σε πολύ χαμηλά ποσοστά ο πυριτόλιθος διαφόρων ποιοτήτων, ο οποίος φαίνεται πως έφθανε στο σπήλαιο από πηγές εκτός Νάξου με μορφή ολοκληρωμένων εργαλείων. Ορισμένες διαδικασίες της λιθοτεχνίας του οψιανού πρέπει να ολοκληρώνονταν μέσα στο σπήλαιο, όπως μαρτυρεί η παρουσία απολεπισμάτων, πυρήνων στο στάδιο της τελικής εκμετάλλευσης και ολοκληρωμένων εργαλείων. Από το εργαλειοκόμμο των νεολιθικών στρώσεων του Ζα (οδοντωτά, σπείρες, κοπίδια, μνηοειδείς μικρόλιθοι) χρήζουν ιδιαίτερης μνείας οι τριγωνικές και φυλλόσχημες βληπτικές αιχμές, ορισμένες από τις οποίες αποτελούν θαυμάσια έργα τεχνικής επεξεργασίας. Στο εργαλειοκόμμο ανήκουν επίσης και τα λεγόμενα «στοιχεία δρεπανιών» που συνδέονται με τη συγκομιδή σιτηρών.

Η παρατηρούμενη στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά τη ΝΝ κατακόρυφη αριθμητική αύξηση των εν χρήσει σπηλαίων, στα οποία συχνά βρίσκονται ανθρώπινα οστά σε διάταξη ή διασκορπισμένα και αποσπασματικά, σε συνάρτηση με την παρουσία κεραμικής εξαιρετικής ποιότητας και μετάλλινων ή άλλων πολύτιμων αντικειμένων, έχει συνδεθεί με μια πιθανή λατρευτική χρήση των σπηλαίων. Η παρουσία ορισμένων προχοϊκών αγγείων κατασκευασμένων με εξαιρετική επιμέλεια και η ανεύρεση λίγων διάσπαρτων ανθρώπινων οστών στις νεολιθικές επιχώσεις του Ζα, σε συνδυασμό με το πιθανώς ταφικό χρυσό έλασμα,

θα μπορούσαν ίσως να συνδεθούν με τελετουργικές διαδικασίες και με κάποια λατρευτική χρήση του σπιλαίου, ωστόσο τα ζωολογικά και τα βοτανολογικά κατάλοιπα, ο εργαλειικός εξοπλισμός (λίθινος ή οστέινος), τα χονδρότοιχα χρηστικά αγγεία που υπερτερούν, οι πολλαπλές αδιαμόρφωτες εστίες και, το κυριότερο, η σχεδόν παντελής απουσία ειδωλίων (το μόνο ειδώλιο από όλες τις φάσεις χρήσης του σπιλαίου

προέρχεται από τις ύστατες στρώσεις της Νεολιθικής Εποχής) ενισχύουν την υπόθεση ότι το σπίλαιο του Ζα χρησιμοποιήθηκε κατά κύριο λόγο από ανθρώπινες ομάδες στα πλαίσια των παραγωγικών δραστηριοτήτων επιβίωσης.

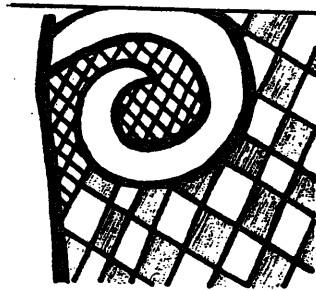
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΖΑΧΟΣ

Βιβλιογραφία

Κ. Ζάχος, Σπίλαιο Ζα, ΑΔ 42 (1987) Χρονικά, 694-700.
Ζάχος 1990.

Κ. Ζάχος, Αρχαιολογικές έρευνες στο σπίλαιο του Ζα Νάξου,

στο ΙΚ. Προμπονάς - Σ.Ε. Ψαρράς (εκδ.), Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου *Η Νάξος διά μέσου των αιώνων, Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992*, 1994, 99-113.

ΟΣΤΕΪΝΑ - ΛΙΘΙΝΑ

Τα εργαλεία από υλικά που δεν φθείρονται από το χρόνο, όπως οι λίθοι, το οστό ή το κέρατο, μας πληροφορούν για τις τεχνικές δραστηριότητες των προϊστορικών ομάδων. Η λάξευση των πετρωμάτων με οστρεοειδή θραύση δίνει ένα μεγάλο φάσμα αποκρουσμένων εργαλείων για κοπτικές κυρίως δραστηριότητες. Η λείανση των κρυσταλλικών πετρωμάτων δίνει ισχυρά κοπτικά λειασμένα εργαλεία για υλοτομικές και ξυλουργικές δραστηριότητες. Τέλος, η κατεργασία του οστού και του ελαφοκέρατος δίνει οστεΐνα εργαλεία για την κατεργασία των δερμάτων, την καθαθοπλεκτική και την υφαντική, και ενδιάμεσα στοιχεία από ελαφόκερας για τις στελεωώσεις των λειασμένων λίθινων εργαλείων. Τα τρία αυτά βασικά εργαλεία σύνολα αλληλοσυμπληρώνονται στις διάφορες τεχνικές δραστηριότητες και καλύπτουν το ευρύτερο φάσμα των τεχνικών πρόσκτησης, μεταποίησης, παραγωγής και κατανάλωσης.

Εργαλεία από αποκρουμένο λίθο

Ο οψιανός και ο πυριτόλιθος, πετρώματα διαφορετικής γεωλογικής προέλευσης, που έχουν όμως ως κοινή ιδιότητα την οστρεοειδή θραύση, αποτέλεσαν την κυριότερη πρώτη ύλη για την κατασκευή αποκρουσμένων εργαλείων.

Ο οψιανός, μαύρο ηφαιστειακό γυαλί, έχει περιορισμένες φυσικές πηγές προέλευσης. Οι ραδιοϊσοτοπικές αναλύσεις έδειξαν ότι η πηγή Μίλος ήταν μοναδική πηγή του οψιανού που χρησιμοποιήθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα. Οψιανός από τη Μίλο χρησιμοποιήθηκε σε μικρές ποσότητες, στα άνω παλαιολιθικά και μεσολιθικά στρώματα του σπηλαιίου Φράγγχι, όμως η σημαντική αύξηση της συχνότητας χρήσης του συμβαδίζει με τις πρώτες νεολιθικές εγκαταστάσεις του τέλους της 7ης π.Χ. χιλιετίας. Η «άλω» της διάδοσης του οψιανού από την πηγή εκτείνεται αρχικά σε ακτίνα 200-300 περίπου χλμ. από τη Μίλο και διευρύνεται μετά την 5η π.Χ. χιλιετία, οπότε κατοικούνται για πρώτη φορά οι Κυκλάδες και αλλάζουν οι συνθήκες παροχέτευσης του οψιανού.

Ποιοι ήταν όμως οι οικονομικοί μηχανισμοί που εξασφάλιζαν την κυκλοφορία του οψιανού σε τόσο μεγάλες αποστάσεις; Η υπόθεση της άμεσης πρόσβασης στις πηγές και της παροχέτευσης του υλικού προς τις πιο απομακρυσμένες περιοχές, μέσω δικτύου σχέσεων ανταλλαγών, φαινόταν αρχικά πειστική. Οι πραγματικές ποσότητες οψιανού που διακινούνται κατά τις πρώιμες φάσεις της Νεολιθικής είναι μικρές και ίσως η διακίνησή του γινόταν από ομάδες με σχετική κινητικότητα ως προς τον τρόπο διαβίω-

σης, που είχαν αναπτύξει παράλληλα μια τεχνική και οικονομική εξειδίκευση στην εξόρυξη και κατεργασία του οψιανού. Οι συνθήκες διακίνησης του οψιανού αλλάζουν μετά τα μέσα της 5ης χιλιετίας. Οι πρώτοι νεολιθικοί κάτοικοι των Κυκλάδων βελτιώνουν τα μέσα ναυσιπλοΐας και μάλλον συμμετέχουν ενεργά στη διακίνηση του οψιανού. Ο οψιανός διακινείται πλέον σε μεγαλύτερες ποσότητες, με ανώτατο προς Βορράν όριο διάδοσης την Κεντρική Μακεδονία.

Οι πυριτόλιθοι είναι ιζηματογενή πετρώματα κρυσταλλικής υφής και παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία ως προς το χρώμα και την ποιότητα. Κατά τη Νεολιθική Εποχή χρησιμοποιήθηκε κυρίως ο καλής ποιότητας καστανέρυθρος ίασπις (αριθ. κατ. 55α, 56γ, 58α-β, 59γ) και, σε μικρότερο βαθμό, οι εξαιρετικής ποιότητας ανοιχτόχρωμοι πυριτόλιθοι, που είναι γεωλογικά σπανιότεροι (αριθ. κατ. 55ζ-η). Η αδυναμία προσδιορισμού των πηγών προέλευσης των πυριτόλιθων δεν επιτρέπει ακόμη να κατανοήσουμε με ακρίβεια τον τρόπο διακίνησής τους. Μεταφέρονται συνήθως σε μικρές ποσότητες και σε μεγάλες αποστάσεις, και σπάνια βρίσκουμε απορρίμματα της αρχικής κατεργασίας των πυρήνων. Λεπίδες ανοιχτόχρωμων πυριτόλιθων χρησιμοποιούνται ήδη από τις πρώιμες νεολιθικές φάσεις (αριθ. κατ. 55ζ-η). Η διακίνηση εξαιρετικής ποιότητας πυριτόλιθων διευρύνεται κατά τη ΝΝ και την ΤΝ.

Οι τεχνικές κατεργασίας του οψιανού και του καλής ποιότητας πυριτόλιθου είναι προσανατολισμένες προς την παραγωγή λεπίδων ή μικρολεπίδων. Οι λεπίδες οψιανού αφαιρούνται από προδιαμορφωμένους κωνικούς πυρήνες με την τεχνική της πίεσης. Η τεχνική αυτή τελειοποιείται κατά τη ΝΝ (αριθ. κατ. 55β-στ). Οι λεπίδες από πυριτόλιθο αποσπώνται με έμμεση κρούση, τεχνική που παράγει λεπίδες παχύτερες και λιγότερο κανονικές, ως προς τις πλευρές και τις νευρώσεις (αριθ. κατ. 55ζ-η). Και οι δύο τεχνικές παράγουν, παράλληλα με τις λεπίδες, πολυάριθμα απορρίμματα, που σπάνια εντοπίζονται στους οικισμούς.

Το φάσμα των αποκρουσμένων εργαλείων της ΑΝ και της ΜΝ είναι ομοιογενές ως προς τη βασική δομή του: σε όλες τις γνωστές θέσεις επικρατούν τα εργαλεία σε λεπίδες με μικρό βαθμό επεξεργασίας. Η επεξεργασία συνήθως ανανεώνει την κόψη των φθαγμένων από τη χρήση λεπίδων.

Τα δρεπάνια είναι εργαλεία που ταυτίζονται από τα ίχνη χρήσης. Πρόκειται για λεπίδες, κυρίως από πυριτόλιθο, που χρησιμοποιούνται είτε ως ανεξάρτητα ευθύγραμμα μαχαίρια είτε ως ένθετα στοιχεία προσαρμοσμένα στην επιμήκη σχισμή ενός ξύλινου

στελέχους που συνενώνει τις λεπίδες σε ένα σύνθετο δρεπάνι, με συνεχή ή βαθμιδωτή κόψη (αριθ. κατ. 56α-γ). Οι λεπίδες των δρεπανιών από καλής ποιότητας πυριτόλιθο ανακυκλώνονται συστηματικά μετά το στόμωμά τους και μετατρέπονται σε ξέστρα (αριθ. κατ. 58α) ή σε σφηνίσκους (αριθ. κατ. 59α-γ).

Με τη ΝΝ πολλά πράγματα αλλάζουν στα εργαλεία: ο οψιανός είναι συχνότερα επεξεργασμένος και αυξάνονται τα εργαλεία με τυποποιημένη μορφολογία, όπως τα τρυπάνια (αριθ. κατ. 60), τα ξέστρα (αριθ. κατ. 58α-δ) ή τα εργαλεία με απότομη πλευρική επεξεργασία (αριθ. κατ. 57). Οι βληπτικές αιχμές εμφανίζονται στην αρχή της ΝΝ και σπματοδοτούν μια καινοτομία ως προς τις τεχνικές επεξεργασίας αλλά και την πρώτη αναμφισβήτητη ένδειξη για τη χρήση του τόξου. Οι αιχμές βελών κατασκευάζονται κυρίως από οψιανό και είναι πολυάριθμες, ιδιαίτερα στους οικισμούς της Νότιας Ελλάδας και των Κυκλάδων (αριθ. κατ. 61). Οι αιχμές δοράτων, τριγωνικές ή φυλλόσχημες, κατασκευάζονται κυρίως από πυριτόλιθο. Στις Κυκλάδες συναντάται και μια ιδιότυπη παραλλαγή μεγάλων ωοειδών αιχμών από οψιανό. Γνωστές μόνον από λίγα παραδείγματα σε κάθε θέση, οι αιχμές δοράτων είναι περισσότερο αντικείμενα γοήτρου παρά χρηστικά αντικείμενα. Πιθανώς διακινούνταν μέσω ενός πολύπλοκου δικτύου ανταλλαγών συμβολικών αντικειμένων, από τη Βόρεια Ελλάδα μέχρι την Πελοπόννησο, τις Κυκλάδες και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου.

Εργαλεία από λειασμένο λίθο

Οι πελέκες, οι αξίνες, και οι σμίλες είναι λίθινα εργαλεία που κατασκευάζονται με τριβή και λείανση. Στον ελλαδικό χώρο τα πρώτα λειασμένα εργαλεία εμφανίζονται μαζί με τις πρώτες γεωργοκτηνοτροφικές εγκαταστάσεις του τέλους της 7ης π.Χ. χιλιετίας, αλλά η χρήση τους συνεχίζεται και μετά την εμφάνιση των μετάλλων. Οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται είναι κυρίως μεταμορφικά πετρώματα, με μικροκοκκώδη ή σχιστώδη υφή (μικροδιορίτες, σεραπεντίνες, σχιστοσεραπεντίνες). Οι μικροκοκκώδεις παραλλαγές των πετρωμάτων είναι σχετικά σκληρές και η διαμόρφωσή τους γινόταν αρχικά με σφυροκόπτημα της επιφάνειας. Ακολουθεί η λείανση - διαδικασία αρκετά επίπονη - που γινόταν με τριβή της επιφάνειας του πετρώματος, σε σταθερά ακόνια με τη βοήθεια άμμου και νερού. Με λείανση διαμορφωνόταν συνήθως μόνον η κόψη του εργαλείου, ενώ το σώμα παραμένει αδρά σφυροκοπημένο (αριθ. κατ. 62β-γ). Οι σχιστώδεις παραλλαγές των πετρωμάτων είναι μαλακότερες, γι' αυτό και λειανόνταν όχι μόνον η κόψη αλλά και ολόκληρη η επιφάνεια του εργαλείου. Στα μαλακά πετρώματα συναντούμε συχνά το πριόνισμα, τε-

χνική που χρησιμοποιείται κυρίως για τη μετασκευή των φθαρμένων εργαλείων.

Ο τρόπος δράσης των λειασμένων κοφτερών εργαλείων, δηλαδή ο τρόπος που η κόψη έρχεται σε επαφή με το υλικό κατεργασίας, είναι καθοριστικός για την κατανόηση του τεχνικού ρόλου κάθε λειασμένου εργαλείου. Η κατεύθυνση της κόψης του εργαλείου ως προς τη λαβή της στελεώσεώς του είναι το μόνο κριτήριο που μπορεί να διευκρινίσει αν τα λίθινα λειασμένα εργαλεία δρούσαν όπως οι πελέκες, οι αξίνες ή οι σμίλες. Επειδή όμως ελάχιστα εργαλεία βρέθηκαν στείλωμένα, ο ακριβής προσδιορισμός του τρόπου δράσης τους δεν είναι εφικτός δίχως μελέτη των μακροϊχών χρήσης στο μικροσκόπιο.

Τα λειασμένα εργαλεία διαχωρίζονται μορφολογικά σε εργαλεία συμμετρικά, με κυκλικές τομές, ατρακτοειδή σώματα και συμμετρικά συγκλίνουσα κόψη, που κατασκευάζονται από σκληρά μικροκρυσταλλικά πετρώματα. Τα εργαλεία αυτά πρέπει να αντιστοιχούν λειτουργικά στους πελέκες ή στους σφηνοπελέκες (αριθ. κατ. 62α-γ). Τα εργαλεία με συμμετρική κόψη είναι καλύτερα λειασμένα κατά τη ΝΝ και έχουν πεπλατυσμένες, ελλειπτικές ή ορθογώνιες τομές (αριθ. κατ. 62δ-ζ). Μια δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει εργαλεία από μαλακότερα πετρώματα με ασυμμετρική λοξότυπη κόψη, διαμορφωμένα σε σχήματα τραπέζιοσχημα ή τριγωνικά, που πρέπει να λειτουργούσαν όπως οι αξίνες (αριθ. κατ. 63α-γ). Τα εργαλεία αυτά είναι πολυάριθμα κατά την ΑΝ και τη ΜΝ. Τέλος, οι σμίλες είναι εργαλεία με στενή κόψη χωρίς τυποποίηση ως προς την τεχνομορφολογία και τα υλικά, κυρίως γιατί προέρχονται από μετασκευές αξινών ή πελέκων (αριθ. κατ. 64α-δ).

Με λείανση κατασκευάζονται και ορισμένα αντικείμενα που τοποθετούνται στα όρια της κατηγορίας των λίθινων εργαλείων, τα ρόπαλα. Πρόκειται για διάτρητα σφαιροειδή τέχνηρα άγνωστης χρήσης, που κατασκευάζονται από εξαιρετικές πρώτες ύλες (αριθ. κατ. 65α-γ). Στην Κρήτη τα ρόπαλα είναι πολυάριθμα σε όλες τις φάσεις της Νεολιθικής, ενώ από τις νεολιθικές θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας έχουμε λίγα πρώιμα παραδείγματα, που μάλλον ήταν βάρη παρά ρόπαλα (αριθ. κατ. 65α). Τα περισσότερα γνωστά «ρόπαλα» προέρχονται από θέσεις της ΝΝ και της ΤΝ (αριθ. κατ. 65β-γ) και ίσως ήταν αντικείμενα γοήτρου, που κατασκευάζονταν από ειδικευμένους βιοτέχνες.

Εργαλεία από οστό και κέρατο

Οι φυσικές και μηχανικές ιδιότητες των ζωικών πρώτων υλών μοιάζουν αρκετά με του ξύλου, κυρίως ως προς τη συνεκτικότητα, τη συμπαγή υφή και τη δυνατότητα απόσχισης κατά το μήκος. Η σωληνωτή μορφή των μακρών οστών, η επιπεδότητα και η μεγά-

λη επιμήκυνση των πλευρών, η σπογγώδης υφή του κέρατου, καθώς και η φυσική ποικιλία των πλαστικών μορφών που προσφέρουν οι επιφύσεις των οστών ή οι διακλαδώσεις των κεράτων, είναι χαρακτηριστικά που ενσωματώνονται στην τελική μορφή των εργαλείων και αξιοποιούνται με λιτότητα και δεξιοτεχνία. Τα οστά - πρώτες ύλες άφθονες και ευκολοπρόσιτες - προέρχονται, σχεδόν αποκλειστικά, από τα μικρόσωμα οικίσματα ζώων των οικισμών. Χρησιμοποιούνται κυρίως τα αυλοειδή οστά των άκρων των αιγοπροβάτων, σε μικρότερο βαθμό τα οστά των βοοειδών και μόνον ευκαιριακά τα οστά άγριων ζώων ή πτηνών. Το ελαφόκερας είναι μια σπανιότερη πρώτη ύλη, που αποκτάται με το κυνήγι ή την περισυλλογή των πεσμένων κεράτων, αλλά πιθανώς και μέσω συναλλαγών με οικισμούς που είχαν άμεση πρόσβαση στους βιότοπους των ελαφιών.

Οι τεχνικές της βασικής κατεργασίας των οστών παρουσιάζουν εντυπωσιακή διαχρονική ομοιογένεια και εμφανίζονται σε όλο τους το φάσμα ήδη από την προκεραμική φάση: θραύση, θλάση, απόξεση, αυλάκωση, τριβή, λείανση, διάτρηση αποτελούν τις βασικές τεχνικές που, μεμονωμένα ή σε συνδυασμούς, μεταβάλλουν την ανατομική μορφή των οστών. Οι τεχνικές επεμβάσεις ακολουθούν τρεις βασικές κατευθύνσεις: α) Διαμορφώνουν μόνο το ενεργό τμήμα του εργαλείου, χωρίς να μεταβάλλουν σημαντικά την ανατομική μορφή του οστού (αριθ. κατ. 67α, ε-στ, 68α-β). β) Διχοτομούν τα οστά κατά τον άξονα του μήκους και διατηρούν, ως ενσωματωμένη λαβή, μέρος της επίφυσης (αριθ. κατ. 67γ-ε). Οι πλευρές διχοτομούνται κατά το πλάτος και δίνουν επιπεδωμένα λειπτά υπόβαθρα (αριθ. κατ. 69β-δ). γ) Τέλος, το οστό διασχίζεται σε επιμήκεις παρασχίδες (αριθ. κατ. 67ζ).

Η μορφοποίηση των ενεργών τμημάτων των οστέινων εργαλείων συνίσταται στη διαμόρφωση ενός αιχμηρού, ευθύγραμμου ή στρογγυλεμένου και αμβλυμένου ενεργού μέρους. Τα αιχμηρά εργαλεία, που αποτελούν την πολυαριθμότερη ομάδα, κατασκευάζονται συνήθως σε μεταποδικά αιγοπροβάτων σε πολλές μορφολογικές παραλλαγές (αριθ. κατ. 67α-ε) που σχετίζονταν με διαφορετικού τύπου διατηρητικές εργασίες. Οι βελόνες από συμμετρικές παρασχίδες οστού φέρουν διάτρηση για το νήμα (αριθ. κατ. 67η). Σε στενές παρασχίδες από πλευρές κατασκευάζονται μεγάλες επίπεδες βελόνες, εργαλεία υφαντικής,

που απαντούν συνηθέστερα κατά τη ΝΝ. Τα κοφτερά εργαλεία κατασκευάζονται με λοξότμηση του ενός άκρου αυλοειδών οστών (αριθ. κατ. 68β-γ). Πρόκειται για εργαλεία κατεργασίας δερμάτων ή φυτικών υλών. Μια ιδιαίτερη κατηγορία κοφτερών εργαλείων, οι σπάτουλες και τα χτένια, κατασκευάζονται σε διχοτομημένες πλευρές βοοειδών, με έντονη λείανση της διπλής (αριθ. κατ. 69β-δ). Μερικές φορές φέρουν διάτρηση (αριθ. κατ. 69γ) και ίσως πρόκειται για εργαλεία υφαντικής.

Ογκώδη κοφτερά ή αμβλύστομα εργαλεία κατασκευάζονται και από ελαφόκερας (αριθ. κατ. 70β), υλικό που προσφέρεται ιδιαίτερα για την κατασκευή λαβών και στειλεώσεων σύνθετων εργαλείων. Το ελαφόκερας χρησιμοποιήθηκε πολύ λίγο στην ΑΝ και τη ΜΝ. Σε αντίθεση με τις μεσοανατολικές και βαλκανικές θέσεις, δεν γνωρίζουμε αυλούς στειλεώσης ή στελέχη δρεπανιών από τις θέσεις της 6ης και 5ης χιλιετίας του ελλαδικού χώρου. Η απότομη αύξηση της χρήσης του ελαφοκέρατος συμπίπτει με τη ΝΝ. Αυλοί, διάτρητοι στειλεοί πελέκων και σύνθετα εργαλεία από ελαφόκερας (αριθ. κατ. 70α) μαρτυρούν αναδιατάξεις στα μέσα στειλεώσης των λίθινων εργαλείων, αλλά και στις γεωργικές πρακτικές.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι οι τεχνικές κατασκευής και χρήσης των εργαλείων σχετίζονται με γνώσεις, παραδόσεις και καινοτομίες, και μας πληροφορούν για την «τεχνογνωσία» της προϊστορικής ομάδας. Επιπλέον, από τον τρόπο που κάθε συγκεκριμένος νεολιθικός οικισμός εξασφαλίζει και διαχειρίζεται πρώτες ύλες και εργαλεία μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για τις σχέσεις του με το περιβάλλον, για συμπεριφορές, προτιμήσεις και επιλογές τεχνοοικονομικής και πολιτιστικής υφής. Μέσα στο βασικό φάσμα δυνατοτήτων αλλά και περιορισμών που επιβάλλουν τα υλικά και η τεχνογνωσία, τα νεολιθικά εργαλεία παρουσιάζουν σταθερότυπους, ιδιομορφίες και παραλλακτικότητα, συμπεριφορές που προσπαθούμε να κατανοήσουμε ως αποτέλεσμα ενός ή περισσότερων παραγόντων, όπως η πολιτιστική ιδιαιτερότητα, η χρονολογική διαφοροποίηση, η λειτουργική εξειδίκευση, ο κοινωνικός καταμερισμός, η ατομική συμπεριφορά.

ΑΝΤΙΚΛΑΕΙΑ ΜΟΥΝΔΡΕΑ - ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ

Βιβλιογραφία

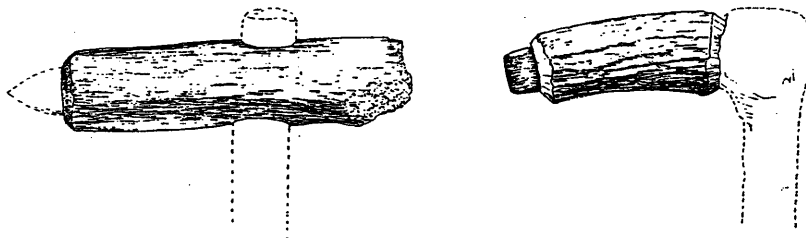
- J.F. Cherry - R. Torrence, *The Earliest Prehistory of Melos*, στο C. Renfrew - M. Wagstaff (εκδ.), *An Island Polity*, 1982, 24-34.
 J.F. Cherry - R. Torrence, *The Typology and Chronology of Chipped Stone Assemblages in the Prehistoric Cyclades*, στο J.A. MacGillivray - R.L.N. Barber (εκδ.), *The Prehistoric Cyc-*

lades, 1984, 12-25.

- J.F. Cherry, *Pattern and Process in the Earliest Colonization of the Mediterranean Islands*, *PPS* 47 (1981) 41-68.
 A. Christopoulou, *Microwear Analysis of the Chipped and Ground Stone Tools from Sesklo A*, 1979.

- Coleman 1977.
 J.P. Demoule - C. Perlès, The Greek Neolithic: A New Review, *Journal of World Prehistory* 7, 4 (1993) 355-416.
 E. Elster, The Chipped Stone Industry, στο Gimbutas *et al.* 1989, 273-306.
 J.D. Evans 1964.
 J.D. Evans 1968.
 Evans - Renfrew 1968.
 Θεοχάρης 1967.
 Θεοχάρης 1973.
 Ch. Leroy-Prost, L'industrie osseuse de Kitsos, στο Lambert 1981, 241-273.
 H.A. Moundréa-Agrafioti, *La Thessalie du Sud-Est au Néolithique. Outils lithiques et osseux* (διδασκτορική διατριβή), 1981.
 H.A. Moundréa-Agrafioti, Pièces lustrées du Néolithique thessalien: essai de classement, στο M.C. Cauvin (επιμ.), *Traces d'utilisation sur les outils néolithiques du Proche-Orient*, GIS, Maison de l'Orient Méditerranéen, 1987, 199-207.
 H.A. Moundréa-Agrafioti, Problèmes d'emmanchement dans le Néolithique grec: Les gaines et manches en bois de cervidé, στο S. Stordeur (επιμ.), *La main et l'outil. Manches et emmanchements préhistoriques*, GIS, Maison de l'Orient Méditerranéen (TMO αριθ. 15), 1987, 247-256.
 Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Στρατιγικές εκμετάλλευσης των οστέινων πρώτων υλών στην εργαλειοτεχνία της νεολιθικής Θεσσαλίας, *Συμπόσιο Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα* 49, 1 (1989) 39-46.
 Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Άγιος Πέτρος Κυρα-Παναγιάς, Στοιχεία της λιθοτεχνίας του λαξεμένου λίθου, *Αρχαία Θεσσαλία*, 191-201.
 H.A. Moundréa-Agrafioti - Ch. Gnardellis, Classification des outils tranchants thessaliens en pierre polie par les méthodes multidimensionnelles, στο Θεσσαλία - *La Thessalie*, 1994, 189-200.
 R. Payne, Bone Tools, στο T.W. Jacobsen, Excavations in the Franchthi Cave 1969-1971, *Hesperia* 92 (1973) 253-283, εικ. 9, πίν. 9.
 C. Perlès, Les industries lithiques de la grotte de Kitsos, στο Lambert 1981, 119-122.
 C. Perlès, Débitage par pression de l'obsidienne au Néolithique (Franchthi, Grèce): techniques et place dans l'économie de l'industrie lithique taillée, στο *Préhistoire de la pierre taillée, 2. Economie du débitage laminaire: technologie et experimentation*, 1984, 129-137.
 C. Perlès, L'outillage de pierre taillée néolithique en Grèce: approvisionnement et exploitation des matières premières, *BCH* 114 (1990) 1-42.
 Perlès 1990.
 J.M. Renfrew, Εμπόριο και τεχνική εξειδίκευση, στο Θεοχάρης 1973, 179-192.
 C. Renfrew - A. Aspinall, Aegean Obsidian and Franchthi Cave, στο Perlès 1990, 257-278.
 C. Runnels, The Bronze-Age Faked-stone Industries from Lerna: A Preliminary Report, *AJA* 54, 4 (1985) 357-391.
 C. Runnels, Trade and the Demand for Millstones in Southern Greece in the Neolithic and the Early Bronze Age, στο A.B. Knapp - T. Stech (εκδ.), *Prehistoric Production and Exchange. The Aegean and Eastern Mediterranean*, UCLA, Institute of Archaeology Monograph XXV, 1985, 30-43.
 Τσούντας 1908.
 P.C. Vaughan, Use - Wear of Mesolithic Chipped-stone Artifacts from Franchthi Cave, στο Perlès 1990, 239-253.
 Wace - Thompson 1912.
 Χουρμουζιάδης 1979.
 Α. Χριστοπούλου, Γχνη χρήσης στα λειασμένα λίθινα εργαλεία του Σέσκλου Α, *Αρχαία Θεσσαλία*, 64-70.

Εικ. 34. Τρόποι στειλέωσης αξίνας και πέλεκυ (Παπαθανασόπουλος 1981, 43, σχέδ. 32-33).

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Η κεραμική, το πρώτο συνθετικό υλικό που κατασκεύασε ο άνθρωπος με τη βοήθεια της τεχνολογίας, μπορεί να θεωρηθεί ότι συμπτικνώνει με τον καλύτερο τρόπο τη νέα σχέση με το περιβάλλον που χαρακτηρίζει τη Νεολιθική. Όπως το χωράφι, το καλλιεργούμενο φυτό και το εξημερωμένο ζώο, το κεραμικό αντικείμενο αποτελεί ανθρώπινο δημιούργημα που μετασχηματίζει μια πρώτη ύλη της φύσης.

Η πρώτη ύλη της κεραμικής είναι ο πηλός, που περιέχει κυρίως άργιλο, ένα ιδιαίτερα λεπτόκοκκο ορυκτό που συναντάται με μεγάλη συχνότητα στη φύση, αποτέλεσμα της μηχανικής ή χημικής αποσάθρωσης των πυριτικών πετρωμάτων. Οι ιδιότητες και τα φυσικά χαρακτηριστικά των πηλών ποικίλλουν ανάλογα με την ορυκτολογική τους σύνθεση και το βαθμό καθαρότητάς τους, που σπάνια είναι υψηλός. Για τις ανάγκες όμως της κεραμικής η ιδιότητα που έχει κύρια σημασία είναι η πλαστικότητα, δηλαδή η ιδιότητα του υγρού πηλού να πλάθεται και να διατηρεί το σχήμα του, που αποτελεί ίσως και τον απλούστερο λειτουργικό ορισμό του.

Η επιλογή του κατάλληλου πηλού αποτελεί την πρώτη φροντίδα των νεολιθικών κεραμέων και δεν είναι μια εργασία που απαιτεί λίγη γνώση, αφ' ενός του υλικού, αλλά κυρίως του περιβάλλοντος. Το είδος της πρώτης ύλης καθορίζει μια σειρά από κρίσιμα χαρακτηριστικά που είχαν ιδιαίτερη σημασία: τη συμπεριφορά του αντικειμένου κατά τη διάρκεια της μορφοποίησης και του στεγνώματος, όπως επίσης και το χρώμα του αγγείου μετά την όπτηση, τη σκληρότητά του, την αντοχή του σε αλλαγές της θερμοκρασίας κτλ. Οι πηλοί, για παράδειγμα, που είναι πλούσιοι σε ασβέστιο ψήνονται σε ανοιχτούς τόνους και, σε συνδυασμό με την κατάλληλη θερμοκρασία όπτησης, παράγουν κεραμικά ανθεκτικά σε μηχανικές και θερμικές καταπονήσεις. Οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι νεολιθικοί κεραμείς ήταν ιδιαίτερα επιλεκτικοί και γνώριζαν να εντοπίζουν τους κατάλληλους πηλούς για το αποτέλεσμα που επιδίωκαν, από την ποικιλία που συνήθως ήταν διαθέσιμη στις γύρω περιοχές ή ορισμένες φορές και κάπως μακρύτερα.

Σχεδόν πάντα ο φυσικός πηλός που οι νεολιθικοί κεραμείς επέλεγαν απαιτούσε σημαντική επεξεργασία πριν γίνει κατάλληλος για αγγειοπλαστική και το στάδιο αυτό αποτελεί το δεύτερο βήμα στην αλυσίδα παραγωγής της νεολιθικής κεραμικής. Η επεξεργασία περιλαμβάνει την απομάκρυνση των περισσότερο χονδρών σωματιδίων, που γίνεται με το χέρι ή με κόσκινο, αφού προηγουμένως οι σβόλοι του πηλού έχουν θρυμματιστεί, κυρίως όμως την προσθήκη μη

πλαστικών υλών που δίνουν στον πηλό και στο τελικό κεραμικό προϊόν τις επιθυμητές ιδιότητες ανάλογα με τη χρήση για την οποία προορίζεται. Πολλά υλικά είναι δυνατό να προστεθούν στον πηλό για το σκοπό αυτό, όπως άμμος, χαλαζίας, σχιστόλιθος, ασβεστίτης, άστριοι, αλλά και φυτικές ύλες, κοπανισμένα όστρεα ή ακόμη και κοπανισμένη κεραμική – αν και τα τρία τελευταία δεν είναι ιδιαίτερα συχνά στη Νεολιθική της Ελλάδας. Συχνά επίσης τα μη πλαστικά, που περιέχονται έτσι κι αλλιώς στο φυσικό πηλό, αφιόνονται απλώς στην τελική μάζα και λειτουργούν με ανάλογο τρόπο. Δεν είναι άγνωστη ακόμη και η ανάμειξη διαφορετικών πηλών με διαφορετικά ο καθέντας μη πλαστικά εγκλείσματα. Σε κάθε περίπτωση όμως η παρουσία των μη πλαστικών επιτρέπει την καλύτερη επεξεργασία του πηλού, που γίνεται με τον τρόπο αυτό λιγότερο πλαστικός, και βοηθά με τους πόρους και τα κενά που δημιουργούνται στην πηλόμαζα στο καλύτερο και περισσότερο ομοιόμορφο στέγνωμα του ωμού αγγείου, διαδικασία απαραίτητη πριν από την όπτηση. Σημαντικός είναι ο ρόλος των μη πλαστικών προσμείξεων και στο τελικό προϊόν. Η προσθήκη τους βελτιώνει συχνά τα μηχανικά χαρακτηριστικά των αγγείων και αυξάνει την αντοχή τους σε θερμικές καταπονήσεις, ιδιότητα ιδιαίτερα χρήσιμη σε αγγεία που προορίζονται για χρήση σε φωτιά. Η παρουσία τους επομένως στην κεραμική μπορεί να είναι περισσότερο δείκτης τεχνολογικής επιδεξιότητας παρά κακής ποιότητας, όπως ορισμένες φορές θεωρείται.

Μετά την προετοιμασία της πηλόμαζας ακολουθεί η μορφοποίηση του αγγείου. Η εργασία αυτή στη Νεολιθική Εποχή γίνεται χωρίς μηχανική βοήθεια, κατά την Πρώτη Εποχή του Χαλκού. Σε αντίθεση με τα αγγεία που γίνονται με τροχό, το νεολιθικό αγγείο σχηματίζεται συνήθως από πολλά τμήματα, «κουλούρες» ή πλάκες πηλού, που προστίθενται το ένα πάνω στο άλλο διαμορφώνοντας το τελικό σχήμα. Πρόσθετα τμήματα πηλού στην εξωτερική ή στην εσωτερική πλευρά του αγγείου ενισχύουν την κατασκευή, ειδικά στα σημεία των συνδέσεων, σχηματίζοντας με τον τρόπο αυτό το αγγείο. Το ακριβές όμως σχήμα διαμορφώνεται με το ξύσιμο της επιφάνειας, εσωτερικής και εξωτερικής, για την αφαίρεση των ποσοτήτων πηλού που πλεονάζουν, λεπταίνοντας τα τοιχώματα στο επιθυμητό πάχος και δημιουργώντας μια ομοιόμορφη επιφάνεια.

Συχνά η επιφάνεια αυτή καλυπτόταν στη συνέχεια από ένα λεπτό στρώμα πηλού, το επίχρισμα. Το επίχρισμα είναι ένα λεπτόκοκκο κλάσμα πηλού που

οι κεραμείς διαχώριζαν με εναιώρηση στο νερό. Τα λεπτότερα μέρη του πηλού που παρέμεναν σε αιώρημα συλλέγονταν και χρησιμοποιούνταν ως επιχρίσματα, που συνήθως είχαν διαφορετικό χρώμα από το σώμα του αγγείου. Με τον τρόπο αυτό η τελική επιφάνεια του αγγείου αποκτούσε το επιθυμητό χρώμα, ακόμη και αν η πρώτη ύλη παράγαγε ένα αγγείο με διαφορετικά χαρακτηριστικά. Ορισμένες φορές, ωστόσο, τα επιχρίσματα προέρχονταν από τον ίδιο πηλό και η προσθήκη τους πρέπει να είχε λειτουργική μάλλον σκοπιμότητα. Σε σπάνιες, τέλος, περιπτώσεις χρησιμοποιείται ένα είδος επιχρίσματος που τοποθετείται μετά την όπτιση. Το επιχρίσμα αυτό ονομάζουμε αλείφωμα και είναι πάντα άοπτο και εύθρυπτο.

Ανάλογη είναι και η στίλβωση της επιφάνειας, το επόμενο στάδιο της κεραμικής παραγωγής. Ο σκοπός της είναι πρακτικός, ώστε να δημιουργηθεί μια λεία επιφάνεια χωρίς ορατούς πόρους, αλλά αναμφίβολα και αισθητικός. Ορισμένες φορές η στίλβωση χρησιμοποιείται και διακοσμητικά, όπως για παράδειγμα στην κεραμική της φάσης Τσαγγλί, στην αρχή της ΝΝ στη Θεσσαλία, ή στη χαρακτηριστική κεραμική της ΤΝ στη Νότια Ελλάδα. Η στίλβωση των νεολιθικών αγγείων είναι πάντα μηχανική και επιτυγχάνεται με ένα λείο και σκληρό αντικείμενο, όπως για παράδειγμα ένα βότσαλο, όταν ο πηλός βρίσκεται σε σχεδόν στεγνή κατάσταση.

Η διακόσμηση της επιφάνειας, εκτός από την ειδική περίπτωση της στίλβωσης, επιτυγχάνεται με τη χρήση βαφών. Οι βαφές που χρησιμοποιούν οι νεολιθικοί κεραμείς είναι σχεδόν πάντα λεπτοί πηλοί, πλούσιοι σε οξείδια του σιδήρου που ψήνονται σε χρώματα ερυθρά έως καστανά-μαύρα ή του μαγγανίου που ψήνονται σε χρώμα μαύρο. Οι βαφές προετοιμάζονται με διαδικασία ανάλογη με εκείνη των επιχρισμάτων, αλλά είναι πολύ περισσότερο λεπτόκοκκες. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στην κεραμική Urftipis της Πελοποννήσου, οι βαφές έχουν προετοιμαστεί με την προσθήκη ενός υλικού που ενισχύει τη διασπορά της αργίλου στο νερό, ώστε να επιτυγχάνεται το λεπτότερο δυνατό κλάσμα. Τέτοια υλικά είναι τα αλκαλικά άλατα ή άλλες οργανικές ουσίες (στάχτη ξύλων, οργανικά οξέα, ουρία κτλ.), αλλά το ίδιο αποτέλεσμα έχει αποδειχθεί ότι επιτυγχάνεται με τη μακρόχρονη ωρίμανση του πηλού σε νερό για χρονικό διάστημα πολλών μηνών ή και ετών. Οι βαφές που προετοιμάζονται με τον τρόπο αυτό είναι δυνατό να δημιουργήσουν υαλώδεις φάσεις σε θερμοκρασίες χαμηλότερες από εκείνες που απαιτεί το σώμα του αγγείου, με τελικό αποτέλεσμα την υψηλότερη στιλπνότητα της βαφής.

Το χρώμα των βαφών που περιέχουν οξείδια του σιδήρου, αλλά και των πηλών γενικότερα, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ατμόσφαιρα όπτισης, δη-

λαδή την παρουσία ή την απουσία επαρκούς οξυγόνου στο χώρο της όπτισης. Η οξείδωση των οξειδίων του σιδήρου (παρουσία οξυγόνου) δημιουργεί στους πηλούς ενώσεις του σιδήρου που έχουν χρώμα ερυθρό, ενώ η αναγωγή (έλλειψη οξυγόνου) ενώσεις με χρώμα μαύρο. Ο έλεγχος της ατμόσφαιρας της όπτισης είναι επομένως ένα σημαντικό κεφάλαιο της κεραμικής τεχνολογίας και φαίνεται ότι οι νεολιθικοί κεραμείς το γνώριζαν επαρκώς, αν και δεν υπάρχουν αρχαιολογικές μαρτυρίες ή εργαστηριακές ενδείξεις ότι χρησιμοποιούσαν κεραμικούς κλιβάνους, όπως στις μεταγενέστερες εποχές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και πάλι η Urftipis κεραμική της ΜΝ, η χαρακτηριστική στιλπνή μαύρη-καστανή διακόσμηση της οποίας φαίνεται ότι παραγόταν με μια πολύπλοκη τεχνική: η αρχική όπτιση γινόταν σε αναγωγική ατμόσφαιρα που έδινε στη λεπτόκοκκη βαφή μαύρο χρώμα και υαλοποιούσε την επιφάνειά της. Εξαιτίας της υαλοποίησης της βαφής, η οξειδωτική ατμόσφαιρα, που στη συνέχεια επικρατούσε, επηρέαζε μόνο το σώμα του αγγείου, δημιουργώντας έτσι την έντονη αντίθεση στιλπνότητας και χρώματος μεταξύ διακόσμησης και βάθους. Η τεχνική αυτή σε γενικές γραμμές είναι όμοια με εκείνη της αττικής μελανόμορφης κεραμικής, αλλά χρονολογείται στα μέσα της 6ης χιλιετίας!

Όσον αφορά τις θερμοκρασίες της όπτισης της κεραμικής, οι εργαστηριακές αναλύσεις έχουν δείξει ότι δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλές και σπάνια υπερέβαιναν τους 850-900°C, θερμοκρασία που επιτυγχάνεται εύκολα σε μια ανοιχτή φωτιά. Όπως όμως ήδη αναφέρθηκε, οι κεραμείς γνώριζαν καλά τις ιδιότητες των πηλών και ήταν σε θέση να ελέγχουν την ατμόσφαιρα της όπτισης. Τα μαύρα στιλπνά αγγεία που εμφανίζονται στην αρχή της ΝΝ είναι το αποτέλεσμα της όπτισης σε αναγωγικό περιβάλλον, πλούσιο σε σωματίδια άνθρακα που παράγονταν από την ατελή καύση των ξύλων. Ήδη από την ΑΝ κατασκευάζεται με τον τρόπο αυτό μαύρη κεραμική, μια τεχνική που επανέρχεται στη ΝΝ.

Η σύντομη αυτή περιγραφή της κεραμικής τεχνολογίας αποδεικνύει ότι η κατασκευή των κεραμικών ήταν μια πολύπλοκη διαδικασία, που απαιτούσε σε κάθε στάδιο της γνώση και πείρα. Οι νεολιθικοί κεραμείς θα πρέπει να εργάζονταν χρησιμοποιώντας ειδικές συνταγές που μεταφέρονταν από γενιά σε γενιά. Μεταβολές βέβαια παρατηρούνται με το χρόνο, καθώς η εμπειρία των κεραμέων αυξάνει και οι κοινότητες επιτρέπουν τον πειραματισμό και μπορούν να αντιμετωπίσουν τα απρόβλεπτα αποτελέσματά τους. Παρατηρούνται τόσο στα σχήματα, που σταδιακά γίνονται μεγαλύτερα και πολυπλοκότερα, όσο και στη γραπτή διακόσμηση που γενικεύεται και βελτιώνεται από τη ΜΝ και μετά, αλλά βέβαια κυρίως στην πυρο-

τεχνολογία που φθάνει στο σημείο να παράγει ιδιαίτερα υψηλής τεχνολογικής ποιότητας αντικείμενα, η κοινωνική αξία των οποίων στις νεολιθικές κοινότητες θα πρέπει να ήταν ανάλογη. Σε αντίθεση με την κεραμική μεταγενέστερων περιόδων, όπου η τυποποίηση αποδίδει το χαρακτήρα της κεραμικής παραγωγής, η νεολιθική κεραμική δίνει την εντύπωση ότι αντιπροσωπεύει μια σημαντική επένδυση χρόνου,

που δικαιολογείται ενδεχομένως από το ρόλο της κεραμικής στο δίκτυο των ανταλλαγών και των σχέσεων των νεολιθικών κοινοτήτων. Πέρα από την απλή χρηστική λειτουργία της κεραμικής, η νεολιθική κεραμική αποτελούσε την περισσότερο ορατή δόση της συνοχής και της συνέχειας της κοινωνίας.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΤΣΑΚΗΣ

Βιβλιογραφία

Ε. Αλούπι, *Φύση και μικρομορφολογία των βαφών σε αρχαία κεραμικά*, 1993.

R.E. Jones, Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies, *The British School at Athens Fitch Laboratory Occasional Paper*, 1986.

Κωτσάκης 1983.

Y. Maniatis - M.S. Tite, Technological Examination of Neolithic-Bronze Age Pottery from Central and South-East Europe and from the Near East, *JAS* 8 (1981) 59-76.

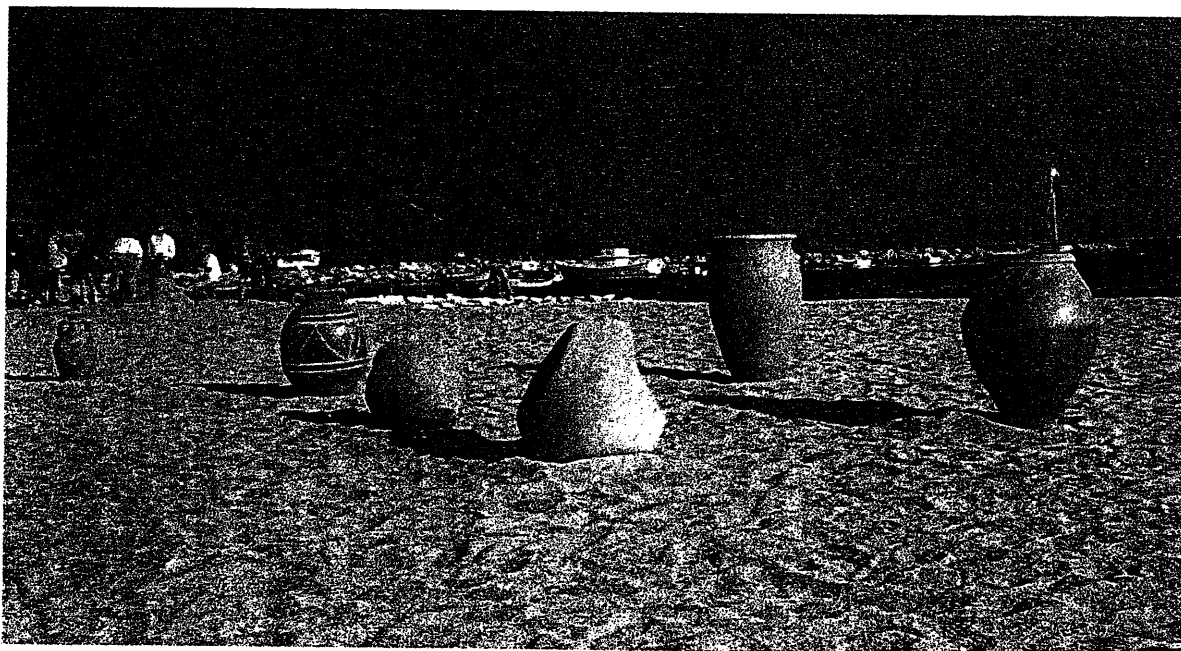
Y. Maniatis - V. Perdikatsis - K. Kotsakis, Assessment of In-site

Variability of Pottery from Sesklo, Thessaly, *Archaeometry* 30, 2 (1988) 264-274.

G. Schneider - H. Knoll - K. Gallis - J.P. Demoule, Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: Recherches minéralogiques, chimiques et technologiques sur les céramiques et les argiles, *BCH* 115 (1991) 1-64.

K.D. Vitelli, Power to the Potters, *Journal of Mediterranean Archaeology* 6, 2 (1993) 247-257.

Vitelli 1993.

Εκ. 35. Τα πιθάρια. Από το «Πρωτόγονο ψήσιμο», σεμινάριο που οργανώθηκε από το Τμήμα Κεραμικής της Σχολής Εφαρμοσμένων Τεχνών του Δήμου Βόλου το καλοκαίρι του 1991, στην παραλία του Αναύρου στον Βόλο (Β. Ροντήρη, Κατανομή στο χώρο της νεολιθικής κεραμικής από τη Θεσσαλία, στο Θεσσαλία - La Thessalie, A, 1994, 140, εκ. 5).

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ - ΘΡΑΚΗ

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Η γεωγραφική διαμόρφωση της Μακεδονίας σε τρεις σαφείς ενότητες, τη Δυτική, την Κεντρική και την Ανατολική, επέδρασε καθοριστικά στη διαμόρφωση του δικτύου των πολιτιστικών σχέσεων ανάμεσα στις νεολιθικές κοινότητες και καθόρισε τον πολιτιστικό της χαρακτήρα. Η κεραμική ως δείκτης ενδοκοινοτικού πολιτιστικού επιπέδου και διακοινοτικών σχέσεων προσδιορίζει την κίνηση των πολιτιστικών επαφών ανάμεσα στις νεολιθικές κοινότητες της Μακεδονίας και αντικατοπτρίζει τις διακοινοτικές σχέσεις που αυτές είχαν αναπτύξει με τους γειτονικούς πολιτιστικούς κύκλους του βαλκανικού Βορρά και του Θεσσαλικού Νότου, του αιγαιακού κόσμου και της Εγγύς Ανατολής. Μέσα από τις φυσικές οδούς που άνοιξαν οι κοιλάδες των μεγάλων ποταμών, τα φυσικά περάσματα ανάμεσα στα βουνά και τις παράκτιες θαλάσσιες οδούς, διακινήθηκαν στο χώρο της Μακεδονίας, μαζί με τα ποικίλα στοιχεία υλικού και πνευματικού πολιτισμού, και γνώσεις πυροτεχνολογίας και αγγειοπλαστικής που διαμόρφωσαν τοπικές ομάδες κεραμικής με συγγενικά σχήματα αγγείων και κοινούς τρόπους κατασκευής και διακόσμησης.

Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδος (6200-5800 π.Χ.)

Η πρώτη εμφάνιση της κεραμικής στη Μακεδονία συμπίπτει με την εμφάνιση των πρώτων νεολιθικών κοινοτήτων στη Δυτική Μακεδονία (Νέα Νικομήδεια, Γιαννιτσά, Σέρβια κ.ά.) και στη Βόρεια Μακεδονία (Anzabekovo, Vrsnik I), οι οποίες χρονολογούνται στη φάση II της ΑΝ. Από τις θέσεις αυτές, όπως και από τη λοιπή Μακεδονία, απουσιάζει ακόμη η αρχαιότερη φάση της ΑΝ, η οποία είναι γνωστή από τη Θεσσαλία ως φάση μονόχρωμης κεραμικής, όπως απουσιάζει και η Ακεραμική φάση, με την οποία άρχισε η Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία.

Το υψηλό, ωστόσο, τεχνολογικό επίπεδο των αρχαιότερων δειγμάτων κεραμικής στη Μακεδονία επιβάλλει την αναζήτηση και στη Μακεδονία των προγενέστερων σταδίων πειραματισμού, τα οποία προϋποθέτει η καλής ποιότητας κεραμική της Μακεδονίας της ΑΝ. Από τις πρώτες μελέτες της τεχνολογίας των αγγείων από τους οικισμούς της Νέας Νικομήδειας και των Σερβίων έχει διαπιστωθεί επίσης ότι οι βασικές τεχνολογικές κατακτήσεις της νεολιθικής κεραμικής στην επεξεργασία του πηλού, στο πλάσιμο των αγγείων, στην παρασκευή και στη χρήση των επιχρισμάτων, καθώς και στους βασικούς τρόπους διακόσμησης της επιφάνειας των αγγείων, είχαν συντελεστεί και στη Μακεδονία ήδη από την ΑΝ.

Μολονότι το κεραμικό υλικό είναι ακόμη αποσπασματικό και οι πληροφορίες από την Ανατολική Μακεδονία ελάχιστες, είναι δυνατό να εντοπίσουμε στη Μακεδονία, ήδη από την ΑΝ και με βάση τη διακοσμημένη κεραμική, δύο επιμέρους ομάδες: την ομάδα της Δυτικής Μακεδονίας και την ομάδα της Ανατολικής Μακεδονίας.

Η κεραμική της Δυτικής Μακεδονίας στην ΑΝ διαμόρφωσε την τεχνολογία, τα σχήματα των αγγείων και τη διακόσμησή τους μέσα στο πολιτιστικό κλίμα των επαφών της με το βαλκανικό πολιτισμό του Starčevo (φάση Protostarčevo) και το θεσσαλικό πολιτισμό του Σέσκλου (φάση Πρωτοσέσκλο). Στις πολιτιστικές επαφές με το βαλκανικό Βορρά αποδίδονται χαρακτηριστικές κατηγορίες κεραμικής:

1) Η μονόχρωμη κεραμική με το ρόδινο επίχρισμα (pink slipped ware), η οποία είναι η πιο διαδεδομένη κατηγορία κεραμικής στη Δυτική Μακεδονία της ΑΝ περιόδου.

2) Η γραπτή κεραμική με το λευκό χρώμα στην ερυθρή στιλβωμένη επιφάνεια του αγγείου αποτελεί επίσης χαρακτηριστικό είδος γραπτής κεραμικής με ευρεία διάδοση από τη Θεσσαλία έως τον Δούναβη και από τα παράλια της Αδριατικής έως τον Εύξεινο.

3) Η κεραμική με την εμπέστη διακόσμηση περιλαμβάνει αγγεία, των οποίων η επιφάνεια, επιχρισμένη ή μη, διακοσμείται με πίεση του μαλακού πηλού πριν από την όπτιση με το νύχι, με τα δάχτυλα ή με κάποιο οξύ εργαλείο. Πρόκειται για κατηγορία κεραμικής με ιδιαίτερη διάδοση στα νοτιοδυτικά Βαλκάνια (κεραμική impresso), η οποία εμφανίστηκε της οποίας στη Θεσσαλία είχε καλλιεργήσει κάποτε τη συζήτηση για εισβολή βόρειων στοιχείων στη Θεσσαλία, περίπτωση που σήμερα αποκλείεται και από τα δεδομένα των πετρογραφικών αναλύσεων, τα οποία συνηγορούν για τη χρήση τοπικών πηλών στην κατασκευή της.

Δίπλα ωστόσο στα «βόρεια» χαρακτηριστικά εντοπίζονται και «νότια» στοιχεία, παράλληλα των οποίων εμφανίζονται στο θεσσαλικό χώρο. Η διακοσμημένη με ερυθρό χρώμα σε λευκό ή υπόλευκο βάθος κεραμική δηλώνει επικοινωνία με τον πολιτισμό του Σέσκλου (φάση Πρωτοσέσκλο). Θεσσαλικές επιδράσεις επισημαίνονται επίσης και σε άλλες παραλλαγές γραπτής κεραμικής και προπαντός στην κεραμική με την κηλιδωτή διακόσμηση, η οποία παράγεται με ελεγχόμενες ειδικές συνθήκες όπτισης που μεταφέρουν ανομοιομερές την επίδραση της φωτιάς στην καλά στιλβωμένη επιφάνεια του αγγείου.

Στη Θεσσαλία εξάλλου βρίσκει τα παράλληλά της η κεραμική με την πρόστυπη διακόσμηση, γνωστή

κυρίως από τα ανθρωπόμορφα αγγεία της Νέας Νικομήδειας. Στην επιφάνεια των αγγείων αυτής της κατηγορίας προστίθεται πηλός, με τον οποίο πλάθονται χαρακτηριστικά ανθρωπίνου προσώπου (αριθ. κατ. 77) ή γύγχους ζώου ή και ολόσωμη ανθρωπινή μορφή. Πρόκειται για μια κατηγορία αγγείων ειδικής προφανώς χρήσης, τα οποία συχνά φέρουν και γραπτή διακόσμηση.

Οι πληροφορίες μας από την Ανατολική Μακεδονία περιορίζονται στα ελάχιστα και ακόμη προβληματικά δείγματα κεραμικής λευκού σε ερυθρό, τα οποία αποτελούν επιφανειακά ευρήματα από το νεολιθικό οικισμό της Τούμπας Σερρών.

Οι σχέσεις αυτές με το βαλκανικό Βορρά ή το θεσσαλικό Νότο δεν σημαίνουν βέβαια εισαγωγή κεραμικής από τη μία περιοχή στην άλλη. Φυσικοχημικές έρευνες έχουν βεβαιώσει άλλωστε την τοπική προέλευση του πηλού και επομένως και την τοπική παραγωγή των αγγείων όχι μόνο στην ΑΝ αλλά και στις επόμενες φάσεις.

Μέση Νεολιθική περίοδος (5800-5300 π.Χ.)

Παρά τη διάδοση ορισμένων κατηγοριών κεραμικής στη ΜΝ, διαφοροποιούνται με μεγαλύτερη σαφήνεια στο βορειοελλαδικό χώρο δύο κυρίως κεραμικές ομάδες, της Δυτικής Μακεδονίας και η λεγόμενη ομάδα Παραδημής, η διάδοση της οποίας καλύπτει την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη. Από τις δύο αυτές ομάδες και από τις αντίστοιχες γειτονικές περιοχές της βαλκανικής ενδοχώρας, μέσα από πλέγμα αλληλεπιδράσεων και με βάση πάντα την τοπική κεραμική παράδοση, διαμορφώνονται οι τοπικές κατηγορίες κεραμικής στις ενδιάμεσες γεωγραφικές ενότητες της Ανατολικής και της Κεντρικής Μακεδονίας.

Στη Δυτική Μακεδονία είναι έντονη η παρουσία γραπτής κεραμικής, η οποία αποτελεί ένδειξη συνέχειας με την ΑΝ. Τις πολιτιστικές σχέσεις με τη Θεσσαλία αντιπροσωπεύει στα Σέρβια η δυναμική παρουσία όχι μόνο της τύπου Σέσκλου γραπτής κεραμικής με διακόσμηση ερυθρού σε υπόλευκο βάθος αλλά και η εμφάνιση άλλων κατηγοριών γραπτής κεραμικής θεσσαλικού τύπου, ανάμεσα στις οποίες η πιο χαρακτηριστική είναι η λεγόμενη τύπου Σερβίων γραπτή κεραμική.

Τις επιδράσεις των πολιτισμών των νοτιοδυτικών Βαλκανίων και κατά τη ΜΝ περίοδο αντιπροσωπεύουν όχι μόνο γνωστές από την ΑΝ κατηγορίες διακοσμημένης κεραμικής, όπως η κεραμική με τη λευκόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρό βάθος και η κεραμική με την εμπέστη διακόσμηση που επιβιώνουν, αλλά και μια κατηγορία διακοσμημένης κεραμικής του ΜΝ οικισμού των Σερβίων, στην οποία συνδυάζεται η γραπτή με την εγχάρακτη διακόσμηση με *cardium*. Η πρωιμότερη εμφάνιση της κεραμικής αυτού του τύ-

που στη Μακεδονία (ΜΝ Ι) σε σχέση με τη Θεσσαλία (ΜΝ ΙΙ) θα ήταν δυνατό να συνηγορήσει για την αρχική παραγωγή της στο χώρο της Μακεδονίας.

Με τη σαφή παρουσία θεσσαλικών επιδράσεων η ΜΝ κεραμική της Κεντρικής Μακεδονίας προσεγγίζει την ομάδα της Δυτικής Μακεδονίας. Στη Μεσημεριανή Τούμπα Χαλκιδικής εμφανίζεται γραπτή κεραμική τύπου Σέσκλου, καθώς και η γνωστή, επίσης από τη Θεσσαλία, κεραμική με την ξεστή διακόσμηση. Χαρακτηριστική κατηγορία διακοσμημένης κεραμικής της Κεντρικής Μακεδονίας αποτελεί η γραπτή κεραμική με ερυθρωπό χρώμα σε υποκίτρινο βάθος της φάσης Ι των Βασιλικών C (αριθ. κατ. 78).

Η Ανατολική Μακεδονία και η Θάσος στη ΜΝ εντάσσονται σε κοινή με την αργαϊκή Θράκη κεραμική ομάδα, την ομάδα Παραδημής, της οποίας η διάδοση καλύπτει τη νοτιοανατολική Βουλγαρία (Καραπονο ΙΙΙ - Veselino) και την Ανατολική Θράκη. Τα ανοιχτά φιαλόσχημα αγγεία με ταγωνιώδη τοιχώματα, οι φιάλες με τα τέσσερα κυλινδρικά πόδια, το φιαλόσχημο αγγείο με το παχύ και διακοσμημένο με αυλακώσεις χείλος, οι τριποδικές μικρογραφικές τράπεζες-βωμίσκοι με την εγχάρακτη διακόσμηση αποτελούν τα χαρακτηριστικά σχήματα, τα οποία παραπέμπουν στη φάση Ι της Παραδημής (αριθ. κατ. 82). Χαρακτηριστικές κατηγορίες κεραμικής είναι η τεφρόχρωμη κεραμική με στιλβωμένη επιφάνεια, η οποία επικαλύπτεται συχνά με επίχρισμα γραφίτη και διακοσμείται με ραβδώσεις ή αυλακώσεις, και η αδρή διακοσμημένη με απλές εγχαραξεις ή εμπέσεις κεραμική.

Τοπικό αλλά προβληματικό ακόμη χαρακτηριστικό είναι και η παρουσία γραπτής διακόσμησης στη ΜΝ κεραμική της Ανατολικής Μακεδονίας. Αν ωστόσο αποδειχθεί ότι η γραπτή κεραμική παράγεται στην Ανατολική Μακεδονία ήδη από τη ΜΝ, τότε η άνθηση της γραπτής κεραμικής στην Ανατολική Μακεδονία της ΝΝ θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί όχι μόνον ως νέο φαινόμενο της ΝΝ, αλλά και ως ενδεχόμενο μιας συνεχόμενης από την ΑΝ έως τη ΜΝ τοπικής εξέλιξης, της οποίας μας διαφεύγουν ακόμη τα ενδιάμεσα στάδια.

Νεότερη Νεολιθική περίοδος (5300-3800 π.Χ.)

Η κεραμική της ΝΝ αναπτύσσεται από την παράδοση της ΜΝ και της ΑΝ, αλλά η ποιότητα της κεραμικής με τα εξεζητημένα σχήματα και την ποικίλη και πολύπλοκη διακόσμηση μαρτυρεί προχωρημένο βαθμό εξειδίκευσης και προϋποθέτει την οργάνωση της παραγωγής αγγείων σε επίπεδο τουλάχιστον οικισμού.

Από τις τρεις φάσεις, στις οποίες διακρίνεται η ΝΝ στη Θεσσαλία και στη Νότια Ελλάδα, αντιπροσωπεύονται στη Μακεδονία μόνον οι ΝΝ Ι (5300-4800 π.Χ.) και ΝΝ ΙΙ (4800-3800 π.Χ.) χωρίς να εμφανίζονται ακόμη βεβαιωμένη με χρονολόγηση ραδιενεργού

άνθρακα η αντίστοιχη με τη φάση Ραχμάνι του θεσσαλικού χώρου φάση (3800-3200 π.Χ.).

Νεότερη Νεολιθική Ι (5300-4800 π.Χ.)

Η μονόχρωμη κεραμική συνεχίζει την παράδοση της ΜΝ όχι μόνον ως στιλβωμένη μαύρη ή καστανέρυθρη αλλά και ως διακοσμημένη με ρυτιδωτή αυλακωτή και εγχάρακτη διακόσμηση.

Χαρακτηριστικά κοινά με της θεσσαλικής κεραμικής επισημαίνονται στη ΝΝ κεραμική κυρίως της Δυτικής Μακεδονίας (οικισμοί Σερβίων, Μικρού Νησιού Γαλάνης, Δισπιλιού) και της Πιερίας (οικισμός Μακρύγαλου, φάση Ι), όπου εμφανίζονται προδιμνιακές κατηγορίες γραπτής κεραμικής, όπως π.χ. της κεραμικής με τη χρήση καστανού χρώματος σε υποκίτρινο έδαφος, καθώς και της κεραμικής με την πολύχρωμη διακόσμηση, οι οποίες παραπέμπουν στην κεραμική των φάσεων Τσαγγλί και Αράπι. Αξιοσημείωτη είναι, ωστόσο, η διάδοση σε όλη τη Δυτική Μακεδονία και της σύγχρονης με τις παραπάνω κατηγορίες μαύρης στιλπνής κεραμικής, διακοσμημένης με λευκό εξίτηλο χρώμα, γνωστής από το λεγόμενο πολιτισμό Λάρισσας, ο οποίος χρονολογείται στην αρχή της ΝΝ.

Οι επαφές της Δυτικής και της Κεντρικής Μακεδονίας με τη βαλκανική ενδοχώρα εντοπίζονται με την παρουσία της εγχάρακτης κεραμικής τύπου Całkan, η οποία χρησιμοποιεί ειδικό οδοντωτό εργαλείο και επίθετο λευκό χρώμα στις εγχαράξεις, και της κεραμικής με την πλαστική διακόσμηση τόξων (arcaden-barbotin). Εμφανείς είναι οι σχέσεις με τον πολιτισμό Vinča (φάση Tordos), οι οποίες επισημαίνονται επίσης από κοινού στη Δυτική, στην Κεντρική και στην Ανατολική Μακεδονία.

Νέα κατηγορία κεραμικής με ευρύτατη διάδοση είναι η μελανοστεφής κεραμική, η οποία στη ΝΝ είναι διαδεδομένη σε όλο το βορειοελλαδικό χώρο από την αιγαιακή Θράκη μέχρι τη Δυτική Μακεδονία.

Δίπλα, ωστόσο, στις παραπάνω κοινές κατηγορίες κεραμικής παράγονται και νέες κατηγορίες τοπικής γραπτής κεραμικής κατά περιοχές, όπως π.χ. η χαρακτηριστική κεραμική με τη διακόσμηση τεφρού σε τεφρό (grey on grey), η οποία ως εξέλιξη της ΜΝ γραπτής κεραμικής απλώνεται πέρα από τον οικισμό των Σερβίων μέχρι και τη Βόρεια Θεσσαλία. Επιδηράσεις πιθανότατα της θεσσαλικής γραπτής κεραμικής επισημαίνονται και στις ποικίλες κατηγορίες γραπτής κεραμικής, που εμφανίζονται με μεγάλο δυναμισμό στην Ανατολική Μακεδονία της ΝΝ Ι. Χαρακτηριστική ανάμεσα σε αυτές είναι η κεραμική τύπου Ακροπόταμου, στην οποία τα λεπτά γραμμικά διακοσμητικά θέματα αποδίδονται με χρώμα καστανό έως καστανόμαυρο σε στιλβωμένη επιφάνεια επιχρισμένη κιτρινωπή έως υπόλευκη. Η κεραμική αυ-

τού του τύπου με τοπικές παραλλαγές μέσα από την κοιλάδα του Στρυμόνα και σε ενδιάμεσους οικισμούς απλώνεται μέχρι τον άνω ρου του ποταμού στο νεολιθικό οικισμό Slatino, στην περιοχή του Blagoevgrad της Βουλγαρίας.

Οι άλλες κατηγορίες γραπτής κεραμικής στην Ανατολική Μακεδονία είναι κυρίως παραλλαγές της ερυθρόχρωμης και καστανόχρωμης διακόσμησης σε ανοιχτόχρωμη-κιτρινωπή, συχνά επιχρισμένη και στιλβωμένη επιφάνεια. Η διάκριση των επιμέρους κατηγοριών με βάση τη μακροσκοπική διάκριση του χρώματος δεν είναι πάντα ασφαλής χωρίς φυσικοχημική μελέτη της τεχνολογίας τους.

Ευδιάκριτες οπωσδήποτε είναι ανάμεσα σε αυτές μια κατηγορία γραπτής κεραμικής με πλατιές καστανόχρωμες ταινίες πάνω σε ανοιχτοκίτρινο, χωρίς επίχρυσμα έδαφος, η διακοσμημένη με λευκό χρώμα σε στιλβωμένο ερυθρό βάθος κεραμική, τα ευθύγραμμα θέματα της οποίας παραπέμπουν στην παράδοση της ΑΝ, καθώς και παραδείγματα κεραμικής με πολύχρωμη (τρίχρωμη) διακόσμηση.

Σε αυτή τη φάση πρέπει επίσης να προετοιμάστηκαν και οι δύο νέες κατηγορίες διακοσμημένης κεραμικής που γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση στην επόμενη φάση της ΝΝ, η γραπτή κεραμική με διακόσμηση γραφίτη και η κεραμική με τη λεγόμενη μελανόχρωμη σε ερυθρό γραπτή διακόσμηση. Αντίστοιχη πιθανώς απόπειρα για απόδοση του μαύρου πάνω σε στιλβωμένο αυτή τη φορά ερυθρό έδαφος αποτελεί και μια νέα κατηγορία κεραμικής, η οποία μόλις πρόσφατα εντοπίστηκε στο νεολιθικό οικισμό Προμαχώνα-Τορλίτσα στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, η γραπτή κεραμική με πίσσα (bitum): με επίστρωση φλοιού σημύδας στη στιλβωμένη ερυθρόχρωμη επιφάνεια του αγγείου εξασφαλιζόταν μαύρο χρώμα, προερχόμενο από την πίσσα του αποτεφρωμένου φλοιού της σημύδας. Εν συνεχεία με τεχνική ξυλογλυπτικής αφαιρούσαν το μαύρο χρώμα για να σχηματιστούν τα μαύρα διακοσμητικά θέματα στο ερυθρό έδαφος του αγγείου.

Νεότερη Νεολιθική ΙΙ (4800-3800 π.Χ.)

Στη ΝΝ ΙΙ στο βορειοελλαδικό χώρο κυριαρχούν οι επιδηράσεις της κεραμικής δύο περιοχών: της Θεσσαλίας (πολιτισμός Διμνίου) και της Ανατολικής Μακεδονίας (πολιτισμός Δήμητρας-Ντκαλί Τας). Στη Δυτική Μακεδονία οι επιδηράσεις της κεραμικής τύπου Διμνίου φθάνουν από την Πιερία (Μακρύγαλος) μέχρι την περιοχή Σερβίων και από τους οικισμούς της Κίτρινης Λίμνης στην πεδιάδα των Γιαννιτσών (Γιαννιτσά Β).

Κεραμική διμνιακού τύπου απουσιάζει, ωστόσο, από τον οικισμό του Μανδάλου, του οποίου η κεραμική πλησιάζει περισσότερο την κεραμική οικισμών της

νοτιοανατολικής Αλβανίας και της Βόρειας Μακεδονίας. Διμηνιακή κεραμική δεν πρέπει να έφθανε ούτε στο λιμναίο οικισμό του Δισπηλιού στην Καστοριά.

Στην Κεντρική Μακεδονία παρατηρούνται εντονότερες επιδράσεις της κεραμικής της Ανατολικής Μακεδονίας, ιδιαίτερα μάλιστα στη Χαλκιδική, όπου είναι συχνή η παρουσία κεραμικής με μελανόχρωμη σε ερυθρό έδαφος διακόσμηση. Χαρακτηριστική οπωσδήποτε για την Κεντρική Μακεδονία σε αυτή τη φάση παραμένει η μαύρη στίλπνη κεραμική με γραμμική διακόσμηση από λευκό χρώμα.

Στην Ανατολική Μακεδονία τρεις είναι οι σημαντικότερες κατηγορίες διακοσμημένης κεραμικής σε αυτή τη φάση: Η κεραμική με διακόσμηση γραφίτη, η κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση και η κεραμική με μελανόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρό έδαφος.

Η κεραμική με γραπτή διακόσμηση γραφίτη εμφανίζει ιδιαίτερη διάδοση στην Ανατολική Μακεδονία και σε όλα τα νοτιοανατολικά Βαλκάνια μέχρι τον Δούναβη.

Επικοινωνία της Ανατολικής Μακεδονίας επίσης με τους ενδοβαλκανικούς πολιτισμούς επισημαίνεται και σε κατηγορίες κεραμικής με εγχάρακτη διακόσμηση. Η κεραμική με την εγχάρακτη διακόσμηση συχνά συνδυάζεται με γραπτή διακόσμηση γραφίτη και με χρήση επίθετου ερυθρού χρώματος (crusted). Τοπική οπωσδήποτε παραγωγή, χαρακτηριστική της Ανατολικής Μακεδονίας, αποτελεί η διμηνιακού τυπού κεραμική με τη μελανόχρωμη σε ερυθρό διακόσμηση (black on red), η οποία απλώνεται σε όλη την Ανατολική Μακεδονία με σποραδική παρουσία ανατολικά του Νέστου και με μεγαλύτερη επέκταση προς τα δυτικά, στην Κεντρική Μακεδονία. Σποραδικά - πιθανότατα ως τοπική μίμηση - εμφανίζεται και στη Δυτική Μακεδονία, ενώ η εμφάνισή της στα Πευκάκια της Θεσσαλίας αποδόθηκε σε εμπορικές σχέσεις. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η διάδοση της κεραμικής αυτού του τύπου στη βαλκανική ενδοχώρα, στους νεολιθικούς οικισμούς του άνω ρου του Στρυμόνα.

Στη Θάσο εμφανίζεται μεγάλη ποικιλία παραλλαγών διακοσμημένης κεραμικής, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με τη διακοσμημένη κεραμική της Ανατολικής Μακεδονίας, καθώς και οι τοπικές παραλλαγές που συνδυάζουν γραπτή διακόσμηση με γραφίτη, με αυλακωτή διακόσμηση και με επίθετο ερυθρό χρώμα. Αξιοσημείωτη είναι η εμφάνιση στη Θάσο και της χρήσης του λευκού χρώματος σε σκοτεινό ή καστανό έδαφος.

ΘΡΑΚΗ

Η Αρχαιότερη Νεολιθική δεν έχει ακόμη εντοπιστεί στη Θράκη. Σημειώνουμε επίσης την απουσία της τε-

λευταίας φάσης της NN περιόδου (NN III) των απολύτων χρονολογήσεων με ραδιενεργό άνθρακα.

Μέση Νεολιθική περίοδος (5800-5300 π.Χ.)

Η κεραμική ομάδα της αιγαιακής Θράκης, γνωστή ως πολιτισμός Παραδημής, χαρακτηρίζεται από τη σκοτεινόχρωμη κεραμική και από την απουσία της γραπτής διακόσμησης στις πρώιμες φάσεις της. Στην αρχαιότερη φάση (Παραδημή Ι) η κατά κανόνα μελανόχρωμη κεραμική φέρει συχνά διακόσμηση εγχάρακτη - συχνά τονισμένη με επίθετο λευκό χρώμα - καθώς και εμπίεστη, ανάγλυφη ραβδωτή και αυλακωτή. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα των αγγείων είναι ταγωνιώδη τοιχώματα του σώματος και οι τονισμένες λαβές που καταλήγουν σε κομβίωση απόληξη. Τα σχήματα που επικρατούν είναι οι αμφικωνικές φιάλες, τα μόνωτα ή δίωτα αγγεία με ταγωνιώδη τοιχώματα και τις κομβίωση απολήξεις στις λαβές, οι τετραποδικές ρηχές φιάλες (αριθ. κατ. 82) και οι τριποδικοί βωμισκοί-τράπεζες με τυπική εγχάρακτη διακόσμηση. Αντίστοιχη κεραμική εμφανίζεται και στην ενδοχώρα της Θράκης, στην πεδιάδα της Stara Zagora στον αναφερόμενο ως πολιτισμό Karanovo III-Veselinovo, ενώ εμφανείς είναι επίσης οι σχέσεις με τις πρώιμες φάσεις του πολιτισμού Vinča.

Η δυναμική εμφάνιση της κεραμικής ομάδας της Παραδημής Ι στην αιγαιακή Θράκη και στην Ανατολική Μακεδονία και η επιβίωσή της στη NN δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο της γένεσης της ομάδας Παραδημής στην αιγαιακή Θράκη. Ωστόσο, η μέχρι στιγμής απουσία της AN στην αιγαιακή Θράκη αφήνει μετέωρο το ενδεχόμενο της τοπικής εξέλιξης, την οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε προς το παρόν πολύ καλύτερα στη βαλκανική ενδοχώρα, όπου η έρευνα της Νεολιθικής Εποχής πήρε πολύ μεγαλύτερη και συστηματικότερη έκταση. Ανοιχτό παραμένει επίσης και το πρόβλημα των σχέσεων της αιγαιακής Θράκης και γενικότερα του νεολιθικού βαλκανικού και ελλαδικού χώρου με την Ανατολία. Οι αρχαιολογικές έρευνες που άρχισαν τα τελευταία χρόνια στην Ανατολική Θράκη αναμένεται να διευκρινίσουν τις σχέσεις της αιγαιακής με την Ανατολική Θράκη και ενδεχομένως και περαιτέρω με τη βορειοδυτική Μικρά Ασία, όπου και πρόσφατες ανασκαφές, όπως αυτές στη θέση İpirinar στη λίμνη Iznic, εντοπίζουν σχέσεις με την κεραμική του νότιου βαλκανικού χώρου (Vinča A).

Νεότερη Νεολιθική Ι (5300-4800 π.Χ.)

Η αιγαιακή Θράκη στη NN Ι διατηρεί σε γενικές γραμμές τη μονόχρωμη κεραμική, η οποία εξελίσσεται στις φάσεις II-III της Παραδημής χωρίς ουσιαστικές αλλαγές. Τα σχήματα εξελίσσονται από την παράδοση των προγενέστερων φάσεων. Μόνομο χαρακτηριστικό

των λαβών παραμένουν οι κομβίωσχημες αποφύσεις. Το σχηματολόγιο των αγγείων δεν μεταβάλλεται σημαντικά. Η τετραποδική φιάλη επιβιώνει σε όλες τις φάσεις και ελάχιστα νέα σχήματα προστίθενται στη φάση III της Παραδημής, όπως π.χ. η φιάλη με το ψηλό πόδι. Η διακόσμηση - αυλακωτή-ραβδωτή και εγκάρια - διατηρεί την παράδοση της φάσης I. Νέο στοιχείο αποτελεί η εμφάνιση στη φάση II της Παραδημής της μελανοστεφούς κεραμικής, η οποία παρουσίασε παράλληλη διάδοση την εποχή αυτή και στο χώρο της Μακεδονίας και στα νότια Βαλκάνια, όπου κυριαρχούν οι επιδράσεις του πολιτισμού Vinča.

Η γραπτή κεραμική παραμένει άγνωστη στις φάσεις II και III της Παραδημής αλλά σημειώνει μια σποραδική παρουσία στη νεότερη φάση του παρόλιου οικισμού της Λαφρούδας, όπου αναφέρεται η εμφάνιση ερυθρόχρωμης «ξεστής» κεραμικής, τύπου γνωστού από την Ανατολική Μακεδονία.

Νεότερη Νεολιθική II (4800-3800 π.Χ.)

Στην Παραδημή (φάση IV) είναι σαφής η συνέχεια της εξέλιξης της κεραμικής από τις προγενέστερες φάσεις. Νέο ωστόσο στοιχείο, ενδεικτικό για τις σχέσεις της αιγαιακής Θράκης με την Ανατολική Μακεδονία στη NN II, είναι η σποραδική εμφάνιση γραπτής κεραμικής. Πρόκειται για τις χαρακτηριστικές κατηγορίες γραπτής κεραμικής της Ανατολικής Μακεδονίας, της διακοσμημένης με γραφίτη κεραμικής, καθώς και της διακοσμημένης με μαύρο χρώμα σε ερυθρό έδαφος (black on red). Μεγαλύτερη σπουδαιότητα διάδοσης φαίνεται να εμφανίζει στην αιγαιακή Θράκη η διακοσμημένη με γραφίτη κεραμική, η οποία βεβαιώνει σχέσεις της τόσο με την Ανατολική Μακεδονία όσο και με τα νοτιοανατολικά Βαλκάνια.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Βιβλιογραφία

- Εκτός από τη βιβλιογραφία που αναφέρεται στα λήμματα 76-88, βλ. και:
- Ασλάνης 1992.
- I. Aslanis, Das Neolithikum und das Chalkolithikum im nordgriechischen Raum, στο S. Hiller (εκδ.), *Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum*, 1989, 65-81.
- Δ. Γραμμένος - Μ. Παππά - Ν. Ούρεμ-Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου - Ε. Γιαννούλη - Μ. Τσιγαρίδα, Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης, *Μακεδονικά ΚΖ'* (1989-1990) 233-238.
- Γραμμένος 1991.
- Δ. Γραμμένος - Κ. Σκουρτοπούλου, Ανασκαφή στη Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, *AEMΘ 7* (1993) (υπό εκτύπωση).
- J.P. Demoule, La transition du Néolithique au Bronze Ancien dans le Nord de l'Égée. Les données de Dikili Tash, στο Y. Maniatis (εκδ.), *Archaeometry. Proceedings of the 5th International Symposium*, 1989, 687-696.
- J.P. Demoule, Néolithique et Chalcolithique de Macédoine: un état des questions, *Ancient Macedonia V* (1993) 373-384.
- J. Deshayes - M. Garasanin, Note sur la céramique de Galepsos, *BCH 88* (1964) 51 κ.ε.
- Ν. Ευστρατίου, Νεότερες έρευνες στο νεολιθικό οικισμό της Μάκρης, *AEMΘ 4* (1990) 595-612.
- Χ. Ζιώτα - Α. Καλογήρου - Μ. Φωτιάδης - Α. Χονδρογιάννη, Κίτρινη Λίμνη, Τέσσερα χρόνια έρευνας, *AEMΘ 4* (1990) 93-104.
- Χ. Ζιώτα - Α. Χονδρογιάννη - Α. Μετόκη, Επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα στην παραλίμνια περιοχή του Αλιάκιωνα, *AEMΘ 7* (1993) (υπό εκτύπωση).
- R.C.S. Felsch, Bericht über die neolithische Scherben in Mesmeriani, στο F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit*, I, 1976, 293-298.
- M. Fotiades, *Prehistoric Human Ecology in the Serres Basin, Northeastern Greece*, 1984.
- Μ. Φωτιάδης, Προϊστορικά έρευνα στην Κίτρινη Λίμνη Κοζάνης, *AEMΘ 1* (1987) 51-61 και *AEMΘ 2* (1988) 41-54.
- D. French, Pottery Distributions and the Geographical Regions in Macedonia, *Zbornik Narodnog Muzeja Beograd VII* (1970) 5-19.
- D. French, Prehistoric Pottery from Macedonia and Thrace, *PZ 42* (1964) 3-48.
- B. Hansel, Erste Vorstellung eines neuen Projects, *AEMΘ 7* (1993) (υπό εκτύπωση).
- P. Hellström, *Paradeisos, A Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace*, 1987.
- Γ. Καραμίτρου-Μεντεσιδη, Προϊστορικοί οικισμοί Κίτρινης Λίμνης Κοζάνης, *Αμπεός*, Α' 1987, 391-416.
- D. Kokkiniδου - Κ. Trantalidou, Neolithic and Bronze Age Settlement in Western Macedonia, *BSA 86* (1991) 93-106.
- Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας, *ΑΔ 27* (1972) Χρονικά, 524-525 και *ΑΔ 28* (1973) Χρονικά, 443-461 (Καστορί Θάσου).
- Δ. Μαλαμίδου - Σ. Παπαδόπουλος, Ανασκαφικά έρευνα στον προϊστορικό οικισμό Λιμεναριών, *AEMΘ 8* (1994) (υπό εκτύπωση).
- Δ. Μάτσας, Αρχαιολογικές και εθνοαρχαιολογικές εργασίες, *AEMΘ 1* (1987) 499-502.
- Γ. Μπακαλάκης, Αρχαιολογικά έρευνα εν Θράκη (Σπίλαιον Στρέμης), *ΑΔ 17* (1961/62) Χρονικά, 258-261.
- Μ. Μπέσιος - Μ. Παππά, Νεολιθικός οικισμός Μακρυγιάλου, *AEMΘ 7* (1993) και 8 (1994) (υπό εκτύπωση).
- Γ. Μυλωνάς - Γ. Μπακαλάκης, Ανασκαφικά νεολιθικών οικισμών Άκροποτάμου και Πολυστύλου, *ΙΙΛΕ 1983*, 103 κ.ε.
- G. Mylonas, The Site of Akropotamos and the Neolithic Period of Macedonia, *AJA 45* (1941) 557-576.
- G. Mylonas, *Excavations at Olynthos, I. The Neolithic Settlement*, 1929.
- Α. Παπαστερίου - Α. Παπανθήμου κ.ά., Ανασκαφή Τούμπα Αχροντικού, *AEMΘ 7* (1993) (υπό εκτύπωση).
- Μ. Παππά - Ν. Κουσουλάκου, Ανασκαφή στο χώρο της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, *AEMΘ 7* (1993) (υπό εκτύπωση).

ΘΕΣΣΑΛΙΑ - ΒΟΡΕΙΕΣ ΣΠΟΡΑΔΕΣ

Λόγω της σπουδαιότητας που έχει για τη χρονολόγηση η κεραμική αποτέλεσε από την αρχή των ερευνών το αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης και κατάταξής της σε διάφορους ρυθμούς. Έτσι, βάση της κεραμικής από τις έρευνές του στη Θεσσαλία, ο Τσουντας διαίρεσε τη Νεολιθική Εποχή σε δύο περιόδους, την περίοδο Α, η οποία αντιστοιχεί στην ΑΝ και στη ΜΝ, και την περίοδο Β, που αντιστοιχεί στη ΝΝ, ενώ την Εποχή του Χαλκού ονόμασε περίοδο Γ. Οι Wace και Thompson επεξεργάστηκαν τις υποδιαιρέσεις του Τσουντα και προχώρησαν σε αναλυτικότερες υποδιαιρέσεις των διαφόρων κατηγοριών της κεραμικής, διατηρώντας γενικά τις ονομασίες του Τσουντα· διαίρεσαν όμως την περίοδο Γ του Τσουντα δημιουργώντας μια νέα περίοδο, τη Χαλκολιθική, στην οποία έδωσαν το όνομα περίοδος Γ, και την Εποχή του Χαλκού ονόμασαν περίοδο Δ. Μετά την τριμερή διαίρεση της Νεολιθικής από τον Weinberg σε Αρχαιότερη, Μέση και Νεότερη, ήταν κυρίως οι στρωματογραφικές έρευνες των Μίλοζιέι και Θεοχάρη στη Θεσσαλία που διευκρίνισαν τις διάφορες φάσεις της Νεολιθικής. Σύμφωνα με τις πρόσφατες έρευνες η νεολιθική κεραμική στη Θεσσαλία κατατάσσεται στις περιόδους και φάσεις που ακολουθούν (βλ. και χρονολογικό διάγραμμα, εικ. 3).

Η ΑΝ (6500-5800 π.Χ.) στη Θεσσαλία διακρίνεται σε τρεις φάσεις: την Πρώμη Κεραμική, το Πρωτοσέσκλο και το Προσέσκλο. Η πρώτη κεραμική φάση, η Πρώμη Κεραμική (Frühkeramik του Μίλοζιέι) χαρακτηρίζει την αρχή της νεολιθικής κεραμικής στη Θεσσαλία. Η κεραμική της φάσης αυτής δεν είναι τελείως πρωτόγονη: από την αρχή παρουσιάζονται αγγεία καλής ποιότητας. Το συνήθεστο σχήμα αγγείων της φάσης αυτής είναι ο άωτος σκύφος με απλή επίπεδη ή δισκοειδή βάση.

Η επόμενη φάση της ΑΝ είναι η ονομασθείσα από τον Μίλοζιέι Πρωτοσέσκλο (Protosesklo). Το χαρακτηριστικό σχήμα αγγείων της φάσης αυτής είναι οι σκύφοι με συχνά υπογραμμισμένα χείλη που κλίνουν ελαφρά προς τα έξω και δισκοειδείς, δακτυλιόσχημες ή και πιο ψηλές (κωνικές) βάσεις, καθώς και σκύφοι με πιο κλειστό, σχεδόν σφαιρικό σώμα (βλ. αριθ. κατ. 99, 306α). Στα αγγεία της φάσης Πρωτοσέσκλο πρωτοεμφανίζεται και η γραπτή διακόσμηση, συνήθως με τη μορφή τριγώνων κάτω από τα χείλη, ενίοτε ανεστραμμένων, δηλαδή με τη βάση προς τα πάνω, ή «φύλλων» που κρέμονται από τα χείλη. Σε πολλά αγγεία υπάρχει πλαστική διακόσμηση με τη μορφή μικρών αποφύσεων. Απαντούν ακόμη αγγεία μαύρα στο επάνω τμήμα τους από ανομοιόμορφη όπτηση, τα ονομαζόμενα μελανοστεφή (black topped).

Η τρίτη φάση της ΑΝ, με την εγχάρκτη διακόσμηση, ονομάστηκε από τον Μίλοζιέι Προσέσκλο (Vor-Sesklo). Νεότερες έρευνες όμως κατέδειξαν ότι εγχάρκτη διακόσμηση απαντά και στη φάση Πρωτοσέσκλο, αν όχι ακόμη νωρίτερα. Το κυριότερο σχήμα αγγείων και στην κατηγορία αυτή είναι οι σκύφοι. Η εγχάρκτη διακόσμηση γίνεται με τα νύχια (nail impressions) ή τσιμπήματα με τα δύο δάχτυλα και βαθύτερες νυχιές (barbotin), η οποία απαντά από τα πρώτα στρώματα της ΑΝ. Επίσης η διακόσμηση μπορεί να γίνει με διάφορα μηχανικά μέσα - φτερό ή κοκαλάκι πτηνού (κυκλικά αποτυπώματα) - ή με κάποιο λεπτό στυλίσκο (έντυπες στιγμές, κοιλότητες ή μικρά τριγωνικά εντυπώματα). Ακόμη, απαντούν εγχάρκτες γραμμές ή σειρές από μικρές έντυπες στιγμές, που σε ορισμένες περιπτώσεις θεωρείται ότι έγιναν με το θαλάσσιο όστρεο *cardium* (διακόσμηση *cardium*). Η τελευταία κατηγορία απαντά σε μεταγενέστερα στρώματα της ΑΝ.

Η εγχάρκτη διακόσμηση συνεχίζεται και στη ΜΝ, πολλές φορές μάλιστα σε συνδυασμό με τη γραπτή στο ίδιο αγγείο (βλ. αριθ. κατ. 102). Παράλληλα, έχει διαπιστωθεί ότι και η γραπτή διακόσμηση, που εμφανίζεται στη φάση Πρωτοσέσκλο, εξελίσσεται ομαλά στη γραπτή διακόσμηση της ΜΝ, δηλαδή παρατηρούμε μια αδιάσπαστη συνέχεια και εξέλιξη καθ' όλη τη διάρκεια της ΑΝ και ομαλή μετάβαση στη ΜΝ περίοδο.

Η ΜΝ (5800-5300 π.Χ.), η οποία λέγεται και εποχή ή πολιτισμός του Σέσκλου, διαιρείται σε τρεις υποπεριόδους (Σέσκλο Ι, ΙΙ και ΙΙΙ), διάκριση η οποία έχει περισσότερο στυλιστικό χαρακτήρα παρά χρονολογική ανταπόκριση. Στο Σέσκλο Ι η διακόσμηση αποτελείται από σκοτεινά ερυθρωπά βαθμιδωτά ή αβακωτά κοσμήματα ή γραμμές ζιγκ ζαγκ πάνω στο υπόλευκο επίχρισμα, με το οποίο είναι καλυμμένη η επιφάνεια του αγγείου. Πρόκειται για το λεγόμενο πυκνό ρυθμό (solid style). Τα κοσμήματα θυμίζουν έντονα μοτίβα υφαντικής (αριθ. κατ. 4, 101). Η διακόσμηση αυτή απαντά και σε ομοιώματα σπιτιών (αριθ. κατ. 262) και ειδώλια. Ο πυκνός ρυθμός απαντά σε σχετικά πρώτα στρώματα της ΜΝ. Χαρακτηριστικό σχήμα αγγείων και στην υποπερίοδο αυτή, όπως και στην ΑΝ, είναι οι σκύφοι με λεπτά δισκοειδή βάση. Απαντούν όμως και κύπελλα με προφίλ σε σχήμα S, επίπεδη βάση και πλατιά λαβή που συνδέει το τμήμα κάτω από τα χείλη με το κάτω μέρος της κοιλιάς (αριθ. κατ. 101). Η κεραμική με διακόσμηση πυκνού ρυθμού είναι περισσότερο διαδεδομένη στη δυτική θεσσαλική πεδιάδα αλλά έχει βρεθεί και σε θέσεις της Ανατολικής Θεσσαλίας.

Τα αγγεία της κατηγορίας Σέσκλο II φέρουν τη λεγόμενη φλογόσχημη διακόσμηση (flame pattern), διάφορες παραλλαγές της οποίας απαντούν ήδη στη φάση Σέσκλο I και συνεχίζουν και στη φάση Σέσκλο III. Είναι από τις πιο αντιπροσωπευτικές κατηγορίες διακοσμημένης κεραμικής της ΜΝ στη Θεσσαλία. Χαρακτηριστικά σχήματα αγγείων είναι οι ανοιχτές λεκανίδες με επίπεδη βάση (αριθ. κατ. 104-105).

Η τελευταία κατηγορία της ΜΝ (Σέσκλο III) περιλαμβάνει την κεραμική με γραμμική διακόσμηση (linear style), η οποία αποτελείται από γραμμικά συστήματα (παράλληλες ή τεθλασμένες γραμμές ή επάλληλες γωνίες). Η διακόσμηση γίνεται με λευκό χρώμα πάνω σε ερυθρό βάθος, η οποία είναι πιο πιθανό να ανήκει σε πρώιμες φάσεις της ΜΝ και, συνεπώς, με ερυθρές ή σκοτεινές καστανές ταινίες πάνω σε ανοιχτό κτρινωπό ή πορτοκαλόχρωμο βάθος. Τα αγγεία μπορεί να έχουν καλυφθεί με επίχρισμα, πάνω στο οποίο μπαίνει η διακόσμηση, ή η διακόσμηση μπορεί να μπει και απευθείας πάνω στη στιλβωμένη επιφάνεια του αγγείου. Χαρακτηριστικά σχήματα της κατηγορίας αυτής είναι τα κλειστά αγγεία με σφαιρικό σώμα, σχετικά ψηλό λαιμό και δακτυλιόσχημη ή δικοειδή βάση, κύπελλα με πλατιά ταινιωτή λαβή κ.ά.

Στη ΜΝ απαντούν αγγεία στα οποία συνδυάζεται η γραπτή και η εγχάρακτη διακόσμηση. Στα πρώιμα στρώματα η εγχάρακτη διακόσμηση είναι τύπου caridum, που απαντά από την ΑΝ, ενώ στα στρώματα της ΜΝ γίνεται με αιχμηρό εργαλείο, συνήθως τριγωνικής διατομής, και ο συνδυασμός της με τη γραπτή είναι οργανωμένος σε συγκεκριμένα σχέδια.

Στη ΜΝ υπάγεται επίσης και η κατηγορία με τη λεγόμενη ξεστή διακόσμηση (scraped ware). Η τεχνική αυτή συνίσταται στην επίλειψη ολόκληρης της επιφάνειας του αγγείου με ερυθρωπό χρώμα και στη συνέχεια απόξεση του χρώματος, ενώ αυτό δεν έχει στεγνώσει εντελώς, σε παράλληλες ταινίες. Στη συνέχεια η επιφάνεια του αγγείου στιλβώνεται, με αποτέλεσμα τα όρια των ταινιών να μην είναι εντελώς καθαρά αλλά κάπως ασαφή (αριθ. κατ. 106). Η ξεστή κεραμική πρωτοεμφανίζεται στην ΑΝ και απαντά σε όλη τη διάρκεια της ΜΝ, με διάφορες παραλλαγές. Φαίνεται ότι η ίδια κεραμική προς το τέλος της ΜΝ εξελίσσεται στην τεφρή κεραμική της φάσης Τσαγγλί, της αρχής της ΝΝ, αφού μεσολαβήσει μια ενδιάμεση φάση, η πρωτοτεφρή (proto grey). Στη μεταβατική αυτή φάση τα αγγεία έχουν την εξωτερική επιφάνεια πορτοκαλόχρωμη ή με ξεστή διακόσμηση και την εσωτερική επιφάνεια τεφρή. Η πρωτοτεφρή κεραμική, όπως έχει δείξει η ανασκαφή στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, αποδεικνύει την ομαλή και αδιάσπαστη μετάβαση από τη ΜΝ στη ΝΝ.

Η ΝΝ (5300-4500 π.Χ.), η οποία λέγεται και εποχή ή πολιτισμός του Διμνίου από τον προϊστορικό οικισμό

στο Διμνί του Βόλου, λόγω της σχετικά μεγάλης χρονικής έκτασής της έχει διαιρεθεί σε δύο ευρύτερες υποπεριόδους: τις προδιμννιακές φάσεις (5300-4800 π.Χ.) και τις κυρίως διμννιακές φάσεις (4800-4500 π.Χ.).

Η πρώτη φάση της ΝΝ, η Τσαγγλί-Λάρισα, χαρακτηρίζεται από τη φάση Τσαγγλί, που ονομάστηκε έτσι από τον Θεοχάρη και αναφέρεται στην τεφρή κεραμική, χαρακτηριστική της αρχής της ΝΝ στη Θεσσαλία, και από τη φάση Λάρισα, ονομασία που οφείλεται στον Grundmann και αφορά τη μαύρη στιλβωμένη κεραμική, που είναι ευρέως διαδεδομένη κυρίως στην Ανατολική Θεσσαλία· η τελευταία αυτή κεραμική παλαιότερα εχρονολογείτο στο τέλος της Νεολιθικής, αλλά πρόσφατες ανασκαφές (στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και στο Μακρυχώρι 2) κατέδειξαν ότι χρονολογείται στην αρχή της ΝΝ και είναι σύγχρονη της φάσης Τσαγγλί.

Η τεφρή κεραμική μπορεί να είναι μονόχρωμη ή διακοσμημένη (grey on grey) και διακρίνεται για τον πολύ καθαρό ππλό και την όπτηση σε πολύ υψηλή θερμοκρασία. Με τα λεπτά τοιχώματά τους και την ασυνήθιστη διακόσμηση από παράλληλες γραμμές, κάθετες ή λοξές, ενίοτε σε συνδυασμό με στιγμές ή άλλες πλατύτερες ταινίες, τα αγγεία της κατηγορίας αυτής φαίνεται ότι ήταν πολύτιμα, όπως διαπιστώνεται και από τις οπές στερέωσης που απαντούν πολύ συχνά σε αυτά. Τα πιο συνήθιστα σχήματα είναι το κωδωνόσχημο κύπελλο (αριθ. κατ. 109), ο αμφορέας και η φιάλη. Η τεφρή κεραμική Τσαγγλίου συναντάται συχνότερα στη Δυτική Θεσσαλία και πρόσφατες αρχαιομετρικές έρευνες δείχνουν ότι ήταν προϊόν ενός εξειδικευμένου εργαστηρίου, το οποίο πρέπει να βρισκόταν στη Δυτική Θεσσαλία, στην περιοχή του Γριζάνου.

Αντίθετα, η μαύρη στιλβωμένη κεραμική της Λάρισας απαντά συχνότερα στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, και από τις αναλύσεις του ππλού φαίνεται ότι είχε παραχθεί σε διάφορα κέντρα, πιθανότατα και εκτός Θεσσαλίας. Στην πραγματικότητα η μαύρη στιλβωμένη κεραμική είναι ευρύτατα διαδεδομένη στο χώρο του Αιγαίου, στα μικρασιατικά παράλια και προς Βορράν στην υπόλοιπη Βαλκανική, με αποτέλεσμα να παίζει σημαντικό ρόλο στη σχετική χρονολόγηση της Νεολιθικής των Βαλκανίων. Τα σχήματά της είναι διάφορων ειδών: φιάλες βαθιές ή ρηχές, κυρίως με αμφικωνικό σώμα (carinated), σκύφοι και αμφορείς. Η διακόσμηση μπορεί να είναι γραπτή (λευκές επίθετες γραμμές που εύκολα απολεπίζονται), ανάγλυφη ή εγχάρακτη, μερικές φορές και σε συνδυασμό των παραπάνω κατηγοριών στο ίδιο αγγείο. Η παρουσία πολλών ακέραιων αγγείων της κεραμικής της Λάρισας στο νεκροταφείο καύσεων της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου μαζί με τεφρή αποδεικνύει ότι οι δύο κατηγορίες είναι σύγχρονες.

Στην αρχή της ΝΝ απαντά και η αμαυρόχρωμη κεραμική (mat painted), η οποία είναι ευρέως διαδεδομένη στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο αυτή, καθώς και η κεραμική με διακόσμηση μαύρου σε ερυθρό (black on red). Τέλος, στην αρχή της ΝΝ απαντά στη Θεσσαλία και πολύχρωμη διακόσμηση.

Στην επόμενη φάση Αράππ συναντώνται ορισμένες από τις κατηγορίες αυτές, όπως είναι η διακόσμηση μαύρου σε ερυθρό, η πολύχρωμη, καθώς και αγγεία με μαύρη στιλπνή την εξωτερική επιφάνεια και ερυθρή την εσωτερική: τα τελευταία αποτελούν σαφώς την εξέλιξη της κεραμικής της Λάρισας. Αντίθετα, η χαρακτηριστική τεφρή κεραμική της προηγούμενης φάσης δεν συναντάται πλέον. Στη φάση Αράππ εξακολουθούν να παράγονται τα σχήματα της προηγούμενης φάσης, κυρίως φιάλες με αμφικωνικό σώμα και αμφορείς. Η διακόσμηση αποτελείται από παράλληλες ταινίες σκοτεινού καστανού χρώματος, ενίοτε με περιορισμένη χρήση και ερυθρού χρώματος: στην τελευταία περίπτωση έχουμε πολύχρωμη διακόσμηση (βλ. αριθ. κατ. 111), η οποία απαντά στα βαθύτερα στρώματα αυτής της φάσης. Αργότερα εγκαταλείπεται και απαντά μόνον η διακόσμηση με σκοτεινό καστανό χρώμα πάνω στο ανοιχτόχρωμο επίχρισμα, η οποία κυριαρχεί κυρίως στις διμνιακές φάσεις που ακολουθούν. Στη φάση Αράππ επίσης πρωτοεμφανίζεται η σπείρα και απαντά και διακόσμηση με μαύρο ή λευκό χρώμα πάνω σε ερυθρό βάθος. Και οι δύο κατηγορίες διακοσμήσεων απαντούν στις κυρίως διμνιακές φάσεις που ακολουθούν.

Το συνθετικότερο σχήμα αγγείων των διμνιακών φάσεων είναι η φιάλη, αβαθής ή και κάπως πιο βαθιά, με κωνικό σώμα και επίπεδη βάση (αριθ. κατ. 113). Απαντά επίσης ο τύπος της καρποδόχης, καθώς και το κλειστό αγγείο με περίπου σφαιρικό σώμα, δύο κάθετες λαβές στο ύψος των ώμων ή του λαιμού και κυλινδρικό λαιμό που στενεύει προς τα πάνω. Τόσο τα παραπάνω σχήματα αγγείων όσο και οι διάφορες κατηγορίες διακοσμήσεων έχουν τον πρόδρομό τους στις προδιμνιακές φάσεις Τσαγγλί-Λάρισα και Αράππ. Οι κυρίως διμνιακές φάσεις Αγία Σοφία, Οτζάκι και Κλασικό Διμήνι είναι αμφίβολο αν αντιπροσωπεύουν μια καθαρά στρωματογραφική-χρονολογική διαδοχή και όχι μια στυλιστική διαφοροποίηση.

Τα συνθετικότερα διακοσμητικά μοτίβα των κυρίως διμνιακών φάσεων είναι η σπείρα, οι ενάλληλες γωνίες, οι παράλληλες γραμμές - ζιγκ ζαγκ, συμπαιγές ή γεμισμένες με διαγράμμιση -, οι διάφορες παραλλαγές του αβακωτού κοσμήματος, οι κύκλοι, οι ρόμβοι. Πολλά μοτίβα υποδεικνύουν πλούσια φαντασία και έντονη καλλιτεχνική διάθεση, πολλά δε από αυτά προέρχονται από μοτίβα της υφαντικής ή της ψαθοπλεκτικής. Η διακόσμηση γίνεται με τη χρήση λευκού ή μαύρου χρώματος πάνω σε, συνήθως στιλπνό, ερυ-

θρό βάθος. Η διακόσμηση με λευκό χρώμα είναι συνθετικότερη στο ρυθμό Αγίας Σοφίας (αριθ. κατ. 117), ενώ με μαύρο στη φάση Οτζάκι.

Η επόμενη φάση Κλασικό Διμήνι θεωρήθηκε η κατεξοχήν αντιπροσωπευτική φάση της ΝΝ στη Θεσσαλία. Η διακόσμηση είναι γραπτή αλλά και εγχάρακτη. Η γραπτή κεραμική της φάσης αυτής διακρίνεται σε δύο μεγάλες ομάδες: Στην πρώτη τα αγγεία φέρουν μαύρη ή σκοτεινή καστανή διακόσμηση πάνω σε υπόλευκο επίχρισμα (αριθ. κατ. 113) και θεωρείται η πιο αντιπροσωπευτική κεραμική του Κλασικού Διμνίου. Στη δεύτερη ομάδα η διακόσμηση γίνεται με μαύρο χρώμα πάνω στην ερυθρωπή επιφάνεια του αγγείου και τα κοσμήματα είναι αμελώς εκτελεσμένα. Στην κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση τα σχήματα των αγγείων και τα διακοσμητικά μοτίβα είναι όμοια με της γραπτής διακοσμήσης: σπείρες, μαϊανδρος, αβακωτό, παράλληλες ζιγκ ζαγκ γραμμές ή ταινίες (αριθ. κατ. 112, 114-115). Ένα συχνό διακοσμητικό θέμα που συναντάται στην εγχάρακτη κεραμική είναι οι δέσμες από δύο έως τέσσερις κάθετες γραμμές, τεμνόμενες από μία έως δύο οριζόντιες, μοτίβο για το οποίο υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι προέρχεται από την υφαντική (όμοιο υπάρχει και στο ένδυμα του ειδωλίου αριθ. κατ. 223). Όλες οι κατηγορίες κεραμικής των κυρίως διμνιακών φάσεων απαντούν κυρίως στην Ανατολική Θεσσαλία.

Η φάση Ραχμάνι αντιπροσωπεύει τη Χαλκολιθική Εποχή στη Θεσσαλία (4500-3200 π.Χ.), χαρακτηρίζει τη μετάβαση από τη Νεολιθική Εποχή στην Εποχή του Χαλκού και αντιστοιχεί περίπου στην ΤΝ της Νότιας Ελλάδας. Η κεραμική αυτής της φάσης (αριθ. κατ. 118) αποτελεί την αδιάσπαστη εξέλιξη της γραπτής και της εγχάρακτης κεραμικής των αμέσως προηγούμενων, κυρίως διμνιακών φάσεων (Οτζάκι και Κλασικό Διμήνι). Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γραπτής κεραμικής της φάσης Ραχμάνι είναι η χρήση επίθετου ερυθρωπού χρώματος (ρόδινο-ιώδους) ή λευκού, που τοποθετείται μετά την όπτηση του αγγείου (crusted decoration) και εύκολα απολεπίζεται. Σε ορισμένα διακοσμητικά θέματα παρατηρείται μια απλούστευση, ένας εκφυλισμός θα μπορούσε να πει κανείς, φαινόμενο που παρατηρείται κατά την περίοδο αυτή και σε άλλους τομείς καλλιτεχνικής δραστηριότητας, όπως είναι τα ειδώλια.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι κεραμικοί ρυθμοί που χαρακτηρίζουν τις διάφορες φάσεις της ΝΝ δεν είναι ανεξάρτητες κατηγορίες αγγείων ως προς τα σχήματα και τη διακόσμηση αλλά αποτελούν εξελίξεις ορισμένων κεραμικών παραδόσεων, που δείχνουν μια αδιάσπαστη συνέχεια από τη ΜΝ έως τις πρώιμες φάσεις της Χαλκοκρατίας. Οι κεραμικοί αυτοί ρυθμοί δεν εμφανίζονται ούτε εξαφανίζονται απότομα αλλά βαθμιαία, δίνοντας τη θέση τους σε

άλλες κατηγορίες αγγείων που κατάγονται από προηγούμενες και συνεχίζουν να παράγονται και σε επόμενες φάσεις. Θα μπορούσε δηλαδή να μιλήσει κανείς για κεραμικές παραγωγές («εργαστήρια») με μακρά παράδοση, που αρχίζουν ή συνεχίζουν πέρα από τα χρονικά όρια των διαφόρων φάσεων, στις οποίες χωρίζεται για λόγους μεθοδολογικούς η ΝΝ. Ορισμένα αγγεία των παραγωγών αυτών, πολλά από τα οποία πραγματικά εντυπωσιάζουν με τον πλούτο της διακόσμησης και την εξαιρετική τεχνική τους, πιθανώς διατηρούνταν στις κατοικίες για μακρό χρονικό διάστημα, γεγονός που υποδηλώνουν και οι οπές στερέωσης που υπάρχουν σε ορισμένα από αυτά. Φαίνεται ότι τις πιο δημοφιλείς από τις κεραμικές αυτές κατηγορίες μιμούνταν και αναπαρήγαγαν και άλλα εργαστήρια, δημιουργώντας έτσι διάφορες ποικιλίες των ίδιων βασικών τύπων.

Η χρονολογική μετακίνηση της φάσης Λάρισα στην αρχή της ΝΝ έχει προκαλέσει προβληματισμό ως προς τη χρονική διάρκεια της φάσης Ραχμάνι. Ο Μίλοζιέι, στηριζόμενος στις ανασκαφές του στα Πευκάκια, την είχε υποδιαιρέσει σε τρεις υποπεριόδους: Ραχμάνι Ι, ΙΙ και ΙΙΙ. Νεότερη μελέτη όμως του υλικού από την παραθαλάσσια αυτή θέση κοντά στον Βόλο,

που περιλαμβάνει πολλά εισηγμένα αντικείμενα, έχει δείξει ότι η φάση Ραχμάνι ΙΙ αντιστοιχεί περίπου με την Πρωτοελλαδική Ι περίοδο και η φάση Ραχμάνι ΙΙΙ με την Πρωτοελλαδική ΙΙ. Και στην περίοδο αυτή παρατηρείται μία ομαλή εξέλιξη στην κεραμική από τη Χαλκολιθική Έποχή στην Πρώιμη Έποχή του Χαλκού, ιδίως στα σχήματα των αγγείων, όπως οι φιάλες που συνεχίζουν να παράγονται και στην Πρωτοελλαδική Έποχή. Η διακόσμηση όμως πλέον εγκαταλείπεται. Η ντόπια κεραμική παραγωγή στη Θεσσαλία, στις πρώιμες περιόδους του Χαλκού, είναι αδιακόσμητη σε αντίθεση με τη Νότια Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη, όπου η κεραμική παρουσιάζει, ακριβώς την εποχή της Χαλκοκρατίας, μια βελτίωση ως προς την ποιότητα και τη διακόσμηση. Η πτώση της ποιότητας της κεραμικής παραγωγής στη Θεσσαλία από την Πρώιμη Χαλκοκρατία, σε σχέση με τη λαμπρή παραγωγή των προηγούμενων περιόδων, δείχνει ίσως ότι άλλες περιοχές απέκτησαν μεγαλύτερη σπουδαιότητα και ότι το κέντρο των συναλλαγών έχει μετατοπιστεί πλέον αλλού, με άλλους δρόμους επικοινωνίας, τους θαλάσσιους.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΑΛΛΗΣ

Βιβλιογραφία

Γαλλίς 1992, 37-79.
Κωτσάκης 1983.

B. Otto, *Die verzierte Keramik der Sesklo- und Diminikultur Thessaliens*, 1985.

ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

Η γεωγραφική θέση της Στερεάς Ελλάδας επιτρέπει στους κατοίκους της να επικοινωνούν με τα δύο μεγάλα κέντρα της Νεολιθικής Έποχής, τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο, ενώ τα εκτεταμένα παράλια της οδηγούν προς τη θάλασσα. Από τις μετακινήσεις και επαφές διευρύνονται οι γνώσεις, κερδίζονται εμπειρίες και διαμορφώνονται νέα χαρακτηριστικά, που μαζί με τα τοπικά στοιχεία αποτυπώνονται και εκφράζονται μέσα από την κεραμική.

Τα πρώτα πύλινα σκεύη σε όλο τον κόσμο γενικά είναι χειροποίητα και λιτά, ημισφαιρικά τα ανοιχτά ή σφαιρικά και με λαιμό τα κλειστά. Στη Στερεά Ελλάδα αρχικά ακουμπούν σε καμπύλο ή ισοπεδωμένο πυθμένα, αλλά γρήγορα αποκτούν δακτυλιόσχημη βάση και στη θέση των λαβών μικρά διάτρητα εξογκώματα-αποφύσεις. Ακόμη μικρότερα κομμάτια πι-

λού, τα επιθήματα, κυκλικά ή επιμήκη, κολλημένα επιφανειακά, κάτω από το χείλος ή χαμηλότερα, δημιουργούν κάποτε διακόσμηση. Όλα τα αγγεία είναι σχετικά μικρά, με επιφάνεια ομαλή ή λεία, τριμμένη τόσο έντονα που γυαλίζει. Το χρώμα τους θεωρείται καστανό, αλλά είναι πραγματικά ακαθόριστο, με αγκυρές σκιές και κηλίδες.

Από τα μέσα περίπου της ΑΝ διακρίνεται κατά τόπους η προσπάθεια να σπάσει η μονοτονία και να δημιουργηθούν παραλλαγές στο σχήμα και στην όψη. Σε οικισμούς του Βοιωτικού Κηφισού μερικά ανοιχτά αγγεία κοινής χρήσης έχουν σχήμα ελλειπτικό με στόμιο που ανυψώνεται προς τα δύο άκρα και χρώμα κιτρινωπό (αριθ. κατ. 120). Στη Νέα Μάρκη Αττικής τα πολυτελή γίνονται μαύρα και κατασκευάζονται από ντόπιο πηλό που λαμπυρίζει στην επιφάνεια.

Εικ. 38. Κούρεμα προβάτων στην Γκιούλμπερη, Θεσσαλία.

ΥΦΑΝΤΙΚΗ - ΚΑΛΑΘΟΠΛΕΚΤΙΚΗ

Η υφαντική και η καλάθοπλεκτική στη νεολιθική Ελλάδα είναι τέχνες ελάχιστα γνωστές, παρά τη σταθερή παρουσία των σχετικών ευρημάτων στις ανασκαφικές έρευνες και τις λιγοστές αλλά επίμονες μνείες στις δημοσιεύσεις των οικισμών. Και τούτο, γιατί η παρουσία αυτή, μολονότι σταθερή, είναι διακριτική ή γιατί τα φθαρτά υλικά είναι δύσκολα αρχαιολογικά ορατά. Όλοι, ωστόσο, παραδέχονται ότι στην πραγματικότητα η εικόνα θα ήταν τελείως αντίθετη. Οι χρήσεις τους ήταν εκτεταμένες και ποικίλες, τα προϊόντα τους σταθερά παρόντα παντού: υφάσματα, ρούχα, καλύμματα, ψάθες στους τοίχους, στα πατώματα ή ως χωρίσματα, καλάθια για τις μεταφορές, καλάθια, ψάθες και δίχτυα για τη βιοτεχνία (τυροκομία, αγγειοπλαστική), σχοινιά και δίχτυα για το κυνήγι, την αλιεία και ίσως τη ναυσιπλοΐα. Ασφαλώς η παρουσία τους περιέβαλλε την καθημερινότητα και χα-

ρακτύριζε τον τρόπο ζωής. Οι άνθρωποι τη Νεολιθική Εποχή ζούσαν ανάμεσα σε λεπτά ή αδρά υφαντά, μπαινόβγαιναν στο σπίτι τους παραμερίζοντας και πατώντας υφαντά και ψάθες όπου κάθονταν ή κοιμόνταν. Δούλευαν χρησιμοποιώντας τα ή δούλευαν για να τα κατασκευάσουν. Υφαντά ή ψάθες θα διαμόρφωναν παντού οπτικά και θα όριζαν νοητά τον ανθρώπινο χώρο. Αντίστοιχα ισχυρή θα ήταν η σημασία τους ως προς το εύρος της καθημερινής εργασίας. Οι τέχνες αυτές, κυρίως η υφαντική, απαιτούν τεράστιο χρόνο εργασίας και είναι ιδιαίτερα χρονοβόρες. Απλώνονται σε πάμπολλους τομείς από την πρόσκτηση και την κατεργασία των πρώτων υλών, το γνέσιμο, την ύφανση, τις βαφές, έως την αναγκαία συντήρηση των έτοιμων προϊόντων. Το εύρος τους διπλάδι στις παραγωγικές διαδικασίες θα πρέπει να εκτιμηθεί και ως προς το εύρος της απαιτούμενης απασχόλησης.

Εικ. 39. Γνέσιμο μαλλιού από Σαρακατσάνες Όλυμπος.

Υφαντική

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες για την άσκηση της υφαντικής τέχνης είναι τεσσάρων ειδών: α) Τα ίχνη και οι ενδείξεις των δραστηριοτήτων από ολόκληρο τον κύκλο της υφαντικής παραγωγής (πρώτες ύλες, γνέσιμο, ύφανση, ράψιμο). β) Αποτυπώματα χονδρών υφαντών στις βάσεις ή στο σώμα μεγάλων αγγείων που χρησιμοποιήθηκαν για το σπύσιμο και την κατασκευή τους. γ) Ειδώλια με εγχαράξεις και γραμμές που πιθανότατα αποδίδουν αμφίεση. δ) Τα «πλεκτογενή» διακοσμητικά σχέδια των αγγείων που μιμούνται υφαντικά σχέδια. Οι μαρτυρίες της πρώτης κατηγορίας φωτίζουν τον τρόπο και τις μεθόδους της βιοτεχνικής παραγωγής και ίσως, αν τα ευρήματα είναι πολυαριθ-

μα, την ένταξή τους στη γενική παραγωγική οικονομία ενός οικισμού. Οι μαρτυρίες της δεύτερης δίνουν την πραγματική μορφή των τελικών προϊόντων και οι δύο άλλες την εικονική τους αναπαράσταση.

Θα προσπαθήσουμε να εγγράψουμε και να αναπτύξουμε τις μαρτυρίες που υπάρχουν ακολουθώντας τη σειρά του κύκλου των υφαντικών εργασιών. Ας δούμε σύντομα τις πρώτες ύλες. Στη Νεολιθική Εποχή δύο είναι τα κύρια είδη υφαντικών ινών: το λινάρι και το μαλλί. Η διερεύνηση της παρουσίας, της έκτασης και της σημασίας τους συνδέθηκε με το πρόβλημα της εξημέρωσης ζώων και φυτών. Σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες φαίνεται ότι η χρήση του λιναριού προηγήθηκε του μαλλιού και, μολονότι και στη Νεολιθική Εποχή συνυπάρχουν, ποσοτικά τουλάχιστον το λινάρι είναι επικρατέστερο των ερίων. Τα έρια των προβάτων, μολονότι είναι γνωστά και χρησιμοποιούνται στην Ευρώπη και στην ανατολική Μεσόγειο από τη Νεολιθική Εποχή, παίρνουν το προβάδισμα αργότερα στην Εποχή του Χαλκού.

Η πρόσληψη, η κατεργασία και ο διαχωρισμός των υφαντικών ινών δεν αφήνουν ίχνη. Για τον κόβρο ή τον τιλμό, δηλαδή τον τρόπο αφαίρεσης των εριότριχων με μεγάλα χτένια, το πλύσιμο και το λανάρισμα επίσης δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ίχνη. Αντίθετα, το γνέσιμο, το κύριο μετασχηματιστικό στάδιο από τις ίνες στην κλωστή, μαρτυρείται άφθονα στη νεολιθική Ελλάδα με τα πολλά σφονδύλια που βρέθηκαν σε οικισμούς όλων των φάσεων της Νεολιθικής.

Μια αρκετά πιστή εικόνα της άσκησης της υφαντικής τέχνης δίνουν τα αποτυπώματα από χονδρά υφάσματα και ψάθες (αριθ. κατ. 29β-γ και 180). Στα περισσότερα αποτυπώματα η ύφανση είναι απλή, συνίσταται δηλαδή στη μονή διαπλοκή ενός σπυμονιού και ενός υφαδιού. Μαρτυρείται και η διαγώνια διαπλοκή, όταν γίνεται ανά δύο (δύο σπυμόνια και δύο υφάδια). Η βασική τεχνική είναι ίδια και για τις ψάθες, αλλά παραλλάσσει για τα καλάθια, όπου συχνά τα σπυμόνια τοποθετούνται ακτινωτά, αφού εκεί το ζητούμενο είναι οι τρεις διαστάσεις και το κυκλικό σχήμα και το υλικό είναι τόσο διαφορετικά.

Στη Νεολιθική Εποχή οι βασικές εξελίξεις της ύφανσης έχουν ήδη συντελεστεί. Έχει ήδη επιτευχθεί η βασική μηχανοποίηση, δηλαδή έχει ήδη βρεθεί ο τρόπος με τον οποίο τα σπυμόνια διαιρούνται σε δύο σειρές ανά ένα (1, 3, 5 η μία σειρά και 2, 4, 6 η άλλη) και μετακινούνται ταυτοχρόνως, ώστε να περάσει η σαίτα με το υφάδι διαμιάς και όχι πάνω και κάτω από το κάθε σπυμόνι χωριστά με το χέρι. Η διαίρεση αυτή επιτυγχάνεται με τον κανόνα, δηλαδή το κοντάρι, όπου δένεται η μία σειρά των σπυμονιών και μετακινούνται όλα μαζί μπρος και πίσω από την άλλη σειρά, που παραμένει ακίνητη. Έτσι η σαίτα με το υφάδι μπορεί να περάσει διαμιάς, με μία μόνο κίνηση. Η εργασία γίνε-

ται με τον τρόπο αυτό πολύ ταχύτερα και τα υφάσματα λεπτότερα. Απόδειξη τέτοιου τρόπου ύφανσης είναι τα υφάσματα της Κεφάλας, όπου σε ένα αποτύπωμα υπάρχει ένα λάθος, δηλαδή το υφάδι πέρασε δύο φορές από την ίδια διαίρεση των στιμονιών χωρίς εναλλαγή, λάθος που δεν δικαιολογείται παρά μόνο με την ύπαρξη κανόνα και κάποιας ταχύτητας, ώστε το λάθος διέφυγε της προσοχής της υφάντρας.

Τέλος, οι οστίνες βελόνες (αριθ. κατ. 181) θα χρησιμοποιούνταν στο ράψιμο των υφαντών αλλά πιθανότατα και των δερμάτων.

Μια γενική ιδέα για τη μορφή των ενδυμάτων δίνουν τα ειδώλια, κυρίως της ΝΝ, που συχνά διακοσμούνται με ταινίες ή εγχαράξεις (αριθ. κατ. 202). Έμμεσες μαρτυρίες των υφαντικών σχεδίων δίνουν και οι διακοσμήσεις αγγείων (αριθ. κατ. 4, 5, 101, 122 κ.ά.), που εύλογα θεωρήθηκε ότι μιμούνται υφαντά. Ο Δ. Θεοχάρης ονόμασε «πλεκτογενή» αυτά τα διακοσμητικά θέματα που συνίστανται σε παραλλαγές τεθλασμένων γραμμών, τα οποία αποδίδουν αρχαϊκά και πρότυπα υφαντικά σχήματα με διαχρονική παρουσία στον ελληνικό χώρο. Η αναλογία με τα σύγχρονα υφαντά σχέδια και κιλίμια είναι ολοφάνερη.

Καλαθοπλεκτική

Μολονότι κατά βάση οι τεχνικές διάπλεξης είναι ίδιες για την υφαντική και την καλαθοπλεκτική, οι

διαφορές στα τελικά προϊόντα είναι μεγάλες. Κύρια αιτία είναι η διαφορά του υλικού (χονδρότερο και λιγότερο εύπλαστο για τις ψάθες και τα καλάθια) και οι τρεις διαστάσεις της καλαθοπλεκτικής, που για να επιτευχθούν χρειάζονται τεχνικές πιο σύνθετες, όπως το ακτινωτό στιμόνιασμα της βάσης των καλάθων ή η ελικοειδής τεχνική των μαλακών τοιχωμάτων των ζεμπιλιών. Η χρήση καλάθων για τη μεταφορά και την αποθήκευση προηγήθηκε της υφαντικής, όπως συχνά εικάζεται. Το επιχείρημα που προβάλλεται είναι ότι για την καλαθοπλεκτική δεν απαιτούνται σύνθετα εργαλεία, όπως για την υφαντική, και η διαδικασία είναι γρήγορη, χωρίς ή με πολύ απλά εργαλεία. Ωστόσο, δεν υπάρχουν αρχαιολογικά στοιχεία που να ενισχύουν αυτή την άποψη. Τα αποτυπώματα ψαθιών και καλάθων σε βάσεις χονδροειδών αγγείων προσφέρουν πληροφορίες για την καλαθοπλεκτική και η παρουσία τους εκεί ερμηνεύθηκε από παλιά ως τμήμα ίσως κάποιου είδους πρώιμου τροχού. Ο Χρ. Τσουντας υπέθεσε ότι τα αγγεία τοποθετούνταν νωπά πάνω σε ψάθες ή υφάσματα για να στεγνώσουν και ότι ταυτοχρόνως οι ψάθες αποτελούσαν κάποια πρώιμη μορφή τροχού.

ΓΡΙΣ ΤΖΑΧΛΙΑΗ

Βιβλιογραφία

- E.J.W. Barber, *Prehistoric Textiles*, 1991.
 Carington-Smith 1975.
 J. Carington-Smith, *Cloth and Mat Impressions*, στο Coleman 1977, 114-125.
 Davis 1984.
 Θεοχάρης 1973.
 Μ. Μπελογιάννη, Αποτυπώματα πλέγματος στις βάσεις αγγείων

- ων από το σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων, στο Σάμψων 1993, 349-359.
 Ι. Τζαχλι, *Υφαντική και υφάντρες στο προϊστορικό Αιγαίο*, (αδημ. διδακτορική διατριβή), 1990.
 Treuil 1983, 199-208.
 Τσουντας 1908.

ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ

Από τα πρώτα βήματα της προϊστορικής έρευνας έγινε κατανοητό ότι η ανίχνευση και η κατανόηση των εξελικτικών σταδίων του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος στον πλανήτη μας πρέπει να βασιστεί στα κατάλοιπα της τεχνολογίας, που αναπτύχθηκε ως εργαλείο για την εκμετάλλευση των εκάστοτε περιβαλλοντικών δεδομένων.

Παρά την πρόοδο που έχει σημειώσει η αρχαιομεταλλουργική έρευνα, παραμένουν αναπάντητα ερωτήματα ως προς την εξέλιξη της σχετικής προϊστορικής τεχνολογίας από το εμβρυακό στάδιο της σφυρηλάτησης του χαλκού σε ψυχρή κατάσταση έως την κατασκευή των κραμάτων και τη χύτευση σε μήτρες με την τεχνική της κηρόχυσης.

Η διαδικασία της εξέλιξης της μεταλλουργίας στις προϊστορικές κοινωνίες, που συνδέεται άμεσα με την πρόοδο της πυροτεχνολογίας, υπήρξε σύνθετη, με άνωσους ρυθμούς βελτίωσης της τεχνολογίας από περιοχή σε περιοχή, οι οποίοι δύσκολα εξηγούνται. Από τα τέσσερα κυριότερα μέταλλα (χαλκός, χρυσός, άργυρος, μόλυβδος), που ο νεολιθικός τεχνουργός δαμάζει σε αξιοθαύμαστο βαθμό ανιχνεύοντας τις ιδιότητές τους, υπερτερεί σε ποσοστό χρήσης ο χαλκός. Η πολυμεταλλουργία χαρακτηρίζει την Εποχή του Χαλκού. Η άποψη πως η φυσική περιέργειά του προς τα χρώματα οδήγησε τον άνθρωπο στην περισυλλογή αυτοφυών μετάλλων και ορυκτών και κατ' επέκτασιν στην ανακάλυψη των ιδιοτήτων τους, δεν πρέπει να απέχει από την πραγματικότητα. Ο αυτοφυής χαλκός, που απαντά με μορφή μετάλλου στην επιφάνεια της γης, και τα οξυγονούχα και ανθρακούχα ορυκτά του χαλκού με τα λαμπρά τους χρώματα, όπως ο μαλαχίτης και ο αζουρίτης, δεν ήταν δυνατό να αφήσουν ασυγκίνητο τον προϊστορικό άνθρωπο. Ο μόλυβδος με το πολύ χαμηλό σημείο τήξης (327°C) προηγήθηκε ασφαλώς στην κατεργασία των μετάλλων, η προχωρημένη όμως πυροτεχνουργική επιδεξιότητα που απαιτείται για την κατεργασία του χαλκού, που τήκεται στους 1083°C, συνέβαλε στην τιθάσευση του αργύρου και του χρυσού, που ρευστοποιούνται σε χαμηλότερη θερμοκρασία (960°C και 1063°C αντίστοιχα).

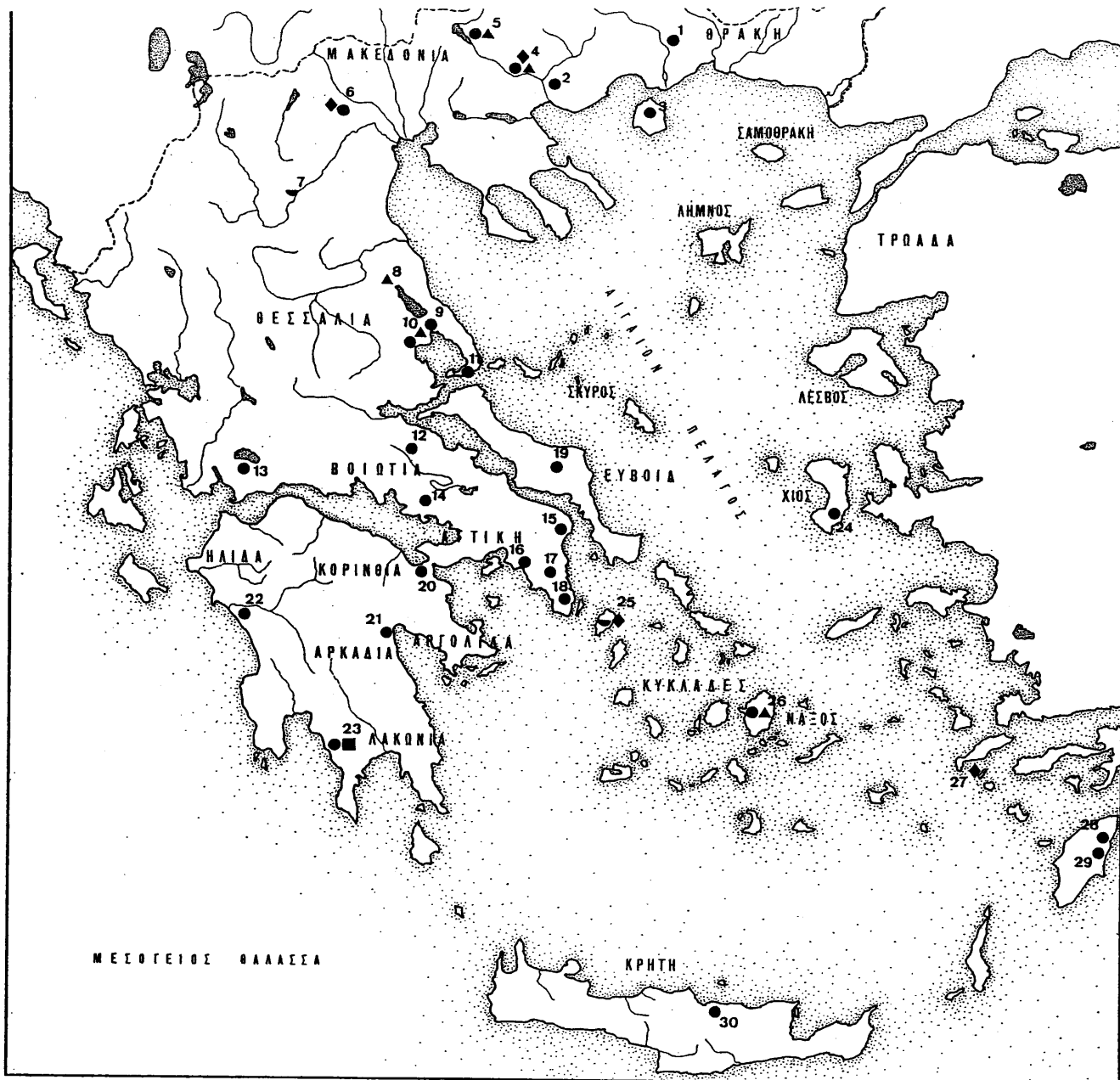
Η εξέλιξη της τεχνολογίας του χαλκού μπορεί να συνοψιστεί στα εξής στάδια: 1) Επεξεργασία (σφυρηλάτηση, κόψιμο, λείανση) αυτοφυούς χαλκού σε ψυχρή κατάσταση. 2) Σφυρηλάτηση αυτοφυούς χαλκού μετά από θέρμανση. 3) Απόλυση μετάλλου με την τεχνική της εκκαμίνευσης οξυγονούχων και ανθρακούχων μεταλλευμάτων χαλκού. 4) Τήξη του αποληφθέντος χαλκού και χύτευση μέσα σε μήτρες, αρχικά μονές ανοιχτές και αργότερα κλειστές διμερείς. 5) Πα-

ρασκευή κρατερώματος με πρόσμειξη χαλκού και αρσενικού (As) ή κασσίτερου (Sn). 6) Απόλυση μετάλλου με την εκκαμίνευση θειούχων μεταλλευμάτων χαλκού (διαδικασία πολύ πιο σύνθετη από την αριθ. 3). 7) Χύτευση μέσα σε καλούπια με την τεχνική της κηρόχυσης.

Το παραπάνω σχήμα είναι ιδεατό, χρήσιμο για την κατανόηση και προσέγγιση του προβλήματος της εξέλιξης της μεταλλουργίας, χωρίς να είναι απαραίτητο όλες οι προϊστορικές κοινωνίες που ασχολήθηκαν με τη μεταλλουργία να πέρασαν από όλα αυτά τα στάδια.

Η επικρατούσα μέχρι πρόσφατα άποψη της «διάχυσης» της μεταλλουργίας από πρωτοπόρα κέντρα της Μέσης Ανατολής προς την Τρωάδα και το Αιγαίο και από εκεί στα Βαλκάνια και στην Κεντρική Ευρώπη, που συνδέεται με τη θεωρία «ex Oriente lux», θεωρείται σήμερα ξεπερασμένη από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Η άποψη αυτή στηριζόταν κυρίως στο χρονολογικό συσχετισμό των χαλκολιθικών πολιτισμών της νοτιοανατολικής Ευρώπης με την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Τρωάδα και στο Αιγαίο. Διορθωμένες ραδιοχρονολογήσεις από διάφορες θέσεις της νοτιοανατολικής Ευρώπης στη δεκαετία του '60 έδειξαν πως οι χαλκολιθικοί πολιτισμοί αυτής της περιοχής προηγούνται κατά πολλούς αιώνες σε σχέση με την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο και στην Τρωάδα. Κατά τη Χαλκολιθική Εποχή στη νοτιοανατολική Ευρώπη, που συμπίπτει με τον πολιτιστικό ορίζοντα Kodjadermen-Karanovo VI-Gumelnitsa, αναπτύχθηκε μια αξιοθαύμαστη μεταλλοτεχνία εργαλείων και κοσμημάτων.

Αρχαιομεταλλουργικές έρευνες εντόπισαν προϊστορικά μεταλλεία χαλκού στο Αϊ Βunar της Βουλγαρίας και στη Rudna Glava της Σερβίας. Έτσι το μοντέλο της «διάχυσης» της μεταλλουργικής τεχνολογίας αντικαταστάθηκε από το «πολυκεντρικό» σχήμα της αυτόχθονης ανάπτυξης της μεταλλουργίας σε διάφορα ανεξάρτητα κέντρα. Ανάμεσα στις δύο ακραίες θεωρίες της «διάχυσης», η οποία ερμηνεύεται μέσα από το δημοφιλές για δεκαετίες σχήμα των πληθυσμιακών μεταναστεύσεων και της «αυτόχθονης ανεξάρτητης ανάπτυξης» θα πρέπει να δεχθούμε τη διασπορά της τεχνολογίας και όχι των ίδιων των αντικειμένων, ορυκτών ή τέχνηργων, μέσω μηχανισμών εμπορικών ανταλλαγών, που συχνά στην προϊστορική εποχή κάλυπταν μεγάλες αποστάσεις. Τις διαδικασίες διάδοσης της μεταλλουργίας θα πρέπει να τις αντιληφθούμε όπως και τις διαδικασίες εξάπλωσης της γεωργίας. Αντί να ερευνούμε για τον εντοπισμό της περιοχής όπου πρωτοεμφανίστηκε η γεωργία (Πυρηνική Ζώνη), είναι

- Χάλκινο αντικείμενο
- ▲ Χρυσό αντικείμενο
- Αργυρό αντικείμενο
- ◆ Χωνευτήρι
- ▼ Αντικείμενο από μαλαχίτη

1. Παράδεισος Καβάλας
2. Ντικαί Τας Καβάλας
3. Καστρί Θάσου
4. Σπαγροί Δράμας
5. Διμήτρα Σερρών
6. Μάνδαλο Πέλλας

7. Σέρβια Κοζάνης
8. Στεφανοβίκιο Μαγνησίας
9. Διμίτι Μαγνησίας
10. Σέσκλο Μαγνησίας
11. Πευκάκια Μαγνησίας
12. Λιβαδειά Βοιωτίας
13. Μεσολόγγι Αιτωλοακαρνανίας
14. Αγία Μαρίνα Φθιώτιδας
15. Σπήλαιο Πανός Αττικής
16. Αθήνα
17. Σπάτα Αττικής
18. Σπηλιά του Κίτσου Αττικής

19. Σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων Εύβοιας
20. Κόρινθος
21. Λέρνα Αργολίδας
22. Άγιος Δημήτριος Μεσσηνίας
23. Σπήλαιο Αλεπότρυπα Διού Λακωνίας
24. Εμποριό Χίου
25. Κεφάλα Κέας
26. Σπήλαιο Ζα Νάξου
27. Γυαλί Δωδεκανήσου
28. Σπήλαιο Άγιος Γεώργιος Καλυθιών Ρόδου
29. Σπήλαιο Κούμελο Αρχαγγέλου Ρόδου
30. Κνωσός

Εικ. 40. Χάρτης κατανομής μεταλλινών αντικειμένων και χωνευτηρίων τύξης χαλκού στο Αιγαίο (κατά Κ. Α. Ζάχο).

σκοπιμότερο να ερευνηθούμε τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες, κάτω από τις οποίες ωρίμασαν οι διαδικασίες για την εμφάνιση και εξέλιξή της.

Η κοινώς αποδεκτική άποψη πως τεχνολογικές και νοτομίες οδηγούν σε γρήγορες και μεγάλες αλλαγές στις κοινωνικές δομές δεν θα πρέπει να ισχύει για τα πρώτα στάδια της μεταλλουργίας. Τα εργαλεία από καθαρό χαλκό, που στόμωναν εύκολα στην κρούση ή στην τριβή, σε αντίθεση με τα σκληρά και κοφτερά λίθινα εργαλεία, δεν συνέβαλαν στη δραστική εξοικονόμηση παραγωγικού χρόνου παρά μόνο πολύ αργότερα, όταν διαδόθηκε η γνώση της παρασκευής σκληρότερων κραμάτων.

Το σύνολο των μετάλλινων αντικειμένων της νεολιθικής Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένων και των κοσμημάτων, το οποίο δεν ξεπερνά τα 100, μπορεί να ταξινομηθεί στις εξής κατηγορίες:

1. Οπίεις (αριθ. κατ. 185): Αποτελούν τη μεγαλύτερη αριθμητικά ομάδα εργαλείων και ήταν τα πρωιμότερα εργαλεία που κατασκεύασε ο άνθρωπος. Παρουσιάζουν μεγάλη γεωγραφική διάδοση από τη Μέση Ανατολή έως την Τρωάδα, το Αιγαίο και τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Η ομοιομορφία αυτών των απλών στην κατασκευή εργαλείων (με σφυρηλάτηση σε ψυχρή ή θερμή κατάσταση), τα οποία συνεχίζονται και κατά την Εποχή του Χαλκού, καθιστά αδύνατη την τυπολογική υποδιαίρεση και συσχέτισή τους με προϊόντα γειτονικών προς την Ελλάδα περιοχών.

2. Πελέκεις (αριθ. κατ. 184): Ταξινομούνται σε δύο κατηγορίες, τους επίπεδους πελέκεις και τους σφυροπελέκεις, και αποτελούν τη δεύτερη αριθμητικά ομάδα. Οι στιβαροί επίπεδοι πελέκεις από το Σέσκλο και τα Πευκάκια της Θεσσαλίας, από το σπήλαιο του Πανός στην Αττική, από το σπήλαιο Αλεπότρυπα στη Μάνη, και οι λεπτότεροι από το σπήλαιο του Ζα στη Νάξο, καθώς και ο πέλεκυς από τα Σπάτα της συλλογής της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, αποτελούν ένα σύνολο που τυπολογικά σχετίζεται άμεσα με παρόμοιους πελέκεις από τα νότια Βαλκάνια. Οι ελλαδικοί όμως πελέκεις, ενώ παρακολουθούν την εξέλιξη των βαλκανικών (από τους πρωιμότερους, που μιμούνται λίθινους πελέκεις, έως τους λεπτότερους), υστερούν κατά πολύ ως προς την ποικιλία τύπων.

Οι τρεις σφυροπελέκεις από την πειρωτική Ελλάδα, που δυστυχώς δεν προέρχονται από αρχαιολογικές ανασκαφές (από τους δύο πελέκεις της συλλογής της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής ο ένας λέγεται ότι προέρχεται από το Μεσολόγγι και ο δεύτερος από την Αθήνα, ενώ ο τρίτος του Μουσείου της Κοπεγχάγης προέρχεται από τη Λιβαδειά), ανήκουν στους σφυροπελέκεις του τύπου Pločnik της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Οι πελέκεις αυτού του τύπου θεωρούνται αντικείμενα ανταλλακτικών διαδικασιών και έχουν

βρεθεί από την πρώην Γιουγκοσλαβία έως τη Σλοβακία. Η χημική ανάλυση των δύο πελέκειων της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής έδειξε πως κατασκευάστηκαν από καθαρό χαλκό.

3. Σμίλες: Ο τύπος αυτός του νεολιθικού εργαλείου με το μακρύ λεπτό σώμα συνεχίζεται και κατά την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο. Βόρεια του ελλαδικού χώρου σμίλες εμφανίζονται στη Βουλγαρία στις δύο τελευταίες φάσεις του πολιτιστικού ορίζοντα Kodjadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI.

4. Εγχειρίδια (αριθ. κατ. 182-183): Η εφεύρεση των χάλκινων εγχειριδίων από τον προϊστορικό άνθρωπο θεωρείται πολύ σημαντική. Μέχρι πρότινος πιστευόταν πως τα εγχειρίδια πρωτοεμφανίζονται στον αιγαϊκό χώρο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, η δε καταγωγή τους αποτελεί ένα από τα ερωτήματα της ευρωπαϊκής προϊστορικής έρευνας. Η ασφαλής χρονολόγηση στη ΝΝ των εγχειριδίων του σπηλαίου Αλεπότρυπα στη Μάνη επιβάλλει την επανεξέταση της στρωματογραφικής γνησιότητας των εγχειριδίων από παλαιές ανασκαφές στην Κόρινθο και στην Αγία Μαρίνα της Φοκίδας. Στα παραπάνω αντικείμενα προστίθενται η αιχμή εγχειριδίου από το Εμποριό της Χίου, το εγχειρίδιο από τον Άγιο Δημήτριο της Τριφυλίας που, αν και τυπολογικά ανήκει σε έναν εξελιγμένο τύπο, βρέθηκε μέσα σε στρώμα της ΤΝ, καθώς επίσης και το εγχειρίδιο από τις ανώτερες χαλκολιθικές στρώσεις στο σπήλαιο του Ζα στη Νάξο. Στη νοτιοανατολική Ευρώπη, τα εγχειρίδια εμφανίζονται κατά τη λεγόμενη «μεταβατική περίοδο» από την ΤΝ προς την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τα πρωιμότερα παραδείγματα στην Ουγγαρία χρονολογούνται στις αρχές της 4ης π.Χ. χιλιετίας, ενώ στη γειτονική Βουλγαρία συνδέονται με τις πολιτιστικές ομάδες Jacodina, Galatin, Pevac και Gernavoda I προς το τέλος της «μεταβατικής περιόδου». Η τυπολογική ιδιαιτερότητα των ελλαδικών εγχειριδίων (Αγία Μαρίνα, σπήλαια Αλεπότρυπα και Ζα), σε σύγκριση με βαλκανικά δείγματα, ενισχύει την υπόθεση για μια αυτόχθονη εξέλιξη του εγχειριδίου στον αιγαϊκό χώρο.

5. Σπάτουλες: Τα επιμήκη, επίπεδα χάλκινα εργαλεία, που χαρακτηρίζονται ποικιλοτρόπως ως ξυράφια, σπάτουλες, ξέστρα ή ακόμη και εγχειρίδια, και των οποίων η χρήση είναι άγνωστη, εντοπίζονται σε αξιοσημείωτο αριθμό στον αιγαϊκό χώρο κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία. Ενώ απουσιάζουν στη Μέση Ανατολή και στη νοτιοανατολική Ευρώπη κατά τη Νεολιθική Εποχή, δύο παραδείγματα από χαλκολιθικές στρώσεις στο σπήλαιο του Ζα στη Νάξο τοποθετούν τις απαρχές αυτού του εργαλείου στον αιγαϊκό χώρο.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό πως η πειρωτική Ελλάδα και τα πλησιέστερα προς αυτή νησιά κατά τη Νεολιθική και τη Χαλκολιθική Εποχή ανή-

κουν στην ίδια μεταλλουργική «επαρχία» με τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Τα μετάλλινα ευρήματα καταμερίζονται, αν και καθόλου ισόποσα, σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας, πλην της ελάχιστα εξερευνημένης Ηπείρου, το επίπεδο τεχνολογικής ωριμότητας, ωστόσο, το οποίο αναγνωρίζεται στα διάφορα ευρήματα, διαφέρει σημαντικά από περιοχή σε περιοχή. Στη Μακεδονία, για παράδειγμα, είναι σαφές ότι μετάλλινα αντικείμενα χρησιμοποιούνται (Σιταγροί, Ντικίλι Τας) ή κατασκευάζονται (πίλινα χωνευτήρια της TN στους Σιταγρούς και στο Μάνδαλο) από τις αρχές της NN, αλλά ο χαρακτήρας των αντικειμένων αυτών, που είναι όλα μικροτεχνήματα, δεν αποδεικνύει την ύπαρξη μιας ώριμης μεταλλουργικής τεχνολογίας. Αντίθετα, τα ογκώδη εργαλεία που βρέθηκαν έως τώρα από τη Θεσσαλία έως τη Μάνη και, προς το τέλος της Χαλκολιθικής (TN), στις Κυκλάδες προϋποθέτουν προχωρημένο τεχνολογικό επίπεδο.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις θέτουν και πάλι το ερώτημα, που ασφαλώς προκύπτει από την ανεπάρκεια της σχετικής έρευνας και των αρχαιολογικών δεδομένων: ποια είναι η προέλευση, ως υλικού και ως μορφοποιημένων προϊόντων, των ελλαδικών ευρημάτων; Κοιτάσματα χαλκού υπάρχουν στον ελλαδικό χώρο, η αρχαιομεταλλουργική όμως διερεύνηση δεν

μπορεί ακόμη να επιβεβαιώσει εάν από τη Νεολιθική Εποχή γινόταν εξόρυξη και εκκαμίνευση μεταλλευμάτων χαλκού (εκτός ίσως στο Λαύριο και στον Άγιο Σώστη της Σίφνου στην περίπτωση της εξόρυξης μεταλλεύματος αργυρούχου μολύβδου). Από την άλλη μεριά η ύπαρξη αυτοφυσούς χαλκού στο προϊστορικό Αιγαίο δεν μπορεί να αποκλειστεί. Η ανεύρεση χωνευτηρίων στη Νότια Ελλάδα (Κεφάλαια Κέας), σε συσχέτισμό με την παρουσία τύπων εργαλείων ανεπιβεβαιωτών στα Βαλκάνια (όπως είναι τα εγχειρίδια ή οι σπάτουλες), μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε την ενεργό συμμετοχή του ελλαδικού χώρου στη μεταλλουργική διαδικασία, που θα πρέπει να συνίσταται τουλάχιστον στην κατεργασία εισηγμένης πρώτης ύλης και στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών κατά τη μορφοποίηση των εργαλείων.

Αναφορικά, τέλος, με την παρουσία χάλκινων μικροτεχνημάτων σε χαλκολιθικά στρώματα σπηλαίων της Ρόδου και πύλων χωνευτηρίων (ίσως της ίδιας περιόδου) στο Γυαλί της Δωδεκανήσου (αριθ. κατ. 186), θα πρέπει να αναζητήσουμε τις ρίζες τους στις αρχαιολογικά αποδεδειγμένες επαφές της Δωδεκανήσου με την Ανατολή.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΖΑΧΟΣ

Βιβλιογραφία

Branigan 1974.

V. McGeehan-Liritzis, The Relationship between Metalwork, Copper Sources and the Evidence for Settlement in the Greek Late Neolithic and Early Bronze Age, *Oxford Journal of Archaeology* 2, 2 (1983) 147-180.

V. McGeehan-Liritzis - N.H. Gale, Chemical and Lead Isotope Analyses of Greek Late Neolithic and Early Bronze Age Metals, *Archaeometry* 30, 2 (1988) 199-255.

J.D. Muhly, Beyond Typology: Aegean Metallurgy in its Historical Context, στο N.C. Wilkie - W.D.E. Coulson (εκδ.), *Contributions to Aegean Archaeology: Studies in Honour of William A. McDonald*, 1985, 109-141.

E. Pernicka, Erzlagerstätten in der Ägäis und ihre Ausbeutung im Altertum: Geochemische Untersuchungen zur Herkunftsbestimmung archäologischer Metallobjekte, *JbMusMainz* 34 (1987) 607-714.

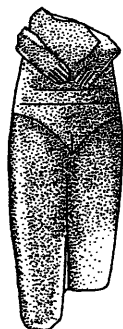
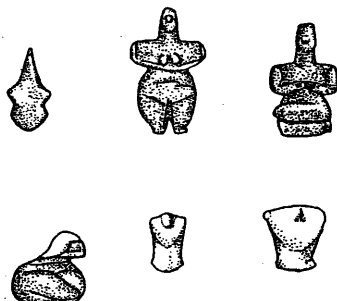
6500	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΣΤΕΡΕΑ	ΕΛΛΑΔ
ΑΝΕΟΛΙΘΙΚΗ				
5800				
ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ				
5300				
ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ				
4500				
ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ				
3200				

Α

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΚΡΗΤΗ

Εικ. 41. Διάγραμμα εξέλιξης της νεολιθικής ειδωλοπλαστικής, βασισμένο στα ειδώλια της Έκθεσης.

0 5 10 15

ΕΙΔΩΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗ

Σαν «μικρές εικόνες» της πραγματικότητας τα νεολιθικά ειδώλια αναπαριστούν το έμψυχο και άψυχο περιβάλλον του ανθρώπου και, φυσικά, τον ίδιο. Δεν είναι απλά τεχνουργήματα, αλλά και προϊόν μίμησης και υλοποίηση της σκέψης. Παραπέμπουν επομένως, αναπόφευκτα, και σε έναν κόσμο πέραν του αισθητού, στη σφαίρα των συμβόλων. Η απλή περιγραφή των αναγνωρίσιμων θεμάτων της ειδωλοπλαστικής δεν αρκεί, λοιπόν, για να μας αποκαλύψει τη νοηματική τους φόρτιση ή τους σκοπούς που εκπλήρωναν. Τα λόγια και οι χειρονομίες που συνόδευαν τη χρήση των ειδωλίων, κλειδί της εννοιολογικής τους διάστασης, δεν έχουν αφήσει βέβαια ίχνη, αλλά η μορφολογία και η διατήρησή τους καθώς και η σύγκρισή με εθνολογικά παράλληλα επιτρέπουν τη διατύπωση υποθέσεων για τη λειτουργία τους. Οι προσπάθειες «ανάγνωσης» τους βασίζονται, ωστόσο, κυρίως σε όσες ενδείξεις της τελευταίας χρησιμοποίησής τους διασώζουν τα ανασκαφικά στοιχεία. Οι επιφυλάξεις λοιπόν για κάθε απόπειρα ερμηνείας επιβάλλονται: αφ' ενός η προτίμησή μας από το φάσμα ενδεχομένων λύσεων είναι μοιραία υποκειμενική, και αφ' ετέρου η μόνη δυνατή προσέγγιση προβάλλει αναγκαστικά τις λίγες και άνισες πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας από το επιμέρους στο γενικό.

Τα ειδώλια ως τεχνουργήματα

Κατά την εκ των προτέρων επιλογή μιας ύλης για την κατασκευή χρηστικών αντικειμένων λαμβάνεται υπόψη η καθεαυτή χρήση που επιδιώκεται αλλά, ακόμη και εδώ, δεν αποκλείονται βέβαια οι συμβολικές προεκτάσεις. Στα ειδώλια, που τις περισσότερες φορές δεν φαίνεται να είχαν καθαρά πρακτική χρησιμότητα, είναι σχεδόν αδύνατο να αιτιολογηθεί αντικειμενικά αυτή η επιλογή.

Συχνότερα πήλινα (αρχικά άοπτα), αλλά και λίθινα ή μαρμάρινα, τα ειδώλια κατασκευάζονται σπανιότερα από οστό και κατ' εξαίρεση από όστρεο, ενώ φαίνεται πολύ πιθανό ότι ξύλινα ειδώλια υπήρχαν, παρόλο που δεν έχουν διατηρηθεί. Τα υλικά αυτά μπορεί να χρησιμοποιούνται σε συνδυασμό, όταν ένα κεφάλι πήλινου σώματος είναι από πέτρα-μάρμαρο (ακρόλιθα), όστρεο ή ίσως ξύλο ή οστό.

Τα σχηματικά ειδώλια και τα μικρού μεγέθους ομοιώματα ή μικρογραφικά αγγεία πλάθονται από ένα βόλο πηλού-πηρήνα, ενώ για τα πολυπλοκότερα συνενώνονται με διάλυμα αραιωμένου πηλού χωριστά προπλασμένα τμήματα. Τα ειδώλια που βρίσκονται διαμελισμένα έχουν σπάσει συνήθως στα ευαί-

σθητα σημεία της ένωσης. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, μερικές φορές ο διαμελισμός να έγινε εσκεμμένα.

Η σπανιότερη μέθοδος του εσωτερικού κενού συνίσταται σε συνδυασμό κούφιας (σώμα) και συμπυκνωμένης (μέλι και/ή κεφάλι) ή μόνο κούφιας μερών για την κατασκευή ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων. Το κούφιο μέρος πλάστηκε σαν αγγείο ή ίσως γύρω από οργανικό (ξύλινο;) πυρήνα, του οποίου τα καμένα κατάλοιπα αφαιρέθηκαν μετά την όπτηση.

Μετά την ένωση των μερών, το τελικό πρόπλασμα καλύπτεται συνήθως από στρώση πηλού ή/και επίχρισμα και ακολουθεί - όταν υπάρχει - η επεξεργασία της επιφάνειας - στίλβωση, εγχάραξη, ενδεχομένως με ένθετη ύλη, προσθήκη ανάγλυφων στοιχείων και ανατομικών χαρακτηριστικών, διάτρηση και γραπτή απόδοση λεπτομερειών ή διακόσμησης. Χρησιμοποιούνται στίλβωτήρες, εργαλεία από πελεκημένη πέτρα, κλαδάκια, βούρτσες από φυτικές ίνες και ίσως οστέινοι οπίεις.

Η κατεργασία της πέτρας (συχνά μαρμάρου) με εργαλεία από πυριτόλιθο ή οψιανό απαιτεί πρώτα μια αδρή απόδοση της μορφής που, στη συνέχεια, τρίβεται, λειαίνεται με άμμο και δέχεται εγχάρακτες ή γραπτές λεπτομέρειες και, ενδεχομένως, διατρήσεις. Οι σκληρές ζωικές ύλες, οστό και όστρεο, υφίστανται ανάλογα στάδια κατεργασίας. Οι αρχικές διαστάσεις αυτών των υλών επιβάλλουν τις αναλογίες της μορφής.

Από τις υπάρχουσες μαρτυρίες φαίνεται ότι η παραγωγή ειδωλίων ήταν οικιακή. Έχουν βρεθεί μισοτελειωμένα πήλινα ειδώλια μέσα σε σπία και φαίνεται ότι κατασκευάζονταν ταυτόχρονα τουλάχιστον ομοιώματα και ανθρωπόμορφα ειδώλια (NN). Αυτό όμως συμβαίνει σε μερικά μόνο κτίρια ενός συγκεκριμένου οικισμού. Σε σπάνιες περιπτώσεις ένα δωμάτιο κτιρίου ερμηνεύθηκε ως εργαστήριο ειδωλίων και διακόσμησης της κεραμικής. Όσον αφορά το χώρο κατασκευής, είναι αξιοσημείωτο ότι σπόροι δημητριακών έχουν βρεθεί ένθετοι, τυχαία ή εσκεμμένα, μέσα σε πήλινα ειδώλια· άλλοτε είναι διακοσμημένα με σπόρους ή με απομμήσεις τους σε πηλό ή έχουν σταρόσχημα (coffee-bean) μάτια. Είναι πιθανό επομένως η κατασκευή ή η λειτουργία των ειδωλίων να σχετίζεται με το χώρο προετοιμασίας της τροφής ή αποθήκευσης των σπόρων, ή και με το άτομο που έκανε τη δουλειά αυτή.

Η διαφοροποίηση στην ποιότητα των ειδωλίων ή των ομοιωμάτων προφανώς οφείλεται στην ύπαρξη πολλών κατασκευαστών με διαφορετική πείρα ή δεξιότητα. Στη NN τουλάχιστον, η τεχνολογική ειδικεύση (π.χ. κεραμική και λιθοτεχνία) αποτελεί κανόνα, ενώ ειδικευμένες δραστηριότητες (π.χ. ύφανση)

διεξάγονται σε ένα συγκεκριμένο κτίριο. Μια οικιακή-οικογενειακή απασχόληση ορισμένων ατόμων μπορεί να εξηγήσει αυτή την ειδικευση του χώρου και για την ειδωλοπλαστική. Η απειρία και η αδεξιότητα που παρατηρείται σε ορισμένα δείγματα εξηγείται, αν τα νεότερα μέλη μερικών οικογενειών έπλαθαν και αυτά τον πηλό μαθητεύοντας κοντά στους ειδήμονες, ενώ δεν αποκλείεται να επρόκειτο ταυτόχρονα για παιχνίδια. Τα οστέινα ειδώλια πρέπει επίσης να κατασκευάζονταν σε οικιακά εργαστήρια, με ειδικά εργαλεία και από ειδικευμένα άτομα, ενώ δεν υπάρχουν αρκετές ενδείξεις για τις συνθήκες παραγωγής των λίθινων ή των ειδωλίων από όστρεο.

Τα ειδώλια ως αντίγραφα

Από την ΑΝ ήδη το μικρογραφικό υλικό περιλαμβάνει πολλά εικονογραφικά θέματα, έμφυχα, αντικείμενα και αγγεία, από τα οποία όμως υπερισχύει το θέμα «άνθρωπος». Επειδή ακριβώς τα πρωτότυπα υπήρχαν στο περιβάλλον του κατασκευαστή, οι πληροφορίες που μας δίνει το μικρογραφικό υλικό για την άγρια και εξημερωμένη πανίδα, το κλίμα, το φυσικό περιβάλλον, την οικονομία, την κατοικία και την οικοσκευή είναι πολύτιμες. Πλοιάρια π.χ. και υδρόβια πτηνά δείχνουν γειννίαση με λίμνη, βάλο ή ποταμό, φούρνοι, έπιπλα και παράθυρα την ύπαρξη πραγματικών κατασκευών. Δίνεται πάντως έμφαση στο εσωτερικό των σπιτιών, στα σκεύη, στα έπιπλα, στις κατασκευές (φούρνους, σκάφες κτλ.), ουσιαστικής σημασίας για την επιβίωση, ενώ ολόκληρες σκηνές της καθημερινής ζωής απεικονίζονται σε μικρογραφία. Ωστόσο, αστάθμητοι παράγοντες μπορούν να επηρεάσουν την επιλογή, το συνδυασμό των θεμάτων και το βάρος που δίνεται σε αυτά.

Όσον αφορά τα ανθρωπόμορφα ειδώλια, γενικά υπερισχύουν οι γυναικείες και οι χωρίς ένδειξη φύλου μορφές, οι ανδρικές είναι σπανιότερες, ενώ εμφανίζονται και υβριδικές (ανθρωπο-ζώομορφες). Η συχνή παράλειψη ένδειξης του φύλου έχει συζητηθεί πολύ, ενώ μερικές ερμαφρόδιτες παραστάσεις μπορούν να θεωρηθούν διφορούμενες. Ίσως, σε πολλές περιπτώσεις, η ένδειξη φύλου ήταν άτοπη, αυτονόητη ή αδιάφορη, αφού η μορφή μπορεί να παρίστανε ένα παιδί, έναν άνθρωπο, γυναίκα ή άνδρα χωρίς διάκριση. Ανάλογο πρόβλημα ασάφειας θέτουν και τα πολύ σχηματικά ειδώλια.

Όσον αφορά την ηλικία της μορφής, αναπαριστώνται και ηλικιωμένα άτομα, αλλά και ιθυφαλλικές μορφές και σχετικά σπάνια γυναίκες στην περίοδο τεκνοποίησης: έγκυοι, τίκτουςες, μπτέρες. Εξαιρεση αποτελεί η αναπαράσταση παιδιού: μια μικρή μορφή φέρεται από μεγαλύτερη (κουροτρόφο) ή το νεογνό παρουσιάζεται τη στιγμή ακριβώς του τοκετού. Στην

περίπτωση κλειστών συνόλων ειδωλίων μορφών παρόμοιου τύπου, αλλά διαφορετικού μεγέθους, πιθανώς παρουσιάζεται μια οικογένεια.

Η ανθρωπίνη μορφή παριστάνεται όρθια, καθιστή, οκλαδόν, με λυγισμένα ανοιχτά πόδια, μισοξαπλωμένη, καθιστή σε κάθισμα. Μερικές μορφές διαφορετικού φύλου διαφοροποιούνται και από τη στάση: σε άλλες περιπτώσεις η στάση είναι ίδια, αλλά φέρουν διαφορετικά εξαρτήματα ή τα ίδια, αλλά σε διαφορετική θέση. Η ποικιλία των στάσεων και η μορφολογία δείχνουν μάλλον αλληλεπιδράσεις με τη λειτουργία. Τα μισοκαθιστά ειδώλια μπορούν να καθίσουν σε αυτόνομο ομοίωμα καθίσματος, ενώ άλλα έχουν πλαστεί ενωμένα με το κάθισμά τους. Ευρείς γοφοί δικαιολογούνται από τη στάση οκλαδόν και ταυτόχρονα εξασφαλίζουν καλύτερη ισορροπία. Εξάλλου, αποτελεί τεχνική ευκολία και οικονομία η τοποθέτηση των χεριών στο στομάχι - δεν σπάζουν εύκολα - ή η σύμφυση των ποδιών της μορφής με τα πόδια του καθίσματος.

Εκτός από τις χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μορφές, απαντούν και αναπαραστάσεις φυσικών παθήσεων αλλά και στιγμιότυπα, όπου μπορούν να περιληφθούν οι έγκυοι ή γυναικείες μορφές στη λεγόμενη στάση του τοκετού και οι ανδρικές ιθυφαλλικές, αλλά και όσες φέρουν ένα αντικείμενο ή βρέφος, αυτές που ασχολούνται με κάποια δραστηριότητα, οι καθισμένες σε κάθισμα και οι διπλές, εναγκαλισμένες μορφές. Με τη λεπτομερή ή υπερβολικά τονισμένη αναπαράσταση, ή με την τοποθέτηση σε ορισμένες περιπτώσεις των χεριών σε σημεία του σώματος, ίσως δίνεται έμφαση στα σημεία αυτά ή στις φυσικές λειτουργίες τους.

Τα στοιχεία που απεικονίζονται μας παρέχουν πληροφορίες για την κόμμωση, την ένδυση, τη διακόσμηση του σώματος, τα κοσμήματα. Είναι πολύ πιθανό ότι εξαρτήματα από φτερά, νήματα ή υφαντές ταινίες και κοσμήματα (σκουλαρίκια και «ενώτια» labrets) από όστρεο ή ίσως οστό, και από μέταλλο, προς το τέλος της περιόδου, κοσμούσαν αρχικά τα ανθρωπόμορφα κυρίως ειδώλια, τοποθετημένα μέσα σε διατρήσεις, συμπληρώνοντας έτσι τα εγγράφα ή γραπτά, καθώς και ό,τι ύφασμα κάλυπτε ακατέργαστα πύλινα σώματα (π.χ. ακρόλιθων). Μετάλλινα εξαρτήματα έχουν διατηρηθεί σε βαλκανικά παραδείγματα. Η αρχική όψη των ειδωλίων διέφερε από τη σημερινή, όπως δείχνουν και τα υπολείμματα χρώματος σε λευκά λίθινα ειδώλια, ώχρας ή λευκής ύλης στις εγχαρμάξεις των πύλινων.

Πολύτιμες πληροφορίες για την πολυμορφία των πρωτοτύπων και μάλιστα εκείνων που δεν έχουν διατηρηθεί μας παρέχουν τα ομοιώματα, τα οποία αντικατοπτρίζουν την τεχνολογική πρόοδο, κυρίως όσον αφορά την κατεργασία του ξύλου.

Τρόποι μικρογράφησης

Ως «αντίγραφα» τα ειδώλια αποτελούν καρπό σύνθετης νοπτικής διεργασίας. Η εξαρχής συνύπαρξη σχηματοποίησης και φυσιοκρατίας δείχνει ότι η επιλογή του τρόπου αντιγραφής είναι ανεξάρτητη από την «εξέλιξη» ή την επιδεξιότητα: η αποσιώπηση στοιχείων, που μπορεί να υπονοούνται, δεν σημαίνει απαραίτητα άγνοια ή απουσία. Οι όροι «σχηματικός» και «φυσιοκρατικός», εξάλλου, είναι εντελώς συμβατικοί και η κατάταξη σε αυτές τις κατηγορίες συνάρτηση δεδομένου συνόλου ειδωλίων. Είναι όμως λογικό, όσο πιο αφηρημένο είναι ένα ειδώλιο, τόσο να είναι πιο πολύσημο, και όσο πιο συγκεκριμένο (στιγμιότυπο), τόσο πιο ειδικευμένη έννοια και λειτουργία να έχει.

Η κλίμακα ειδωλίων και ομοιωμάτων δεν είναι πάντα η ίδια. Στα ανθρωπόμορφα μαρτυρούνται τρία τουλάχιστον μεγέθη: μέχρι 5-6 εκ., συνηθέστερα γύρω στα 10-12 εκ. και πάνω από 15 εκ., φθάνοντας σε μερικές περιπτώσεις τα 50 εκ. περίπου. Ούτε ο βαθμός σμίκρυνσης έχει σχέση με την τεχνογνωσία, το θέμα, το φύλο, τη δυσκολία της δουλειάς ή την επιδεξιότητα, αν και πολύ μεγάλα ειδώλια ή πολύ μικρά κατασκευάζονται με διαφορετικές μεθόδους. Η διάκριση ηλικίας είναι πιστευτή προκειμένου για ανθρωπόμορφα ειδώλια, αλλά δεν μπορεί να εξηγήσει τα πολύ μικρά αγγεία και έπιπλα. Οι λόγοι θα μπορούσαν να είναι πρακτικοί, εφόσον πρόκειται για περσάκια ή για ειδώλια που πρέπει να χωρέσουν σε ομοιώματα σπιτιών, που και αυτών όμως οι διαστάσεις ποικίλλουν. Μεγέθυνση, αντίθετα, μαρτυρείται κυρίως στη διακόσμηση αρχιτεκτονικών στοιχείων.

Εκτός από τις ολόκληρες μορφές, ήδη από την αρχή της Νεολιθικής υπάρχουν και οι βραχυγραφίες (π.χ. λείπουν χέρια-πόδια, μέρος του σώματος ή στέγη σπιτιού) και τα αυτόνομα μέλη και μέρη. Επιλέγονται τότε συχνά το κεφάλι, τα πόδια, ο φαλλός, τα χέρια, το κάτω μέρος του σώματος, μια στέγη ανεξάρτητη. Τα ίδια αυτόνομα μέρη χρησιμοποιούνται για τη διακόσμηση σπιτιών, αγγείων και σκευών, καθώς και ως περιλάπτα. Πρόκειται πάντα για συνεκδοχικό συμβολισμό.

Στον αντίποδα των παραπάνω βρίσκονται οι συνθέσεις: συνδυασμός ανθρωπίνων μορφών με αντικείμενα ή έπιπλα, ή κατασκευών με αντικείμενα, καθώς και δικέφαλες, διπλές και πολλαπλές μορφές. Ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για τεχνική εξέλιξη, αποκλείεται έτσι χωριστή μετακίνησή τους, άρα είναι πιθανή η διαφορά χρήσης ή λειτουργίας.

Ένας μικρόκοσμος μέσα στον ανθρώπινο, πραγματικό χώρο

Τα ειδώλια, μέρος του πολιτισμικού και κοινωνικού συστήματος, συνάρτηση των υλικών συνθηκών και του οργανωμένου χώρου, μέσα στα οποία υπήρξαν

και λειτούργησαν, αποκτούν νόημα μόνον αν συνδεθούν με τις συνθήκες χρήσης τους μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια, άρα με την ένταξή τους στις ανθρώπινες δραστηριότητες. Σχετικές ενδείξεις παρέχει η επανάληψη ορισμένων ανασκαφικών συναφειών, που δεν μπορεί να είναι τυχαία.

Από την ΑΝ παρατηρείται τάση συγκέντρωσης ειδωλίων, και μάλιστα περιορισμός τους σε οροθετημένη περιοχή. Πέντε πύλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια βρέθηκαν στο λεγόμενο ιερό της Νέας Νικομήδειας, τα τρία μαζί, ίσως πεσμένα από ψηλά. Η υπερύψωση σε ράφι, κόγχη, τραπέζι ή πύλινο υποστήριγμα, συχνά σε γωνία κτιρίου ή σε ειδικά διαχωρισμένο χώρο, μαρτυρείται και αλλού στην ΑΝ και στη ΜΝ. Στη ΜΝ/ΝΝ πρόκειται για εξέδρα, κοντά σε φούρνο σπιτιού. Άλλοτε μαρτυρείται απλώς μεγάλη συγκέντρωση σε περιορισμένο εμβαδόν.

Μεγάλα σύνολα («σκηνές λατρείας») ανθρωπόμορφων, κυρίως γυναικείων, ειδωλίων, με ενδεχομένως συνεύρεση μικρογραφικών επίπλων, κατασκευών και αγγείων, εκτίθενται πάνω σε πάγκο ή κοντά σε φούρνο μερικών σπιτιών (ΜΝ και κυρίως ΝΝ). Δεν πρόκειται για αναπαράσταση οικογένειας, αλλά ανθρώπινης ομάδας σε συνδυασμό με οικοσκευή. Κάποτε, τέτοια σύνολα φυλάσσονται μέσα σε αγγεία ή καλύπτονται από ομοίωμα σπιτιού χωρίς έδαφος (βάση). Η σκηνή μπορούσε λοιπόν να αποκαλυφθεί σε συγκεκριμένες στιγμές, ίσως ενώπιον θεατών, αλλά δεν ήταν πάντα ορατή και η θέση της δεν ήταν μόνιμη. Ως σύνολο όμως φυλασσόταν, τουλάχιστον για ένα διάστημα, σε ορισμένο χώρο συγκεκριμένου κτιρίου του οικισμού.

Η αποκάλυψη περιορισμένου αριθμού ή μεμονωμένων ειδωλίων σε διαφορετικά σπίτια ενός οικισμού μπορεί να σημαίνει ότι διαμοιράζονται από αυτό το κέντρο κατασκευής, φύλαξης, διανομής ή έκθεσης ειδωλίων ή το αντίστροφο, ότι συγκεντρώνονται μόνο περιστασιακά εκεί κατά τη διεξαγωγή τελετών. Οι ανασκαφικές συνάψεις και τα συνηρήματα μπορούν να καταταχθούν σε κατηγορίες:

1. Χώροι αποθηκευτικοί (σιροί), τροφοπαρασκευαστικές ζώνες, υπαίθριες ή όχι, φούρνοι. Ειδώλια και ομοιώματα φούρνων και επίπλων μαρτυρούνται κοντά σε εστίες ή φούρνους, μάλιστα ένα ειδώλιο έχει βρεθεί ενσωματωμένο μέσα σε άκρο εξέδρας φούρνου. Μικρογραφικά αγγεία - που περιέχουν μάλιστα σπόρους - και ανθρωπόμορφα ειδώλια βρίσκονται σε αποθηκευτικούς χώρους, ανθρωπόμορφα ειδώλια κοντά σε μυλόπετρες και τριπτήρες. Άλλωστε, μεγάλα αγγεία με ανθρωπόμορφη διακόσμηση χρησιμοποιούνται για αποθήκευση τροφίμων, ενώ υπάρχουν και κουτάλια με ανθρωπόμορφες λαβές.

2. Χώροι συγκέντρωσης σε μεγάλες ποσότητες εργαλείων και μη χρηστικών αντικειμένων, πρώτων υλών

για την κατασκευή κοσμημάτων, οστρέων, όπως το μεγάλο κτίριο της Νέας Νικομήδειας, ίσως κοινός χώρος φύλαξης ή κατασκευής εργαλείων και πολύτιμων αντικειμένων.

3. Χώροι, όπου έχουν βρεθεί κοσμήματα, συνήθως από όστρεο, οστέινες (στο τέλος της περιόδου και χάλκινες) περόνες ή βελόνες, και ανθρωπόμορφα ειδώλια, συχνά μαζί με διακοσμημένα μικρογραφικά κλειστά αγγεία. Σπανιότερα μαρτυρείται σχέση ανθρωπόμορφων αγγείων με κοσμήματα και ειδώλια. Η σχέση κοσμημάτων, περονών/οπτέων και οστρέων με τα ειδώλια μαρτυρείται και από άλλα στοιχεία: οστέινοι οπείς ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί για τη διάτρηση ή και την εγχάραξη πύλινων ειδωλίων πριν από την όπτηση, οι περόνες πιθανώς αποτελούσαν εξαρτήματα για τη στερέωση οστέινων διάτρητων ειδωλίων-περιάπτων στα ενδύματα ή στα μαλλιά, ενώ μερικά ειδώλια φορούσαν και αληθινά κοσμήματα.

4. Χώροι όπου έχουν βρεθεί εργαλεία υφαντικής. Μερικά βαρίδια αργαλειού έχουν μορφή ανθρωπίνου κεφαλιού. Ανθρωπόμορφα ειδώλια και μικρογραφικά αγγεία βρίσκονται μαζί με σφονδύλια ή με σωρό βαριδιών, ενώ οι περόνες ή βελόνες και τα κοσμήματα συναντήκουν ορισμένες φορές. Ειδώλια με κατακόρυφη διάτρηση έχουν ερμηνευθεί και τα ίδια ως εργαλεία υφανσης.

Αξιοσημείωτο είναι, εξάλλου, ότι τα σημεία, που φαίνεται ότι μαρτυρούν την ύπαρξη πρώιμης μορφής γραφής, απαντούν εκτός από τις πινακίδες και σε ειδώλια, σφονδύλια, μικρογραφικά αγγεία και υφαντικά βάρη, συνδέοντας έτσι στενά τις κατηγορίες αυτές αντικειμένων μεταξύ τους. Έχει λεχθεί πως ειδικευμένες δραστηριότητες όπως η υφανση χρειάζονταν «συντεχνιακή» προστασία και πως τα σημεία ήταν ίσως ενδείξεις κατόχων φυσικά, θα μπορούσαν να είναι και αποτροπαϊκά.

Τα ειδώλια που βρίσκονται μαζί με αντικείμενα ή σε συνάρτηση με κατασκευές, των οποίων τη χρήση θα είχαμε την τάση να συνδέσουμε με γυναικείες ασχολίες, όπως σφονδύλια, περόνες, βελόνες, τριπτήρες και μυλόπετρες, φούρνοι, ενδέχεται να μην ανήκαν σε γυναίκες, αλλά στα παιδιά που θα έπαιζαν κοντά τους. Για ορισμένα από τα μικρογραφικά αντικείμενα, και μάλιστα τα κακοφτιαγμένα και πολύ μικρού μεγέθους, το ενδεχόμενο αυτό φαίνεται πιθανό. Η ταυτότητα των χρηστών όμως είναι αδύνατο να αποδειχθεί, αφού πολύ σπάνια βρίσκονται ειδώλια – εκτός των περιπτώσεων – κοντά σε τάφους, οπότε η σχέση με συγκεκριμένο άτομο δεν φαίνεται πιθανή, πλην εξαιρέσεων, για τις οποίες θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο νεκρός ήταν κατασκευαστής ή θεματοφύλακας ειδωλίων. Αντίθετα, μικρογραφικά αγγεία βρίσκονται σε τάφους, σε μία περίπτωση άψηπτα, πράγμα που δείχνει τη συμβολική κατασκευή τους, ειδικά για

την περίπτωση. Κάποτε, σπάνια, ειδικοί τύποι αγγείων, όπως θήλαστρα ή ζωόμορφα, σχετίζονται με κυρίως παιδικές ταφές.

Ενσωματωμένα σε μοιώματα εσωτερικού σπιτιού ανθρωπόμορφα ειδώλια καταλαμβάνουν τις ίδιες θέσεις όπως στα πραγματικά σπίτια: κοντά στο φούρνο, τα εργαλεία άλεσης και την αποθήκη της σοδειάς. Κομμάτια ειδωλίων που έχουν βρεθεί σε λάκκους απορριμμάτων ή χώρους εργασίας, έξω από τα σπίτια, συνυπάρχουν με οικιακά κατάλοιπα, σπόρους, στάχτες, όστρακα αγγείων, οστά, επομένως είχαν αρχική προέλευση παρόμοια με τις παραπάνω.

Τέλος, η μοναδική στον ελληνικό χώρο μαρτυρία της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου, ερμηνεύθηκε ως προσφορά θεμελίωσης (βλ. αριθ. κατ. 266).

Ερμηνευτικές προτάσεις

Τα σύμβολα είναι όργανα επικοινωνίας, που προϋποθέτει δράντα πρόσωπα, δρώμενα, κώδικα γνωστό και στις δύο πλευρές, τελετουργία («τυπικό»), μήνυμα. Με την έννοια αυτή, επικοινωνία είναι η συνομιλία, η μύηση, η διδαχή-εκμάθηση, η αφήγηση, το παιχνίδι, η μαγεία, η λατρεία. Τα σύμβολα φορτίζονται με διαφορετικό νόημα, ανάλογα με τις περιστάσεις, τους χρήστες (παιδιά ή ενήλικους), τα λόγια και τις κινήσεις (το τελετουργικό) που τα περιβάλλουν. Η φαντασία τους προσδίδει ρόλους και αναπληρώνει τις απουσίες με δικά της πλάσματα, τόσο στο παιχνίδι όσο και στη λατρεία. Οι δυσκολίες ανάγνωσης του κώδικα με το εκάστοτε ορθό νόημα, που αλλάζει όποτε αλλάζουν τα συμφραζόμενα, είναι ακόμη μεγαλύτερες, αφού τα ειδώλια-σύμβολα έχουν βρεθεί σε διαφορετικές στιγμές του κύκλου ζωής τους, τη στιγμή της κατασκευής, της έκθεσης, της μαγείας, του παιχνιδιού, της μύησης, της τελικής απόρριψης. Οι λειτουργίες αυτές δεν αλληλοαποκλείονται και μπορούν να είναι παράλληλες ή επακόλουθες. Συνοψίζοντας και γενικεύοντας μπορούμε να πούμε ότι:

– Η πολύσημη χρήση των ειδωλίων έχει μια διάρκεια που κάποτε λήγει, αφού τα κομμάτια τους πετιούνται, πράγμα που δείχνει έλλειψη σεβασμού προς αντικείμενα που δεν μπορεί να ήταν παραστάσεις θεοτήτων.

– Δεν φαίνεται να έχουν σχέση με τάφους – εκτός εξαιρέσεων –, αλλά με τη ζωή και το οικιακό καθημερινό περιβάλλον.

– Είναι απαραίτητα σε ορισμένα άτομα ή σπιτικά, που έχουν στενή σχέση μαζί τους («γνώστες», κατασκευαστές, θεματοφύλακες), ενώ σύνολά τους εκτίθενται και αποκρύπτονται περιστασιακά, πράγμα που μπορεί να δείχνει μύηση, μαγεία ή μετάδοση προφορικής παράδοσης με «εικονογράφηση» της αφήγησης, αλλά και περιορισμένη πρόσβαση, κυρίως στη

NN. Τοποθέτησι σε ορισμένες ζώνες του κατοικημένου χώρου δεν παραπέμπει αναγκαστικά σε λατρευτικές δραστηριότητες. Το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι τα δρώμενα είχαν οικιακό χαρακτήρα.

- Σε ορισμένα ειδώλια τονίζονται οι φυσικές λειτουργίες του σώματος (τοκετός, εγκυμοσύνη, ερωτικό στοιχείο), ίσως με σκοπό τη μύηση ή τη συμπαιθτική μαγεία.

- Κάποτε αναπαριστάνονται μόνο τμήματά τους ως αποτροπαϊκά περιλαπτά, ή διαχωρίζονται σε μέρη, ή αντίθετα σύνολά τους αναπαριστάνονται σε συνθέσεις με άγνωστο σκοπό (ιδιαίτερη σχέση, αγχιστεία, συναλλαγί:).

- Έχουν σχέση με αποθηκευτικούς και τροφωπασκευαστικούς χώρους και φούρνους, και κατά συνέπεια με τη σοδειά και την επιβίωση, προφανώς ως μαγική ευχή/φυλαχτό για την προστασία των αγαθών.

- Αποτελούν προσφορές θεμελίωσης, δίπλα σε φούρνο, ή αναρτώνται στον οικιακό χώρο, ως φορείς μαγείας για την ευμερσία του σπιτικού.

- Έχουν σχέση με κοσμήματα και με τη φύλαξη

πολύτιμων αντικειμένων, με την υφαντική και το γνέσιμο, είτε ως φυλαχτά/αποτροπαϊκά σύμβολα είτε ως ενδείξεις κατοχής.

- Ίσως κατασκευάζονται και χρησιμοποιούνται από τα ίδια άτομα που φορούν τα κοσμήματα, γνέθουν, υφαίνουν, αποθηκεύουν, ετοιμάζουν την τροφή (γυναίκες;) ή από άλλα άτομα (παιδιά;) που βρίσκονται δίπλα τους. Παιχνίδια, φυλαχτά ή φορείς μύησης και μαγείας αποτελούν πιθανές ερμηνείες.

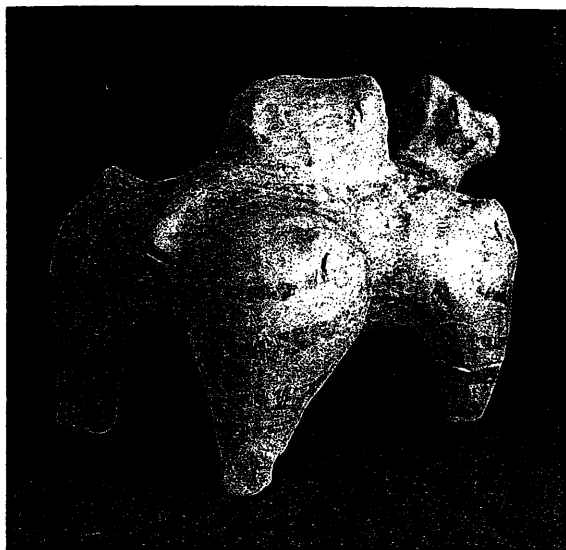
Οι σημερινές κατευθύνσεις της έρευνας για την ερμηνεία των ειδωλίων τείνουν συνεπώς προς τη μαγεία, τη μύηση και μετάδοση γνώσης, το παιχνίδι. Συμβολική και απτή διάσταση των ειδωλίων, όπως και των άλλων προϊστορικών τεχνουργημάτων, είναι συνάλληλες. Δεν είναι επομένως παράδοξο ότι οι καθημερινές δραστηριότητες του νεολιθικού ανθρώπου συσχετίζονται με τα έθιμα και τις τελετουργικές πρακτικές του.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

Βιβλιογραφία

- Εκτός από τη βιβλιογραφία που αναφέρεται στα λήμματα 188-252, βλ. και:
- B. Bartel, Cultural Associations and Mechanisms of Change in Anthropomorphic Figurines during the Neolithic in the Eastern Mediterranean Basin, *WA* 13 (1981) 73-86.
- E. Boissevain, A Tentative Typology, Chronology and Distribution Study of the Human Figurines of Eastern Europe and the Near East in Early Farming Levels, *Actes du VIIème Congrès International des Sciences Préhistoriques et Proto-historiques (Prague)*, 1970, 384-388.
- Γαλλίς 1982.
- Gallis 1985.
- J. Cauvin, *Religions néolithiques de Syro-Palestine*, Publications du Centre de Recherches d'Ecologie et Préhistoire Saint-André-de-Cruzières 1, 1972.
- J. Cauvin, *Naissance des divinités, Naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique*, 1994.
- J. Chapman, *The Vinča Culture of South-East Europe, Studies in Chronology, Economy and Society*, *BAR* 117, Parts I-II, 1981.
- E. Comşa, Typologie et signification des figurines anthropomorphes d'époque néolithique du territoire roumain, *Valcaonica Symposium*, 1972, 143-151.
- A. Fleming, The Myth of the Mother Goddess, *WA* 2 (1970) 247-261.
- A. Fol - J. Lichardus, *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*, 1988.
- Dr. Garašanin, *Croyances et culte de l'homme néolithique dans le centre des Balkans, Les régions centrales des Balkans à l'époque néolithique*, 1968, XXV-XXVIII.
- M. Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe: 7000 to 3500 BC, Myths, Legends and Cult Images*, 1974.
- Gimbutas 1989.
- Gimbutas et al. 1989.
- M. Gimbutas, *The Civilisation of the Goddess*, 1991.
- B. Goldman, Typology of the Mother-Goddess Figurines, *JPEK* 20 (1963) 8-15.
- Höckmann 1968.
- Θεοχάρης 1973.
- Δ. Θεοχάρης, *Νεολιθικός πολιτισμός*, 1981.
- N. Kalicz, *Dieux d'argile. Le néolithique et l'âge du cuivre en Hongrie*. *Hereditas*, 1980.
- B. Καραγιώργης, Θεοί και άνθρωποι στην αρχαία Κύπρο, *Διαλέξεις 1986-1989, Τόμος Νικολάου Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης*, 1990, 89-96.
- Z. Letica, The Neolithic Figurines from Vinča, *Archaeology* 17, 1 (1964) 26-32.
- J. Makkay, Die balkanischen, sog. kopflosen Idole. Ihr Ursprung und ihre Erklärung, *Acta Archaeologica* XIV, 1-2 (1962) 1-24.
- Chr. Marangou, Problèmes d'interprétation des objets miniatures de Dikili Tash (Néolithique Récent), στο A. Bonanno (εκδ.), *Archaeology and Fertility Cult, 1st International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean, Malta, 2-5 September 1985*, 1986, 55-61, πίν. 1-5.
- Χρ. Μαργακού, Γράμματα και αριθμοί στη Νεολιθική Εποχή; *6ο Διεθνές Συνέδριο για την Προϊστορία του Αιγαίου, Αθήνα 1987*, Πρακτικά (υπό εκτύπωση).
- Χρ. Μαργακού, Εικονογραφία της Νεολιθικής Εποχής και της Πρώτης Χαλκοκρατίας, Η (φαινομενική) σπανιότητα της ανδρικής παρουσίας, *Αρχαιολογία* 41 (Δεκέμβριος 1991) 15-23.
- Chr. Marangou, *Maquettes d'embarcations: Les débuts*, στο R. Laffineur - L. Basch (εκδ.), *Thalassa, Actes de la troisième*

ΖΩΟΜΟΡΦΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Εκφ. 42. Ειδώλιο ζώου από τους Σπταρούς (αριθ. κατ. 260).

Η κατασκευή ζωόμορφων ειδωλίων αποτελεί έκφραση της νεολιθικής ιδεολογίας και το θεματολόγιό της αντανακλά το γεωργικοκτηνοτροφικό χαρακτήρα της οικονομίας. Τα ζωόμορφα ειδώλια ανταποκρίνονται πλήρως στη νεολιθική πανίδα και στη συντριπτική πλειονότητά τους απεικονίζουν εξημερωμένα είδη, δηλαδή αιγοπρόβατα, βοοειδή, χοίρους και σκυλιά, ενώ τα άγρια ζώα παριστάνονται σπάνια. Διαπιστώνεται μια προτίμηση στα βοοειδή και τα αιγοπρόβατα, δεν υπάρχουν όμως οι απαραίτητες ενδείξεις για έμφαση σε κάποιο είδος σε ιδεολογικό επίπεδο. Ο ταύρος απεικονίζεται αρκετά συχνά στα ειδώλια της Κνωσού (AN I), ταύροι και γενικώς βοοειδή υπερτερούν στην Ανατολική Μακεδονία (NN) αλλά και στη Θεσσαλία, περιοχές από όπου προέρχεται και η πλειονότητα των ζωόμορφων ειδωλίων. Από τα άγρια ζώα, συχνότερα απαντά η αρκούδα, ο κάπρος και το ελάφι. Απεικονίζονται επίσης πτηνά (κυρίως υδρόβια), βάρδαχοι και σπάνια η χελώνα, το φίδι κ.ά. Αξιοσημείωτο είναι ότι στη Νότια Ελλάδα και στην Πελοπόννησο τα ζωόμορφα ειδώλια εμφανίζονται κατά τη NN.

Όλα σχεδόν τα ειδώλια ζώων είναι πύλινα, κατ'εξαιρέσειν από πέτρα, οστό ή όστρεο, και συνήθως σχηματοποιημένα, έτσι ώστε η αναγνώριση του είδους είναι συχνά αδύνατη. Λιγότερο ή περισσότερο επιμελημένα, με μέγεθος που ποικίλλει από πολύ μικρό (περίπου 2,5-4 εκ.) έως πολύ μεγάλο (πάνω από

20 εκ.), τα ζωόμορφα ειδώλια κατασκευάζονται κυρίως με την τεχνική των πυρήνων ή από συμπαγή μάζα πηλού, σπάνια δε με την τεχνική του εσωτερικού κενού. Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν γραπτές ή ανάγλυφες παραστάσεις ζώων σε αγγεία ή σπίτια, γνωστές από τα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή.

Η τυπολογική ποικιλία των ζωόμορφων ειδωλίων είναι περιορισμένη και η απόδοσή τους χαρακτηρίζεται από γενική ομοιομορφία. Διακρίνονται τρεις κύριες κατηγορίες, με επιμέρους ομάδες η καθεμιά: α) αυτοτελή ειδώλια ζώων, β) ειδώλια ζώων προσαρτημένα σε σκεύη και γ) αγγεία-σκεύη διαμορφωμένα σε ζώα. Ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν τα δικέφαλα ειδώλια, γνωστά από την Ανατολική Μακεδονία, τη Θεσσαλία (αριθ. κατ. 254) και άλλες περιοχές των Βαλκανίων. Μερικά ίσως παριστάνουν σκύλους σε συνουσία, άλλα πάλι μεγαλύτερα ζώα, φαίνεται πάντως ότι η εξεζητημένη συμπλεγματική μορφή τους απηχεί βαθιά ριζωμένες δοξασίες. Μικρά, κάποτε και μεγάλα, ειδώλια ζώων προορίζονταν για ανάρτηση, ενώ παράλληλα μπορούσαν να στέκονται και στα πόδια τους. Η οπή ανάρτησης βρίσκεται συνήθως στο μέσον του κορμού, κατακόρυφη ή οριζόντια, και σπάνια στο λαιμό ή στα μάτια. Στην Κόρινθο, ένα ειδώλιο «σφάγιο» (NN), με βαθιά εντομή στην κοιλιά, αποτελεί πρόδρομο των χαρακτηριστικών αυτών ειδωλίων της Πελοποννήσου στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Στη Νάξο (σπίλαιο του Ζα), οστίνες πιθανώς βελόνες είχαν απολήξεις σε σχήμα υδρόβιου πτηνού (NN), ενώ στην Κνωσό αποδίδονται πύλινα με σχηματικό τρόπο «κεφάλια ταύρων» (AN). Στη Θεσσαλία, κεφάλι βοοειδούς κοσμούσε πιθανώς το αέτωμα πύλινου ομοιώματος σπιτιού της MN. Από την ίδια περιοχή, ένα εξαιρετικό πύλινο κεφάλι χοίρου (MN) φαίνεται ότι αποτελούσε από μόνο του μια ανεξάρτητη «προτομή», ενώ δύο άλλα νεολιθικά ειδώλια αποδίδουν το σπάνιο θέμα εγκύου ζώου. Τα ζώα απεικονίζονται όρθια και ακίνητα, με το στόμα τους συχνά μισανοιγμένο. Επιμέρους λεπτομέρειες αποδίδονται με χρώμα και εγχαράξεις. Κατά περιοχές διακρίνονται κάποια ιδιαίτερα γνωρίσματα, όπως π.χ. στη Θεσσαλία η συχνή γραπτή διακόσμηση, οι παραλλαγές του «σταρόσχημου» ματιού ή στην Ανατολική Μακεδονία η απόφυση ανάμεσα στα κέρατα των βοοειδών, η ανάγλυφη πτυχή του ρύγχους και οι ομόκεντρες αυλακώσεις στους μηρούς.

Τα ειδώλια ζώων προσαρτημένα σε σκεύη, καθώς και τα ζωόμορφα αγγεία, είναι ευρέως διαδομένα στα νεολιθικά Βαλκάνια και στην Εγγύς Ανατολή. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται συνήθως για προτομές και σπανιότερα για ολόσωμα ζώα, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιούν και ως λαβές του σκεύους. Ολόσωμα

ζώα προσαρτημένα σε σκεύη είναι κάπως συχνά στη Θεσσαλία κατά τη ΝΝ. Οι λεγόμενες ζωόμορφες τράπεζες-«λυχνάρια» είναι χαρακτηριστικές κυρίως στην Ανατολική Μακεδονία (ΝΝ) (αριθ. κατ. 260 από τους Σιταγρούς) και στη Βουλγαρία. Το ζωόμορφο αγγείο-«λυχνάρι» των Σιταγρών (φάση III) παριστάνει ταύρο και έχει οπές ανάρτησης, ενώ το ζωόμορφο αγγείο από το νεκροταφείο της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου (ΝΝ) παριστάνει ίσως αιγοειδές και περιείχε τα καμένα οστά ενός νηπίου (αριθ. κατ. 258). Το αγγείο των

Σιταγρών, καθώς και κάποια ειδώλια που φαίνεται να φέρουν ένα είδος μικκύλου αγγείου στη ράχη τους, δίνουν την εντύπωση υποζυγίων· ωστόσο, η συστηματική εκμετάλλευση της έλξης των ζώων και των άλλων δευτερογενών προϊόντων τους χαρακτηρίζει κυρίως την αμέσως επόμενη περίοδο, την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

Βιβλιογραφία

- P. Bogoucki, Animal Traction and Household Economies in Neolithic Europe, *Antiquity* 67 (1993) 492-503.
 Γαλλής 1982.
 Γραμμένος 1991.
 J.D. Evans 1964.
 Ζάχος 1990.
 Gimbutas et al. 1989.
 P. Halstead, *Strategies for Survival: An Ecological Approach to Social and Economic Change in Early Farming Communities of Thessaly, N. Greece* (αδημ. διδακτορική διατριβή), 1984.
 Θεοχάρης 1973.
 Chr. Marangou, Problèmes d'interprétation des objets miniatures de Dikili Tash (Néolithique Récent), στο A. Bonanno (εκδ.), *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean, 1st International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean, Malta, 2-5 September 1985*, 1986, 55-61.
 Marangou 1992.
 Λ. Ορφανίδη, Τα νεολιθικά ζωόμορφα ειδώλια της Θεσσαλίας, *Αρχαία Θεσσαλία*, 180-184.
 Phelps 1987.
 Renfrew et al. 1986.
 A. Sherratt, The Secondary Exploitation of Animals in the Old World, *WA* 15, 1 (1983) 90-104.
 Skafida 1986.
 Talalay 1983.
 Talalay 1993.
 Τουφεξής 1990.
 Γ. Τουφεξής, Πλαστικές παραστάσεις ζώων της νεολιθικής Μακεδονίας και Θεσσαλίας: μια συγκριτική παραβολή, *Αρχαία Μακεδονία V, Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 10-15 Οκτωβρίου 1989*, 3, 1993, 1501-1515.
 Τουφεξής 1994.
 Τσουντας 1908.
 Βιάλου 1981.

ΟΜΟΙΩΜΑΤΑ ΣΠΙΤΙΩΝ

Τα νεολιθικά ομοιώματα σπιτιών, όλα από πηλό, είναι λίγα και προέρχονται από τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και την Κεντρική Ελλάδα. Έχουν μικρές διαστάσεις και διακρίνονται σε δύο γενικούς τύπους: α) ομοιώματα με στέγη και β) ομοιώματα χωρίς στέγη. Όλα παριστάνουν σπίτια, τετράγωνα ή ορθογώνια, μονόχωρα και κατά κανόνα μονώροφα, αλλά και διώροφα. Τα τελευταία βρέθηκαν πρόσφατα στη Θεσσαλία (επιφανειακά ευρήματα) και επιβεβαιώνουν εμμέσως την ύπαρξη διώροφων σπιτιών και στην Ελλάδα, για τα οποία μόνον ενδείξεις υπάρχουν μέχρι σήμερα· ως τέτοια θεωρούνται κυρίως τα σπίτια τύπου «Τσαγγλί» με τις εσωτερικές αντηρίδες. Διώροφα σπίτια και ομοιώματα είναι γνωστά στην Εγγύς Ανατολή και στη νοτιοανατολική Ευρώπη (π.χ. Βουλγαρία), από όπου εξάλλου προέρχεται και ένας σημαντικός αριθμός ομοιωμάτων διαφόρων τύπων.

Στα ομοιώματα με στέγη το ενδιαφέρον εστιάζεται στο εξωτερικό μέρος του σπιτιού. Τα σπίτια είναι κενά στο εσωτερικό τους και έχουν όρθια στενά ή ευρύχωρα ανοίγματα σε όλες τις πλευρές, είναι όμως άγνωστο σε αρκετές περιπτώσεις ποια από αυτά αντιστοιχούν σε πόρτες ή παραθύρα. Το ομοίωμα από τη Μυρίνη Καρδίτσας (ΜΝ) έχει μόνον ένα κυκλικό άνοιγμα στη στέγη και πιθανώς παριστάνει σιτοβολώνα ή υπέργειο σιρό. Το ομοίωμα από τη Χαιρώνεια (ΜΝ) είναι συμπαγές με ένα μικρό τετράγωνο άνοιγμα στη μία πλευρά (αριθ. κατ. 265). Τα περισσότερα ομοιώματα έχουν δίριχτη στέγη, συχνά με κυκλικό άνοιγμα-οπαίο στο μέσον. Στο οπαίο της στέγης αντιστοιχεί συχνά μία ή και κάποτε δύο οπές στο δάπεδο του ομοιώματος. Οι δίριχτες στέγες εξέχουν ελαφρά των κατακόρυφων τοιχωμάτων και συχνά σχηματίζουν σαφείς αετωματικές προσόψεις στις στενές πλευρές. Οι απολήξεις του κεντρικού οριζόντιου δοκαριού της στέγης δπλώνονται συχνά με προεξοχές στις κορυφές των αετωμάτων. Με τον ίδιο τρόπο ή με εγχαράξεις δπλώνονται και οι άκρες των πλαϊνών δοκίδων στις μακρές πλευρές, ενώ σε ένα παράδειγμα από τη Θεσσαλία (ΜΝ) αποδίδεται ανάγλυφα ολόκληρος ο ξύλινος σκελετός της στέγης. Μία πλίλη προτομή βοοειδούς κοσμούσε πιθανώς την κορυφή του αετώματος ενός θεσσαλικού ομοιώματος (ΜΝ), όπως είναι γνωστό σε ομοιώματα αλλά και σε πραγματικά σπίτια των νεολιθικών Βαλκανίων. Τα ομοιώματα με στέγη αποτελούν τον κανόνα για τη ΜΝ και στη συντριπτική πλειονότητά τους προέρχονται από τη Θεσσαλία.

Τα ομοιώματα χωρίς στέγη είναι χαρακτηριστικά για τη ΝΝ και μετατοπίζουν το ενδιαφέρον στο εσωτερικό των σπιτιών. Είναι πολύ λιγότερα από τα στεγασμένα και προέρχονται από τη Μακεδονία και τη

Θεσσαλία. Στα γνωστά ομοιώματα από τους Σιταγρούς και την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (αριθ. κατ. 266 και εικ. 43) παριστάνεται με παρόμοιο τρόπο το εσωτερικό μάλλον ενός σπιτιού παρά μιας αυλής, με την εστία και το παρακείμενο «θρανίο» κατά μήκος ενός τοίχου, απέναντι από την είσοδο (στο ομοίωμα της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου). Τα ομοιώματα αυτά δεν είχαν κινητή στέγη, αν και τέτοια βρέθηκε στη Δήμητρα της Κεντρικής Μακεδονίας.

Ανάλογα ομοιώματα έχουν βρεθεί και βορειότερα, π.χ. στο Porodín της πρώην νότιας Γιουγκοσλαβίας (FYROM), στο Ονέαρο της Βουλγαρίας, στην Porudnia της δυτικής Ουκρανίας κ.α., αυτά όμως έχουν συχνά ένα είδος προστώου μπροστά από την είσοδο και στηρίζονται σε τέσσερα χαμηλά κυλινδρικά πόδια. Το ομοίωμα από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου περιέχει οκτώ κινητά ανθρωπόμορφα ειδώλια διαφόρων μεγεθών και δύο ακόμη απροσδιόριστα αντικείμενα, πιθανώς δε και τα άλλα ομοιώματα αυτού του τύπου περιείχαν αρχικά ειδώλια. Ανάλογες «συνθέσεις» είναι γνωστές στα νεολιθικά Βαλκάνια και στην Ανατολική Ευρώπη, όπως π.χ. στο Ονέαρο της Βουλγαρίας αλλά και στην Κισσόνεργα-Μοσφίλια της Κύπρου (ΤΝ).

Η γραπτή διακόσμηση των θεσσαλικών ομοιωμάτων της ΜΝ τονίζει τα κύρια αρχιτεκτονικά μέρη του σπιτιού (θυρώματα, στέγη, τοίχους) και τα θέματά της σχετίζονται με την κεραμική. Οι στέγες διακοσμούνται συχνά με το μοτίβο της σκακιέρας. Τα γραπτά θέματα, κατά κανόνα με ερυθρό χρώμα σε λευκό επίχρισμα, απηχούν πιθανώς έγχρωμα κονιάματα των τοίχων που, αν και δεν βρέθηκαν σε ανασκαφές νεολιθικών οικισμών, είναι γνωστά, ήδη σε πολύ πρωιμότερες φάσεις, στην Εγγύς Ανατολή και στα νεολιθικά Βαλκάνια. Ακανόνιστες εγχαράξεις στα τοιχώματα του ομοιώματος από τους Σιταγρούς δπλώνουν πιθανώς τοίχους με ξύλινο σκελετό και πηλό.

Τα ομοιώματα σπιτιών ανευρίσκονται συχνά κοντά στην εστία του σπιτιού, γύρω από τον κεντρικό πάσσαλο της στέγης, ή κάτω από δάπεδα, μερικές φορές κοντά σε γωνίες, οπότε και ερμηνεύονται ως προσφορές κατά τη θεμελίωση, όπως το ομοίωμα της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου.

Τα ομοιώματα δεν είναι πιστά «αντίγραφα» ή «προπλάσματα» σπιτιών αλλά προφανώς αποδίδουν αφαιρετικά τη μορφή του σπιτιού, όπως αυτό νοείται μέσα από τεχνολογικές, οικονομικές και κοινωνικές αναφορές. Η μαζική εμφάνιση ομοιωμάτων σπιτιών στη Θεσσαλία κατά τη ΜΝ είναι αξιοπρόσεκτη. Κατά τη ΜΝ γενικεύεται στην αρχιτεκτονική της Θεσσαλίας η χρήση πλίνθων και λίθινης θεμελίωσης που

εξασφαλίζει μεγαλύτερη διάρκεια στη ζωή του σπιτιού. Το σπίτι, εξελισσόμενο σε σύνθετο πολιτιστικό θεσμό, μπορεί να έχει ταυτοχρόνως κοσμικό και θρησκευτικό συμβολισμό. Επομένως, είναι αρκετά δύσκολο να αποδώσει κανείς με βεβαιότητα τα ομοιώ-

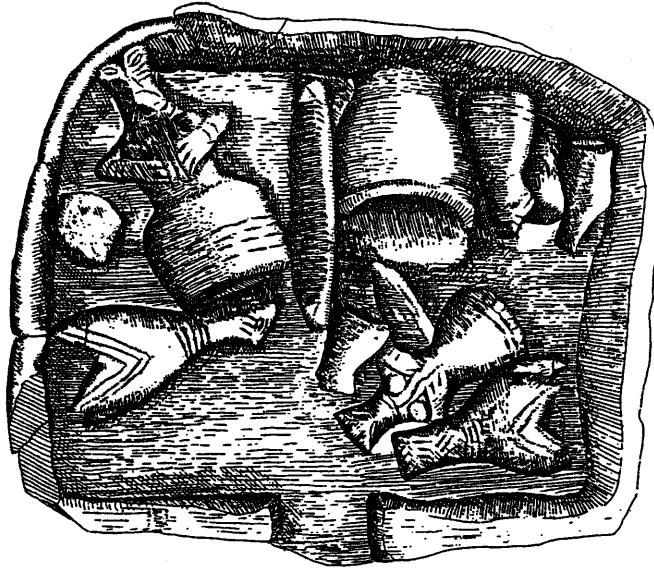
ματα σε αυτοτελή ιερά - όχι άγνωστα στην έρευνα -, στίγια του «κοινού» ή απλές κατοικίες.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

Βιβλιογραφία

E. Baffy, Cult and Archaeological Context in Middle and South-East Europe in the Neolithic and the Chalcolithic, *Antaeus* 19-20 (1990-1991) 183-249.
 R.J. Elia, *A Study of Neolithic Architecture of Thessaly, Greece* (διδακτορική διατριβή), Boston University 1982.
 Gallis 1985.
 Γαλλίς 1992.
 M. Gimbutas, The Temples of Old Europe, *Archaeology* 33, 6 (1980) 41-50.
 Gimbutas 1982.
 M. Grbić - P. Mackić - S.J. Nadj - D. Simoska - B. Stalio, *Porodin, Kasno-neolitsko naselje na tumbi kod Bitolja*, 1960.
 K. Grundmann, Eine steinzeitliche Hausnachbildung aus Chai-ronaia, *AM* 6 (1953) 7-14.

Χρ. Μαραγκού, Τα νεολιθικά ειδώλια της Θεσμής Β (ανασκαφικές περίοδοι 1987 και 1989), στο Γραμμένος κ.ά. 1991-1992, 427-432.
 Marangou 1992.
 Peltenburg 1991.
 L. Perniceva, Modèles de demeures en argile du Chalcolithique dans les terres bulgares, *Archaeologija* 20, 2 (1978) 1-11.
 Renfrew et al. 1986.
 S. Sinos, *Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis*, 1971.
 Todorova 1974.
 H. Todorova, *The Eneolithic Period in Bulgaria in the Fifth Millennium B.C.*, *BAR* 49, 1978.
 Toufexis 1994.
 Χουρμουζιάδης 1973β.

Εικ. 43. Σχεδιαστική αποτύπωση ομοιώματος σπιτιού από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (βλ. αριθ. κατ. 266).

ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ

Θεωρείται συχνά ότι οι νεολιθικές κοινότητες αντιπροσώπευαν σχηματισμούς οικονομικής αυτάρκειας, κοινότητες δηλαδή που ήταν σε θέση να καλύψουν πλήρως τις ανάγκες των κατοίκων τους. Η εικόνα αυτή, σε μεγάλο βαθμό μεταφορά μιας ιδεατής αντίληψης για την αγροτική οικονομία, δεν ανταποκρίνεται καθόλου στη νεολιθική πραγματικότητα, όπως η σύγχρονη έρευνα προσπαθεί να την αποκαταστήσει μελετώντας όσο το δυνατόν πληρέστερα τα στοιχεία που τη συνιστούν. Αντίθετα, ο νεολιθικός βίος στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στις σχέσεις που αναπτύσσονται σε διαφορετικά επίπεδα και στις ανταλλαγές που κινούνται μέσα από αυτές. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει δύο τομείς όπου οι ανταλλαγές έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο: τον τομέα της οικονομίας και της παραγωγής και τον τομέα της κοινωνικής ζωής.

Η νεολιθική παραγωγή είναι αναμφίβολα μια παραγωγή μικρής κλίμακας, που στηρίζεται στη διαφοροποίηση των πόρων και στην επένδυση εντατικής εργασίας. Οι εξειδικευμένες καλλιέργειες με τις μεγαλύτερες αποδόσεις δεν αποτελούν μέρος αυτής της οικονομίας, που στρέφεται περισσότερο σε τεχνικές αλληλοσυμπλήρωσης μεταξύ καλλιεργειών και κτηνοτροφίας. Ωστόσο, η μορφή της οργάνωσης και η μικρή κλίμακα της νεολιθικής παραγωγής την καθιστούν ευάλωτη σε απρόβλεπτα γεγονότα που ανατρέπουν τη φυσική ροή της καθημερινής ζωής. Θεομηνίες, όπως ξηρασίες, πλημμύρες ή παγετοί, αλλά και ξαφνικοί θάνατοι, πυρκαγιές, ακόμη και εκδηλώσεις ατομικής ή συλλογικής βίας, είναι ορισμένα από τα πιθανά γεγονότα που θα πρέπει να είχαν σοβαρές συνέπειες για την επιβίωση και θα πρέπει να επηρέαζαν μεμονωμένα νοικοκυριά, ολόκληρες κοινότητες ή ακόμη και ολόκληρες περιοχές, ανάλογα με το είδος και την έκτασή τους.

Το εύρος των έκτακτων περιστατικών είναι τέτοιο, που θα υποχρέωναν τη νεολιθική κοινότητα να αναπτύξει ένα δίκτυο σχέσεων, μέσα από το οποίο ήταν δυνατή η επιβίωση σε οριακές συνθήκες. Οι σχέσεις αποκαθιστούσαν καταρχήν την αμοιβαιότητα, τόσο μεταξύ των νοικοκυριών της ίδιας κοινότητας όσο και μεταξύ των κοινοτήτων, αλλά ακόμη και μεταξύ περιοχών με διαφορετικές παραγωγικές δυνατότητες, δημιουργώντας έτσι έμμεσα ένα περιφερειακό παραγωγικό απόθεμα. Παράλληλα, το δίκτυο των σχέσεων αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της κοινωνικής οργάνωσης και εξασφάλιζε τους όρους αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής: ανταλλαγές ειδικών αντικειμένων ή υλών διατηρούσαν τη λειτουργία ενός πλέγματος υποχρεώσεων και συμμαχιών, μέσω του οποίου,

τη στιγμή που χρειαζόταν, μετακινούνταν ουσιαστικότερα αγαθά, όπως τρόφιμα, ζώα, ανθρώπινη εργασία, πληροφορίες ή ακόμη και σύντροφοι. Σύμφωνα με την εικόνα αυτή, οι νεολιθικές εγκαταστάσεις θα πρέπει να συνδέονταν μεταξύ τους με διάφορους τρόπους, σχηματίζοντας ευρύτερες ενότητες, την παρουσία των οποίων μπορούμε να ανιχνεύσουμε σε ορισμένα στοιχεία του υλικού πολιτισμού.

Δεν είναι φυσικά εύκολο να εντοπίσει κανείς με ακρίβεια, σε όλα τα επίπεδα που θεωρητικά είναι δυνατό να προβλεφθούν, το περιεχόμενο των ανταλλαγών. Είναι πιθανό οι ανταλλαγές αυτές να περιλάμβαναν και αντικείμενα χωρίς αρχαιολογικά ίχνη, π.χ. υφάσματα, ξύλινα σκεύη ή αλάτι. Για ορισμένες όμως ειδικές κατηγορίες υλικών ο προσδιορισμός είναι ευκολότερος. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο οψιανός, το ηφαιστειακό πέτρωμα που προέρχεται αποκλειστικά από τη Μήλο και βρίσκεται σε μορφή λίθινων εργαλείων σε όλη σχεδόν την Ελλάδα. Οι ακριβείς λεπτομέρειες του δικτύου ανταλλαγής της πρώτης ύλης ή ακόμη και των τελειωμένων εργαλείων αποτελούν αντικείμενο έρευνας, αλλά η έντονη παρουσία τους, που ορισμένες φορές, ιδιαίτερα στη ΝΝ, πλησιάζει το σύνολο των πελεκητών λίθινων εργαλείων των οικισμών, δηλώνει ότι το δίκτυο ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένο, όπως άλλωστε συμβαίνει και σε άλλες περιοχές, π.χ. της Μέσης Ανατολής, όπου λειτουργούσαν ανάλογα εκτεταμένα νεολιθικά δίκτυα. Δηλώνει επίσης ότι περιλάμβανε αντικείμενα, η σημασία των οποίων δεν ήταν μόνο συμβολική και δεν είχαν το χαρακτήρα του «δώρου», αλλά αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής ζωής, καλύπτοντας ενδεχομένως συγκεκριμένες ελλείψεις πρώτων υλών. Η τελευταία παρατήρηση υπογραμμίζει έμμεσα και το βαθμό εξάρτησης της νεολιθικής ζωής από τις ανταλλαγές.

Το δίκτυο των ανταλλαγών του οψιανού, όμως, είναι τόσο ομοιογενές και εκτεταμένο ώστε πιθανότατα δεν σχετιζόταν άμεσα με τις μικρότερες κλίμακας τοπικές δομές ανταλλαγών, αν και αναμφίβολα τις προϋπέθετε σε κάποιο βαθμό. Ακριβώς εξαιτίας της καθολικής του παρουσίας δεν μας βοηθάει να κατανοήσουμε λεπτομέρειες με περισσότερο τοπικό χαρακτήρα. Η κεραμική, αντίθετα, αποτελεί ένα χρήσιμο μέσον για ειδικότερους προσδιορισμούς, καθώς αντιπροσωπεύει ένα αρχαιολογικό υλικό με αναγνωρίσιμα τοπικά στοιχεία. Οι συμμαχίες και τα τοπικά δίκτυα των οικισμών αποτυπώνονται εδώ καταρχήν στην προσπάθεια των νεολιθικών ανθρώπων να δημιουργήσουν ενιαία πολιτιστικά περιβάλλοντα, χρησιμοποιώντας τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού - στην πε-

ρίπτωση αυτή τη μορφή και τη διακόσμηση των αγγείων - που τονίζουν την ενόπτιά τους. Από την άποψη αυτή δεν είναι καθόλου τυχαία η αυξανόμενη παρουσία της γραπτής κεραμικής κατά τη MN και ακόμη περισσότερο κατά τη NN: θα πρέπει να συνδυαστεί με τη σταδιακή αύξηση του αριθμού των νεολιθικών εγκαταστάσεων, που εποικίζουν τώρα περιοχές με περισσότερο οριακά περιβάλλοντα και επομένως εξαρτώνται προοδευτικά περισσότερο από κάποιον δίκτυο ανταλλαγών.

Εκτός όμως από τη συμβολική χρήση ενός ιδιαίτερα ορατού μέρους του υλικού πολιτισμού, όπως η γραπτή «πολυτελής» κεραμική, η πρόσφατη έρευνα έχει εντοπίσει και ειδικές κατηγορίες κεραμικής που πρέπει να αποτελούσαν αντικείμενο ανταλλαγής. Παρόλο που η γενική μακροσκοπική εικόνα προς το παρόν είναι εκείνη της τοπικής παραγωγής της κεραμικής, κεραμική με «ξεστή» διακόσμηση, που χαρακτηρίζει τη MN και την αρχή της NN στη Θεσσαλία, έχει διαπιστωθεί εργαστηριακά ότι προέρχεται από έναν περιορισμένο αριθμό κεραμικών εργαστηρίων και διανέμεται από εκεί στους οικισμούς της Θεσσαλίας. Ανάλογες ενδείξεις υπάρχουν και για άλλες κατηγορίες λεπτής διακοσμημένης κεραμικής, ανάμεσα στις οποίες και η λευκή Α4 της ΑΝ ΙΙ, που παράγεται σε μικρούς αριθμούς στο Σέσκλο και βρίσκεται μέχρι την πεδιάδα της Καρδίτσας. Ακόμη ειδικότερη φαίνεται η παραγωγή της κάπως μεταγενέστερης από την ξεστή «τεφρώς κεραμικής», που εντοπίζεται σε μια περιορισμένη περιοχή της βορειοδυτικής θεσσαλικής πεδιάδας και δείγματά της αναφέρονται μέχρι τη Βοιωτία και την Κόρινθο. Η παρουσία της σε άλλους οικισμούς της Θεσσαλίας πρέπει να είναι το αποτέλεσμα ανταλλαγών αυτής της εξαιρετικής ποιότητας κεραμικής, η αξία της οποίας πρέπει να ήταν ιδιαίτερη, αν κρίνει κανείς από τις συχνές επιδιορθώσεις των τεφρών αγγείων από τους προϊστορικούς κατόχους τους. Ανάλογες, αλλά μικρότερης εμβέλειας ανταλλαγές γραπτής κεραμικής καλής ποιότητας έχουν επίσης διαπιστωθεί μεταξύ των γειτονικών οικισμών του Διμηνίου και του Σέσκλου, κατά τη NN. Στον τομέα όμως της διακίνησης της κεραμικής, η έρευνα έχει μόλις αρχίσει και η εικόνα είναι ακόμα ιδιαίτερα αποσπασματική. Διακρίνεται, ωστόσο, η γενικότερη εντατικοποίηση αυτών των ανταλλαγών κατά τη NN, που σταδιακά αποκτά μεγαλύτερη εμβέλεια, όπως είδαμε στο παράδειγμα των Πευκακίων. Η εξέλιξη γίνεται περισσότερο αισθητή στη Βόρεια Ελλάδα, ενώ στον Νότο η διακίνηση της κεραμικής παραμένει σε στενότερα πλαίσια.

Δίκτυα ανταλλαγών αντικειμένων ειδικευμένης επεξεργασίας, με ειδική ίσως λειτουργία, είναι επίσης γνωστά ήδη από την ΑΝ. Λίθινα αγγεία και σφραγίδες, κοσμήματα από όστρεο και λίθο είναι μεταξύ

των αντικειμένων που ανήκουν στην κατηγορία αυτή. Η κυκλοφορία τους στις νεολιθικές κοινότητες δεν είναι ικανοποιητικά γνωστή και η έκταση του δικτύου αυτών των ανταλλαγών παραμένει ένα ζητούμενο. Σε γενικές πάντως γραμμές τα αντικείμενα αυτά θεωρούνται αντικείμενα «κοινωνικού γοήτρου» και η αυξανόμενη παρουσία τους στη NN μπορεί να συσχετιστεί με τις ανερχόμενες κοινωνικές ιεραρχίες, ίχνη των οποίων παρατηρήσαμε στον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται ο χώρος στους οικισμούς της περιόδου αυτής. Η οργάνωση της παραγωγής των ειδικών αντικειμένων, όμως, παραμένει ακόμη σε μεγάλο βαθμό ελάχιστα κατανοητή. Το ίδιο ισχύει βέβαια και για τα ελάχιστα μετάλλινα αντικείμενα, που σποραδικά εμφανίζονται στη NN και στο τέλος της Νεολιθικής.

Τη χαρακτηριστικότερη κατηγορία αυτών των αντικειμένων αποτελούν τα κοσμήματα από το θαλάσσιο όστρεο *Spondylus gaederopus*. Αντικείμενα αυτού του είδους, κυρίως βραχιόλια και δαχτυλίδια, φθάνουν μέχρι την Κεντρική Ευρώπη και προέρχονται από οικισμούς του Αιγαίου, όπου το όστρεο ζει. Η επεξεργασία του τεκμηριώνεται σε μεγάλο αριθμό θέσεων της NN, που βρίσκονται γύρω από το Αιγαίο. Στον οικισμό του Διμηνίου, όπου μελετήθηκε καλύτερα η παραγωγή των αντικειμένων από *Spondylus*, διαπιστώθηκε ότι η εξειδικευμένη αυτή βιοτεχνία ακολουθούσε συγκεκριμένα βήματα παραγωγής και ότι ο αριθμός των προϊόντων ήταν στο Διμήνι ιδιαίτερα υψηλός. Διαπιστώθηκε ακόμη ότι τα κατάλοιπα της επεξεργασίας βρίσκονται κατανεμημένα σε όλες τις περιοχές του οικισμού, πράγμα που δηλώνει ότι στην παραγωγή τους συμμετείχαν περισσότερα νοικοκυριά. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να σημαίνει μια εξειδίκευση σε επίπεδο κοινότητας μάλλον παρά νοικοκυριού ή μεμονωμένων παραγωγών.

Ανακεφαλαιώνοντας τη σύντομη αυτή συζήτηση για τις νεολιθικές ανταλλαγές και τις σχέσεις είναι χρήσιμο να τονιστούν περισσότερο ορισμένα γενικά σημεία που φωτίζουν καλύτερα το θέμα. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στη Νεολιθική Εποχή ορισμένα κεντρικά στοιχεία του υλικού πολιτισμού χρησιμοποιούνταν ενεργά μέσα σε δίκτυα που κάλυπταν, ανάλογα με το είδος και το περιεχόμενό τους, μεγαλύτερες ή μικρότερες αποστάσεις. Τα στοιχεία αυτά είναι εκείνα που διαμορφώνουν το κοινό πεδίο μεταξύ των ανθρώπων, μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η ανταλλαγή και αποκτούν τα αντικείμενα την «ανταλλακτική» τους αξία, όπως και αν αυτή εκφραζόταν στις διαφορετικές φάσεις της Νεολιθικής Εποχής και όχι οι ειδικές συνθήκες παραγωγής ή η «αγορά» ή κάποια διακριτή κοινωνική ιεραρχία, όπως συμβαίνει σε μεταγενέστερες περιόδους.

Με τον ίδιο τρόπο και οι αρχαιολογικές «σχέσεις» μεταξύ «πολιτισμών», τις οποίες η παραδοσιακή έρευ-

να προσπάθησε στο παρελθόν να αποκαταστήσει μέσω των πολιτιστικών ομοιοτήτων, ομολογουμένως χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία, φωτίζονται ίσως καλύτερα αν γίνουν αντιληπτές περισσότερο μέσω μιας σειράς από τεμνόμενα δίκτυα της μορφής που είδαμε προηγουμένως, παρά ως άμεσο ή έμμεσο αποτέλεσμα των λαών-φορέων ενός συγκεκριμένου πολιτισμού. Αντίστοιχα και η παρουσία των χαρακτηριστικών που η έρευνα αποδίδει κάπως αόριστα στην επαφή των αρχαιολογικών «πολιτισμών» πρέπει μάλλον να αντιπροσωπεύει το ορατό αποτέλεσμα της προσπάθειας να δημιουργηθεί ένας ενιαίος κοινωνικός χώρος και όχι να προσδιοριστούν πολιτιστικά όρια που αναλογούν σε σταθερές εθνοτικές ή φυλετικές ταυτότητες. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο ενός ενιαίου κοινωνικού χώρου η σύγχρονη έρευνα αντιλαμβάνεται και προσπαθεί να ερμηνεύσει τις μεταβολές του νεολιθικού πολιτισμού, που η αρχαιολογία καταγράφει συστηματικά: θα πρέπει μάλλον να εξεταστούν σε συνάρτηση με τα στοιχεία που τονίζουν και νομιμοποιούν την

κοινωνική συνέχεια - και εδώ τα δίκτυα ανταλλαγών και τα στοιχεία της συγκρότησής τους παίζουν κυρίαρχο ρόλο. Αυτό δηλώνεται άλλωστε και από τη συνέχεια της κατοίκησης των νεολιθικών οικισμών, που θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι αποτελούν τους φυσικούς πόλους των δικτύων.

Δεν είμαστε βέβαια σε θέση να γνωρίζουμε μεγάλο μέρος, ίσως το σημαντικότερο, των στοιχείων του πολιτισμού που χωρίς αμφιβολία καθόριζαν αυτό το κοινό πεδίο ανταλλαγών. Η γλώσσα και ό,τι αυτή συνοδεύει, η ιδεολογία των ανθρώπων, ακόμη και σε μεγάλο βαθμό οι σχέσεις, που θα μπορούσαν να είναι σχέσεις αμοιβαιότητας αλλά και σχέσεις ανταγωνισμού και εχθρότητας, βρίσκονται έξω από το αρχαιολογικό οπτικό πεδίο. Ό,τι μένει δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια δομή, τη λειτουργία της οποίας μπορούμε να υποθέσουμε, αλλά όχι να προσδιορίσουμε.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΤΣΑΚΗΣ

Βιβλιογραφία

- P. Demoule - C. Perlès, The Greek Neolithic: A New Review, *Journal of World Prehistory* 7, 4 (1993) 355-416.
- P. Halstead, The Economy Has a Normal Surplus: Economic Stability and Social Change among Early Farming Communities of Thessaly, στο P. Halstead and J. O'Shea (εκδ.), *Bad Year Economics. Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, 1989, 68-80.
- I. Hodder, *Symbols in Action*, 1982.
- C. Perlès, Systems of Exchange and Organization of Production in Neolithic Greece, *Journal of Mediterranean Archaeology* 5, 2 (1992) 115-164.
- C. Renfrew, Εμπόριο και τεχνική εξειδίκευση, στο Θεοχάρης 1973, 179-192.
- C. Renfrew, Trade as Action at a Distance, στο C. Renfrew, *Approaches to Social Archaeology*, 1984, 86-134. Runnels 1989.
- G. Schneider - H. Knoll - K. Gallis - J.P. Demoule, Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et Dimini: Recherches minéralogiques, chimiques et technologiques sur les céramiques et les argiles, *BCH* 115 (1991) 1-64.
- A. Tsuneki, The Manufacture of Spondylus Shell Objects at Neolithic Dimini, Greece, *Orient* 25 (1989) 1-21.

ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

Στοιχεία για ταφικά έθιμα έχουμε από την Παλαιολιθική ήδη Εποχή. Υπάρχουν ταφές της Εποχής του Νεάντερταλ σε σπήλαια τόσο της Ευρώπης όσο και της Ασίας, που συνοδεύονται από λίθινα εργαλεία, κοσμήματα, κέρατα και οστά ζώων. Υπάρχουν ενδείξεις ότι πάνω στις ταφές σκορπούσαν κόκκινη άχρα, ενώ ακόμη και λουλούδια έχουν αναφερθεί για ταφή της Εποχής του Νεάντερταλ στο σπήλαιο Sanidar του Ιράκ, βάσει των αναλύσεων των κόκκων γύρης.

Για τα μόνα σκελετικά λείψανα ανθρώπου του Νεάντερταλ που έχουν βρεθεί στη χώρα μας - ένα κρανίο και λίγα οστά στο σπήλαιο των Πετραλώνων στη Χαλκιδική - λόγω των συνθηκών εύρεσής τους, δεν μπορούμε να ξέρουμε αν προέρχονται από κανονική ταφή. Έτσι, οι παλαιότερες βέβαιες ταφές στον ελληνικό χώρο είναι οι ταφές της Μεσολιθικής Εποχής (περ. 10000-7000 π.Χ.) στο Φράγγχι και στη Θεόπετρα. Η μόνη ακέραιη μεσολιθική ταφή στο Φράγγχι, ενός άρρενος, φαίνεται ότι είχε γίνει σε έναν αβαθή λάκκο και είχε καλυφθεί με πέτρες.

Από την AN (6500-5800 π.Χ.) έχουμε ταφές από διάφορα μέρη της Ελλάδας, που αντιπροσωπεύουν και τα τρία είδη ταφών: κανονικές (πρωτογενείς) ταφές, δευτερεύουσες ταφές, δηλαδή ανακομιδή των οστών από την αρχική θέση ταφής και μεταφορά τους σε άλλη θέση, και καύσεις νεκρών. Κανονικές ταφές έχουν βρεθεί στη Νέα Νικομήδεια, στην Άργισσα, στο Κεφαλόβρυσο Τρικάλων, στη Σουφλί Μαγούλα, στο Φράγγχι. Δεν έχουμε στοιχεία για την ύπαρξη νεκροταφείων από την περίοδο αυτή αλλά οι ταφές έχουν βρεθεί στο χώρο των οικισμών και σε μερικές περιπτώσεις φαίνεται σαφώς ότι έχουν γίνει κάτω από το δάπεδο οικιών. Οι νεκροί θάβονται μέσα σε λάκκους, συνήθως σε στάση συνεσταλμένη, δηλαδή στο ένα πλευρό, με τα γόνατα έντονα λυγισμένα. Τα χέρια φέρονται εμπρός στο στήθος, η μία παλάμη μπορεί να είναι κάτω από το κεφάλι και η άλλη μπροστά στο πρόσωπο. Η στάση αυτή, η οποία είναι πολύ συνήθης και ευρύτατα διαδεδομένη κατά τη Νεολιθική Εποχή, οδήγησε στη θεωρία ότι οι νεκροί θάβονταν σκοπίμως στη στάση που έχει το έμβρυο στη μήτρα. Δεν αποκλείεται όμως να ήταν καθαρά πρακτικοί οι λόγοι, δηλαδή η εξοικονόμηση χώρου, ιδιαίτερα εφόσον οι ταφές γίνονταν στο χώρο του οικισμού. Οι λάκκοι έχουν συνήθως διαστάσεις 0,70 x 1 μ. Μερικές φορές ορίζονται με πέτρες. Υπάρχουν και περιπτώσεις ομαδικών ταφών, όπως στη Νέα Νικομήδεια (ταφή μιας γυναίκας και δύο παιδιών). Στην ίδια θέση, σε μια άλλη ταφή, βρέθηκε ένα χαλίκι στο στόμα του νεκρού, ενώ σε μια παιδική ταφή βρέθηκαν και οστά ζώου (κάποιου είδους προσοφορά;). Παιδικές ταφές έχουν βρεθεί επίσης στο Φράγγχι, στη Σουφλί Μαγούλα,

Εικ. 44. Σουφλί Μαγούλα Λάρισας. Ταφή ενήλικου άνδρα σε συνεσταλμένη στάση. AN (αριθ. κατ. 305).

στην Άργισσα όπου το νεκρό παιδί βρέθηκε με το πρόσωπο προς τα κάτω. Στη Σουφλί Μαγούλα βρέθηκε και μία ταφή ενήλικου στη συνεσταλμένη συνεσταλμένη στάση (εικ. 44), η οποία από τα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται ότι είχε γίνει κάτω από το δάπεδο μιας οικίας της AN II (φάση Πρωτοσέσκλο). Κάτω από το δάπεδο οικίας βρέθηκε ταφή και στο Κεφαλόβρυσο Τρικάλων, όπου ο νεκρός είχε αναδιπλωμένο το επάνω μέρος του σώματος.

Η ταφή του Προδρομού Καρδίτσας αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση ανακομιδής των οστών, δηλαδή μεταφορά από την αρχική τους θέση σε άλλη. Εδώ τα οστά ένδεκα κρανίων και μερικά θραυσμένα μηριαία οστά, καθώς και οστά πλευρών, βρέθηκαν σε τρία διαδοχικά στρώματα, κάτω από το δάπεδο μιας οικίας της AN, όχι σε ανατομική θέση αλλά σκορπισμένα. Ανάμεσά τους βρέθηκαν όστρακα μονόχρωμης κεραμικής και τρεις λεπίδες πυριτόλιθου.

Χαρακτηριστικές των καύσεων νεκρών είναι οι ταφές καύσεων από τη Σουφλί Μαγούλα. Εδώ, μέσα σε λάκκους ακανόνιστου κυκλικού σχήματος, διαμέτρου 0,60-0,80 μ., αλλά σε μερικές περιπτώσεις και μεγαλύτερους, και βάθους περίπου 0,10-0,30 μ., βρέ-

θηκαν καμένα ανθρώπινα οστά μαζί με σπασμένα μονόχρωμα αγγεία, τα οποία από τις συνθήκες εύρεσής τους φαίνεται σαφώς ότι είχαν σπάσει επίτηδες και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις πάνω στην ταφική πυρά (αριθ. κατ. 306). Με τα καμένα οστά, με υπολείμματα ανθράκων και τα θραύσματα των αγγείων, μέσα στους λάκκους βρέθηκαν και μικρά αγγεία, πολύ πρόχειρα πλασμένα, που έδιναν την εντύπωση ότι είχαν ψηθεί στην ταφική πυρά. Ένα μικρό μέρος των οστών του νεκρού βρισκόταν μέσα στους λάκκους. Στην πιο μεγάλη από τις ταφές καύσεων διακρίνονταν αλληπάλληλα στρώματα από υπολείμματα καύσης και καμένα οστά, η ανθρωπολογική εξέταση των οποίων έδειξε ότι ανήκαν σε περισσότερους του ενός νεκρούς. Εκτός από τα σπασμένα αγγεία, στην καύση αυτή βρέθηκαν δύο ακέραια αγγεία και ένας μικρός τριπτήρας. Άλλη ασυνήθιστη προσφορά είναι τα μη καμένα οστά της κεφαλής ενός αιγοειδούς, που βρέθηκαν σε απόσταση μόλις 0,20 μ. από το λάκκο μιας καύσης, και από τις συνθήκες εύρεσής τους φαίνεται να σχετίζονται με αυτή. Συνολικά στη Σουφλί Μαγούλα, σε έναν περιορισμένο χώρο περίπου 10 x 5 μ., βρέθηκαν δεκατέσσερις ταφές καύσεων, ενώ ακόμη μία βρέθηκε 8 μ. βορειότερα. Στον ίδιο περιορισμένο χώρο της ανασκαφής βρέθηκαν και δύο μεγαλύτεροι λάκκοι με έντονα ίχνη φωτιάς και πολύ μικρά κομμάτια καμένων οστών που ανήκαν σε διαφορετικά άτομα. Το γεγονός αυτό, καθώς και η παντελής απουσία κτερισμάτων, υποδηλώνουν ότι οι λάκκοι αποτελούσαν αποτεφρωτήριο. Κοντά στο δεύτερο λάκκο βρέθηκε και το κεφάλι ενός ειδώλιου. Οι καύσεις στη Σουφλί Μαγούλα χρονολογούνται στην AN II (Πρωτοσέσκλο) και είναι οι παλαιότερες περιπτώσεις του εθίμου αυτού στον ελλαδικό χώρο και από τις παλαιότερες στην Ευρώπη.

Περιορισμένος είναι ο αριθμός των θέσεων από τις οποίες έχουμε ταφές χρονολογούμενες στη MN (5800-5300 π.Χ.): Διμήνη, Χαιρώνεια, Φράγχθι, Άγιος Πέτρος, Πρόσυμα. Ήδη ο Τσουντας αναφέρει ανθρώπινα οστά που είχαν μερικώς αποκαλυφθεί κάτω από το νοτιοδυτικό τμήμα του τέταρτου περιβόλου του Διμηνίου και που έδιναν την εντύπωση «ως εάν τά σκέλη τών νεκρών ήσαν συνεσταλμένα», αλλά λόγω της θέσης τους δεν μπορούσε να ολοκληρωθεί την έρευνά τους. Πρόκειται πιθανώς για ταφές στη γνωστή πλέον συνεσταλμένη στάση, που από τη θέση εύρεσής τους ίσως ανήκουν στο τέλος της MN. Ταφές μέσα σε λάκκους έχουν βρεθεί και στο Φράγχθι, όπου συνολικά, από όλες τις περιόδους, υπάρχουν δεκαοκτώ ταφές, δύο από τις οποίες αποτελούν διπλή ταφή. Μία ταφή δύο ανδρών, ενός ενήλικου και ενός νέου ατόμου, αναφέρεται από τη Χαιρώνεια. Η ταφή βρέθηκε κάτω από στρώμα τέφρας, που περιείχε όστρακα και λίθινα εργαλεία. Υπήρχαν ενδείξεις

για συσσώρευση χώματος πάνω από την ταφή, δηλαδή ένα είδος τύμβου. Ο ανασκαφέας Γ. Σωτηριάδης, μάλιστα, σε μεταγενέστερη δημοσίευση από την αρχική έκθεση, αναφέρει σαφώς ότι ο τύμβος της Χαιρώνειας είναι «τόπος καύσεως νεκρών» και ότι οι νεκροί καίγονταν στον τύμβο αυτό για μεγάλο χρονικό διάστημα. Μία παιδική ταφή που χρονολογείται στο τέλος της MN ή στην αρχή της NN, στη συνήθη συνεσταλμένη στάση, έχει βρεθεί μέσα στον οικισμό στον Άγιο Πέτρο. Τέλος, μάλλον στη MN χρονολογούνται και οι ταφές καύσεων που βρέθηκαν στην Πρόσυμα. Πρόκειται για έξι λάκκους διαφόρων διαστάσεων, που είχαν σκαφτεί στο μαλακό δάπεδο μιας μικρής σπηλιάς. Περιείχαν λείψανα από φωτιά και μερικές πέτρες. Οι τρεις από τους λάκκους περιείχαν απανθρακωμένα ανθρώπινα οστά, ο ένας μικρού παιδιού. Επειδή πάνω σε όλες τις καύσεις υπήρχε παχύ στρώμα από μαύρη γη και λείψανα φωτιάς, ο ανασκαφέας C.W. Blegen υπέθεσε ότι η σπηλιά ήταν είδος ιερού, όπου γίνονταν θυσίες. Αργότερα, στη σπηλιά έγιναν και ταφές, μάλλον δευτερεύουσες, οι οποίες χρονολογούνται στη NN.

Από τη NN (5300-4500 π.Χ.) έχουμε πολύ περισσότερες ταφές και στοιχεία για τα ταφικά έθιμα του νεολιθικού ανθρώπου σε σύγκριση με τις προηγούμενες περιόδους. Από την αρχή της περιόδου, την προδιμηνιακή φάση Τσαγγλί-Λάρισα, έχουμε τα δύο αρχαιότερα νεκροταφεία που είναι γνωστά στη χώρα μας, στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και στη Σουφλί Μαγούλα, που χρονολογούνται στους τελευταίους αιώνες της 6ης π.Χ. χιλιετίας. Πρόκειται για χώρους που είχαν χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά για ταφές και βρίσκονται έξω και σε απόσταση από τον οικισμό. Είναι και τα δύο νεκροταφεία ταφών καύσεων.

Στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου βρέθηκαν συνολικά περισσότερες από 50 ταφές καύσεων, σε ένα χώρο περίπου 300 μ. βόρεια του οικισμού. Τα καμένα οστά, τα οποία παρουσίαζαν μεγαλύτερο βαθμό καύσης από ό,τι στις ταφές καύσεων της AN στη Σουφλί Μαγούλα, είχαν τοποθετηθεί σε αγγεία, τα οποία στη συνέχεια είχαν θαφτεί όρθια ή ανεστραμμένα μέσα σε λάκκους, ενίοτε περιβαλλόμενα από μερικά χαλίκια ή και τοποθετημένα πάνω σε στρώμα από χαλίκια. Ένα μέρος μόνον από τα οστά του σκελετού, κατά κανόνα από το κρανίο αλλά και από τα μακρά οστά, βρισκονταν μέσα στα τεφροδόχα που πολλές φορές ήταν καλυμμένα και από άλλο αγγείο. Τα τεφροδόχα που βρέθηκαν ανεστραμμένα είναι σαφές ότι είχαν επίτηδες θαφτεί έτσι, ενώ όσα βρέθηκαν ακάλυπτα εικάζεται ότι ήταν σκεπασμένα με ύφασμα ή δέρμα, που διαλύθηκε με την πάροδο του χρόνου. Κοντά στα τεφροδόχα βρισκόταν κατά κανόνα και ένα μικρότερο αγγείο, που δεν περιείχε οστά. Φαίνεται έτσι καθαρά ότι αποτελούσε κάποιου είδους προσφορά στο

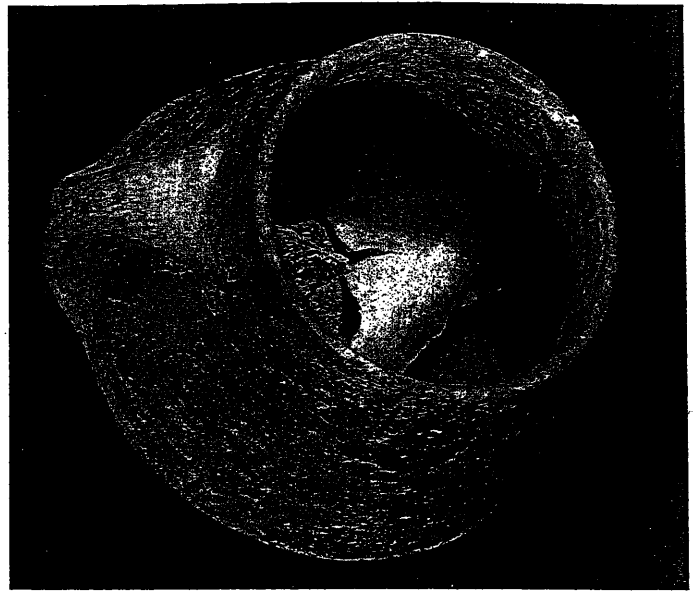
νεκρό (βλ. αριθ. κατ. 309). Ως τεφροδόχα είχαν χρησιμοποιηθεί συνήδη αγγεία καθημερινής χρήσης, τα οποία είναι γνωστά και από τις ανασκαφές των οικισμών. Βρέθηκαν και ταφές που περιλάμβαναν περισσότερα από ένα τεφροδόχα αγγεία, π.χ. το ταφικό σύνολο 28 απετελείτο από δύο τεφροδόχα και ένα συνοδεύον, ενώ το ταφικό σύνολο 24 από δύο τεφροδόχα και τρία μικρά αγγεία (αριθ. κατ. 307). Ένα από τα τεφροδόχα του ταφικού συνόλου 24 περιείχε τα οστά ενός ενήλικου ατόμου και ένα άλλο, ένα ζωόμορφο αγγείο, τα οστά ενός μικρού παιδιού κάτω των επτά ετών (αριθ. κατ. 258). Σε όλη την ανασκαφείσα έκταση του νεκροταφείου βρέθηκαν και δύο ειδώλια, τα οποία φαίνεται ότι είχαν σχέση με τις ταφές. Στο χώρο της ανασκαφής και στο επίπεδο των ταφών καύσεων βρέθηκαν, σε μια έκταση περίπου 4 x 3 μ., διάσπαρτα ίχνη από άνθρακες, μερικές πέτρες, πλίνθοι καθώς και καμένα οστά. Ίσως να πρόκειται για χώρο όπου καίγονταν νεκροί, πιθανώς πάνω σε κάποιου είδους μεγάλη ανοιχτή εστία, η οποία, καθώς θα βρισκόταν στην επιφάνεια του εδάφους, διαλύθηκε εντελώς με την πάροδο του χρόνου. Στο νεκροταφείο καύσεων της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου το έθιμο της καύσης ήταν γενικό, ακόμη και για μικρά παιδιά. Καμιά κανονική ταφή δεν βρέθηκε σε όλη την ανασκαφείσα έκταση, η οποία, εκτός από τη χρήση της ως νεκροταφείου καύσεων στη συγκεκριμένη περίοδο, δεν είχε χρησιμοποιηθεί προηγουμένως ή μετά για κατοίκηση ή για ταφές παρά μόνο για καλλιέργεια.

Την ίδια εικόνα έδιναν και οι ταφές καύσεων της ίδιας περιόδου που βρέθηκαν στη Σουφλί Μαγούλα και οι οποίες από παλαιότερους ερευνητές χρονολογούνται στο τέλος της Νεολιθικής Εποχής. Σε ένα χώρο νότια του οικισμού, κοντά στην όχθη του Πηνειού, βρέθηκαν τουλάχιστον επτά αγγεία που περιείχαν τα καμένα οστά των νεκρών (βλ. αριθ. κατ. 310), μερικά από τα οποία συνοδεύονταν από μικρότερα αγγεία. Τα αγγεία αυτά ήταν του ίδιου τύπου και της ίδιας περιόδου (Τσαγγλί-Λάρισα), όπως αυτά που βρέθηκαν στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου.

Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και μία ταφή σε συνεσταλαμμένη στάση που βρέθηκε στα Σέρβια.

Πάρα πολλά στοιχεία για τα ταφικά έθιμα κατά τη ΝΝ μας δίνουν και τα ευρήματα του σπηλαιού Αλεπότρυπα, στα οποία αντιπροσωπεύονται και τα τρία κύρια είδη ταφών: κανονικές ταφές, δευτερεύουσες (ανακομιδή των οστών) και καύσεις.

Ένα ασυνήθιστο εύρημα αναφέρεται από την Αγία Σοφία Λάρισας, χρονολογούμενο στις κυρίως διμηνιακές φάσεις. Εδώ, μέσα στον οικισμό και κοντά σε ένα πλινθόκτιστο σπήτι του τύπου του μεγάρου, βρέθηκε ένα τεχνητό ύψωμα σαν τύμβος, με την επιφάνειά του καλυμμένη με επίχρισμα που είχε ψηθεί από φωτιά. Μια τεχνητή κοιλότητα, που το περιχειλιωμά

Εικ. 45. Διμήνη Μαγνησίας. Αγγείο της ΝΝ με στελώς καμένα οστά μικρού παιδιού (βλ. και αριθ. κατ. 311).

της έφθανε στην επιφάνεια του τύμβου, ήταν γεμάτη από στάχτες. Κάτω από τον τύμβο βρέθηκαν τμήματα πλινθόκτιστων τοίχων από δύο αλληπάλληλα κτίσματα και δύο ταφές, ενός ενήλικου και ενός παιδιού. Το ασυνήθιστο αυτό εύρημα χαρακτηρίστηκε ως ιεροτελεστικός ταφικός τύμβος. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, τύμβος θεωρείται ότι βρέθηκε και στη Χαιρώνεια και μάλιστα πιθανώς από τη ΜΝ. Ίσως μια προδρομική μορφή του τύμβου να απαντά ήδη στη Νεολιθική Εποχή.

Ταφές από τη ΝΝ έχουν βρεθεί και σε άλλες θέσεις, όπως μία παιδική ταφή στην Ελάτεια, η οποία βρέθηκε σε χώρο κατοικίας, και άλλη στο Διμήνη, όπου τα οστά νηπίου βρέθηκαν μέσα σε αγγείο (εικ. 45). Οστά νηπίου μέσα σε αγγείο, τοποθετημένο μέσα σε ένα μεγαλύτερο πιθοειδές αγγείο, έχουν βρεθεί και στο Αλεποχώρι Λακωνίας (αριθ. κατ. 312). Η ταφή χρονολογείται στην ΤΝ, δηλαδή στη Χαλκολιθική Εποχή.

Από τη Χαλκολιθική Εποχή (4500-3200 π.Χ.) είναι γνωστά τρία νεκροταφεία στο χώρο του Αιγαίου: στην Κεφάλα της Κέας, στα Θαρρούνια της Εύβοιας και στο Γυαλί της Δωδεκανήσου (λόγω των συνθηκών της περιοχής και της έντονης διάβρωσης οι τάφοι στο Γυαλί βρέθηκαν κενοί). Οι τάφοι ήταν σκαμμένοι στο έδαφος σε σχήμα ορθογώνιο, ωσειδές ή περίπου κυκλικό, με τα τοιχώματά τους κτισμένα στην Κεφάλα και στα Θαρρούνια. Οι νεκροί θάπτονταν συνήθως σε

συνεσταλμένη στάση και σε ορισμένες περιπτώσεις είναι βέβαιο ότι είχε γίνει πολλαπλή χρήση των τάφων, οι οποίοι ήταν καλυμμένοι με πλάκες και έδωσαν ελάχιστα κτερίσματα. Στην Κέα βρέθηκε και μικρός αριθμός ειδωλίων, που είχαν σχέση με τις ταφές.

Ταφές ή σε ορισμένες περιπτώσεις απλώς ανθρωπίνα οστά, χωρίς να είναι βέβαιο ότι πρόκειται για ταφές, έχουν βρεθεί και σε άλλες θέσεις του ελληνικού χώρου, όπως στη Λέρνα, στα Αγιωργίτικα της Αρκαδίας, στην Κνωσό και σε σπήλαια της Κρήτης, στο σπήλαιο του Πανός και στη σπηλιά του Κίτσου στην Αττική. Για ορισμένες από τις ταφές αυτές δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για σαφή χρονολόγηση. Αναφέρουμε ιδιαίτερα την περίπτωση μιας ταφής σε θαλαμοειδή τάφο στο χώρο της αρχαίας Αγοράς των Αθηνών: ένα όρυγμα βάθους 3 μ. και πλάτους 0,79-0,90 μ. οδηγούσε σε θάλαμο, όπου ένας άνδρας είχε ταφεί σε συνεσταλμένη στάση μαζί με δύο αγγεία. Τα αγγεία αρχικά είχαν χρονολογηθεί στη Μεσοελλαδική Εποχή, αργότερα θεωρήθηκε ότι είναι νεολιθικά. Στην περίπτωση αυτή θα πρόκειται για τη μοναδική νεολιθική ταφή σε θαλαμοειδή τάφο στον ελλαδικό χώρο.

Συνοψίζοντας μπορεί να πει κανείς ότι η φροντίδα για τους νεκρούς, που εκφράζεται με την κατάθεση κάποιου είδους προσφορών, διαπιστώνεται από την ΑΝ. Ήδη από την περίοδο αυτή εμφανίζεται παράλληλα με την κανονική ταφή, συνήθως σε συνεσταλμένη στάση, και η ανακομιδή των οστών, καθώς και η καύση των νεκρών. Οι πρακτικές αυτές ήταν σε χρήση και σε μεταγενέστερες περιόδους. Ουσιαστικά η ανακομιδή στον ελλαδικό χώρο εφαρμόζεται μέχρι σήμερα με διαφορετική μορφή. Αντίθετα η καύση, που σε ορισμένες περιόδους, όπως η Πρωτογεωμετρική και η Γεωμετρική Εποχή, είχε φθάσει να είναι ο κατεξοχήν τρόπος ταφής, εγκαταλείφθηκε με την εμφάνιση του χριστιανισμού λόγω των δογματικών αντιλήψεων της νέας θρησκείας (πίστη στην ανάσταση νεκρών). Κανονικά νεκροταφεία, με την έννοια ενός χωριστού χώρου για τους νεκρούς μακριά από το χώρο της κατοίκησης, δεν έχουν διαπιστωθεί μέχρι σήμερα νωρίτερα από την αρχή της ΝΝ. Στις προηγούμενες περιόδους οι ταφές

βρέθηκαν στο χώρο των οικισμών, σε ορισμένες περιπτώσεις κάτω από το δάπεδο της οικίας είτε στην αρχική θέση είτε ως δευτερεύουσες ταφές. Πάντως, και σε αυτές τις περιπτώσεις δεν είναι βέβαιο εάν ο χώρος συνέχισε να κατοικείται μετά την ταφή ή εάν το νέο δάπεδο πάνω από την ταφή αντιστοιχεί σε κατοίκηση μετά από κάποια, έστω και σύντομη, διακοπή.

Όσον αφορά τις δοξασίες του νεολιθικού ανθρώπου σχετικά με το θάνατο, κινούμαστε αναγκαστικά στο χώρο των υποθέσεων. Οπωσδήποτε η εναπόθεση προσφορών στους νεκρούς υποδεικνύει την πίστη τους στη μετά θάνατο συνέχιση, κατά κάποιο τρόπο, της ύπαρξης του προσφιλούς προσώπου. Στην περίπτωση που οι προσφορές κατατίθενται σε κανονικές ταφές, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο νεολιθικός άνθρωπος θεωρούσε το θάνατο ως ένα είδος ύπνου. Μήπως άλλωστε μέχρι τις ημέρες μας δεν χρησιμοποιείται ο όρος «εκοιμήθη», όταν αναφερόμαστε σε κληρικούς; Στην περίπτωση όμως της καύσης του νεκρού ο νεολιθικός άνθρωπος έβλεπε το φθαρτό σώμα του συντρόφου του να εξαφανίζεται εμπρός στα μάτια του και παρ' όλα αυτά κατέθετε μαζί με τα καμένα υπολείμματα κάποιες προσφορές, όπως τα μικρά συμβολικά αγγεία ή ακόμη το μικρό τριπτύχη στη Σουφλί Μαγούλα. Μήπως θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο νεολιθικός άνθρωπος πίστευε στην ύπαρξη και κάποιας άλλου είδους ζωής πέρα από το φθαρτό σώμα, είτε το ονομάσουμε ψυχή ή διαφορετικά; Και, ακόμη, το συμβολικό σπάσιμο των ακέραιων αγγείων στις ταφές καύσεων της ΑΝ στη Σουφλί Μαγούλα - έθιμο που διατηρήθηκε μέχρι σήμερα, π.χ. με το σπάσιμο μιας καινούργιας στάμνας πάνω στο φέρετρο του νεκρού μέσα στον τάφο - μήπως θέλει να δηλώσει την πίστη στην ύπαρξη ενός κόσμου πέραν αυτού που αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις μας, στον οποίο μεταβαίνει ο άνθρωπος με το θάνατό του και συνεπώς με την καταστροφή τους, δηλαδή το «θάνατό» τους, μπορούν να μεταβούν μαζί του και τα αγαπημένα του ή χρήσιμα σε αυτόν αντικείμενα;

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΑΛΛΗΣ

Βιβλιογραφία

Γαλλίς 1982.

T.W. Jacobsen - T. Cullen, A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: Burials from Franchthi Cave, στο *Mortality and Immortality, The Anthropology and Archaeology of Death*, 1981, 79-101.

P. Raczky, Origins of the Custom of Burying the Dead inside Houses in South-East Europe, *Annual of the Szolnok County*

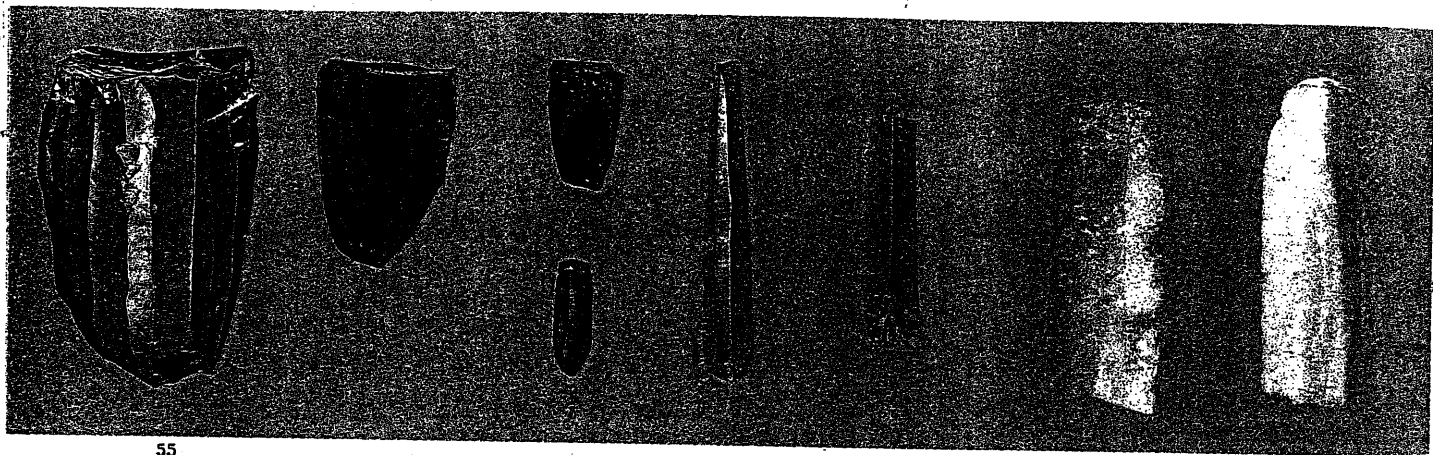
Museum, 1982-1983, 5-10.

R. Treuil, Où sont donc les tombes néolithiques? στο *Thanatos, Les coutumes funéraires en Egée à l'Age du Bronze, Actes du colloque de Liège, 21-23 avril 1986*, 1987, 11-13.

Γ. Χουρμουζιάδης, Ταφικά έθιμα, στο Θεοχάρης 1973, 201-212.

ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Εργαλεία αποκρουσμένου λίθου

55

55. Πυρήνες και λεπίδες

α) Κωνικός πυρήνας λεπίδων
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Τασπις.
Μίκ. 6,6, πλ. 3,6.
Πρόδρομος Καρδίτσας.
Μουσείο Βόλου BE 1570.

β) Κωνικός πυρήνας λεπίδων
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Οψιανός.
Μίκ. 3,5, πλ. 2,3.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 334α.

γ) Κωνικός πυρήνας μικρολεπίδων
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Οψιανός.
Μίκ. 2,4, πλ. 4.
Πρόδρομος Καρδίτσας.
Μουσείο Βόλου BE 1583β.

δ) Πυρήνας μικρολεπίδων
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Οψιανός.
Μίκ. 2,3, πλ. 0,8.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου Λμ 2004/1165.

ε) Λεπίδα με συγκλίνουσες
πλευρές
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Οψιανός.
Μίκ. 5,2, πλ. 1.

Άγιος Πέτρος Βόρειων Σποράδων.
Μουσείο Βόλου BE 5345α.

στ) Λεπίδα με παράλληλες
πλευρές
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Οψιανός.
Μίκ. 4,1, πλ. 1.
Άγιος Πέτρος Βόρειων Σποράδων.
Μουσείο Βόλου BE 5345β.

ζ) Λεπίδα
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Ξανθός πυριτόλιθος.
Μίκ. 6,1, πλ. 2,4.
Σέσκλο Β Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 3547β.

η) Λεπίδα
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Ξανθός πυριτόλιθος.
Μίκ. 6,1, πλ. 2,2.
Σέσκλο Β Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 3547α.

A.M.-A. - Z.M.

56. Δρεπάνια

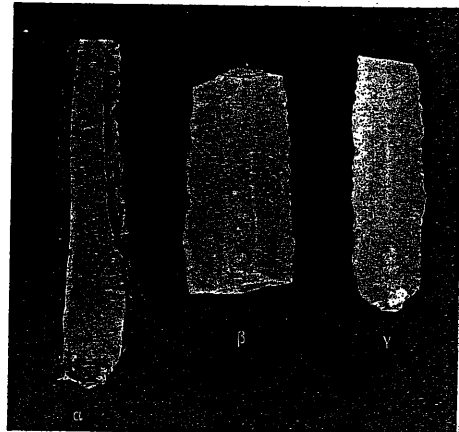
α) Δρεπάνι με αμφίπλευρη στίλβη
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Πυριτόλιθος.
Μίκ. 6,4, πλ. 1,6.
Σέσκλο Β Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 3558α.

β) Λεπίδα δρεπανιού
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Πυριτόλιθος.
Μίκ. 4, πλ. 1,8.
Πρόδρομος Καρδίτσας.
Μουσείο Βόλου BE 1523.

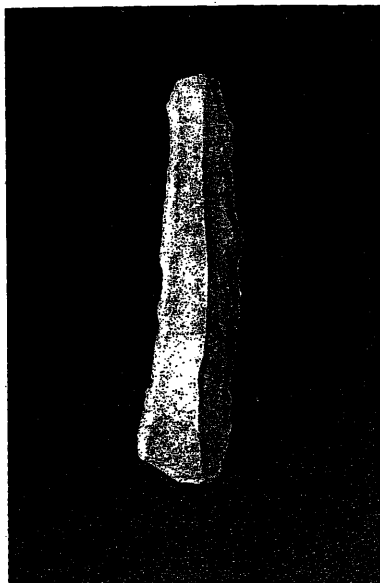
γ) Δρεπάνι με αμφίπλευρη στίλβη
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Τασπις.
Μίκ. 4,8, πλ. 1,4.
Σέσκλο Β Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 3560α.

A.M.-A. - Z.M.

56

236

57

**57. Λεπίδα με αμφίπλευρη
ράχη**

NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Πυριτόλιθος.
Μήκ. 5,8, πλ. 1,3.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 225.

A.M.-A. - Z.M.

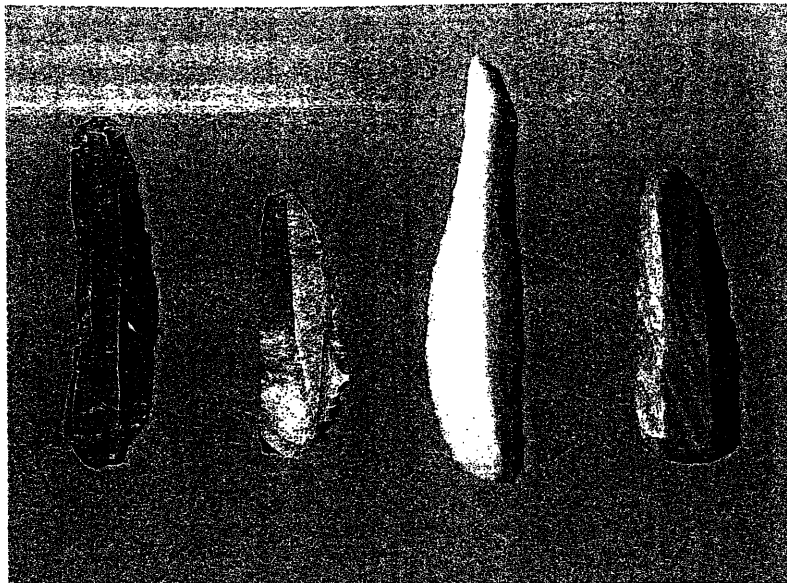
58. Ξέστρα σε λεπίδες

α) Ξέστρα σε λεπίδα
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Τασπις.
Μήκ. 5,5, πλ. 1,4.
Ξέσκλο Β Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 3559α.

β) Ξέστρα σε λεπίδα
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Τασπις.
Μήκ. 4,1, πλ. 1,2.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου Λμ 2009/1170.

γ) Ξέστρα με αμφίπλευρη
επεξεργασία
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Πυριτόλιθος.
Μήκ. 6,2, πλ. 1,4.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 198β.

δ) Ξέστρα με αμφίπλευρη
επεξεργασία
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).

58

Πυριτόλιθος.
Μήκ. 4,1, πλ. 1,4.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 198α.

A.M.-A. - Z.M.

59. Σφηνίσκοι

α) Σφηνίσκος σε λεπίδα
δρεπανιού
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Πυριτόλιθος.
Μήκ. 4,8, πλ. 1,6.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 195α.

59

β) Σφηνίσκος
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Οφιανός.
Μήκ. 2,4, πλ. 2,2.
Ξέσκλο Β Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 3554δ.

γ) Σφηνίσκος
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Τασπις.
Μήκ. 1,8, πλ. 3,2.
Ξέσκλο Β Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 3554στ.

A.M.-A. - Z.M.

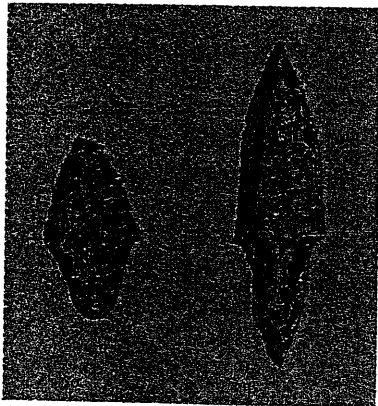

60

60. Οπείας σε φολίδα

NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Τιασπίς.
Μήκ. 3,4, πλ. 1,1.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 283.

A.M.-A. - Z.M.

61

61. Βληπτικές αιχμές

α) Μισχωτή αιχμή βέλους
με πτερούγια
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Οψιανός.
Μήκ. 2,6, πλ. 1,4.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου Λμ 1947/1108.

β) Μισχωτή αιχμή βέλους
με πτερούγια
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Οψιανός.
Μήκ. 4,6, πλ. 1,4.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου Λμ 1964/1129.

A.M.-A. - Z.M.

238

Εργαλεία από λειασμένο λίθο

62. Πέλεκεις

α) Πέλεκυς

NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Σερπεντίνης. Ολικά λειασμένος.
Μήκ. 10,6, πλ. 5,2.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου Λμ 2152/1267.

β) Πέλεκυς

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Λεπτόκοκκο σκληρό πέτρωμα.
Μήκ. 10,4, πλ. 5,4.
Σέσκλο Β Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 2526.

γ) Πέλεκυς με στενή κόψη

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Λεπτόκοκκο σκληρό πέτρωμα.
Μήκ. 9,6, πλ. 4,7.
Σέσκλο ΒΙΙ Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 2491.

δ) Πέλεκυς

NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Λεπτόκοκκο σκληρό πέτρωμα.

62

Μήκ. 5,9, πλ. 4,1.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου Λμ 2157/1272.

ε) Τριγωνικός πέλεκυς
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Σερπεντίνης. Ολικά λειασμένος.
Μήκ. 5,6, πλ. 3,6.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 4.

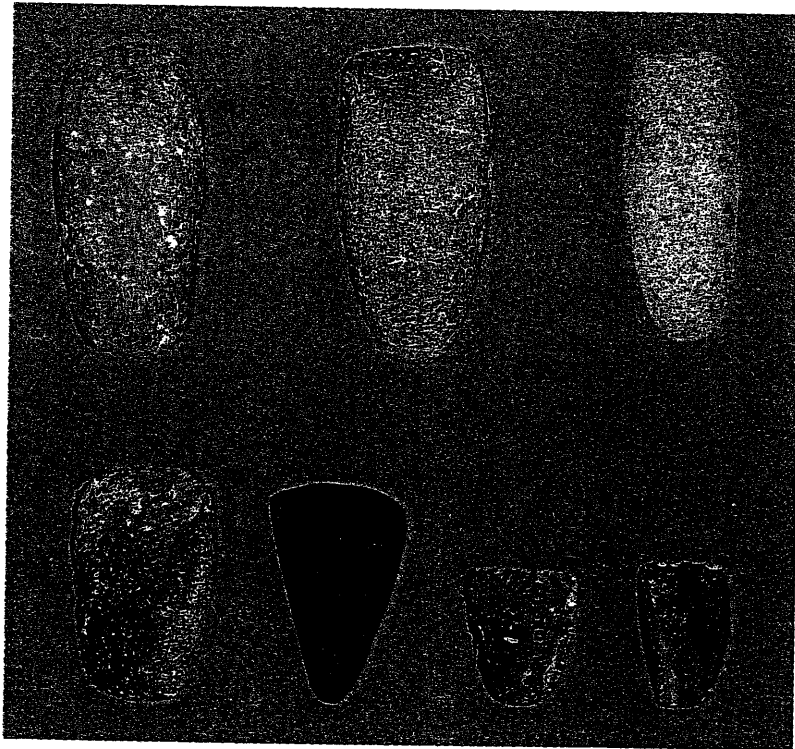
στ) Πέλεκυς

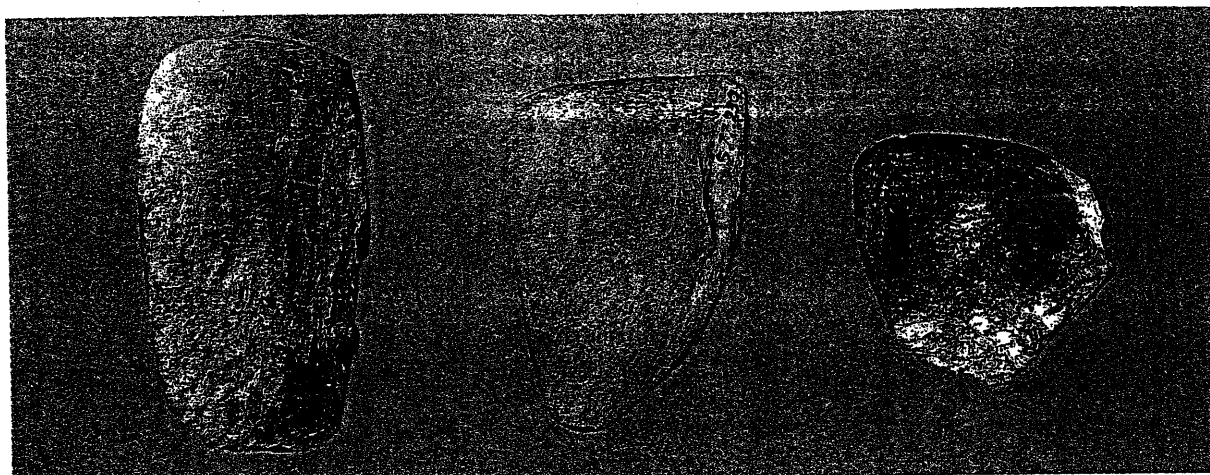
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Σερπεντίνης.
Μήκ. 3,6, πλ. 3,2.
Σέσκλο Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 2438.

ζ) Πέλεκυς

NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Λεπτόκοκκο σκληρό πέτρωμα. Ολικά λει-
ασμένο.
Μήκ. 3,8, πλ. 2,4.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου Λμ 1558/1017.

A.M.-A. - Z.M.

63

63. Αξίνες

α) Αξίνα διαμορφωμένη με λάξευση
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Σχιστοσερπεντίνης.
Μίκ. 7,1, πλ. 4,3.
Σέσκλο Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 2519.

β) Αξίνα με ευθύγραμμη κόψη
MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Σχιστοσερπεντίνης.
Μίκ. 5,7, πλ. 3,8.
Σέσκλο Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 3769.

γ) Αξίνα με έντονα κυρτή κόψη
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).

Σερπεντίνης.
Μίκ. 3,5, πλ. 4,5.
Σέσκλο Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 2520.

A.M.-A. - Z.M.

64. Σμίλες

α) Σμίλη (μετατροπή από πέλεκυ)
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Σερπεντίνης.
Μίκ. 8,1 πλ. 3,4.
Διμίλι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 530.

β) Σμίλη
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Λεπτόκοκκο σκληρό πέτρωμα.
Μίκ. 8,1, πλ. 3,4.

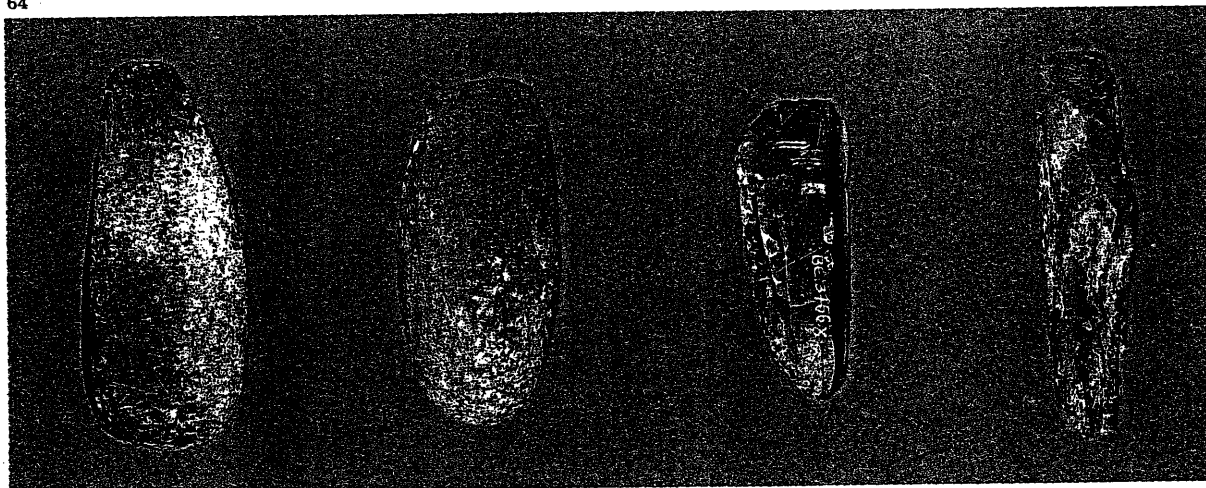
Σέσκλο Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 2492.

γ) Εργαλείο διχοτομημένο με την τεχνική της αυλάκωσης
MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Σχιστοσερπεντίνης.
Μίκ. 4,3, πλ. 1,8.
Σέσκλο Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 3766γ.

δ) Σμίλη
AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Σχιστοσερπεντίνης.
Μίκ. 5,7, πλ. 1,4.
Σέσκλο Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου BE 3766α.

A.M.-A. - Z.M.

64

239

Κ Ε Ρ Α Μ Ι Κ Η

Τεχνολογία

72. Τμήμα βάσης λεκανίδας

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).

Πηλός καστανέρυθρος, με μέτριες προσμείξεις. Ίχνη αναγωγής στον πυθμένα και στην εσωτερική επιφάνεια της βάσης. Επιφάνεια στιλβωμένη, με επίχρισμα και ερυθρή γραπτή διακόσμηση.

9 x 7,5.

Σέσκλο Μαγνησίας.

Μουσείο Βόλου Δ.Ρ.Θ. 63.81.

Η τομή του οστράκου σώζει τα ίχνη της κατασκευής της βάσης του αγγείου. Μια ζώνη πηλού σχηματίζει την υπερυψωμένη βάση που προσκολλάται στο σώμα. Η σύνδεση ενισχύεται με πρόσθετο πηλό, που δίνει το τελικό σχήμα της κοίλης βάσης. Στο σώμα του αγγείου διακρίνονται επίσης οι ζώνες του πηλού, με τις οποίες «κτίζεται» το σκεύος.

Αδημοσίευτο.

K.K.

73. Τμήμα βάσης αποθηκευτικού αγγείου

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).

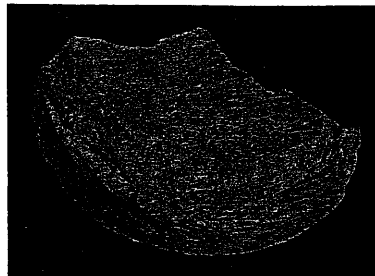
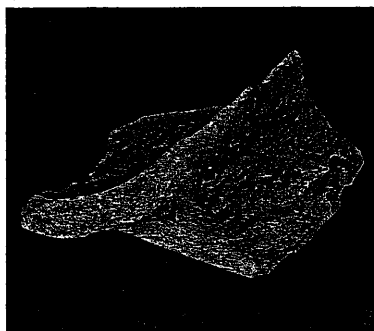
Πηλός ερυθρός, με πολλές προσμείξεις. Επιφάνεια στιλβωμένη αμελώς, με ερυθρό επίχρισμα. Ίχνη απόξεσης του πηλού στην εσωτερική επιφάνεια.

13 x 10.

Σέσκλο Μαγνησίας.

Μουσείο Βόλου Δ.Ρ.Θ. 56.736.

72

73

Η ελαφρά κοίλη βάση του σφαιρικού αγγείου είναι κατασκευασμένη με σειρά από ομόκεντρες κυλινδρικές που έχουν προστεθεί στον πυθμένα. Η εξωτερική επιφάνειά τους καλύπτεται με λεπτό στρώμα πηλού, ενώ οι ενώσεις δεν διακρίνονται λόγω της συστηματικής ξέσης και λείανσης της επιφάνειας.

Αδημοσίευτο.

K.K.

74. Τμήμα χείλους μεγάλου πιθοειδούς αγγείου

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).

Πηλός αχρός, με πολλές λεπτές προσμείξεις. Επιφάνεια αδρή, χωρίς στιλβωση, με αχρό ερυθρό επίχρισμα.

14 x 8,5 (υπολογιζόμενη διάμ. χείλους 34).

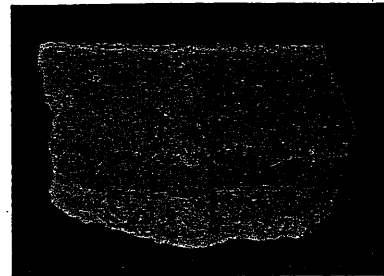
Σέσκλο Μαγνησίας.

Μουσείο Βόλου Δ.Ρ.Θ. 63.126.

Ανήκει σε μεγάλο πιθοειδές αγγείο, στον ώμο του οποίου επίθετη πλαστική ζώνη με διακόσμηση από εμπιέσεις, τοποθετημένη πριν από το επίχρισμα. Το εσωτερικό του χείλους είναι επίσης λειασμένο και επιχρισμένο, ενώ το εσωτερικό του σώματος (σώζεται μόνον η αρχή) μόνο ξυσμένο. Στην τομή του οστράκου διακρίνονται οι δύο παράλληλες ζώνες πηλού που σχηματίζουν το χείλος.

Αδημοσίευτο.

K.K.

74

75. Τμήμα βάσης πιθοειδούς αγγείου

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).

Πηλός αχρός, ερυθρός κατά τόπους, με πολλές λεπτές προσμείξεις. Επιφάνεια χωρίς επίχρισμα, αδρή.

10 x 7,5.

Σέσκλο Μαγνησίας.

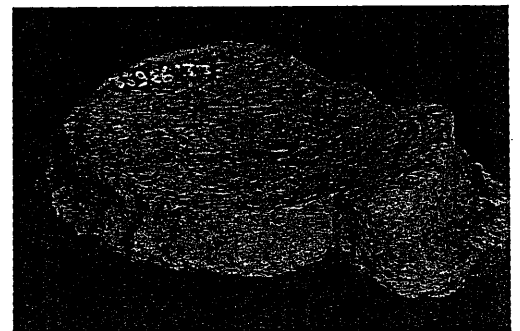
Μουσείο Βόλου Δ.Ρ.Θ. 63.435.

Η βάση έχει διαμορφωθεί από ένα δίσκο πηλού, γύρω από τον οποίο αρχικά υπήρχε ταινία από πηλό, που τώρα έχει αποκολληθεί. Στην επιφάνεια της αποκόλλησης διακρίνονται οι «δαχτυλιές» του αγγειοπλάστη.

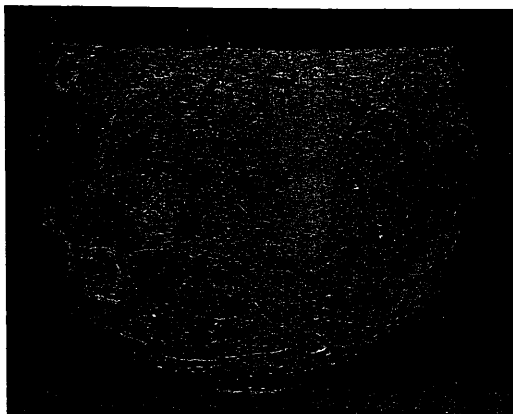
Αδημοσίευτο.

K.K.

75

245

76

76. Φιαλόσχημο αγγείο

AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).

Πιλός καστανός, καθαρός. Επιφάνεια καλυμμένη με αραιό επίχρισμα στο χρώμα του πιλού και πολύ καλά σπλβωμένη.

Υψ. 11,4, διάμ. χείλους 16.

Λείπουν τμήμα από το επάνω μέρος του σώματος και το χείλος. Αποκρούσεις κατά τόπους στην επιφάνεια και ραγίσματα.

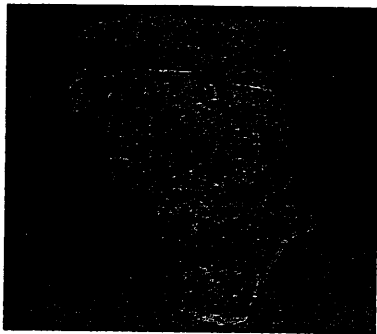
Νέα Νικομήδεια Ημαθίας.
Μουσείο Βέροιας Π 5406.

Σώμα ημισφαιρικό, στενή χαμηλή βάση. Στον ώμο του αγγείου τέσσερις μικρές αποφύσεις με οριζόντια διάτρηση.

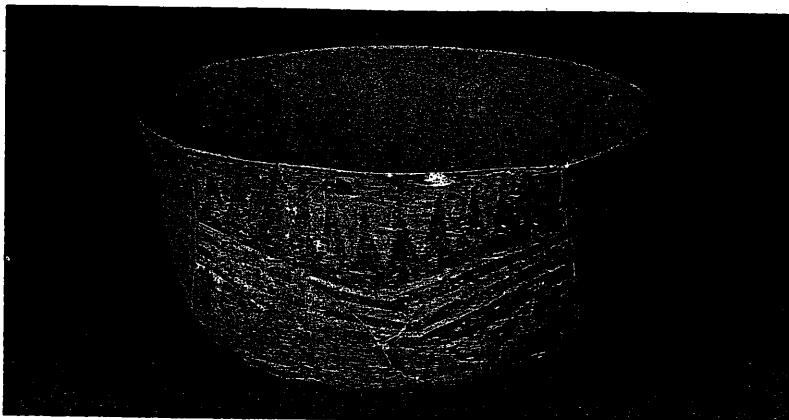
Δημοσιευμένο: Rodden 1962, 268-288. P. Juni, *The Pottery of Nea Nikomedeia and its Balkan Context* (διδαστορική διατριβή), 1961, 116. *Αρχαία Μακεδονία*, αριθ. κατ. 1.

X.K.-X.

77

246

78

77. Τμήμα ανθρωπόμορφου αγγείου

AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).

Πιλός καστανέρυθρος, καθαρός. Όπτησι πολύ καλά. Επιφάνεια καλυμμένη με επίχρισμα στο χρώμα του πιλού και σπλβωμένη.

13 x 18.

Νέα Νικομήδεια Ημαθίας.

Μουσείο Βέροιας 2854/B61.

Τμήμα από το επάνω μέρος του σώματος αγγείου, διαμορφωμένο σε πρόσωπο ανθρωπίνης μορφής με πρόστυπη ανάγλυφη διακόσμηση. Σώζονται ο δεξιός οφθαλμός, η μύτη, τα αυτιά, το στόμα και το τριγωνικό πηγούνι.

Δημοσιευμένο: Rodden 1962, 268-288. Θεοχάρης 1973, εκ. 188. P. Juni, όπ., 116-117.

X.K.-X.

78. Φιάλη

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).

Πιλός ερυθρός, καθαρός. Επιφάνεια καλυμμένη με ερυθρό επίχρισμα και σπλβωμένη.

Υψ. 10, διάμ. χείλους 22.

Σώζονται τμήματα. Συμπληρωμένη.

Σέρβια Κοζάνης.

Μουσείο Θεσσαλονίκης 4365.

Σχεδόν κατακόρυφα τοιχώματα, τα οποία στο ύψος του χείλους κάμπτονται ελαφρά προς τα έξω, και

επίπεδη βάση. Φέρει γραπτή διακόσμηση από καστανέρυθρο γάνωμα πάνω στο αχροκίτρινο βάθος. Τριγωνικά φλογόσχημα θέματα, τοποθετημένα συμμετρικά αντιθετικά εκατέρωθεν συστάδας από παράλληλες γραμμές που τέμνονται σε γωνία. Επιτραπέζιο σκεύος.

Τα κέντρα παραγωγής της γραπτής κεραμικής αυτού του τύπου εντοπίζονται πιθανότατα στη Θεσσαλία, αλλά δεν λείπουν και από τη Δυτική Μακεδονία, η οποία στη Νεολιθική Εποχή διατηρεί στενές πολιτιστικές σχέσεις με τη Θεσσαλία.

Δημοσιευμένη: Heurtley 1939, 135, αριθ. 2.

Τυπολογικά παράλληλα: Για παράλληλα από τα Σέρβια Κοζάνης βλ. C. Ridley - K.A. Wardle, *Rescue Excavations at Servia 1971-73*, BSA 74 (1979) 204-205, εκ. 8, αριθ. 15.

X.K.-X.

79. Κλειστό αμφοροειδές αγγείο

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).

Πιλός καστανός, σχετικά καθαρός. Όπτησι καλή. Επιφάνεια ελαφρά λειασμένη.

Υψ. 53, διάμ. λαμπού 11.

Σχεδόν ολόκληρο. Ελάχιστες συμπληρώσεις.

Ντικαλί Τας Καβάλας.

Μουσείο Φιλίππων 717.

101. Κύπελλο

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).

Πιλός ερυθρός, σχετικά λεπτός. Όπτιση καλή. Επιφάνεια στιλβωμένη.

Ύψ. 14,8, διάμ. χείλους περ. 17,3, διάμ. βάσης 8,9.

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο στο μεγαλύτερο τμήμα του σώματος, στο χείλος και στη λαβή.

Τζάνη Μαγούλα Καρδίτσας.

Μουσείο Βόλου Κ 289.

Σώμα με σιγμοειδές περίγραμμα, έξω νεύον χείλος και επίπεδη βάση. Φαρδιά, κάθετη, ταινιωτή λαβή στο μέσον του σώματος. Υπόλευκο επίχρισμα, εξηρημένη η βάση και το μεγαλύτερο μέρος του εσωτερικού του αγγείου. Στην εξωτερική επιφάνεια βαθμιδωτά διακοσμητικά θέματα, συμμετρικά τοποθετημένα, από ερυθρό χρώμα. Ανηρητημένα τρίγωνα πάνω από τη λαβή και στο χείλος εσωτερικά. Ερυθρή ταινία στο χείλος.

Τυπικό δείγμα ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση που χαρακτηρίζει ομάδα όμοιων αγγείων του «συμπαγούς» ρυθμού της MN στη Θεσσαλία και ειδικότερα στην Τζάνη Μαγούλα, όπου και βρέθηκε. Βιβλιογραφικά είναι γνωστό ως κύπελλο τύπου Τζάνη. Ανήκει στην κατηγορία Α3β του Τσουντα.

Δημοσιευμένο: Wace - Thompson 1912, 141, εικ. 86a.

Τυπολογικά παράλληλα: Wace - Thompson 1912, εικ. 83, 84, 86b. Κοτσάκης 1983, 88-89, σχέδ. 1:40.4.20. Gimbutas *et al.* 1989, εικ. 5:80.

B.P.

102. Κύπελλο

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).

Πιλός καστανόφαιος, με λίγη άμμο. Επιφάνειες λειασμένες και εν μέρει στιλβωμένες, υπόλευκο επίχρισμα και στις δύο επιφάνειες.

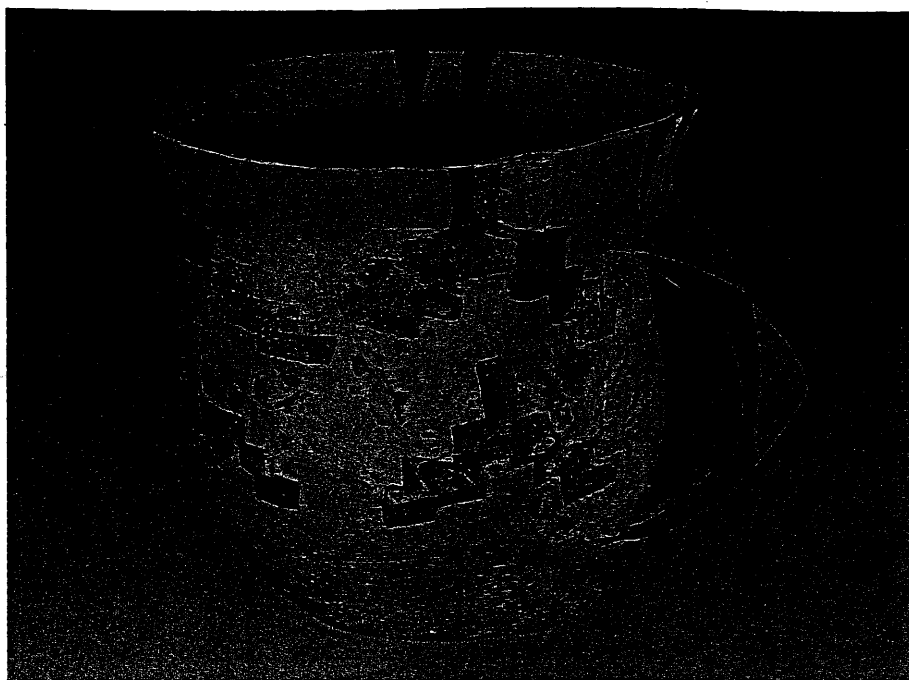
Ύψ. 13,83, διάμ. χείλους (συμπληρωμένο) 9,3, διάμ. βάσης 7,15.

Το μεγαλύτερο μέρος του χείλους συμπληρωμένο, απολειπισμένο κατά τόπους το επίχρισμα και το ερυθρό χρώμα.

Μαγούλα Σαραντάπορο 1 Λάρισας (Α.Τ.Α.Ε. 353).

Μουσείο Λάρισας ΜΑ.90/560.

Βαθύ κωδωνόσχημο κύπελλο· το σώμα έχει σιγμοειδές περίγραμμα με

101

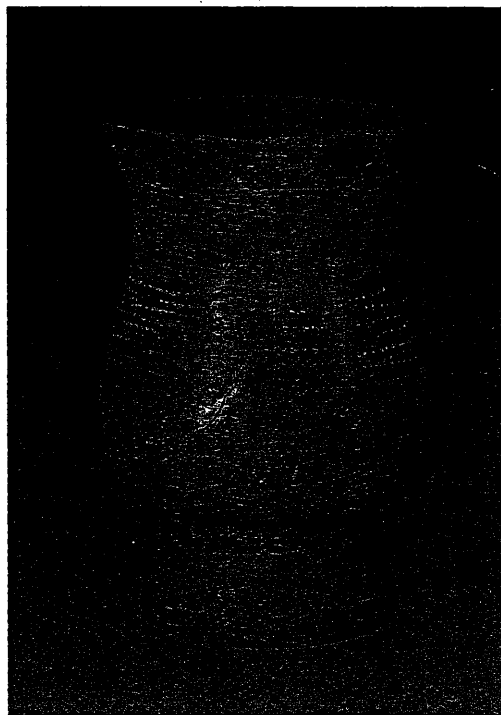
χείλος που νεύει προς τα έξω, η βάση είναι κωνική. Διακόσμηση με ερυθρό, ιδιαίτερα στιλβωμένο, χρώμα. Ταινία περιτρέχει το χείλος εσωτερικά και εξωτερικά καθώς και την αρχή και το πέρας της ψηλής βάσης εξωτερικά. Το μέσον του σώματος, πάνω από την κοιλιά, περιτρέχει πλατιά ερυθρή ταινία με συνδυασμό διακόσμησης τύπου *cardium* σε οριζόντιες σειρές· στο αντίστοιχο τμήμα της εσωτερικής επιφάνειας και λίγο ψηλότερα, παρόμοια ερυθρή ταινία χωρίς διακόσμηση.

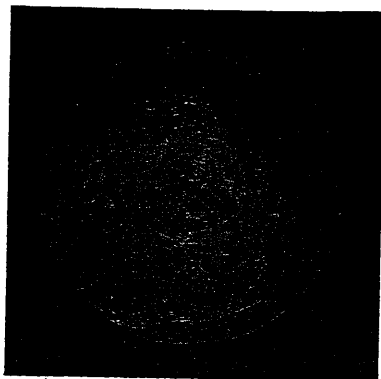
Δημοσιευμένο: Γαλλής 1992, 41, σχέδ. 1:3, 43, εικ. 4.

Τυπολογικά παράλληλα: Ως προς τη διακόσμηση τύπου *cardium* σε πρώιμα στρώματα της MN βλ. Mottier 1981, 26-27, πίν. XV (κυρίως αριθ. 1 και 4). Ως προς το σχήμα πρβλ. ό.π., πίν. 37:8· επίσης για τα κύπελλα σε σχήμα τουλίπας (Tulpenbecher), χαρακτηριστικά για την AN της Βουλγαρίας (Karapanov I), βλ. συνοπτικά Lichardus *et al.* 1985, 250-251, εικ. 15· Ασλάνης 1992, 85, πίν. 13A:7, 13B:2, 26:5, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Γ.Τ.

102

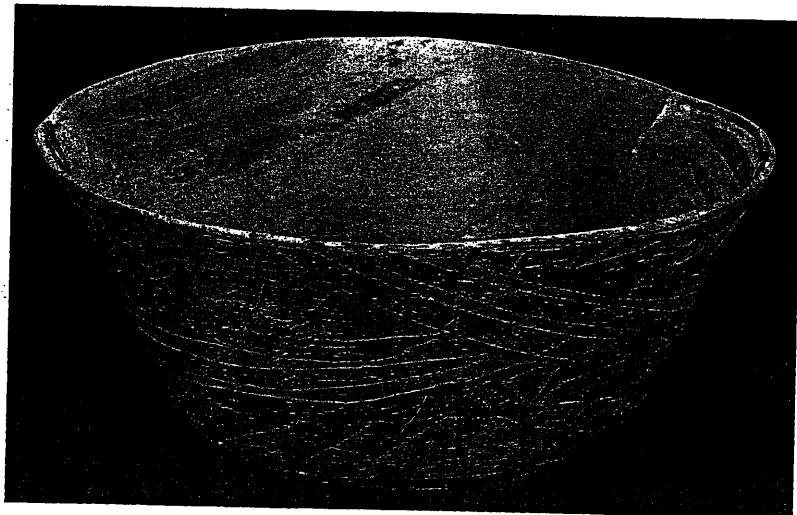
103

103. Φιάλη

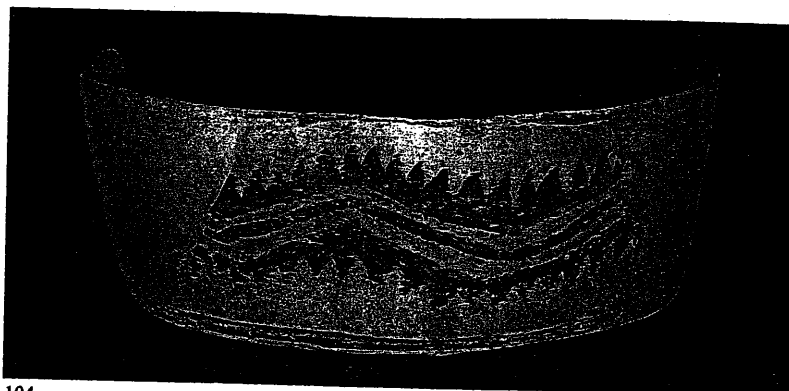
Πιθανώς ΜΝ (περ. 5800-5300 π.Χ.). Πηλός ερυθροπός, με χαλικάκια. Επιφάνεια λειασμένη, καστανέρυθρο επίχρυσμα στις δύο επιφάνειες· εξωτερικά και κοντά στη βάση κιτρινόφαιη κηλίδα. Ύψ. 5,45, διάμ. χείλους (συμπληρωμένο) 17, διάμ. βάσης 5,37. Συμπληρωμένο περίπου το μισό του σώματος και το μεγαλύτερο μέρος του χείλους. Νίκαια 12, Μαγούλα Μπουκούμ Λάρισας (Α.Τ.Α.Ε. 8). Μουσείο Λάρισας ΜΑ.ΧΟ.426.

Το σώμα είναι σχεδόν ημισφαιρικό, το πεπλατυσμένο χείλος νεύει έντονα προς τα έξω και ελαφρά λοξά προς τα πάνω, η βάση είναι χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Η φιάλη διακο-

105

256

104

σμεται εξωτερικά με οφιοειδείς γραμμές από παχύ ερυθρό χρώμα, οι οποίες δηλώνουν πιθανώς φίδια καθώς και με σταυρόσχημα θέματα, παρόμοια με αυτά των σφραγίδων της ΜΝ.

Δημοσιευμένη: Γαλλίς 1992, 164, 167, σχέδ. 19.

Τυπολογικά παράλληλα: Για παρόμοιο σταυρόσχημο θέμα σε αγγείο πρβλ. Gimbutas et al. 1989, 143, εικ. 5.76:2. Για ανάγλυφες και γραπτές παραστάσεις φιδιών σε αγγεία πρβλ. Gimbutas 1989, εικ. 55-56, 58-60.

Γ.Τ.

104. Τμήμα σκύφου

ΜΝ (περ. 6500-5800 π.Χ.). Πηλός ερυθρός, σχετικά λεπτός. Όπτιση

καλή. Επιφάνεια στιλβωμένη. Ύψ. 7,8, διάμ. χείλους περ. 20, διάμ. βάσης περ. 17.

Σώζεται τμήμα του χείλους, του σώματος και της βάσης. Συμπληρωμένο. Οτζάκι Μαγούλα Λάρισας. Μουσείο Βόλου Κ 2185.

Το αγγείο έχει κάθετα τοιχώματα και επίπεδη βάση. Εξωτερικά οδοντωτή ζώνη με εξηρημένες ταινίες ερυθρού χρώματος πάνω σε παχύ κιτρινωπό επίχρυσμα. Ίδιου χρώματος ταινία στη βάση και στο χείλος. Εσωτερικά ίχνη ερυθρού χρώματος. Χαρακτηριστικό το θέμα της διακόσμησης, αλλά και το σχήμα του αγγείου για τη ΜΝ στη Θεσσαλία και ειδικότερα στο Τσαγγλί και στα Ζερέλια. Ανήκει στην κατηγορία Α3β του Τσουντα.

Δημοσιευμένο: Mottier 1981, 166, πίν. Ib, Ix1 και 51:13.

Τυπολογικά παράλληλα: Για το σχήμα βλ. Gimbutas et al. 1989, εικ. 5.74:6, 5.81:3. Κωτσάκης 1983, 69, σχέδ. 1:27. Για τη διακόσμηση βλ. Mottier 1981, πίν. 28:1, 37:19.

Β.Ρ.

105. Λεκανίδα

ΜΝ (περ. 5800-5300 π.Χ.). Πηλός πορτοκαλόχρωμος, σχετικά λεπτός. Όπτιση καλή. Επιφάνεια στιλβωμένη. Ύψ. 9, διάμ. χείλους 22,4, διάμ. βάσης 13,5. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε δύο τμήματα του χείλους. Οτζάκι Μαγούλα Λάρισας. Μουσείο Βόλου Κ 2156.

Επίπεδη βάση, ανοιχτά τοιχώματα, ελαφρά έξω νεύον χείλος. Γραπτή διακόσμηση με ερυθρό χρώμα στην εξωτερική επιφάνεια: ολόβαφη η βάση και στο σώμα οδοντωτές ζώνες, λοξά τοποθετημένες, με εξηρημένες παράλληλες ταινίες. Ταινία και στο χείλος. Εσωτερικά σταυρόσχημο κόσμημα στον πυθμένα και τρεις δέσμες από παράλληλες γραμμές κάτω από το χείλος.

Πολύ καλό δείγμα χαρακτηριστικού κεραμικού τύπου για τη ΜΝ στη Θεσσαλία, της γνωστής ως φλογόσχημης ή διακόσμησης τύπου Τσαγγλί, της κατηγορίας Α3β του Τσουντα.

Δημοσιευμένη: Mottier 1981, 166, πίν. VIII:2a, VIII:2b. Θεοχάρης 1973, εκ. 31, 32.

Τυπολογικά παράλληλα: Wace - Thompson 1912, εκ. 44b, 44d, αριθ. Α2.

B.P.

106. Αγγείο με λαβή

ΜΝ (περ. 5800-5300 π.Χ.).

Πηλός καστανέρυθρος, με λίγη άμμο. Η εξωτερική επιφάνεια και η εσωτερική στο χείλος πολύ καλά λειασμένη και στιλβωμένη πορτοκαλόχρωμο επίχρυσμα.

Ύψ. 22,4, διάμ. χείλους 11,3, διάμ. βάσης (συμπληρωμένη) 13,75.

Συμπληρωμένο μεγάλο μέρος της κοιλιάς, ολόκληρη η βάση και κατά τόπους το σώμα. Δένδρα 2, Οτζάκι, Μαγούλα Λάρισας (Α.Τ.Α.Ε. 20).

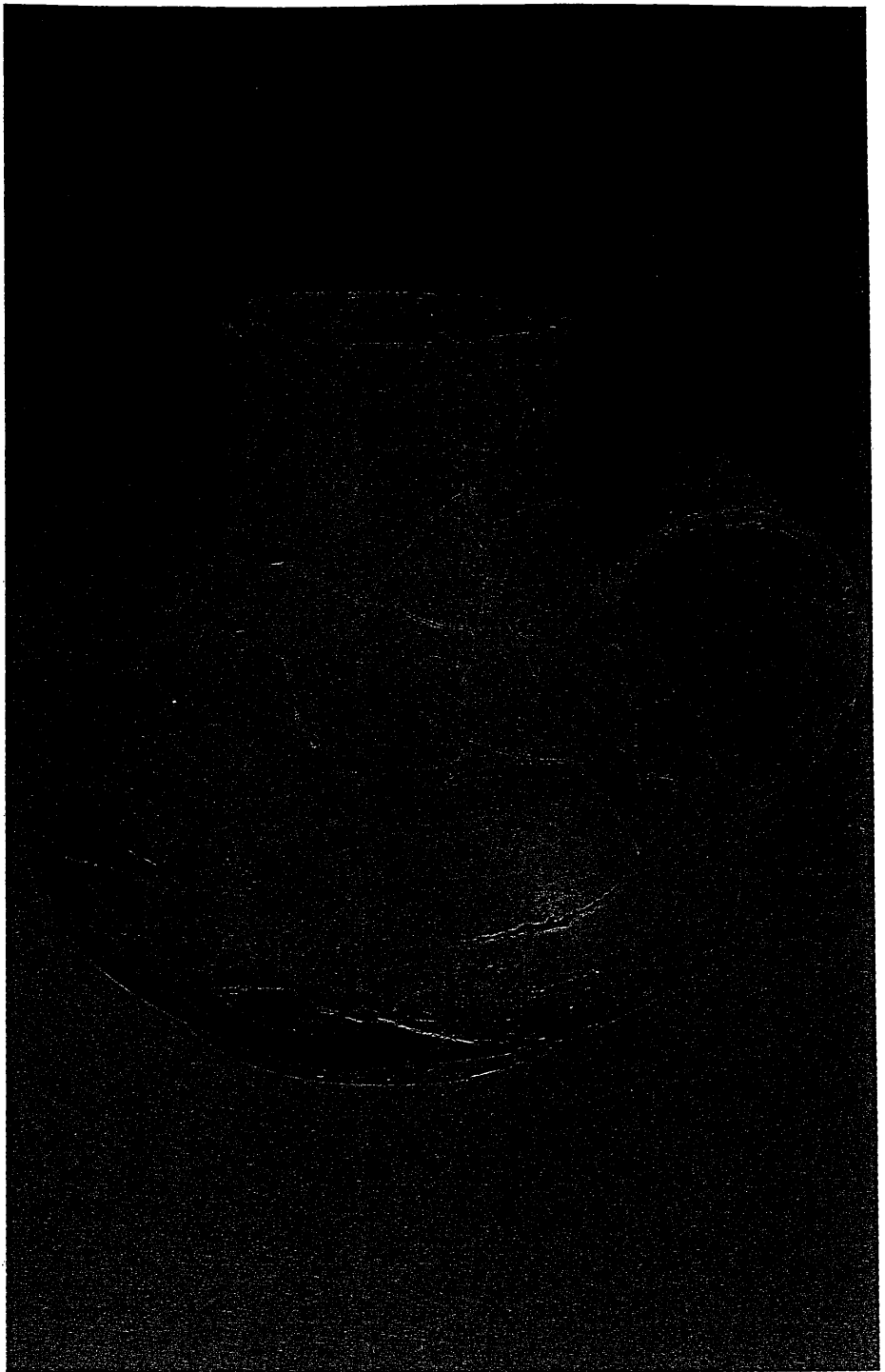
Μουσείο Λάρισας ΜΛ.360 (285).

Κλειστό αγγείο με απιόσχημο σώμα, κυλινδρικό λαιμό και χείλος ελαφρά νεύον προς τα έξω· η βάση είναι χαμηλή και επίπεδη· η λαβή, πλατιά και ταινιωτή, συνδέει τη βάση του λαιμού με την κοιλιά. Στην εξωτερική επιφάνεια και στην εσωτερική στο λαιμό διακοσμείται με ξεστή διακόσμηση που δημιουργεί εναλλαγή φωτεινών και σκοτεινών ταινιών, διατεταγμένων σε θέματα ενάλλλων γωνιών.

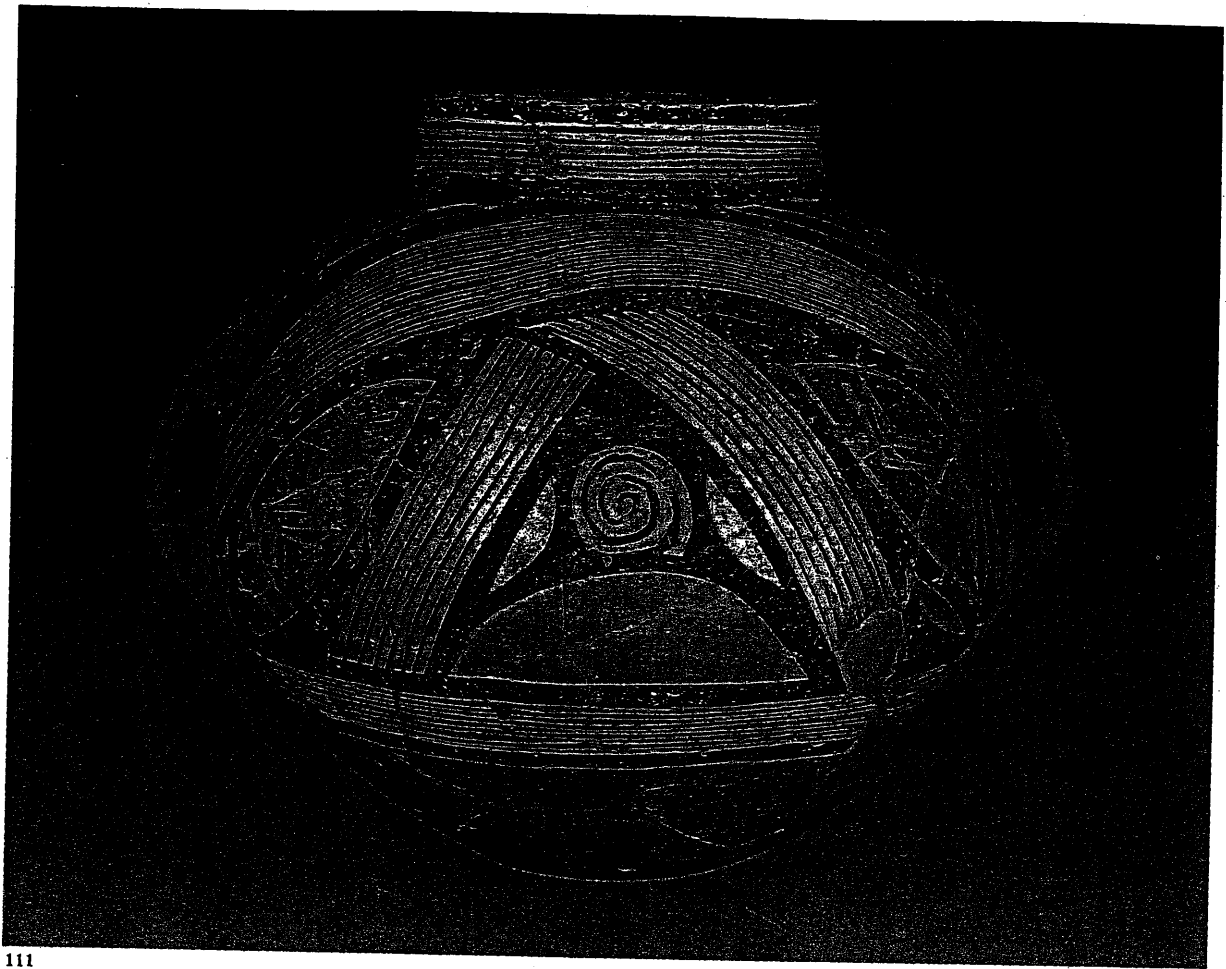
Δημοσιευμένο: Mottier 1981, 33-36, πίν. IIIb, X:1, 53:9.

Γ.Τ.

106

257

111

111. Δίωτο σφαιρικό αγγείο

NN I (περ. 5300-4800 π.Χ.).
Πιλός καστανέρυθρος. Επιφάνεια στιλ-
βωμένη. Υποκίτρινο επίχρυσμα.
Ύψ. 25, διάμ. χείλους 12, διάμ. κοιλιάς 25.
Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Απο-
κρούσεις και απολεπίσεις κατά τόπους.
Διμήνι Μαγνησίας.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5922.

Βάση επίπεδη, σώμα σφαιρικό, λαι-
μός χαμπλός, κυλινδρικός, δύο λα-
βές κατακόρυφες, ταινιωτές, στην
κοιλιά. Διακόσμηση με μαύρο και
ερυθρό χρώμα. Δύο οριζόντιες μαύ-
ρες γραμμωτές ζώνες, η μία στο λαι-
μό και η άλλη στο κάτω μέρος της

κοιλιάς, ορίζουν το πεδίο της δια-
κόσμησης, ίδιας και στις δύο όψεις.
Τρεις επίσης γραμμωτές μαύρες ζώ-
νες, μία καμπύλη στο επάνω μέρος
της κοιλιάς και δύο λοξές που γω-
νιάζουν μεταξύ τους, δημιουργούν
τριγωνικά διάχωρα. Στο κεντρικό
από αυτά σχηματίζεται με μαύρο
χρώμα μία σπείρα και τρία ημιελλει-
ψοειδή θέματα και στα πλαϊνά δύο
ελλειψοειδή ολόβαφα ερυθρά με
εξαίρεση τη διπλή θλαστή γραμμή
κατά τον άξονά τους* που έχει το
χρώμα της επιφάνειας. Οι λαβές πε-
ριγράφονται με μαύρη ταινία και το
επάνω τμήμα τους τονίζεται με πέ-
ντε παράλληλες οριζόντιες γραμ-

μές. Ερυθρό χρώμα στη βάση σε κα-
κή διατήρηση.

Το αγγείο διακρίνεται για το αριστο-
τεχνικό σχήμα του με την καμπύλη
των λαβών θαυμάσια εντεταγμένη
σε αυτή του σώματος και τη διακό-
σμηση να υπογραμμίζει με τα πολύ-
χρωμα καμπύλα θέματα την εναλ-
λαγή και εξισορρόπηση γραμμών
και όγκων. Θεωρείται ως ένα από τα
αριστουργήματα της κεραμικής της
NN της Θεσσαλίας.

Δημοσιευμένο: Τσουντας 1908, 226-228,
πίν. 11. Θεοχάρης 1973, 92, πίν. 58. Πα-
παθανασόπουλος 1981, 78, εικ. 24.

E.T.

260

112. Φιάλη

NN (περ. 4800-4500 π.Χ.).

Ήπιλος τεφρός, σχετικά χονδρός.

Υψ. 7,8, διάμ. χείλους 19,8, διάμ. βάσης 3,9.

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη στο μεγαλύτερο μέρος του σώματος.

Διμήνι Μαγνησίας.

Μουσείο Βόλου Κα 4470.

Κωνικό σώμα, λεπτό χείλος, ελαφρά κοίλη βάση. Στην εξωτερική επιφάνεια εγχάρακτη διακόσμηση: δέσμες παράλληλων γραμμών σχηματίζουν συνεχείς τεθλασμένες ταινίες, με μικρότερες τεθλασμένες γραμμές στα μεταξύ τους ελεύθερα τμήματα. Ζεύγη οπών στα συγκολληθέντα όστρακα πιθανώς διπλώνουν επισκευή του αγγείου κατά την περίοδο της χρήσης του.

Η φιάλη ανήκει στην κατηγορία Β2 του Τσούντα. Το σχήμα και η διακόσμηση είναι χαρακτηριστικά της φάσης Κλασικό Διμήνι (Διμήνι IV) της NN (βλ. αριθ. κατ. 114).

Α δημοσιευμένη: Χουρμουζιάδης 1977, εκ. 10.

Τυπολογικά παράλληλα: Για τη διακόσμηση βλ. Τσούντας 1908, πίν. 19:2.

E.N.

113. Φιάλη

NN (περ. 4800-4500 π.Χ.).

Ήπιλος καστανός, λεπτός. Επιφάνεια σπινθρωμένη. Όστρακα καλά.

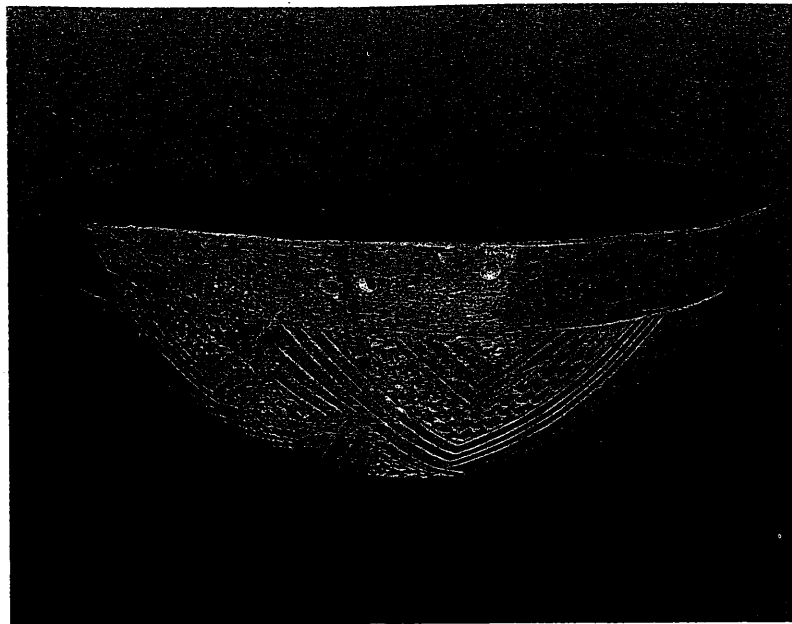
Υψ. 13,3, διάμ. χείλους 18,8, διάμ. βάσης 8,2.

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε μεγάλο τμήμα της.

Διμήνι Μαγνησίας.

Μουσείο Βόλου ΒΕ 14484.

Βαθύ κωνικό σώμα, λεπτό χείλος, επίπεδη βάση. Μικρές αποφύσεις με κατακόρυφες οπές γύρω από το χείλος. Γραπτή διακόσμηση με καστανόμαυρο χρώμα καλύπτει όλη την επιφάνεια του αγγείου. Εξωτερικά εναλλασσόμενες ζώνες με μαιανδροειδή και αβακωτά θέματα. Στο εσωτερικό του αγγείου μεταξύ κυκλικών γραπτιών ταινιών συνεχής ζώνη με μαιανδροειδή θέματα και μεμονωμένη σπείρα. Γραπτή ταινία στο χείλος.

112

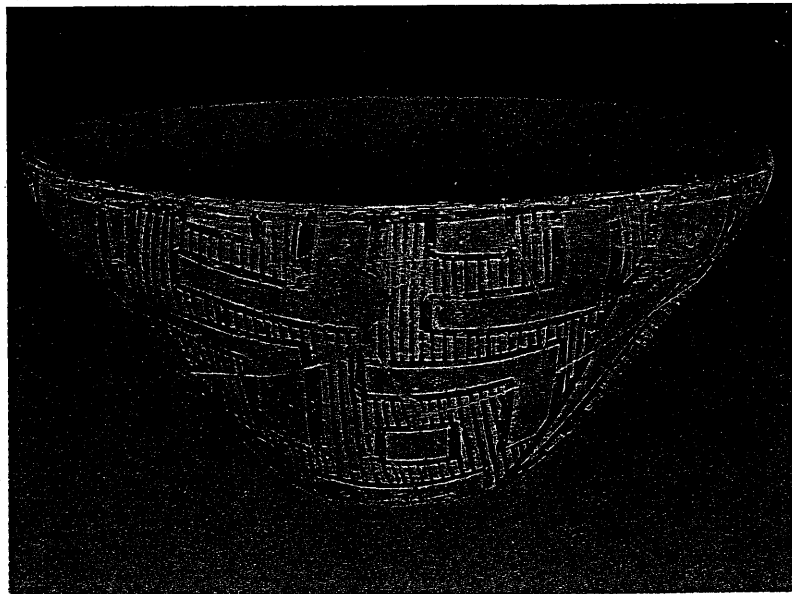
Το αγγείο ανήκει στην κατηγορία Β3α του Τσούντα. Το σχήμα και η διακόσμηση είναι χαρακτηριστικά της φάσης Κλασικό Διμήνι (Διμήνι IV) της NN.

Α δημοσιευμένη.

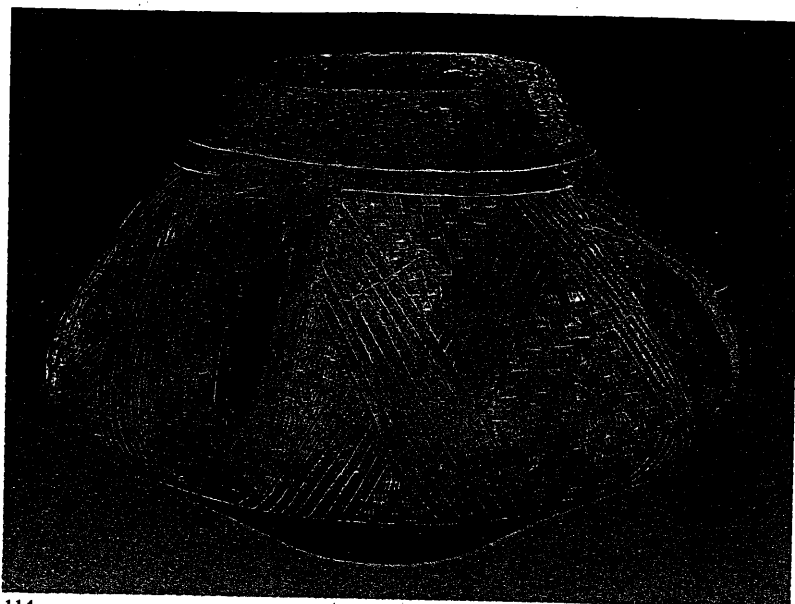
Τυπολογικά παράλληλα: Θεοχάρης 1973, εκ. 59 και 60. Τσούντας 1908, πίν. 9.

E.N.

113

261

114

114. Κλειστό αγγείο

NN (περ. 4800-4500 π.Χ.).
Πηλός τεφρός, χονδρός.
Υψ. 19,5, διάμ. χείλους 13,6, διάμ. βάσης 9,3.
Συγκολλημένο και συμπληρωμένο στο μεγαλύτερο μέρος του χείλους και του σώματος.
Διμήνι Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 661.

Αμφικωνικό σώμα, στενός λαιμός, επίπεδη βάση. Τέσσερις κάθετες ταινιωτές λαβές, συμμετρικά τοποθετημένες στον ώμο. Στα μεταξύ των λαβών τμήματα της θαμπής εξωτερικής επιφάνειας εγχάρακτη διακόσμηση από παράλληλες λοξές γραμμές που σχηματίζουν γωνιώδη διάχωρα και ανάμεσά τους δέσμες μικρών κάθετων γραμμών που τέμνονται από μία οριζόντια. Στις εγχαράξεις παχύ λευκό και ρόδινο χρώμα.

Το αγγείο ανήκει στην κατηγορία Β2 του Τσουντά.

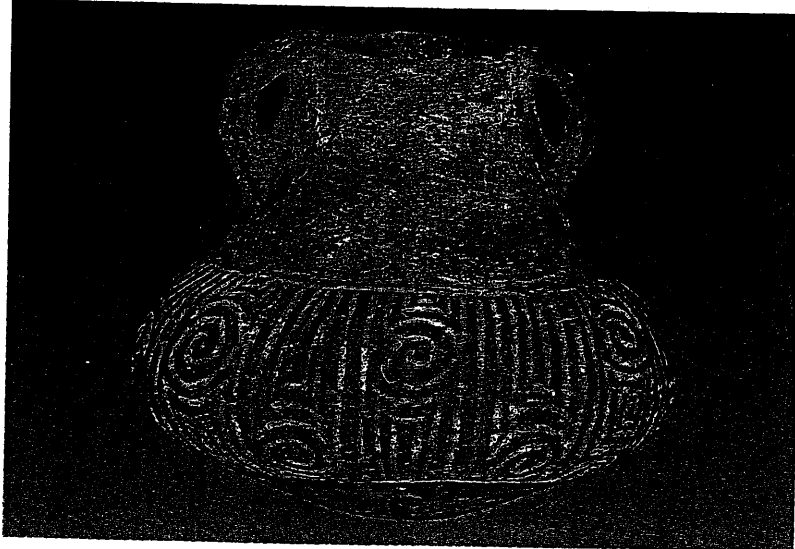
Δημοσιευμένο: Χουρμουζιάδης, 1977, εκ. 4.
Τυπολογικά παράλληλα: Για τη διακόσμηση βλ. Τσουντάς 1908, πίν. 17:3.

Ε.Ν.

115. Δίωτο αγγείο

NN II (περ. 4800-4500 π.Χ.).
Πηλός καστανός ανοιχτός, λεπτός.
Υψ. 8,5, διάμ. χείλους 3. Επιφάνεια τεφροκάστανη, κατά τόπους μαύρη, σιλβωμένη.
Διμήνι Μαγνησίας.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5929.
Βάση επίπεδη, μικρή, κοιλιά σφαι-

115

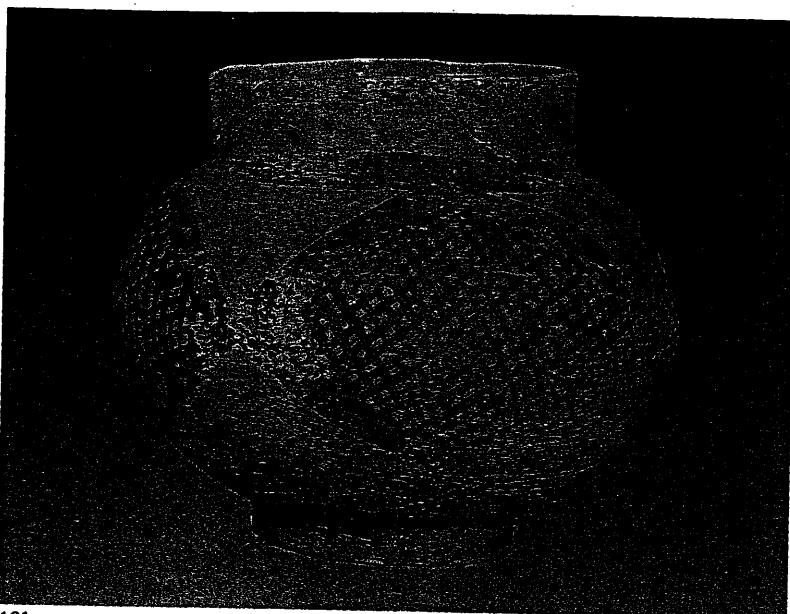

ρική πεπιεσμένη, λαιμός ψηλός που στενεύει προς το χείλος με δύο κατακόρυφες ταινιωτές λαβές από το χείλος μέχρι περίπου το μέσον του. Δύο ζεύγη οπών στο λαιμό, εκατέρωθεν της μιας λαβής, δείχνουν ότι αυτή είχε σπάσει και συγκολληθεί στην αρχαιότητα. Η διακόσμηση είναι εγχάρακτη, καλύπτει όλη την κοιλιά του αγγείου και αποτελείται από σπείρες εντεταγμένες με μεγάλη αρμονία και συμμετρία σε συστήματα κάθετων ευθειών και ελαφρά καμπύλων οριζόντιων γραμμών. Οι εγχαράξεις είναι βαθιές και τονίζονται με λευκό χρώμα. Λευκό χρώμα, που σώζονται ίχνη του, κάλυπτε και το λαιμό.

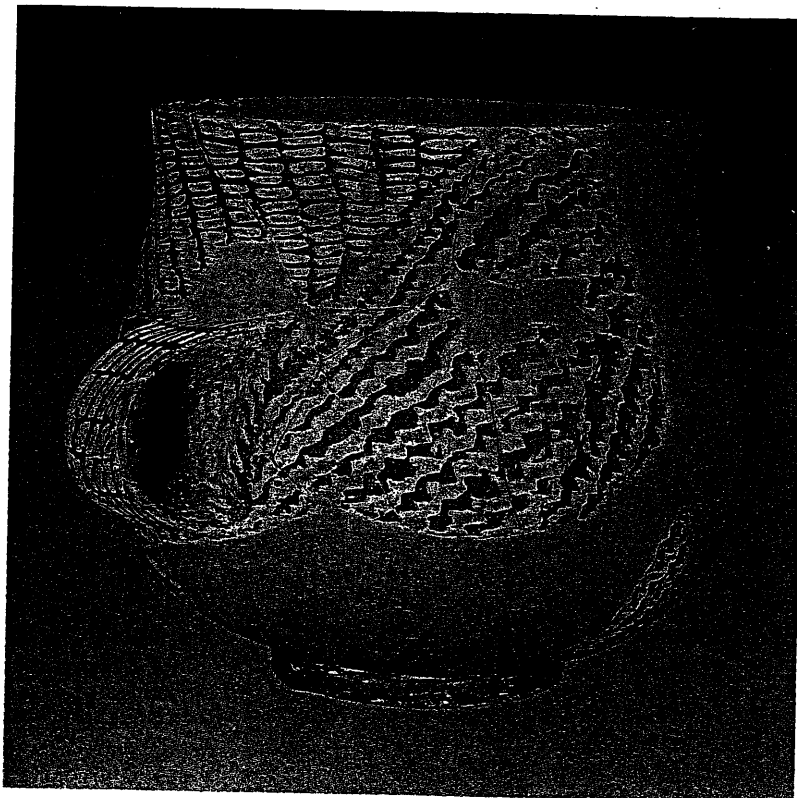
Το αγγείο αυτό με τον επιτυχή συνδυασμό καμπύλων και ευθύγραμμων θεμάτων στη διακόσμηση, αλλά και το εξισορροπημένο πλάσιμο των όγκων του μικρού του σώματος, αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα δείγματα της εγχάρακτης κεραμικής της NN. Προφανώς εθεωρείτο σημαντικό αγγείο και στην αρχαιότητα, όπως δείχνει η προσπάθεια αποκατάστασής του.

Δημοσιευμένο: Τσουντάς 1908, 203-204, πίν. 17:1. Θεοχάρης 1973, 102, πίν. 61. Παπαθανασόπουλος 1981, 72, πίν. 19.

Ε.Τ.

121
122

266

121 Σφαιρικό πιθοειδές αγγείο

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Πηλός καστανός, καθαρός. Επιφάνεια με κιτρινωπό λεπτό αλείφωμα, ερυθρή βαφή.
Υψ. 11,5, διάμ. στομίου 8,7.
Συγκολλημένο και συμπληρωμένο στο λαιμό.
Μαγούλα Μπαλωμένου Βοιωτίας.
Μουσείο Χαιρώνειας 16.

Λαιμός χαμηλός, κυλινδρικός, βάση κοίλη, δισκοειδής. Το σώμα καλύπτεται από γραπτή διακόσμηση με ερυθρή βαφή: τέσσερις μεγάλοι στη σειρά ρόμβοι, γεμισμένοι με δικτυωτό. Γύρω από το χείλος οδοντωτή ταινία και παχιά γραμμή στη ρίζα του λαιμού. Η βάση άβαφη. Μικρό αγγείο με διακόσμηση επιμελημένης σχεδίασης, τυπική της Στερεάς Ελλάδας.

Δημοσιευμένο: Γ. Σωτηριάδης, Προϊστορικά αγγεία Χαιρώνειας και Έλατειας, ΑΕ 1908, 89, εικ. 4. Ζervos 1962-1963, 628, εικ. 247.

Μ.Π.-Γ.

122. Κωδωνόσχημος κύαθος

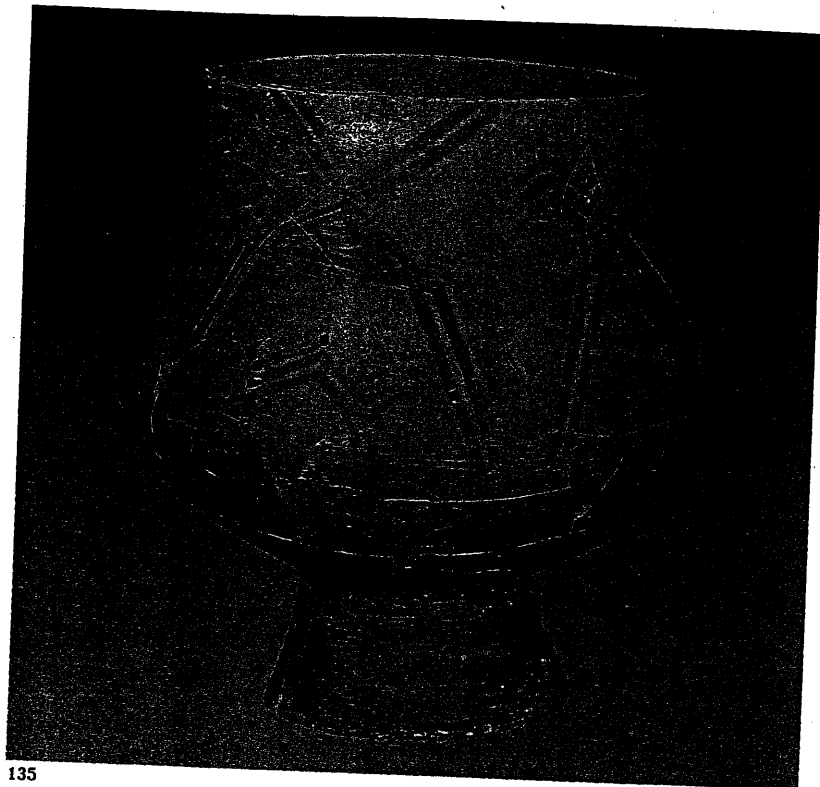
MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Πηλός καστανός. Όπτιση καλή. Επιφάνεια με κιτρινωπό αλείφωμα και διακόσμηση με ερυθρή βαφή.
Υψ. 16,5.
Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε μεγάλο τμήμα.
Λιανοκλάδι Φθιώτιδας.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 8052.

Σώζει μία πλατιά ταινιωτή λαβή στο μέσον του σώματος. Χαμηλή δακτυλίσχημη βάση. Εξωτερικά και εσωτερικά γύρω από το στόμιο γραπτή διακόσμηση με λοξές τεθλασμένες γραμμές και στίλεις με εγκάρσια διαγράμμιση.

Πολυτελές αγγείο με κομμό περιγραμμα και περίτεχνο διακοσμητικό θέμα κατά την «ξεστή» τεχνική που επικρατεί κυρίως στην κοιλάδα του Σπερχειού και περιορισμένα στη Θεσσαλία. Η λαβή φαίνεται να αντιγράφει μετάλλινα πρότυπα γειτονικών περιοχών πολύ πριν χρησιμοποιηθεί ο χαλκός στον ελλαδικό χώρο.

Δημοσιευμένος: Wace - Thompson 1912, 176, εικ. 119c. Παπαθανασόπουλος 1981, 66-67.

Μ.Π.-Γ.

135
136

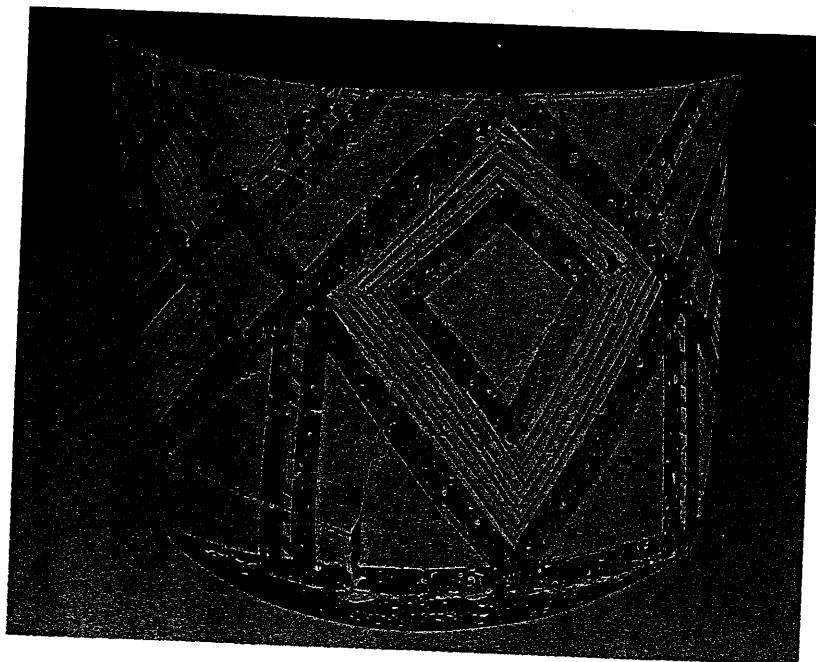
**135. Κρατηρίσκος
με ψηλό πόδι**

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Πιλός ερυθρός. Επιφάνεια στιλβωμένη.
Υψ. 20, διάμ. χείλους 13,3, διάμ. βάσης
9,7.
Συγκολλημένος και συμπληρωμένος.
Σπίλαιο Φράγγχι Αργολίδας.
Μουσείο Ναυπλίου FP 89.

Το κάτω μισό του αγγείου και το πόδι είναι ολόβαφα με καστανό γάνωμα (Urfirnis), κατά τόπους παχύρρευστο. Το πεπεσμένο απύσχημο σώμα κοσμείται πάνω από τη γωνίωση της κοιλιάς με ασυνήθιστη σύνθεση από ομάδες τεθλασμένων γραμμών και αετωματικών σχημάτων, που έχουν σχεδιαστεί με την ίδια τεχνική (Urfirnis). Είναι φανερή η διάθεση κάλυψης ολόκληρης της επιφάνειας με παράθεση κύριων και παραπληρωματικών στοιχείων, που τονίζονται προβαλλόμενα πάνω από το σκοτεινόχρωμο πυθμένα.

Δημοσιευμένος: Vitelli 1993, πίν. 62g.
Θεοχάρης 1973, εκ. 49.

A.N.

272

136. Κυλινδρική φιάλη

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Πιλός ροδόχρωμος. Επιφάνεια χρώματος ανοιχτού τεφρού με θαμπή στιλβωση.
Υψ. 15, διάμ. χείλους 19-26.
Ασέα Αρκαδίας.
Μουσείο Τεγέας 2134.

Το σχεδόν κυλινδρικό σώμα της βαθιάς φιάλης ανοίγει ελαφρά προς το χείλος, ενώ ο πυθμένας διαμορφώνεται σε ρηχό κώνο με θλάση του τοιχώματος. Το αγγείο στηριζόταν σε ψηλή κυλινδρική βάση. Το σώμα είναι διακοσμημένο με μεγάλα ρομβοειδή θέματα, που συνδέονται με παραπληρωματικές ταινίες και είναι σχεδιασμένα με παχύρρευστο μαύρο γάνωμα (Urfirnis). Με την ίδια τεχνική καλύπτεται και ο πυθμένας του αγγείου κάτω από τη γωνίωση της κοιλιάς.

Δημοσιευμένη: Holmberg 1944, πίν. IIIa.

A.N.

144. Καρποδόχη

NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).

Πίλος μελανότεφος έως καστανός στη λειασμένη επιφάνεια και τεφρός στον πυρήνα.

Ύψ. 23,3, διάμ. 21.

Ευκολλημένη και συμπληρωμένη.

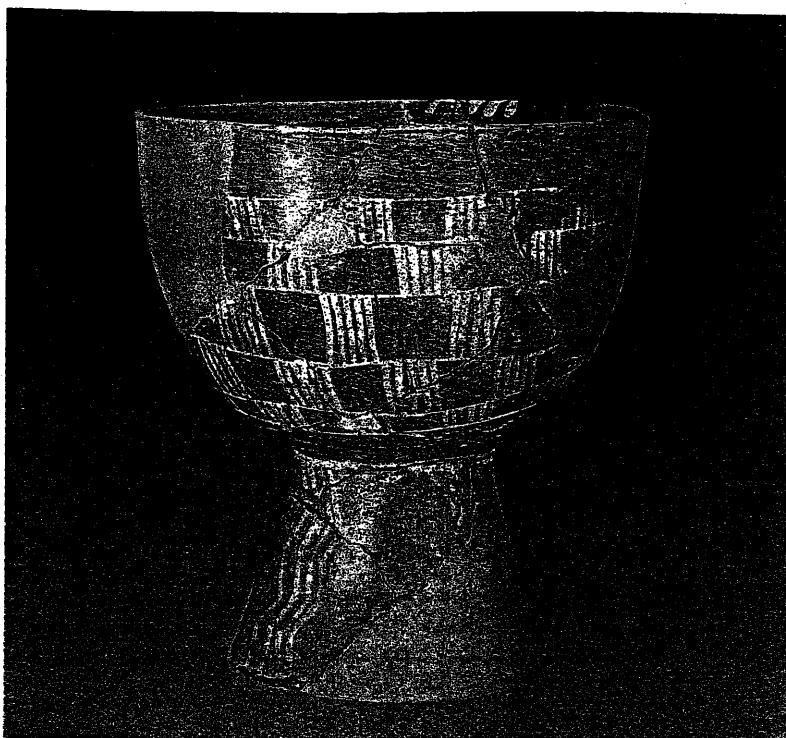
Σάλιαγκος Κυκλάδων.

Μουσείο Πάρου 1496.

Η βαθιά καλυκόσχημη φιάλη στηρίζεται σε σχετικά χαμηλό κωνικό πόδι. Ομάδες λοξών κεραιών από λευκή βαφή περιτρέχουν εσωτερικά το χείλος, ενώ η εξωτερική επιφάνεια είναι κατάγραφο με γραμμικά μοτίβα: στη φιάλη οριζόντιες ανισοπαχείς ζώνες με αβακωτά διατεταγμένες ομάδες κατακόρυφων γραμμών δημιουργούν σύνθεση κατά «μετόπες», ενώ ολόγυρα στο πόδι απλώνονται συμμετρικά κατακόρυφες ομάδες κυματοειδών γραμμών.

Δημοσιευμένη: Evans - Renfrew 1968, εικ. 31:2, πίν. XVI.

K.Z.

144

145

145. Φιάλη

NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).

Πίλος τεφρός στον πυρήνα και καστανέρυθρος στη λειασμένη επιφάνεια.

Ύψ. 13,7, διάμ. 14,8.

Ευκολλημένη και συμπληρωμένη.

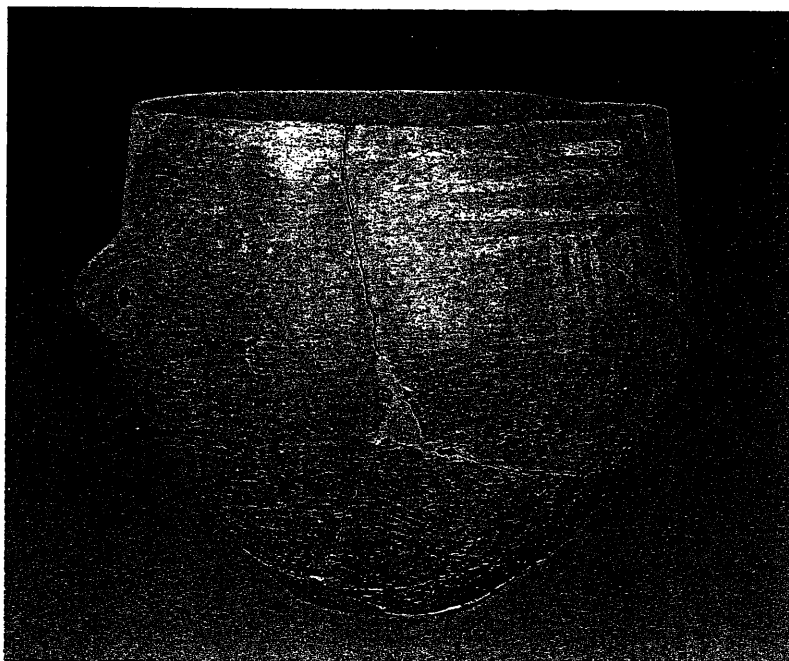
Σάλιαγκος Κυκλάδων.

Μουσείο Πάρου 1491.

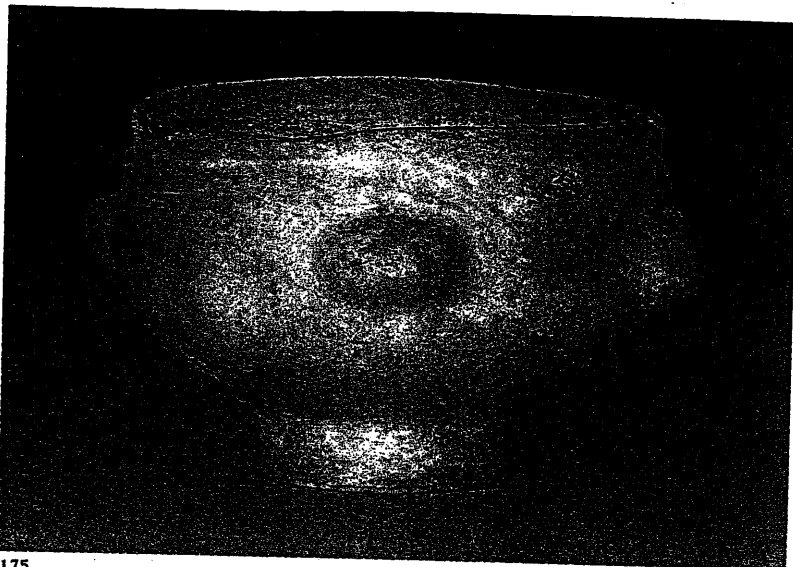
Βαθιά φιάλη με τονισμένο το σημείο της κοιλιάς, όπου ενώνονται το κατακόρυφο στόμιο με το κωνικό σώμα, και επίπεδη βάση. Το αγγείο φέρει λευκή γραπτή διακόσμηση, εξέχουσα στο μεγαλύτερο μέρος. Μια ζώνη από τέσσερις οριζόντιες ταινίες περιβάλλει το χείλος, από την οποία κρέμονται ομάδες κατακόρυφων γραμμών. Μια οριζόντια διάτρητη απόφυση είναι τοποθετημένη στο σημείο της θλάσης της κοιλιάς.

Δημοσιευμένη: Evans - Renfrew 1968, εικ. 34:3, πίν. XVIII.

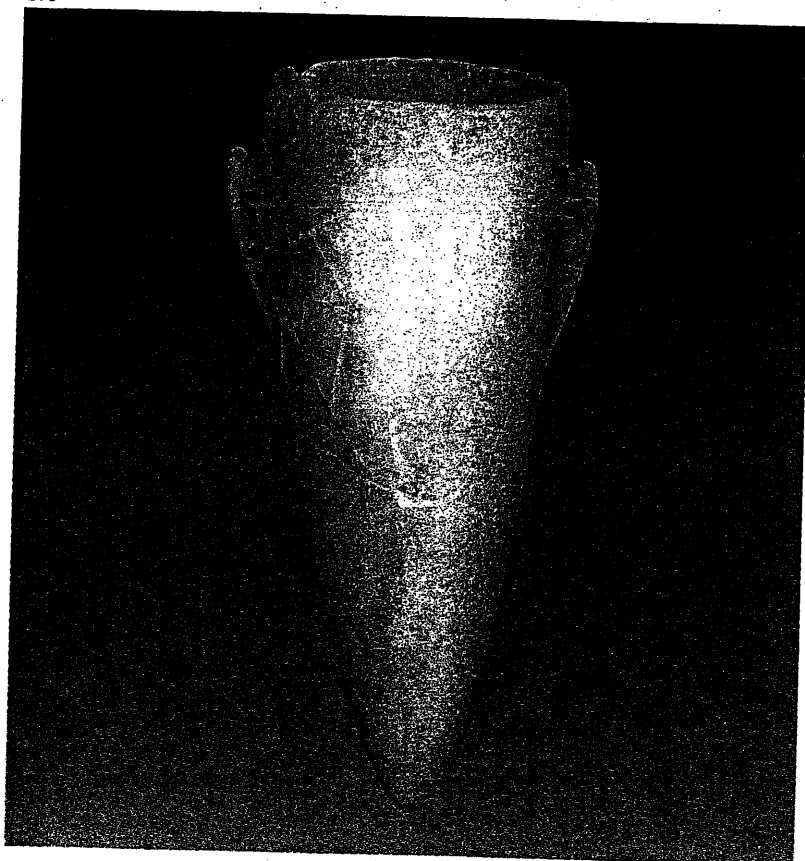
K.Z.

277

175
176

288

175. Ημισφαιρική φιάλη

AN (περ. 6500-5800 π.Χ.).

Μάρμαρο λευκό.

Υψ. 3,9-4,1; διάμ. χείλους 5,7.

Ακέραιη. Ελαφρές αποκορούσεις στην περιφέρεια του χείλους και ιζήματα κατά τόπους στην επιφάνεια.

Κουφόβουνο Λακωνίας.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 3948.

Η φιάλη αντιγράφει κεραμικό τύπο της AN. Έχει σώμα ημισφαιρικό και χείλος που προβάλλει ελαφρά διογκωμένο καθώς το περιτρέχει λεπτή αυλάκωση. Η βάση αποδίδεται λίγο υπερυψωμένη με ελαφρά κοίλη την κάτω επιφάνεια. Το αγγείο φέρει τέσσερις αντιδιάμετρες αποφύσεις με απαρχή κάθετης διάτρησης.

Τα λεπτότατα, σχεδόν διάφανα τοιχώματα αποτελούν δείγμα εξαιρετικής τεχνικής. Ωστόσο, κάποιες κατασκευαστικές ατέλειες, όπως η ασυμμετρία ως προς το ύψος και η περιφέρεια του σώματος που δεν αποτελεί κανονικό κύκλο, μαρτυρούν για τη δυσκολία επεξεργασίας της πέτρας σε τόσο πρόωπη εποχή.

Δημοσιευμένη: P. Wolters, *Marmorwerk aus Apogon*, AM 16 (1891) 52, εικ. 4. Θεοχάρης 1973, εικ. 179.

Τυπολογικά παράλληλα: Για τον αντίστοιχο κεραμικό τύπο, με διογκωμένο εξωτερικά χείλος και αποφύσεις, βλ. Θεοχάρης 1973, πίν. 1.8.

Τ.Δ.

176. Κωνικό ποτήρι

NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).

Μάρμαρο λευκό.

Υψ. 16,8, διάμ. χείλους 6,8.

Ολόκληρο. Τμήμα του επάνω μέρους συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Κοντά στο χείλος διάβρωση. Στην εσωτερική επιφάνεια ίχνη από τη λάξευση του κοίλου.

Κεφάλαια Κέας.

Μουσείο Κέας Keph. 1.1.

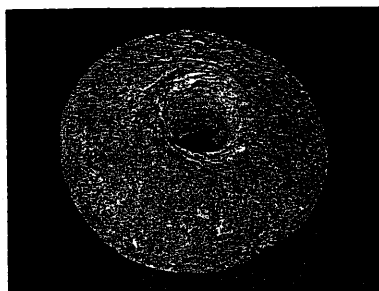
Το αγγείο έχει κωνικό οξυπύθμενο σώμα. Κάτω από το χείλος φέρει δύο κάθετες, αντιδιάμετρες διάτρητες αποφύσεις. Τα τοιχώματα είναι λεπτά, αλλά το κάτω τμήμα έχει αφαιρεθεί συμπαγές.

Δημοσιευμένο: Coleman 1977, αριθ. 103, 64, πίν. 23:67.

Τυπολογικά παράλληλα: Για όμοια λίθινα αγγεία βλ. Renfrew 1972, πίν. 2 και Felsch 1988, πίν. 48.

Τ.Δ.

ΥΦΑΝΤΙΚΗ

177

177. Σφονδύλι

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Πηλός καστανός, λεπτόκοκκος, με λίγη άμμο. Όπτιση ατελής. Επιφάνεια λειασμένη, ερυθρό επίχρυσμα.
Υψ. 2,5, διάμ. 3,8, διάμ. οπής 1.
Ακέραιο, με ελάχιστες αποκρούσεις.
Σέσλο Μαγνησίας.
Μουσείο Βόλου ΒΕ 4323.

Αμφικωνικό, ακόσμητο.
Σφονδύλια από πηλό, σε ποικιλία σχημάτων, αρχίζουν να κατασκευάζονται ευρέως κατά τη ΜΝ. Κατά την περίοδο αυτή ο συνθηδέστερος τύπος είναι ο αμφικωνικός. Παράλληλα, για τον ίδιο σκοπό χρησιμοποιούνται διάτρητα όστρακα αγγείων, πρακτική που εφαρμόστηκε σχεδόν αποκλειστικά στην ΑΝ.

Α δημοσιεύεται.
Τυπολογικά παράλληλα: Τσουντας 1908, πίν. 44:22. Θεοχάρης 1973, 194, εικ. 114. Treuil 1992, 126, πίν. 201d.

Π.ΑΡ.

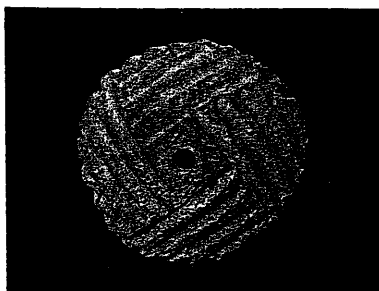
178. Σφονδύλι

NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Πηλός καστανός, με προσμελξεις.
Υψ. 2, διάμ. 3.
Ακέραιο.
Σταγροί Δράμας.
Μουσείο Φιλίππων Δ679.

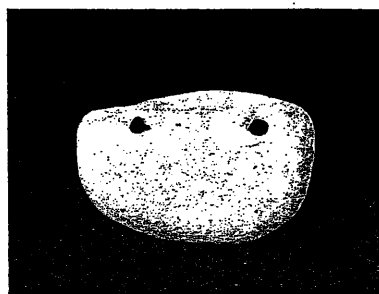
Φέρει εγχάραικτη διακόσμηση από παράλληλες γραμμές, που ακολουθούν και εντάσσονται στο κυκλικό του σχήμα.

Δημοσιευμένο: Θεοχάρης 1973, εικ. 116 επάνω, δεύτερο από αριστερά.

I.T.

178

179

179. Αγνύθα

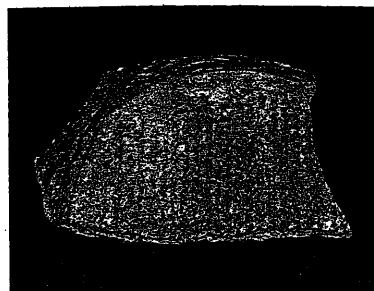
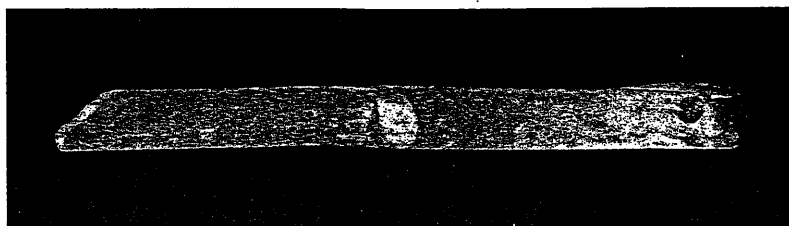
MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Πηλός καστανός, με προσμελξεις.
Μήκ. 4,2, πλ. 6,3.
Φράγχι Ερμιονίδας.
Μουσείο Ναυπλίου FC 87.

Έχει σχήμα ημιδισκοειδές. Φέρει δύο οπές ανάρτησης με ίχνη κλωστής. Οι αγνύθες αυτού του τύπου είναι ιδιαίτερα συνήθεις στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Δημοσιευμένη: Carington-Smith 1975, πίν. XVI:a.

I.T.

181

180

180. Βάση αγγείου με αποτύπωμα

ΑΝ (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Πηλός φαιός. Επιφάνεια αμαυρή, στιλβωμένη.
5,6 x 4,2.
Σταγροί Δράμας.
Μουσείο Δράμας Φ1439.

Αποτελεί την αρχαιότερη μαρτυρία υφαντικής στην Ελλάδα. Έχει αποτυπωθεί τμήμα υφάσματος με απλή ύφανση «ένα επί ένα».

Δημοσιευμένη: Θεοχάρης 1973, εικ. 115.

I.T.

181. Οστέινη βελόνη

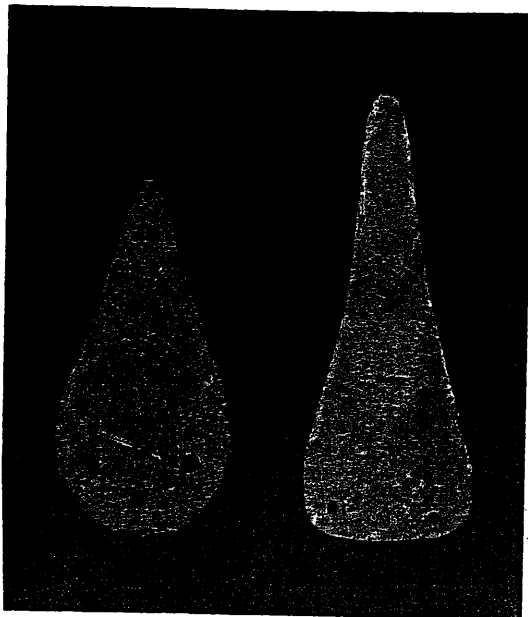
NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).
Μήκ. 4.
Ακέραιη.
Σέρβια Κοζάνης.
Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης 378.

Φέρει οπή από τρυπάνι στο επάνω μέρος.

Δημοσιευμένη: Heurtley 1939, εικ. 35b.

I.T.

ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ

182

182. Εγχειρίδια

NN (5300-4500 π.Χ.).

Χαλκός.

α) Μήκ. 4,6, πάχ. 0,25, β) Μήκ. 8,5, πάχ. 0,1.

Ολόκληρα.

Αγία Μαρίνα Φωκίδας.

Μουσείο Χαιρώνειας 698α, 698β.

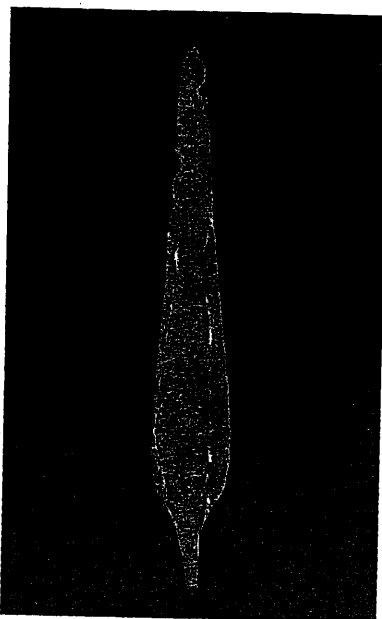
Δύο τριγωνικά εγχειρίδια από σφυρήλατο έλασμα. Στην ημικυκλική πτέρνα του πρώτου υπάρχουν τρεις οπές για τη στερέωση της λαβής, ενώ στην ευθύγραμμη πτέρνα του δευτέρου υπάρχουν δύο οπές.

Το σχήμα των εγχειριδίων αντιγράφει φυλλόσχημες βληπικές αιχμές από πυριτόλιθο ή οψιανό, η χρήση τους επομένως ως αιχμών δοράτων δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Δημοσιευμένα: Γ. Σωτηριάδης, 'Ανασκαφαί εν Φωκίδι. 'Ο οικισμός τής 'Αγίας Μαρίνης, ΠΑΕ 1911, 208. G. Sotiriadès, Fouilles préhistoriques en Phocide, REG 25 (1912) 276, εκ. 15. Γ. Μυλωνάς, 'Η Νεολιθική 'Εποχή εν 'Ελλάδι, 1928, 61, 64-65.

K.Z.

290

183

183. Εγχειρίδιο

TN (περ. 4500-3200 π.Χ.).

Χαλκός.

Μήκ. 14,8.

Ολόκληρο. Μικρές αποκορούσεις στην κόψη κοντά στην αιχμή.

'Αγιος Δημήτριος Τριφυλίας.

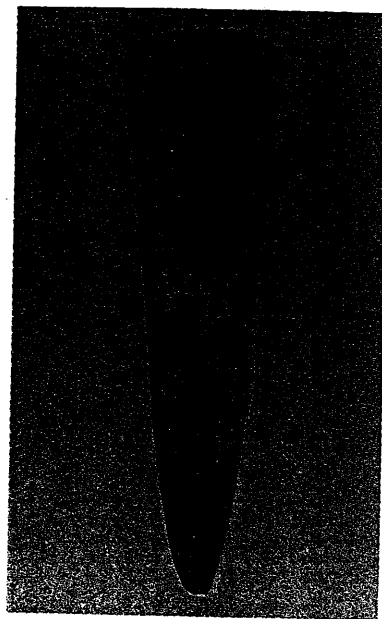
Μουσείο Ολυμπίας Μ 1324.

Εγχειρίδιο με φυλλόσχημη, ελαφρά κυρτή λεπίδα και βραχύ μίσχο για στειλέωση.

Τα εγχειρίδια με μίσχο θεωρούνται προϊόντα του βορειοανατολικού Αιγαίου και της δυτικής Μικράς Ασίας κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η ανεύρεση, όμως, του εγχειριδίου από τον Άγιο Δημήτριο σε χαλκολιθικό στρώμα, σε συνάρτηση με τα εγχειρίδια των σπιλαίων της Αλεπότρυπας και του Ζα, επιβεβαιώνει τη χρονολόγησή του στην TN.

Δημοσιευμένο: Zachos 1987, 81-82, σχέδ. 39, εκ. 25b. Γενικά για εγχειρίδια με μίσχο βλ. Renfrew 1972, 320-323.

K.Z.

184

184. Επίπεδος πέλεκυς

TN (περ. 4500-3200 π.Χ.).

Χαλκός.

Μήκ. 16,9, βάρος 714 γρ.

Διαβρώσεις σε διάφορα σημεία της επιφάνειας.

Σέσκλο Μαγνησίας.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 6021.

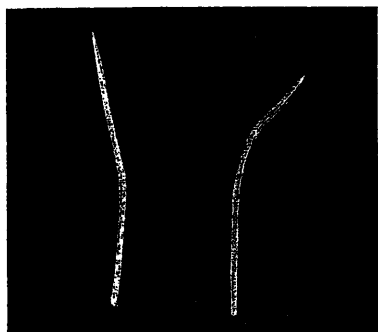
Χάλκινος σφηνοειδής πέλεκυς τετράπλευρης διατομής, με πλευρές που συγκλίνουν προς την επίπεδη πτέρνα.

Το εργαλείο κατασκευάστηκε με χύτευση σε ανοιχτή μήτρα και στη συνέχεια με σφυρηλάτηση μορφοποιήθηκε η αμφίπλευρα λοξότυπη καμπύλη κόψη. Είναι κατασκευασμένος από καθαρό χαλκό (99%) σύμφωνα με χημική ανάλυση στις αρχές του αιώνα.

Δημοσιευμένος: Τσουντας 1908, 351-353, εκ. 293. Branigan 1974, 97, αριθ. κατ. 617.

K.Z.

185

185. Οπείς

TN (περ. 4500-3200 π.Χ.).

Χαλκός.

Μήκ. 7 και 7,2.

Ακέρατοι.

Παράδεισος Καβάλας.

Μουσείο Καβάλας Δ1021, Δ1022.

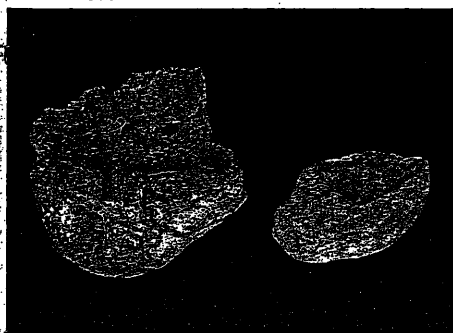
Οι οπείς (σουβλιά) είναι κατασκευασμένοι από σφυρήλατο σύρμα τετραγωνής διατομής με αιχμηρή απόληξη.

Οι οπείς αποτελούν τα πρωιμότερα και περισσότερο διαδεδομένα εργαλεία της NN και της TN. Η χρήση τους συνεχίζεται και κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Δημοσιευμένοι: P. Hellström (εκδ.), *A Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace*, 1987, 85-86, εικ. 48:18, 19. Γενικά για οπείς στον αιγαιικό χώρο βλ. Treuil 1983, 207-208.

K.Z.

186

186. Χωνευτήρια χαλκού

NN 4 (αρχή 4ης π.Χ. χιλιετίας).

Πυλός ανοιχτόχρωμος, με τεφρό πυρήνα.

α) Ύψ. 8, διάμ. χείλους 16,4, β) Ύψ. 4, διάμ. χείλους 6,3.

Το μεγαλύτερο είναι ελλειπές και έχει συγκολληθεί από πολλά κομμάτια. Στη μία πλευρά φέρει βαθιά συμμετρική οπή για την τοποθέτηση ξύλου που χρησίμευε ως λαβή.

Το μικρότερο είναι ακέραιο και φέρει επίσης οπή για στειλέωση.

Γυαλί Δωδεκανήσων.

Αρχαιολογική αποθήκη Νισύρου ΠΝ87, ΠΝ88.

Και στα δύο δείγματα, λόγω της μεγάλης θερμοκρασίας, παρατηρείται σκληρύνηση του πυλίου και υάλωση της επιφάνειας. Στο εσωτερικό των χρανών υπάρχουν υπολείμματα σκωριών χαλκού που προέρχονται από τη χύτευση μεταλλεύματος.

Πρόκειται για σπανιότατα δείγματα, που μαρτυρούν μια πρώιμη μεταλλουργία στα νησιά των Δωδεκανήσων. Παρόμοια σκεύη για κυπέλλωση αργύρου έχουν βρεθεί στη σπηλιά του Κίτσου και στο Λαύριο, ενώ από την Κεφάλα της Κέας προέρχονται θραύσματα από χυτήρια χαλκού.

Δημοσιευμένα: Σάμψων 1988, 218, σχέδ. 62, 66. Κ. Ασπενός, στο Σάμψων 1988, 253.

A.Σ.

187. Ακροφύσιο

Πρωτοελλαδικά ΙΙ (2700-2300 π.Χ.).

Πυλός με εγκλείσματα, ερυθρωπός στον πυρήνα και καστανέρυθρος στη λεία επιφάνεια.

Ύψ. 6,9, διάμ. κάτω απόληξης 1,2.

Άγιος Δημήτριος Τριφυλίας.

Μουσείο Ολυμπίας 5057.

Χοανοειδές ακροφύσιο. Βρέθηκε σφηνωμένο στην περιφέρεια της εστίας πρωτοελλαδικής οικίας στον οικισμό του Αγίου Δημητρίου Τριφυλίας. Στα ακροφύσια προσαρμοζόταν η άκρη του καλαμένιου στελέχους του φυσιγγίου, με τον οποίο φυσούσαν αέρα για την ενδυνάμωση της φωτιάς κατά την τήξη του μετάλλου στο χωνευτήρι ή στο καμίνι. Τα πρωιμότερα, ασφαλώς χρονολογημένα, δείγ-

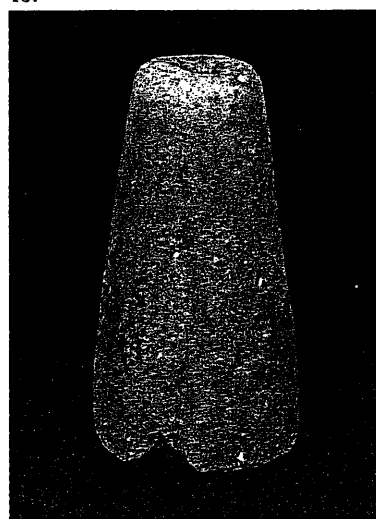
ματα κωνικών ακροφυσίων στον αιγαιικό χώρο ανήκουν στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Από την περιουσία των μεταλλείων αργυρούχου μόλυβδου στον Άγιο Σώστη της Σίφνου προέρχονται θραύσματα πεπλατυσμένων απιόσχημων ακροφυσίων, τα οποία χρονολογικά ίσως ανήκουν στη Χαλκολιθική περίοδο.

Δημοσιευμένο: Zachos 1987, 214-215, εικ. 55, πίν. 52.

Τυπολογικά παράλληλα: Σχετικά με τα κωνικά ακροφύσια από τη Ραφήνα της Αττικής, που βρέθηκαν σε συνάφεια με το καμίνι του χαλκοουργικού εργαστηρίου, βλ. Δ. Θεοχάρης, *Ανασκαφή εν Άραφίνι*, ΠΑΕ 1951, 80, εικ. 3 και ΠΑΕ 1952, 130-132. Για κωνικά ακροφύσια από διάφορες θέσεις της πρώιμης Χαλκοκρατίας στον αιγαιικό χώρο βλ. W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, 1936, 161, πίν. 23-24. Bernabò-Brea 1964, πίν. LXXXIII, s, t, CLXVII:1,2, CLXX:78. H. Schliemann, *Mios: Stadt und Land der Trojaner*, 1881, 410-411, αριθ. 476, 582-583, 1338, 1339. C.W. Blegen, *Troy, Excavations Conducted by the University of Cincinnati 1932-1938*, I-IV, τ. III, 249, 276, τ. II, πίν. 243, αριθ. 35.470. Για τα ακροφύσια από τον Άγιο Σώστη της Σίφνου βλ. H. Gropengiesser, *Siphnos, Kap Agios Sostis: Keramische prähistorische Zeugnisse aus dem Gruben und Huttenrevier*, AM 101 (1986) 1-39.

K.Z.

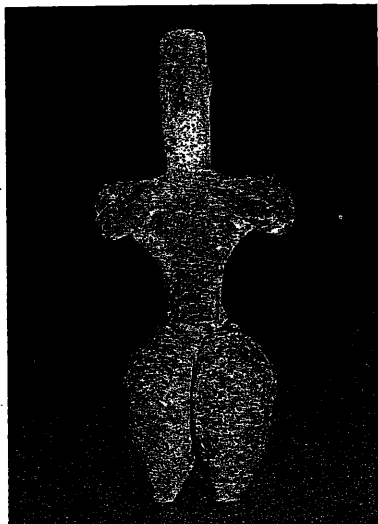
187

291

ΕΙΔΩΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗ: ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Μακεδονία - Θράκη

188

188. Ειδώλιο γυναίκειας μορφής

ΑΝ (περ. 6500-5800 π.Χ.).

Πηλός καστανός, άσπτος. Το κεφάλι και ο λαιμός, ο κορμός με τα χέρια και κάθε πόδι με το γλουτό πλάστικαν χωριστά και ενώθηκαν με μικρά κλαδιά ή ξύλινα στελέχη που έμπηγαν στο μαλακό ακόμψ πηλό.

Υψ. 18, πλ. 7.

Ολόκληρο. Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια.

Νέα Νικομήδεια Ημαθίας.
Μουσείο Βέροιας ΝΝ 2858.

Κορμός επίπεδος σε σύγκριση με τους υπερβολικά τονισμένους γλουτούς και μηρούς. Τα χέρια, λυγισμένα στους αγκώνες, υποβασιάζουν τους μικρούς μαστούς. Το κεφάλι αποτελεί ελαφρά πεπλατυσμένος κύλινδρος. Έχει μακρύ λαιμό, μύτη που προεξέχει και μάτια που δηλώνουν προεξοχές με λοξές εγχαράξεις.

Βρέθηκε μαζί με άλλα δύο πήλινα ειδώλια (πτεσμένα από ράφι ή τραπέζι;) σε γωνία κεντρικού κτιρίου που ερμηνεύθηκε ως ιερό. Μαζί βρέ-

θηκαν δύο μεγάλοι λίθινοι πελέκεις, δύο ιδιότυπα αγγεία, εκατοντάδες ακατέργαστες φολίδες πυριτόλιθου και πήλινα στρογγυλά μικροαντικείμενα άγνωστης χρήσης.

Δημοσιευμένο: Rodden 1964α, 604-607, αριθ. 2180, εκ. 1, 8. R. Rodden, An Early Neolithic Village in Greece, *Scientific American* 212 (1965) 88, αριθ. 4. *Αρχαία Μακεδονία*, 117, αριθ. κατ. 2.

X.M.

189. Κορμός ειδωλίου γυναίκειας μορφής

NN (περ. 5300-4500 π.Χ.).

Πηλός ανοιχτός, καστανός-πρασινωπός. Επιφάνεια λειασμένη.

Υψ. 6,2, πλ. 6,7, πάχ. 2,2.

Λείπουν το κεφάλι, οι βραχίονες και το τμήμα από τους γοφούς και κάτω.

Σιταγοί Δράμας.

Μουσείο Δράμας Ε101.

Επίπεδος κορμός, μικρό στήθος. Γοφοί υπερβολικά τονισμένοι. Οριζόντιες διατρήσεις στην αρχή των βραχιόνων. Κατακόρυφες εγχαράξεις στην πλάτη και ανάμεσα στους μαστούς, οριζόντια εγχάραξη κάτω από το στήθος και άλλη γύρω από τους γοφούς, ζιγκ ζαγκ και σπείρες κάτω από τη μέση. Λευκή ένθετη ύλη στις εγχαράξεις. Πιθανώς καθόταν οκλαδόν.

Η στάση και οι αναλογίες είναι σχετικά σπάνιες στην Ανατολική Μακεδονία.

Δημοσιευμένο: Gimbutas 1986, αριθ. 39, πίν. XLVII:3, εκ. 9:12.

X.M.

190. Ειδώλιο γυναίκειας μορφής

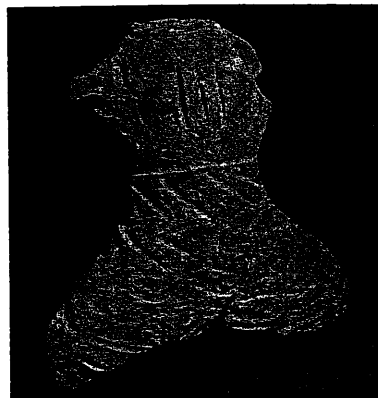
NN II-TN (περ. 4800-4500/3200 π.Χ.).

Πηλός πορτοκαλόχρωμος-υποκίτρινος.

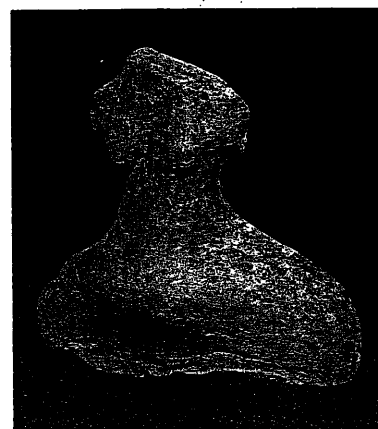
Ίχνη λείανσης και στίλβωσης.

Υψ. 8,4, πλ. 9,2, πάχ. βάσης 3.

Λείπουν το κεφάλι, οι βραχίονες και τα σκέλη.

189

190

Σιταγοί Δράμας.
Μουσείο Δράμας Ε911.

Πολύ λεπτή μέση και δυσανάλογα ευρείς γοφοί, με τονισμένη κοιλιά, που ίσως δηλώνει εγκυμοσύνη. Καθόταν ή είχε τα πόδια λυγισμένα. Ακόσμητο.

Οι αναλογίες της μορφής είναι σχετικά σπάνιες στην Ανατολική Μακεδονία.

Δημοσιευμένο: Gimbutas 1986, αριθ. 149, πίν. LXII:1, εκ. 9:145.

X.M.

293

**221. Ειδώλιο καθιστής
γυναικείας μορφής με παιδί
(«Κουροτρόφος»)**

NN II (περ. 4800-4500 π.Χ.).

Πηλός ανοιχτός καστανός. Επιφάνεια σπλ-
βωμένη. Ίχνη ερυθρού χρώματος.

Ύψ. 16,5, πλ. καθίσματος 6,5.

Λείπουν το ένθετο κεφάλι, τα δύο πίσω
πόδια του σκαμνιού και τμήμα των δύο
μπροστινών. Συγκολλημένο στα γόνατα,
στο μέσον της αριστερής κνήμης και συ-
μπληρωμένο στα πόδια του καθίσματος.
Αποκρούσεις στα πόδια της μορφής.

Ακρόπολη Σέσκλου Μαγνησίας.

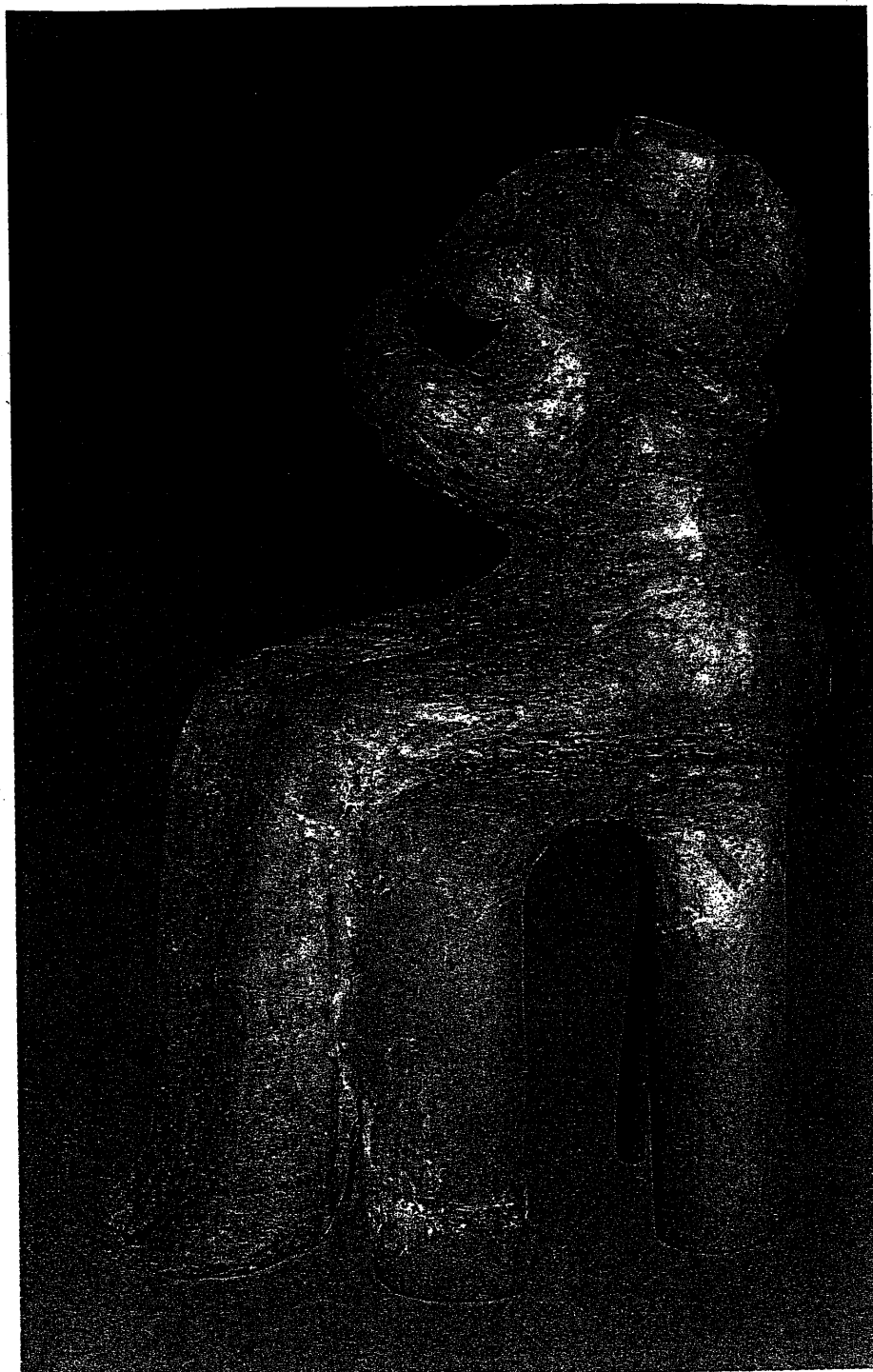
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5937.

Καθισμένη σε ψηλό σκαμνί, ραδι-
νή, με πόδια μακριά, σχηματικά,
γλουτούς πλαστικούς με ωσειδή
προεξέχουσα διαμόρφωση και χέ-
ρια που διαγράφουν ημικύκλια κα-
θώς αγκαλιάζουν το παιδί και σχη-
ματίζουν με τα δικά του μία μεγάλη
στεύρα. Σπείρες - σύμβολο ζωής -
αναπτύσσονται και ζωγραφικά με
μαύρο χρώμα στην κοιλιά και στις
έδρες των μορφών, ενώ στα χέρια και
στα πόδια, καθώς και στο σκαμνί ευ-
θείες ή τεθλασμένες οριζόντιες ται-
νίες οριζόντιες, διασταυρούμενες
με λοξές και στην πλάτη. Επίπεδη
στην κορυφή η διαμόρφωση του
παιδικού κεφαλιού, για δίλωσι
προφανώς πόλου, παραπέμπει σε
ανάλογη διαμόρφωση του μη σωζό-
μενου γυναικείου κεφαλιού.

Με την πλαστική ευαισθησία, την
αρμονική εναλλαγή των όγκων και
τη μελετημένη κίνηση αποτελεί μο-
ναδικό δείγμα της νεολιθικής πλα-
στικής. Ο θαυμαστός συνδυασμός
επίπεδων και καμπύλων διαμορ-
φώσεων ενισχύεται από τα ζωγρα-
φικά στοιχεία που δίνουν κίνηση
στις επίπεδες και δύναμη στις κα-
μπύλες επιφάνειες, αλλά και μέσα
από το συμβολικό τους περιεχόμε-
νο μια άλλη διάσταση στο έργο, πέρα
από αυτή της ανθρώπινης σχέ-
σης: τη διάσταση της δημιουργίας
της ζωής, της δύναμης και της ανα-
νέωσής της, του αιώνιου κύκλου
της ζωής.

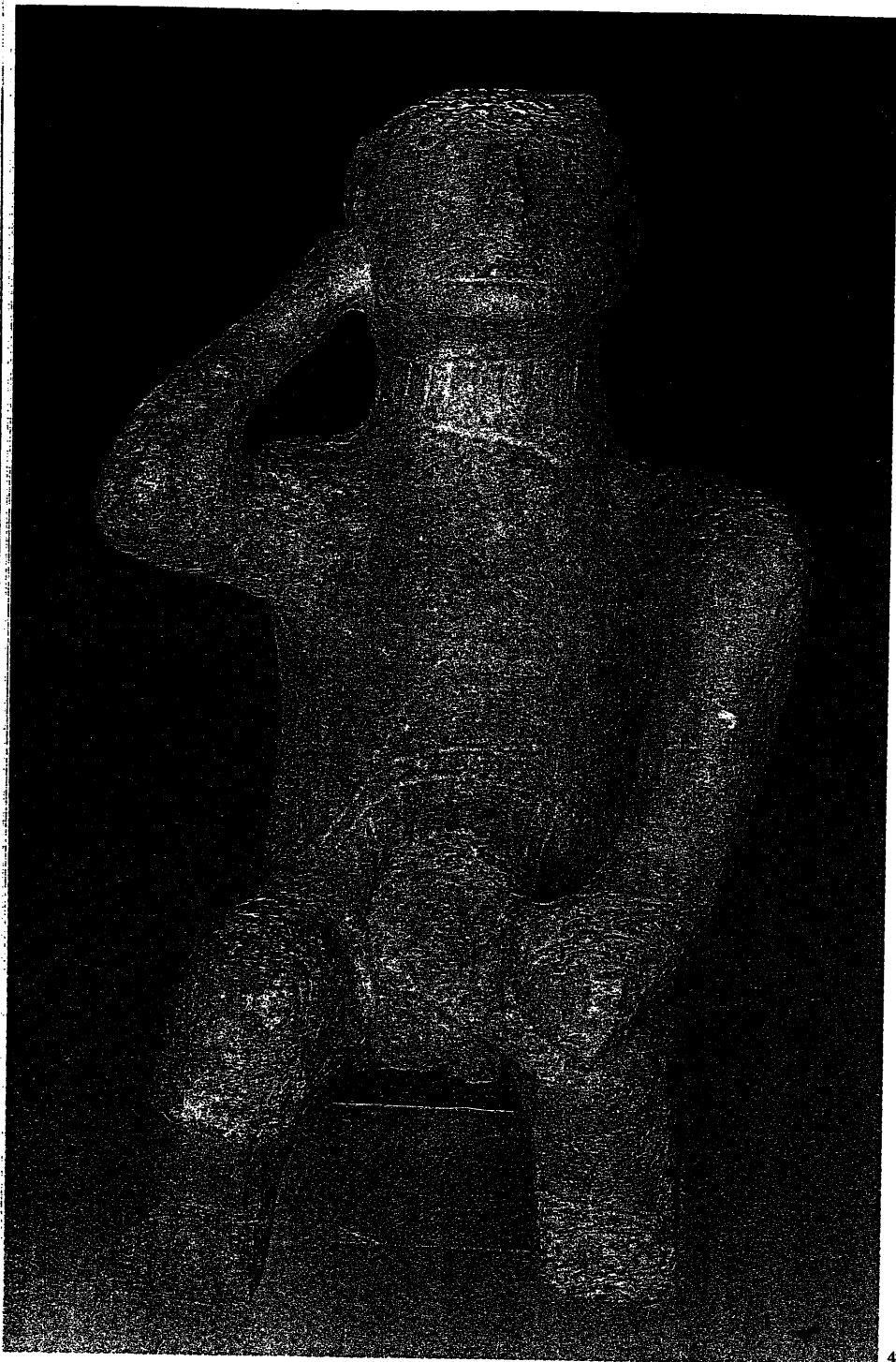
Δημοσιευμένο: Τσούντας 1908, 290, πίν.
31-2. Παπαθανασόπουλος 1981, 92, πίν.
36-40. Gimbutas 1982, 234-235, εικ. 96.

E.T.

221

307

**228. Ειδώλιο καθιστής
ανδρικής μορφής (γνωστό
ως «Στοχαστής»)**

TN (περ. 4500-3200 π.Χ.).

Πηλός χονδρός, ερυθρωπός.

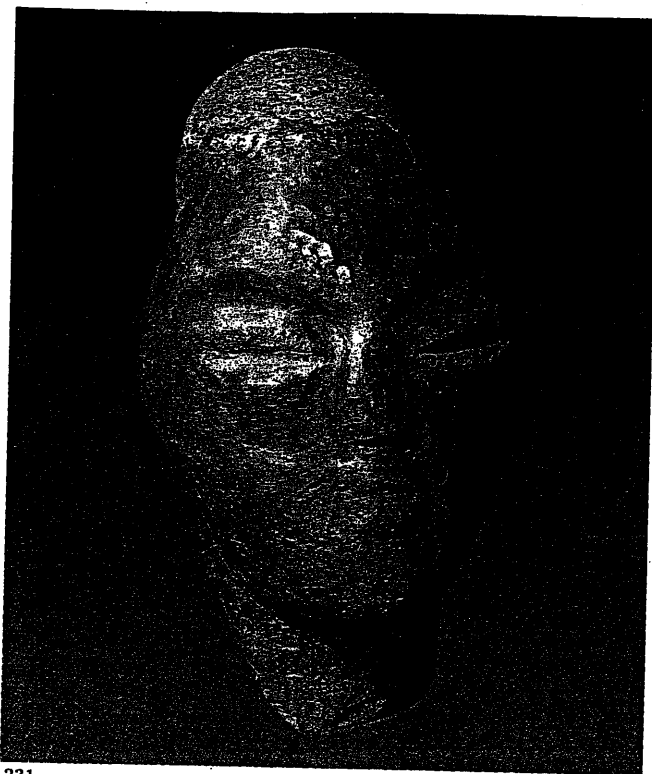
Ύψ. 47,7, πλ. ώμων 19,5.

Ελλιπές στο κάτω τμήμα των ποδιών, τμήμα του γεννητικού οργάνου και του αριστερού χεριού. Συγκολλημένο στη βάση του λαϊμού, στο δεξιό χέρι και συμπληρωμένο στο κάτω τμήμα του δεξιού ποδιού. Περιοχή Καρδίτσας (τυχαίο εύρημα). Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5894.

Η μορφή καθιστή, με τα πόδια σε διάσταση, έντονα ιθυφαλλικά, σπιτή. Το δεξιό χέρι ακουμπά στο άκρο της δεξιάς παρειάς και το αριστερό, έντονα λυγισμένο, στο γόνατο. Το κεφάλι σε ελαφριά ανάταση και τα χαρακτηριστικά του προσώπου πλαστικά, εγγάρκτα και εμπίεστα. Οκτώ κάθετες εγχωράξεις στο λαϊμό, οκτώ σε ακτινωτή διάταξη, μέσα σε διπλό τόξο, πάνω από τα γεννητικά όργανα και τρεις οριζόντιες στο αριστερό άκρο πόδι. Το ειδώλιο είναι κοίλο εσωτερικά από τη βάση έως το ύψος του στήθους. Το πλάσιμο δυνατό και στέρεο με μεγάλες επίπεδες επιφάνειες, τολμηρά γωνιάσματα και σκληρές καμπύλες, εντυπωσιάζει με την αμεσότητα της έκφρασης και την επιβλητικότητα των αδρών περιγραμμάτων, ξεπερνώντας τα όρια της μικροπλαστικής, αλλά και αυτά της νεολιθικής παράδοσης με επιμέρους πλαστικές διατυπώσεις, που θα χαρακτηρίσουν την επόμενη Πρώτη Εποχή του Χαλκού. Έργο μοναδικό για το μέγεθος, την τυπολογία και τη δύναμή του, εντάσσεται στην κατηγορία των καθιστών ανδρικών ειδωλίων που εμφανίζονται ήδη από την ΑΝ περίοδο με ορισμένες τυπολογικές παραλλαγές και θεωρείται ότι αποδίδουν την ανδρική μορφή ως παράγοντα γονιμότητας ή ως μορφή λατρείας της γονιμότητας.

Δημοσιευμένο: Wace - Thompson 1912, 56, εικ. 30. Χουρμουζιάδης 1973α, 60, 66-68, πίν. 1. Παπαθανασόπουλος 1981, 96, πίν. 41-45. Gimbutas 1982, 220, 230, πίν. 232.

E.T.

231

231. Κεφάλι ειδωλίου

Νεολιθική Εποχή.
Πηλός. Ερυθρό επίχρυσμα, επιφάνεια στιλβωμένη.
Υψ. 7,35, πλ. 4,05, πάχ. 3,5.
Αποκρούσεις στην πίσω όψη.
Σουφλί Λάρισας (Α.Τ.Α.Ε. 35).
Μουσείο Λάρισας ΤΑ.23.

Το κεφάλι είναι επίμικες, με κυλινδρικό λαιμό που προεξέχει και απολιγνίζει στην κορυφή σε έξαρμα, πιθανώς για να διπλώσει την κόμμωση. Το πίσω μέρος του κεφαλιού είναι επίπεδο. Τα αυτιά αποδίδονται πλαστικά. Επίθετη μύτη και σταρόσχημα μάτια, σε κοιλότιπες που τονίζουν τα υπερρόφρα τόξα. Το στόμα αποδίδει επίθετο μικρό κομμάτι πηλού με οριζόντια εγχάραξη για τη διόλωση των χειλέων.

Δημοσιευμένο: Gallis - Orphanidis 1996, 110, αριθ. 42.

Α.Ο.

312

232

232. Κεφάλι ειδωλίου

Νεολιθική Εποχή.
Πηλός υπόλευκος. Επιφάνεια στιλβωμένη.
Υψ. 3,3, πλ. 1,5, πάχ. 1,55.
Αποκολλημένη η μύτη.
Μαγούλα Πανάγου, Χαρά Λάρισας (Α.Τ.Α.Ε. 133).
Μουσείο Λάρισας ΤΑ.180.

Λαιμός κυλινδρικός, στον οποίο έχει επικολληθεί επίμικες πρόσωπο. Η περίτεχνη κόμμωση αποδίδεται με τέσσερις λωρίδες πηλού εκατέρωθεν κεντρικής χωρίστρας. Οι λωρίδες φέρουν οριζόντιες και κατακόρυφες εγχαράξεις και φθάνουν μέχρι το ύψος του πηγουνιού. Λοξά σταρόσχημα μάτια και μακριά μύτη. Μικρή οριζόντια εγχάραξη αποδίδει το στόμα και τα χείλη.

Δημοσιευμένο: Gallis - Orphanides 1996, 83, αριθ. 15.

Α.Ο.

233. Ειδώλιο γυναικείας μορφής

Νεολιθική Εποχή.
Πηλός ερυθρωτός.
Υψ. 12,4, πλ. 4,75, πάχ. 3.
Συμπληρωμένο το δεξιό χέρι.
Θεσσαλία.
Μουσείο Λάρισας ΧΟ.118.

Όρθια μορφή με ψηλό κυλινδρικό λαιμό, στον οποίο έχει επικολληθεί το πρόσωπο. Εγχάρακτα μάτια και επίθετη μύτη. Προεξοχές διπλώνουν τα αυτιά. Βραχίονες λυγισμένοι στους αγκώνες, κάτω από το στήθος, δάχτυλα εγχάρακτα που συναντώνται μπροστά στο στήρνο. Προεξέχουσα μεγάλη κοιλιά με οπή για διόλωση του ομφαλού και τονισμένοι γλουτοί. Εγχαράξεις διπλώνουν το ηβικό τρίγωνο και διαχωρίζουν τους μηρούς και τους γλουτούς.

Αδημοσίευτο.

Α.Ο.

234

314

234. Σύμπλεγμα δύο μορφών

Νεολιθική Εποχή.

Πηλός καστανός. Επιφάνεια στιλβωμένη.
Υψ. 5,9, πλ. 6,15, πάχ. 2,6.

Λείπουν τα κεφάλια, ο δεξιός μρός της αριστερής μορφής και η αριστερή κνήμη της δεξιάς μορφής. Αποκρούσεις στο πίσω μέρος του αριστερού μπου της αριστερής μορφής.

Δομένικο Λάρισας (Α.Τ.Α.Ε. 32).

Μουσείο Λάρισας ΤΛ.150.

Οι μορφές εφάπτονται στο ύψος των γλουτών. Ο δεξιός ώμος της δεξιάς μορφής συμφύεται με τον αριστερό ώμο της αριστερής μορφής, έτσι ώστε να μοιάζουν αγκαλιασμένες. Η εγκοπή σχήματος Λ στα πέλματα συμβάλλει στην καλύτερη στήριξη.

α. Δεξιά μορφή: Ο αριστερός βραχίονας λυγίζει στον αγκώνα και το χέρι ακουμπά στον ώμο κρατώντας πιθανώς τα δάχτυλα του αριστερού χεριού της αριστερής μορφής. Δεν διακρίνονται οι μαστοί, ενώ αντίθετα τονίζεται η μέση και προεξέχει ελαφρά η κοιλιά. Ο ομφαλός διπλώνεται με εμπέστο τρίγωνο και το ηβικό τρίγωνο με εγχαράξεις. Οι τονισμένοι γλουτοί διαχωρίζονται από κατακόρυφη εγχάραξη. Ο δεξιός μρός είναι ενωμένος με τον αριστερό της αριστερής μορφής.

β. Αριστερή μορφή: Είναι πλασμένη με τον ίδιο τρόπο.

Δημοσιευμένο: Gallis - Orphanidis 1996, 205, αριθ. 148.

Λ.Ο.

264. Ομοίωμα διώροφου σπιτιού

MN ή NN (περ. 5800-5300 ή 5300-4500 π.Χ.).

Πιλός καστανόφαιος, σχετικά καθαρός, με λίγα χαλικάκια. Εξωτερική επιφάνεια πολύ καλά λειασμένη και στιλβωμένη.

Μήκ. ισογείου 5,8, μήκ. ορόφου 7,5, πλ. 3,4, ύψ. 4,75, ύψ. ισογείου 3,4.

Σώζεται αποσπασματικά η αριστερή πλευρά του ομοιώματος.

Νίκαια 12, Μαγούλα Μπουκούμ Λάρισας (Α.Τ.Α.Ε. 8).

Μουσείο Λάρισας ΜΛ.ΧΟ.438.

Η κάτοψη του ομοιώματος είναι ορθογώνια, το εσωτερικό του κενό, τα τοιχώματα σχεδόν κατακόρυφα και η βάση του ισογείου παχιά. Στο μέσον της πρόσοψης του ισογείου και σχετικά ψηλά σώζεται χαμηλό τετράγωνο άνοιγμα «είσοδος». Ο ορόφος είχε ανοίγματα σε όλες τις πλευρές· σώζονται δύο ψηλά ορθογώνια παράθυρα στα άκρα της μακρής πλευράς και άλλα δύο στην πρόσοψη, όπου πιθανώς υπήρχαν τρία όμοια ανοίγματα. Στην πρόσοψη του ορόφου εξέχει ένα σκαφοειδές προστώ, του οποίου το δάπεδο

έχει αβαθείς τετράπλευρες εσοχές εμπρός από κάθε άνοιγμα· στο μέσον περίπου του δαπέδου του ορόφου σώζεται τμήμα κυκλικής οπής. Στη μακρά πλευρά του ομοιώματος διακρίνονται αμυδρά ίχνη μαιανδροειδούς διακόσμησης, πιθανώς με κάποιο εξίτηλο χρώμα.

Δημοσιευμένο: Γαλλίς 1992, 165, εκ. 30, σ. 166, σχέδ. 18.

Τυπολογικά παράλληλα: Σχετικά με ομοιώματα διώροφων σπιτιών βλ. Georgiev - Angelov 1957, εκ. 20· H. Dumitrescu, Un modèle de sanctuaire découvert dans la station épéolithique de Căscioarele, Dacia XII (1968) 381-394· M. Gimbutas, The Temple of Old Europe, *Archaeology* 33 (1980) 42, 49.

Γ.Τ.

265. Ομοίωμα σπιτιού

MN (περ. 5800-5300 π.Χ.).

Πιλός πορτοκαλόχρωμος, με φυτικές προσμίξεις και λίγα χαλικάκια. Επιφάνεια αδρά πλασμένη και λειασμένη.

Ύψ. 12,6, μήκ. πλευράς βάσης 9,3.

Ακέραιο. Μικρές αποκρούσεις κατά τόπους.

Μαγούλα Μπαλωμένου Χαιρώνειας Βοιωτίας.

Μουσείο Χαιρώνειας 24.

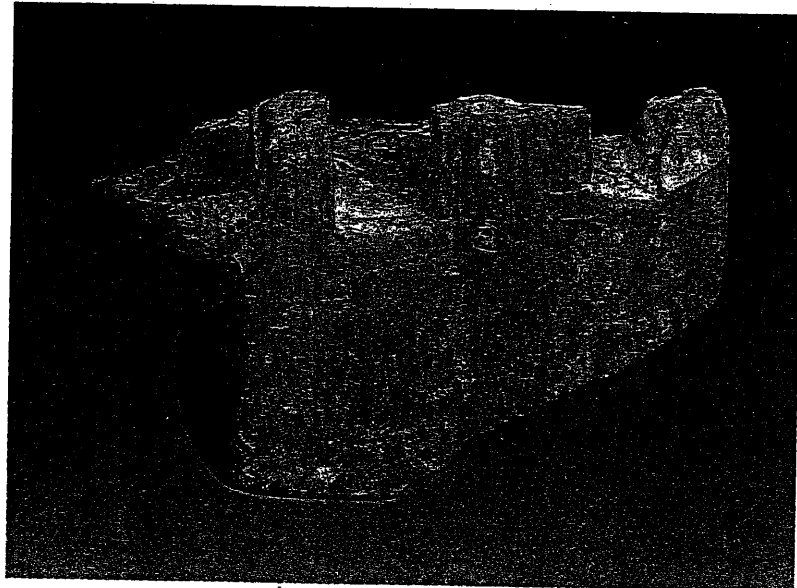
Κατασκευασμένο από συμπαγή μάζα πιλού. Έχει σχεδόν τετράγωνη βάση με αποστρωγγυλεμένες τις γωνίες. Τα τοιχώματα είναι σχετικά ακανόνιστα και συγκλίνουν ελαφρά προς τα μέσα. Στο μέσον της μίας πλευράς και αρκετά πάνω από τη βάση υπάρχει ορθογώνιο άνοιγμα με μικρό κενό εσωτερικό χώρο. Η στέγη είναι δίριχτη, με ελαφρά προτεταμένα γείσα στις δύο μακρές πλευρές· στο μέσον της στέγης κυκλική οπή διπλώνει το οπαίο, το οποίο δεν απολύγει στον εσωτερικό χώρο, αλλά διανοίχθηκε ελαφρά λοξά πίσω από αυτόν.

Δημοσιευμένο: K. Grundmann, Eine steinzeitliche Hausnachbildung aus Chairo-neia, *MdI* VI (1953) 7-14. Θεοχάρης 1973, εκ. 10.

Τυπολογικά παράλληλα: Θεοχάρης 1973, εκ. 8, 9, 11. Βλ. και αριθ. κατ. 262.

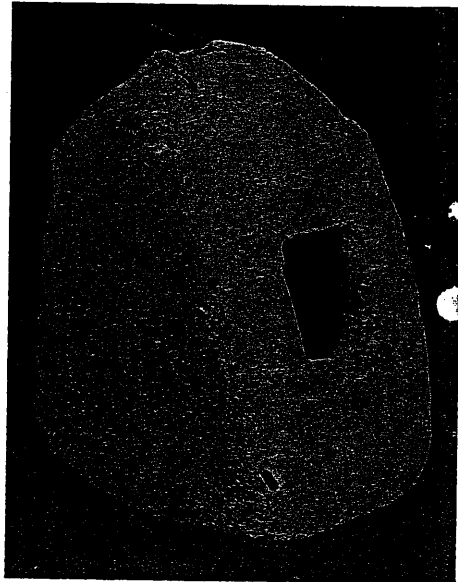
Γ.Τ.

264

328

265

266

266. Ομοίωμα σπιτιού

NN I (περ. 5300-4800 π.Χ.).

Πηλός τεφρός, με λίγη άμμο και φυτικές προσμείξεις· αδρό πλάσιμο· τα τοιχώματα εν μέρει καστανόφαια.

Μήκ. 17, πλ. 15, ύψ. 5,2.

Σώζεται σχεδόν ολόκληρο, με μικρές μό- νον αποκρούσεις στο επάνω μέρος των τοι- χωμάτων.

Ζάγκο 1, Πλατιά Μαγούλα Ζάγκου Τρικιά- λων (Α.Τ.Α.Ε. 126).

Μουσείο Λάρισσας ΜΑ.ΠΜΖ.619.

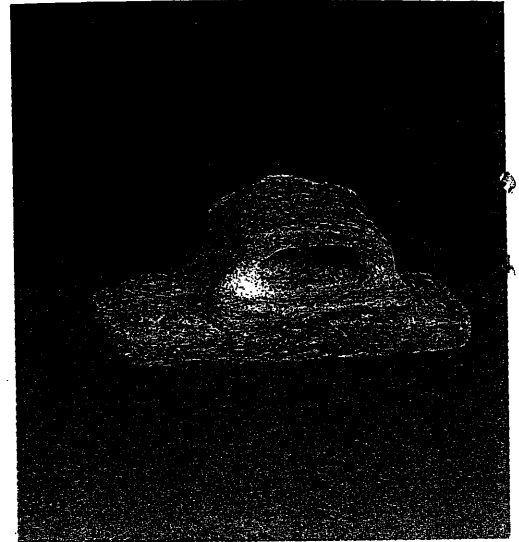
Είναι ορθογώνιο, χωρίς στέγη, με χαμηλά και ακανόνιστα τοιχώματα, παχιά και επίπεδη βάση. Στο μέσον της μιας μακράς πλευράς υπάρχει είσοδος και σχεδόν απέναντί της, σε επαφή με την πίσω πλευρά του σπιτιού, φούρνος με ημικυλινδρικό θόλο. Δίπλα στο φούρνο, στη δεξιά γωνία του σπιτιού, ορθογώνιο «θρα- νίο», ελαφρά υπερυψωμένο από το δάπεδο. Το ομοίωμα περιέχει οκτώ κινητά πήλινα ανθρωπόμορφα ει- δώλια καθώς και δύο απροσδιόρι- στα πήλινα αντικείμενα, το ένα μπροστά στο φούρνο και το άλλο μεταξύ του φούρνου και του «θρα- νίου», το οποίο ίσως παριστάνει τριπτήρα. Τα ειδώλια αντιστοιχούν πιθανώς στα μέλη μιας πυρηνικής οικογένειας. Ένα ζευγάρι επάνω και κάτω από το «θρανίο» θα παρί-

στανε τους γηραιότερους γονείς, ενώ ένα δεύτερο σε μικρότερο μέγεθος και αμέσως δεξιά της εισόδου, τους νεότερους· τα τέσσερα μικρά σχημα- τοποιημένα ειδώλια, ένα δίπλα στο νεαρό ζευγάρι και τρία στην αριστε- ρή γωνία του σπιτιού, θα παρίστα- ναν μικρά παιδιά. Τα ζευγάρια είναι σχηματοποιημένα αλλά διαφορετι- κού μεγέθους· η γυναίκα έχει ραμφό- σχιμη μύτη, τα χέρια της είναι δι- πλωμένα κάτω από το στήθος και φέρει κάποιο είδος ενδυμασίας, ενώ ο άνδρας αποδίδεται ως καθιστό τε- τραποδικό ειδώλιο. Το ομοίωμα βρέ- θηκε κάτω από το δάπεδο ενός σπι- τού της NN (φάση Τσαγγλι) και κο- ντά στην εστία του, εναποτέθηκε δε εκεί πιθανώς ως προσφορά θεμε- λίωσης.

Δημοσιευμένο: Gallis 1985. Κ. Γαλλίς, Πρόσφατες έρευνες στη νεολιθική Θεσσα- λία, *Αρχαιολογία* 34 (1990) 18, εκ. 4, σχέδ. 1. Κ. Γαλλίς, Πρόσφατες έρευνες στη νεο- λιθική Θεσσαλία, *Αρχαία Θεσσαλία*, 206- 207, πίν. 36. Marangou 1992, 36-37.

Τυπολογικά παράλληλα: Γαλλίς 1992, 129, σχέδ. 14· Renfrew et al. 1986, 216, εκ. 8:20, πίν. XL:1a-d· M. Garašanin et al., *Les civilisations préhistoriques de la Macé- doine*, 1971, αριθ. 82· Todorova 1974· Kordysh 1953, εκ. 12-14· Peltenburg 1991, 11-27· Marangou 1992, 204.

Γ.Τ.

267

267. Ομοίωμα φούρνου

NN-TN (περ. 4800-3200 π.Χ.).

Πηλός καστανέρυθρος, τεφρός στη βάση της εξέδρας.

Υψ. 2,5, μήκ. 6.

Αποκρούσεις σε γωνία της εξέδρας και στην επάνω επιφάνεια του φούρνου.

Σιταγροί Δράμας.

Μουσείο Δράμας Δ725.

Ο φούρνος έχει τοξοειδές άνοιγμα και είναι τοποθετημένος, ελαφρά έκκεντρα, πάνω στην παραλληλε- πίπεδη εξέδρα. Ο τραπεζοσχημος υπερυψωμένος πυθμένας του φούρ- νου προεξέχει ελαφρά από την επι- φάνεια της εξέδρας εμπρός στο άνοιγμα του κλιβάνου.

Το αντικείμενο μμείται πραγματικό φούρνο που έχει βρεθεί σε αρχαιό- τερο στρώμα της ίδιας φάσης των Σιταγρών. Πολυάριθμα ομοιώματα φούρνων διαφόρων τύπων προέρ- χονται από το Ντικλί Τας.

Δημοσιευμένο: Θεοχάρης 1973, εκ. 124. Renfrew et al. 1986, 216, αριθ. SF813, εκ. 8:20b, πίν. XL:2. *Αρχαία Μακεδονία*, 133, αριθ. κατ. 31.

X.M.

329

